

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia

Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

NyK

99. kötet

2002

Főszerkesztő

HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők

KOMLÓSY ANDRÁS

RÉDEI KÁROLY

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN

BERTA ÁRPÁD

CSÚCS SÁNDOR

KASSAI ILONA

KERESZTES LÁSZLÓ

SIPŐCZ KATALIN

Technikai szerkesztő

OSZKÓ BEATRIX

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. osztálya támogatásával

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

99. kötet

Budapest, 2002

TARTALOM

Sipos Mária: Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi [Lexical innovations in Proto-Ob-Ugric].....	7
Cser András: A zörejhang-gyengülések és -erősödések tipológiája [The typology of obstruent lenition and fortition].....	57
Havas Ferenc: A stadiális tipológia [Stadial typology].....	148
Aydemir Hakan: Altáji etimológiák: <i>toz</i> , <i>toprak</i> , <i>tojosun</i> [Altaic etymologies: <i>toz</i> , <i>toprak</i> , <i>tojosun</i>].....	177

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Rédei Károly: Etimológia a nagy szótári vállalkozások után [Etymology after the great dictionaries].....	215
Honti László: Kis adalék egy hangtörténeti rejtély megoldásához (tővégi finnségi <i>e</i> ~ lapp <i>e</i> , mordvin <i>o</i> , <i>a</i>) [Towards the solution of a diachronic phonological riddle: stem-final Finnic <i>e</i> ~ Lapp <i>e</i> , Mordvin <i>o</i> , <i>a</i>].....	235
Simon Valéria: A magyar <i>-i</i> képzős melléknevekkel alkotott szó szerkezetek viszony-jelentései és finn megfelelőik [The relational meanings of Hungarian phrases including adjectives in <i>-i</i> and their Finnish counterparts].....	250
Bereczki Gábor: Kettős eredetű képzők a cseremiszből [Derivational suffixes of double origin in Cheremis].....	260
Tóth Gabriella: A függő határozatlan főnévi csoportok szintaktikai viselkedéséről [On the syntactic behaviour of dependent indefinite NPs].....	266
Iványi Zsuzsa: A szókincs hiányosságainak problémája hétköznapi beszélgetésekben. Konverzációelemzési és kognitív nyelvészeti kutatások egybevetése [Gaps in lexical knowledge in everyday conversations. A comparison of the results of conversation analysis and cognitive linguistics.].....	281

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Elhunyt Hajdú Péter (Rédei Károly) [Obituary: Péter Hajdú].....	305
Schmidt Éva 1948–2002 (Csepregi Márta).....	309
Vértés Edit 1919–2002 (Zaicz Gábor).....	319
Jorma Luutonen: The Variation of Morpheme Order in Mari Declension. (Bereczki Gábor).....	325
Sophie Capdeville: Le fonds Lapponica des Fellman. Catalogue raisonné (Fellmanin suvun Lapponica-kokoelma. The Lapponica Collection of the Fellman Family) (Szij Enikő).....	328
Kiss Gábor (szerk.): Magyar szókincstár (Kicsi Sándor András) [Hungarian Thesaurus].....	334

СОДЕРЖАНИЕ

Шипош, Мария: Лексические инновации в обско-угорском праязыке	7
Чер, Андраш: Типология ослабления и усиления шумных звуков.....	57
Хаваш, Ференц: Стадиальная типология	148
Айдемир, Хакан: Алтайские этимологии: <i>toz, toprak, tojosun</i>	177

НЕБОЛЬШИЕ СООБЩЕНИЯ

Редеи, Карой: Этимология в постпространстве больших словарей	215
Хонти, Ласло: К разрешению одной загадки исторической фонетики (конечный финский <i>e</i> ~ саамский <i>e</i> , мордовские <i>o, a</i>).....	235
Шимон, Валерия: Словосочетания с прилагательными на <i>-i</i> в венгерском языке. Их значения и финские соответствия.....	250
Берецки, Габор: Суффиксы двойного происхождения в марийском	260
Тот, Габриэлла: О синтаксическом поведении зависимых неопределенных NP.....	266
Иваны, Жужа: Проблема недостаточности словарного запаса в повседневной интеракции. Коверсационно-аналитический и когнитивно-лингвистический подходы.....	281

ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

Петер Хайду. Некролог. (Редеи Карой).....	305
Ева Шмидт 1948–2002 (Чепреги Марта)	309
Эдит Вертеш 1919–2002 (Зайц Габор).....	319
Луутонен, Йорма: The Variation of Morpheme Order in Mari Declension (Берецки, Габор).....	315
Капдевилль, Софи: Le fonds Lapponica des Fellman. Catalogue raisonné (Fellmanin suvun Lapponica-kokoelma. The Lapponica Collection of the Fellman Family) (Сий, Энико)	328
Киш, Габор (ред.): Словарь синонимов, антонимов и фразеологизмов венгерского языка. (Кичи, Шандор Андраш)	334
Селютина, Ирина Яковлевна: Кумандинский вокализм. Экспериментально-фонетическое исследование. (Тамбовцев, Юрий).....	338
Шиптар, Петер (ред.): Фонология без правил. (Сентдьёрдьи, Силард).....	344
Книги о генеративных грамматик не-трансформационного типа – наконец и по-венгерски! (Алберти, Габор).....	
Комлоши, Андраш: Основные понятия синтаксиса лексико-функциональной грамматики.....	350
Трон, Виктор: Грамматика по принципам фразовой структуры	357

Селютина, Ирина Яковлевна: Кумандийский вокализм. Экспериментально-фонетическое исследование. (Jurij Tambovcev).....	338
Siptár Péter (szerk.): Szabálytalan fonológia [Unruly phonology] (Szentgyörgyi Szilárd).....	344
Könyvek nem transzformációs generatív nyelvtanokról – végre magyarul is! [Books on non-transformational generative grammar – in Hungarian at last].....	
Komlósy András: A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai. [Introduction to syntax in Lexical -Functional Grammar].....	350
Trón Viktor: Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan [Head-Driven Phrase Structure Grammar] (Alberti Gábor).....	357

Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi I.

In the present paper the author lists the lexical innovations of the Proto-Ob-Ugric period. The data were collected from the most important dictionaries and monographs, e.g. DEWOS, GOV, WWb, and KLE. The meaning(s) of the etymons are reconstructed as well. The second part of the paper will contain the Proto-Ob-Ugric etymologies of less certainty.

1. Az alábbiakban az obi-ugor korban keletkezett lexémáknak a legfontosabb megjelent szótárak (DEWOS,¹ WWb), szójegyzék (KLE), ill. monográfiák (GOV, OKT) anyagainak felhasználásával készült gyűjteményét adom közre, illetve ezek jelentését rekonstruálom.²

Az obi-ugor alapnyelv a magyarok elődeinek az ugor közösségből történt kiválásával jött létre, így két legközelebbi rokon nyelvünk, az osztják és a vogul őse. Az uráli és a finnugor, valamint az azoktól származó finn-permi, finn-volgai és ugor alapnyelvek szókincsére részletes etimológiai feldolgozásban már régen megjelent (UEW), a fiatalabb alapnyelvek különféle szempontú feldolgozása pedig azóta zajlik. Az UEW-ben nem szereplő relatív alapnyelv az obi-ugor is.

Ebben a dolgozatban lexikális innovációnak azokat a vogul–osztják szóegyezéseket tekintjük, amelyek az obi-ugor korban gazdagították a nyelvközösség szókincsét. Le kell azonban szögezni, hogy azon szavak bizonyos hányada, amelyeknek jelenlegi tudásunk szerint az obi-ugor nyelveken kívül nincs megfelelője más uráli nyelvben, lehet ősbib, vagy azért, mert másutt kivesztek, vagy azért, mert mindezidáig nem fedezte fel ezeket az etimológiai kutatás.

¹ A bibliográfia a közlemény második részének végén szerepel majd, ezért itt csak a legfontosabb források rövidítését adom: meg: DEWOS = Steinitz, Wolfgang (Hrsg.) (1966–1993), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin; WWb = Munkácsi Bernát – Kálmán Béla (1984), *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest; KLE = Kannisto, Artturi – Liimola, Matti – Eiras, Vuokko (1982), *Wogulische Volksdichtung. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI*. MSFOu 180. Helsinki; GOV = Honti László (1982), *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest; OKT = Honti László (1999), *Az obi-ugor konzonantizmus története*. JATE, Szeged. *Studia Uralo-Altaica Supplementum* 9.; UEW = Rédei, Károly (Hrsg.) (1986–91), *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Wiesbaden – Budapest.

² A közben felmerült etimológiai problémák megoldásában értékes tanácsaival mindig Bakró-Nagy Marianne volt segítségemre, amiért itt is köszönetet mondok.

Ugyancsak feltételezhetjük, hogy szép számmal lehetnek az innovációnak tekintett lexémák közt olyanok is, amelyek átvételek valamely ismeretlen nyelvből. Azok a szókölcsönzések, amelyek esetében megállapítható az átadó nyelv, az általános finnugrisztikai gyakorlat szerint a tárgyalt korszak lexikális innovációihoz sorolandók. Nem szerepelnek viszont ebben a gyűjteményben az osztják > vogul, illetve vogul > osztják irányú átvételek, a harmadik nyelvből származó párhuzamos kölcsönzések, valamint az ősi (uráli, finnugor, ugor) tövekből képzéssel, összetétellel keletkezett új szavak sem.³

Az ősi-obi-ugor szókinccsel kapcsolatos munkálatok évek óta folynak a MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor osztályán.⁴ A munka eredetileg egyrészt a szókincs nagyságának tisztázása, másrészt a vogul és az osztják egyes dialektusai közötti kapcsolatok feltérképezése céljából kezdődött el.

Az obi-ugor innovációk kutatását számos fontos mű alapozza meg, de egyik sem a lexikológiai kutathatóság szempontjából csoportosítva közli adatait. A gyűjtés kiindulópontjául szolgáló DEWOS szócikkeiben rendre jelzi, ha kizárólag vogul megfelelője ismeretes a tárgyalt osztják lexémának, de ez a mintegy 400 szócikk a több ezer között elszórtan található. A GOV az összes etimológia nagyobb részét tartalmazza – rekonstruált alapalakkal vagy anélkül –, de az adattárból nem derül ki, hogy az egyeztetett osztják és vogul szavak milyen (uráli, finnugor, ugor vagy obi-ugor) korúak. A GOV adattárának vogul részét sok esetben morfológiai, nyelvjárási szempontból fontos szóalakokkal, vagy éppen jelentésmegadásokkal egészíti ki a WWb és a KLE anyaga. Jelentésrekonstrukciót egyik mű sem ad meg.

Jelen munka nem a szóanyag teljes etimológiai feldolgozását tűzte ki célul, hanem a biztosnak tekinthető etimológiákhoz több fontos munka vonatkozó adatainak egybegyűjtését, valamint az obi-ugor korra kikövetkeztethető jelentés megállapítását. Mindazonáltal, mint ismeretes, a GOV és az OKT az obi-ugor nyelvek hangtörténetét feldolgozta. A GOV az alapalakok nagy részének rekonstruálásával, vagyis a tövek megállapításával a legfontosabb morfológiai kérdésekben állást foglalt. Ezért, amennyiben a GOV elkészülte óta megjelent művek idevágó adatai, valamint a jelentésrekonstrukciók is együtt lesznek, akkor ez az anyag majdan – kiegészítve egyrészt a fonológiai, morfológiai stb. kommentárokkal, másrészt a közelmúlt gyűjtéseivel – tartalmazni fogja mindazt, amit a hagyományos etimológiai feldolgozás megkíván.

A DEWOS több mint 400 esetben utal kizárólagos vogul megfelelőre, ill. (valószínűleg nem kölcsönzés útján előállt, de) tisztázatlan megfelelési lehe-

³ Ilyen okokból maradtak ki pl. az *n*- kezdetű személyes névmások, amelyek a kutatások mai állása szerint morfológiai változások kiváltotta asszimilációval jöttek létre.

⁴ A gyűjtőmunkában részt vett Oszkó Beatrix; az adatbázis és a betűkészletek kezeléséért és karbantartásáért pedig Molnár Zoltán kollégámat illeti köszönet.

tőségre. A meggyőző obi-ugor etimológiák száma 208, ezek szerepelnek a cikk első részében. Néhány esetben felmerült, illetve bebizonyosodott a vogul–osztják etimológiák ugor, finnugor vagy uráli eredete, ezek az egyéb okokból elvetett szóegyeztetésekkel együtt a közlemény második részében fognak megjelenni.

2. A szócikkek felépítését az alábbi elvek határozták meg: az adatok általában mindenütt könnyen elérhető művekből származnak, ezért itt csak a leg-szükségesebb alakokat közlöm, valamint eltekintek a részletesebb jegyzetek, forrásmegjelölések idézésétől is.⁵ Mivel a szócikkekben a tulajdonképpeni új elem a jelentések rekonstrukciója, ezért minden forrásból teljes egészében átveszem a jelentésmegadásokat. A szócikkek felépítése a következő:

*rekonstruált alapalak 'jelentésmegadás' – **osztj.**⁶ (GOV 123⁷); (DEWOS 1234). – **vog.** (GOV); (DEWOS); (WWb 123a); (KLE⁸).

A szócikk feje: a rekonstruált alapalak általában átvétel a GOV-ból, illetve az OKT-ból, amennyiben ez utóbbi mű korrigálta a GOV rekonstruktumát. A GOV-adattár biztos részében nem szereplő etimológiák esetében az alapalakokat Bakró-Nagy Marianne rekonstruálta, ezt a rákövetkező (BNM) rövidítés jelzi.⁹

A jelentésrekonstrukció ''-k között szerepel. A kikövetkeztetett jelentés alkalmanként körülírás-, ritkán definíciószerű, ezt nem jelzi külön nyomdatechnikai megoldás. A kevésbé valószínű jelentésrekonstrukció zárójelben szerepel. A → jel a feltehetőleg obi-ugor kori jelentésváltozásra utal. A <> jelek közti kiegészítés a szó használati körét pontosítja.

Az adattár osztják részében igen egyszerű volt elkerülni a felesleges adatis-métlést. A GOV-adatok változtatás nélkül szerepelnek. A DEWOS-szócikkból csak a szócikk fejeként szereplő első nyelvjárási adat jelenik meg, hiszen a GOV hangtani szempontú, a kulcsnyelvjárásokat kiemelő adatsora általában összhangban van a DEWOS anyagával. Az előforduló nyelvjárások felsorolása azonban a jelentésmegadások értelmezéséhez feltétlenül szükséges. A rövidítések között kitett vessző azt jelzi, hogy a vessző előtt található nyelvjárások mind-

⁵ Ettől eltérők a GOV-adattár vogul részének „(Altwoig.)” utalása esetében, amely a forrás megjelölésén kívül az adatok koráról is informál.

⁶ Az osztják és a vogul részben a nyelvjárásokat a finnugrisztikában közismert, hagyományos német nyelvű rövidítések jelzik, feloldásuk megtalálható a DEWOS, a MSFOu 101, a WWb, valamint a GOV rövidítésjegyzékében.

⁷ A GOV-szám az adattárban a szócikk számára utal, a DEWOS-szám a hasábra vonatkozik, a WWb a hasábokat „a” ill. „b” jelzéssel különbözteti meg, a KLE-szám pedig lapszám.

⁸ A KLE-adatokat Posti, Lauri – Itkonen, Terho (toim.), FU–transkription yksinkertaistaminen. Castrenianumin toimitteita 7. Helsinki, 1973. alapján Vépy Enikő írta át.

⁹ Ezekben a rekonstruktumokban a közelebbről meg nem határozott magánhangzókat *ä* és *ö* jelzi, amelyek nem utalnak hosszúságra.

egyikére ugyanaz a szóalak érvényes, amely pedig a GOV felsorolásából egyértelműen azonosítható.

Az adattár vogul részében bonyolultabb az azonos alakok többszöri előfordulásának kiküszöbölése. A GOV-adatokat itt is teljes egészében átvesszem. A DEWOS által idézett szóalakokat elhagyom, ha megegyeznek a GOV-adattárból átvettekkel. A két forrást csak akkor vonom össze, ha a szóalakok és a jelentésmegadások teljesen megegyeznek. Amikor nincs vogul jelentésmegadás a DEWOS-szócikk végén, illetve csak „id.” szerepel, akkor a vogul jelentés a DEWOS osztják adatainak jelentésével egyezik meg. A WWb szócikkből – mivel az elsődleges cél a jelentések összegyűjtése volt – a bőséges alakváltozatokból csak az elsőt vettem át, a kihagyottakra (...) jelzés utal. Az első két forrásban már előfordult adatot akkor közlöm a WWb-ből, ha ez a szóban forgó adat a rákövetkező (...) jelzéssel együtt arra utal, hogy több alakváltozat ismeretes. A WWb azon nyelvjárás-rövidítéseit, amelyek több dialektust foglalnak magukba (pl. K), az egyértelműség kedvéért nem vontam össze a bennük foglalt, korábban már előfordult rövidítések egyikével sem. A KLE-adatok idézésére és elhagyására ugyanezen elvek vonatkoznak. A nyelvjárási rövidítések közötti vessző ugyanannak a jelzésére szolgál, mint az osztják részben. Ha tehát több műben ugyanaz az alak szerepel, a többször előfordulót elhagyom, amire a nyelvjárás rövidítése utáni vessző utal, megkülönböztetve ezzel a több nyelvjárásban ugyanúgy hangzó adatok jelölésétől (pl. N LM LU P K T xyz vs. N, LM, LU, P, K, T xyz; az első felsorolásban minden nyelvjárásra vonatkozik az xyz adat, ezzel szemben a másodikban a N, LM, LU, P, K nyelvjárások adatai korábban már előfordultak, kizárólag a T dialektus xyz adata (a) új, vagy (b) más, mint a már előfordult, esetleg (c) a több idézett adat egyikével azonos csak).

1. Biztos etimológiák

ūṛəθ/ūṇəθ* 'medvefej' – **osztj. Trj *uṇkət*, J *uṇkəλ*, Ko Kr *oṇxət*, Ag *iṇkət* 'Schädel des Bären' (GOV 12); Trj *uṇkət*, J, KoP Kr, AgT, PMu. 'Kopf des Bären, голова медведя (Bäremspr.)' (DEWOS 140). – **vog.** KU *āwt*, KM KO P LU *ēwt* 'Schädel des Bären' (GOV); KM-O P LU, LO So *āwa* id. (DEWOS); N *āwa* (...) 'medvefej', LM *āw* 'medvefej', N *aut*: *uj-a.*, LU *uj-out*, P *ōwēt*, K *out* '(N LU) medveszáj, (K) medvefej' (WWb 59b); LO, So 'Kopf, Schädel des Bären' (KLE 7). – A szó hangalakjának, jelentésének, valamint a szóban előforduló képzők történetéről Bakró-Nagy 1979: 69–71.

ēl(ə)* 'általános, egyszerű, közönséges; csak' – **osztj. VVj *eli*, Trj *āλə*, *āλ*, J *āλə*, DN *ēt*, Ko *āt*, Ni *ātə*, Kaz *āλ*, O *āl* 'einfach' (GOV 24); V VT Vj *eli*, Mj, Trj, DN Ts, DN-Sal, DT, KoP Kr, Ni Š, Kaz, Sy, O, Cast., Patk., Vol., Ahl., PB

Páp.² (O) '1. attributiv bei Substantiven простой, einfach, gewöhnlich (Mj–O, Cast., Vol.–PB; z. B. vom Mehl: Trj KoP Kaz O Ahl.; von ein Lied: Trj Kaz; von e. Menschen: Trj; usw.); müßig, untauglich (KoP). 2. attributiv, besonders bei Pronominalia, verallgemeinernd: irgend- (Trj Irt Kaz Sy Patk. PB). 3. так, nur so, zum Vergnügen, ohne besonderen Zweck (oft Präverb-artig, mit abgeschwächter Bedeutung, Mj Trj DN DT KoP Kr Ni–O Patk. Ahl. PB); даром (Vol.); ohne Entschädigung (Mj) на час, ненадолго, für kurze Zeit (V VT Vj). 4. будто бы, als ob (KoP)' (DEWOS 68). – **vog.** TJ *ālē*, KU *āl*, KM *āl*, P *al*, VNK VS *āl*, VNZ *āl*, LU *al* 'irgendein' (GOV); TJ *ele-*, KU *ä.l-*, P *al-* usw. in TJ *ele-nēr*, KU *ä.l-nār*, P *al-men* 'irgendein' (DEWOS); LM *äl'*, LU P K T (névmástó) (WWb 36a); KM *ālkomāl'* 'irgendwie' (KLE 21).

*ālñz 'halfajta' – **osztj.** Ni *atnā*, Kaz *alān*, O *ālən* 'Grauforelle' (GOV 28); Kaz *alān*, Ni, O, (Pallas Zoogr. III 359:) Irt, Ber 'таймень, Taimen, Hucho taimen Pall. = Salmo fluviatilis (Ni, Pallas); Taimen?, ein hechtartiger Fisch (Fleisch rot, Haut wie bei der Quappe; Kaz)' (DEWOS 80). – **vog.** BerG ČusO *ālne*, SSo *ahlm*, *ahlne* (Altweig.); P *ālən*, VN *ālən*, LU *ālən*, LM *ālən*, LO So *ālən* 'Lachse' (GOV); VN *üālñ* . . So *ālñ* 'таймень' (DEWOS); N, LM, LU 'compó, Cyprinus tinca' (WWb 35b).

*āñ 'kisebb edény, tálka, csésze' – **osztj.** VVj *āñəy*, Trj *āñəy*, J *āñəy*, DN Ko *āñə*, Ni *āñə*, Kaz *añ*, O *āñ* 'Schale' (GOV 35); V Vj *āñəy*, Likr Mj Trj, J, Irt, Ni Š, Kaz Sy Pit, O 'чашка, Napf, Schale (Trj Irt Ni Kaz O); (Holz-, Eisen-, Porzellan-) Schüssel (Ni Kaz O); trogartige Holzschüssel, Eßgefäß (Vj); Trog zum Essen ua. Mulde aus Holz (V Trj DN); Kaffeetasse (DN); Teetasse (Vart); Kothaufen vom Bären (Bärenspr.: Š)' (DEWOS 114). – **vog.** TJČ *āñi*, KU KM KO *āñə*, P *āñə*, VN *āñä*, VS LU *āñə*, LO *āñə*, So *āñi* 'Schale' (GOV); T *āñi'* . . So (DEWOS); N, LM P *oāñə* (...), LU *āñi*, K *oāñä*, T 'csésze, tányér, edény, tálca, tál' (WWb 39b); KM, LO *āñə*, *āñi*, So 'Schale, Napf', So 'Näpfchen' (KLE 31).

*āñz 'a cége támasztórúdja v. karója' – **osztj.** V *an*, Trj J *āñ*, DN Ko *on*, Ni Kaz *ən*, O *an* 'Pfahl im Fischwehr' (GOV 37); V VT *an*, VT, Trj J, Kam KoP Ts, Ni Kaz, Kalt, O, Sir.-Sperrfisch. (Trj), (Irt Xölt Keül) 'свая, кол в запоре, Pfahl im Fischwehr; Hauptpfahl im Wehr (VT; Sir.: im Frühlings-Uferwehr, Trj; im Važanwehr, Irt Xuš); Stützpfahl, Strebe im Važanwehr (Xölt); Stützpfahl des Wehrs (Kam Ni Kaz O); senkrechter Pfahl im Wehr (V); Pfähle im Fluß, die den Schirm *timəs* halten (Ts)' (DEWOS 108). – **vog.** KU VS LU LO So *ūñ* 'Pfahl im Fischwehr' (GOV); KU VS LU LO So 'Pfahl im Fischwehr' (DEWOS); N LM LU K 'a cége karója' (WWb 695a).

*intəyə (OKT 138) 'csipkebogyó' – **osztj.** VVj *āñčəy*, Trj *āñčəy*, J *āñčəy*, DN Ko *āñčə*, Ni *anšə*, Kaz *anšī*, O *āñsi* 'Beere der wilden Rose' (GOV 38); V-Vj VT *āñčəy*, VT, Vart Likr Mj Trj, Irt, Ni Š, Kaz Sy, O, Ahl. 'Beere den wilden Rose, Hagebutte; / плод шиповника; – Pfeffer (Kaz Ahl.)' (DEWOS

112). – **vog.** (in Zusammensetzung:) KU *inə*, P *jiniγ*, LO So *iniγ* 'шиповник' (GOV); KU P . . LO So 'шиповник' (DEWOS); N *jiniγ* (...), LM *jini*, LU *ini* (...), P *jini*, K *jəni* (pl. *jənyət*), T *jīnu* 'csipkerózsa, csipkebogyó' (WWb 157b).

***ōntāγ** (OKT 138) 'erdeifenyő' – **osztj.** VVj *əṇčəγ*, *əṇčəγ*, Trj *əṇčəγ*, J *əṇčəγ*, DN Ko *unšə*, Kaz *wəṇšš*, O *onsi* 'Kiefer' (GOV 39); V Vj VK *əṇčəγ*, V, Vj, V Vj, Vart, Likr, Trj, Mj J, Irt, Kaz, O, Reg., Ahl.-Mskr. (Čem), (Ber), Š 'сосна, Kiefer, Pinus Silvestris L.; Š *unšə* id. „низовское слово” (DEWOS 113). – **vog.** TJČ *ānəw*, KU KM *ōni*, P *ōna* 'Kiefer' (GOV); TJ *ānə-w*, KU *ōni* 'Kiefer' (DEWOS).

***ǁnt-** 'övet köt' – **osztj.** V *ǁnt-* (!), Vj *ǁnt-*, Kaz *ǁnt-* 'anziehen', VVj Trj J DN Ko *ǁntəp*, Ni Kaz *ǁntəp*, O *ǁntəp* 'Gürtel' (GOV 41); Vj VK *ǁnt-* (*ǁnti*), V, VT, Kaz 'надеть, anziehen, ankleiden (V-Vj); den Gürtel anlegen, sich gürten (Kaz)' (DEWOS 117). – **vog.** P VN VS LU *int-*, So *ǁnt-* 'gürten' (z. T. in Zusammensetzung:) TJČ *intāp*, KU *entəp*, KM KO *intəp*, LO So *ǁntəp* 'Gür-tel' (GOV); So *ǁnt-* 'gürten', TJ *ǁntāp* . . So 'Gürtel' (DEWOS); N 'felövez', N *ǁntəp* (...), LM *ǁntəp*, T *intāp* 'öv' (WWb 65a); So 'gürten' (KLE 33). – Valószínűleg a *p*-képzős ***ǁntəp** főnév is rekonstruálható az obi-ugor alapnyelv-re 'öv' jelentéssel.

***āṇk/*ōṇk** 'gyanta' – **osztj.** VVj *əṇk*, Trj J DN *əṇk*, Ko *əṇk*, Kaz *əṇk*, O *əṇk* 'Harz' (GOV 44); V Vj *əṇk*, V, VT VK Vart Mj Trj J, VT Mj Trj J, Likr, Irt, Kaz, O 'древесная сера, камедь, Harz (außer Sog); Schwefel (J Sog); Kerze (V VK Vart–Likr); воск, восковая свеча (VT)' (DEWOS 135). – **vog.** KM *əṇk*, P *əṇ.k.*, So *āṇk* 'Harz', KO *əṇ.k.əṇ*, So *āṇkəṇ* 'harz-' (GOV); So, K *ōṇkh* 'Harz' (DEWOS); N *āṇh* (...), LM *āṇkh* (...), P, K *ōāṇkh*, T *āṇ* 'gyanta, mézga, kát-rány' (WWb 387b); P *əṇk*, So 'Harz'; TJ, KM, LU *əṇkə* (KLE 35).

***ōṇkə** 'anya' – **osztj.** V *āṇki* (*āṇkin non*), Vj *āṇki*, *āṇkü*, Trj J *āṇki*, Ko *āṇkə*, Ni *āṇkə*, Kaz *āṇki*, O *āṇki* 'Mutter' (GOV 49); Vj *āṇki*, *āṇkü*, V VT, VK, Vart Likr Mj Trj J, DN–Sal Fil KoP Kr Sog Ts Tš, DN, DT, Ni, Š, Kaz, Sy, O 'мать, Mutter – in der Anrede (V Vj Mj); in der Kindersprache (Mj); Frau (so sagt der Mann zu seiner Frau; Sy); Frau (in der Anrede zu bekannten Frauen: Sy; „in der Anrede für Weib, Frau überhaupt angewendet; nicht überall”: Ego 211); Weibchen (z. B. des Vogels, Renntiers; J KoP)' (DEWOS 136). – **vog.** SoG *āngu*, Pel *an̄ky*, VTurG ČdN *anka* usw. (Altwog.); TJ *ūṇ.*, TČ *ūṇ*, KU *āṇk.əm* (decl px/sg 1), KM *āṇk*, P *āṇk*, VN *āṇ.k.*, LU *āṇ.k.*, LO So *āṇ.k.* 'Mutter' (GOV); KM *ōāṇk* . . So 'Mutter' (DEWOS); N, LM *āṇkw* (...), LU, P *āṇk* (...), K *āṇkw* (...), T *əṇṇ* 'anya, nőstényállat, jávortehén' (WWb 44a); KM P VN LU LO So 'Mutter; Elenkuh; Frau, Jungfrau, Tochter, Gevatterin u. dgl.' (KLE 36).

***ōṇkəl** 'fatuskó' – **osztj.** VVj *āṇkəl*, Trj J *āṇkəl*, DN Ko *āṇkət*, Ni *āṇkət*, Kaz *āṇkəl*, O *āṇkəl* 'Baumstumpf' (GOV 50); V Vj VK *āṇkəl*, V, VK, Likr, Mj Trj J, Irt, Ni Š, Kaz, O, Ahl. 'срулб, Pfahl, Pfosten; – пенъ, Baumstumpf (V VK–Irt, Š–Ahl.; Š: nach e. abgehauenen Baum); dickes Ende eines Baumstammes, ins

Wasser gesunkener Baumstamm (Ahl.); Mast (DN Kr Ni Kaz O); Rahe des Segels (Kaz O); Ruderpflock (Ni Kaz O Ahl.); Ohr des Bären / ухо медведя (Bärenspr.; Vj KoP Kr Š Kaz)' (DEWOS 137). – **vog.** TJ *ün.kāl'*, TČ *ünkāl'*, KU KM *ṁk.əl*, P *aŋkāl'*, VN VS LU *āŋk.əl*, LO So *āŋ.k.əl* 'Baumstumpf' (GOV); KM *ōāŋk.l* . . So 'Baumstumpf' (DEWOS); N, LM *aŋkwəl* (...), LU *aŋgwəl*, P *aŋgwəl'* (...), K *āŋkwəl* (...), T *oŋgəl'* (...) 'fatuskó, oszlop, medvefűl' (WWb 45a); KU KM P VNK So 'Baumstumpf, Stange, Pfahl; Ohr des Bären' (KLE 37).

*ār, *ārəy! *ērəy 'túl sok, fölös(leges)' – **osztj.** VVj *ār*, Trj J DN Ko *ār*, Ni Kaz *ar*, O *ār* 'viel', Vj *ērəy*, *ōrəy*, Trj J *ōrəy*, DN Ko *ērā*, Ni *ārā* 'zuviel' (GOV 58); V *ərəy*, *ōrəy*, VT, Vj, VK, Vart Sur, J, DN, KoP Kr Sog Ts Tš, Ni Š, Cast.-OS (nicht I! s. Castr. 34), US 'лишний, zuviel, überflüssig; Überschuß; – sehr viel (Trj)' (DEWOS 167). – **vog.** TJ *ārew*, LO So *ariy* 'zu viel' (GOV); T *āru* . . So 'überflüssig' (DEWOS); N *arij'*, LM P K *āri*, T *āru* 'fölös, sok, még' (WWb 48b); So *araŋ* 'zuviel' (KLE 44); KM *ārit-* 'übrig bleiben', KU *ārit-*, P *ārāt-* ~ *ārāt-*, LU *ārit-*, So *ariyt-* id. (KLE 43). – A DEWOS a 'viel' és a 'zuviel' jelentésű szavakat nem tekinti összetartozónak.

*īryz 'ének' – **osztj.** VVj *ārəy*, Trj J *ārəy*, DN Ko *ārā*, Ni *arā*, Kaz *ar*, O *ār* 'Lied' (GOV 60); V VT Vj VK *ārəy*, VT VK, Vart Sur, Trj J, Ni Š, Kaz Sy, O, PB 'песня, Lied (Vj Trj J Irt–O); altes Heldenlied (V VT VK Vart Likr Mj); kirchlicher Betgesang (V)' (DEWOS 165). – **vog.** TJČ *ērəw*, KU KM KO *ērī*, P *jeriy*, *jūriy*, VNZ *jēri*, VNK *jāri*, LU *jēri* ~ *jerrāt* (num pl), VN VS *jeri*, LO So *ēriy* 'Lied' (GOV); T . . So 'Lied' (DEWOS); N, LM LU, P *jeri* (...), K, T *ēru* (...) 'ének' (WWb 66b); So P VNZ VNK VS 'Lied' (KLE 42). – Óiráni (v. középíráni) jövevényszó. Obi-ugor kori alakja Korenchy szerint ***ār̥yz**, ***īryz** lehetett (ILOS 52).

*ērəyl- 'megemlékezik vkiről, vmiről' – **osztj.** V *eryəl-*, *erkəl-*, Trj *ārəy-lə-* 'gedenken' (GOV 61); V *eryəl-*, *erkəl-*, VT Vj, Trj 'gedenken / поминать, (der Toten, einer Sache eines Menschen; V); рассказать (VT); sagen, erwähnen (Vj Trj)' (DEWOS 166). – **vog.** TJ *ārəwl-*, KU *ār̥yəl-*, KM *ār̥yəl-* 'gedenken' (GOV); K *āril-* 'поминать' (DEWOS); LM K *āri-li*, P *āre-li*, T *āri-l-* (...) 'megemlít, megemlékezik (halottáról)' (WWb 49b); KM *āril-* 'gedenken, sich erinnern; (einen Geist) verehren)', T P *āri-l-* id. (KLE 43).

*ūrt- 'oszt' – **osztj.** VVj *art-*, Trj J *ārt-*, DN Ko *ort-*, Ni Kaz Syn *ort-*, O *art-* 'teilen', Syn *īrāt-*, O *irāt-* 'teilen' (GOV 64); V-Vj *art-*, VT, VT, Likr Mj, Likr, Trj J, Irt, Ni Š Kaz Sy Pit, O 'делить, разделить, teilen; – austeilen (DN); Karten austeilen (Ni Kaz O)' (DEWOS 174). – **vog.** TJČ *ort-*, KM *wort-*, So *urt-* 'teilen', TJČ *ortē*, KM *wort*, So *urti* 'Teil' (GOV); T KM So 'teilen' (DEWOS); N *ūrt* (...), LM *urt*, P *vurt*, K *vort*, T *ūrtj* 'rész, osztályrész'; N *urti* (...), LM LU *urti*, P *vurti*, K *vorti* (...), T *urti* (...) 'oszt' (WWb 704b); So 'teilen', T KM P VN VS LU *urt-* id. (KLE 46).

*ās 'folyam; 'Ob' – **osztj.** VVj *ās*, Trj J DN Ko *ās*, Ni Kaz *as*, O *ās* 'Ob'

(GOV 65); V-Vj *ās*, Vart Sur (Likr Mj Trj) J, DN DT KoP Sog Ts Tš, Fil, Ni Š Kaz Sy, O, Reg., Ahl. 'Ob – grosser Fluss überhaupt (Ahl.; in Nicht-Si. und Cps. auch sonst)' (DEWOS 184). – **vog.** KU KM KO *ās*, P *as*, LO So *ās* 'Ob' (GOV); KU *öäs* . . LO So 'Ob' (DEWOS); N *ās*, LM *ās* (...), K *oās* '(N K) Ob, (LM) tenger' (WWb 051b); KM *ās* usw 'der Fluss Ob' (KLE 47).

*ētār 'derült, világos <idő>' – **osztj.** VVj *etār*, Trj J *ātār*, DN Ko Ni O *etār* 'klar' (GOV 73); V Vj *etār*, Trj J, Irt (DN KoP Kr ...) Ni Š O, Kaz, PB 'ясный, ясно (о погоде), klar, hell, heiter (Wetter, Tag, Himmel), – hell, klar (Nacht, Trj); klares Wetter (J DN KoP); klarer Himmel (Š)' (DEWOS 218). – **vog.** TJČ *ātār*, KU KM KO P VN VS LU *ātār*, LO So *atār* 'klar' (GOV); T . . So (DEWOS); N, LM LU P K *ātēr*, T *ātir* 'tisza, derült (idő, égbolt)' (WWb 56b); KU KM 'klar, hell; heiteres Wetter' (KLE 58).

*ēγān (BNM) 'ököl' – **osztj.** (z. T. in Zusammensetzung:) VVj *īγān*, Trj *īγ.ān*, J *īwān*, DN Ko *īēγān*, Ni Kaz *šūγān*, O *šōkān* 'ököl; Faust' (GOV 819); V-Vj Vart Likr *īγān*, Mj, J, KoP, Kaz 'кулак, Faust (V–Likr); die Fingerknöchel am Handrücken (Mj J KoP Kaz)' (DEWOS 1503). – **vog.** N *šaxni*, *šaxēn* 'ököl, Faust' (GOV); (Mu.) K *šāxān* . . N *šāxān* 'Faust' (DEWOS); N, LM *šoxēn* (...), LU *šoxn*, P *šāxna* (...), K *šāxēn* 'ököl' (WWb 583b).

čēkə(j)/čākə(j)* 'fecske' – **osztj. J *kēfi*: k.-wāl'i (durch Metathese), DN *čēkəjām*, Ko *čēkəj-īmā*, Ni *šākəj-īmā*, Kaz *šākī-jāk*, *šākī-ōx* 'Schwalbe' (GOV 76); DN Sog Ts *čəkəjām*, SalT, KoP, Kr, Ni, Cast., Patk. 'ласточка, Schwalbe' (DEWOS 1500). – **vog.** T *čākəjəx*, K P *šākəjəx*, N *šakaliχ* 'Schwalbe' (GOV); T K P LM *šākūjəx*, N *šakajəx* id. (DEWOS); N *šakajəx* (...), LM *šākūjəx* (...), LU *šākajəx*, P K T 'fecske' (WWb 584b).

*ēlāy 'tisza, finom' – **osztj.** VVj *lēlāy*, Trj *īlāy*, J *īlāy*, DN Ko *lēlā*, Ni *šēlā*, Kaz *šēlī*, O *šēl* 'dünn' (GOV 77); V-Vj *lēlāy*, Vart Likr Mj Trj, J, Irt (DN KoP Kr Ts), Ni, Kaz, O 'чистый, rein, schier (Fett; VK Mj Ni Kaz O; Trj: Fischfett, das keine Reste von Därmen ua. enthält); Fischfett beim Bärenfest (Ni Kaz); fest, nicht splitternd od. brüchig (Holz, Eisen; Ni Kaz O); fest, gebaut, robust, (Mensch; Ni); ungewürzt (Speise; O); frei von Eis (Ni); жидкий, flüssig, dünn (z. B. Brei; Mj Trj J Irt Ni Kaz O); не застывший, nicht zugefroren (Fluß, Stelle auf dem Fluß od. See; V–Mj)' (DEWOS 1512). – **vog.** TJ *čālāw*, KU *šālī*, KM KO *šālī*, P *šāliy*, VNK *šālī*, LU *šōlā*, LO So *šāliy* 'dünn' (GOV); T . . So 'dünn, flüssig' (DEWOS); N *šālī* (...), LM *šōālī* (...), P *šālī*, K *šōālī* (...), T *čālu*: (...) 'vékony, finom, híg, tisza' (WWb 586b); KU KM KO LO So 'dünn, flüssig (Brei, Suppe) rein, schier (Wasser); süß (Milch); stark, fest (Knochen); gut, heil (Baumstamm, der keine faulen Stellen hat); hell, laut (Stimme)' (KLE 338).

*čāmpāl 'lebenés, billegés' – **osztj.** DN Ko Kr C *īāmplā* 'schwankend, schaukelnd (Boot)' (GOV 78); SalT *īāmpāl*, KazSt, PB 'плавное покачивание (SalT); змах, Schwingen, Schwenken (KazSt); Wedeln (PB)' (DEWOS 1517). – **vog.** So *šāmpāl* 'Schwebung', *šāmpālāl*- 'sich nach beiden Seiten neigen (die

Ente, beim Herabfliegen)' (GOV); So 'Flügelschlag', 'sich beim Herabfliegen neigen (Ente)' (DEWOS).

čār-* 'megromlik <étel>' – **osztj. VVj Trj DN *tār-*, Ni Kaz *śor-*, O *śār-* 'ranzig, schlecht werden (Fisch, Fett)' (GOV 82); V Vj Trj DT Kr *tār-*, Ni Kaz, O 'прогоркнуть, ranzig werden, verderben (Fett, Fleisch, getrockneter Fisch); – копиться, vom Rauch schwarz werden (Fell beim Räuchern); raun, schwarz brennen (Pfeifenkopf außen; Vj)' (DEWOS 1531). – **vog.** P *śar-*, VN VS LU *śar-* ~ *śār-*, LO So *śor-* 'bitter werden (Fisch)' (GOV); P. . So 'bitter werden (Fleisch)' (DEWOS); N, LM *śari* 'megavasodik, megromlik' (WWb 602a). – Eltérő vokalizmusa ellenére valószínűleg összefügg a következő szócikkkel.

čēr-/čār-* 'elég, megég' – **osztj. Ni *śārj-*, Kaz *śārj-*, O *śari-* 'verbrennen', Ni *śarə*, Kaz *śar*, O *śār* 'verbranntes Stück' (GOV 84); Ni *śarə*, Kaz, O 'verbranntes Stück (z. B. vom Lampendocht, Kienspan, Brot) / نارap; – Ruß (am Kochtopf; Ni); Eisenschlacke (Ni O)' (DEWOS 1533). – **vog.** TJČ *čirāj-*, KU *śārāj-*, KM P VN LU *śārāj-*, LO *śarj-*, So *śarij-* 'verbrennen' (GOV); TJ-Č . . So 'verbrennen' (DEWOS); N LM P K *śār* 'üszök, parázs' (WWb 588b); LO So *śar* 'Kohle, verbranntes Stück (des Kienspanes, des Kerzendochtes usw.)' (KLE 345). – L. az előző szócikket.

*čirkap 'csípő' – **osztj.** Ko *tērkap:* *t.-tōw* 'Hüftbein', Ni *śārkep*, Kaz *śārj*, *śārkep*, O *śārkep* 'Lenden' (GOV 88); Kaz *śari* 'Lenden, Hinterteil des Rumpfes von den Lenden abwärts („на ком сидишь“) / бедро' (DEWOS 1534). – **vog.** K P *śirkap*, So *śirkip* 'Hüfte' (GOV, DEWOS); N, LM *śirχ* (...), P *śirkəp*, K *śérkép* (...). T *śurpuχ:* *ajuw-ś.* 'csípő, forgó, izület, ajtósarok' (WWb 596a). – A kazimi osztj. és a középső-lozvai vog. tőalakok létezése ellenére a képzés valószínűleg az obi-ugor korra tehető (Riese 2001: 51).

čūč-/čjč-* 'ajándékoz, hozományt ad' – **osztj. Kr Sav *čičəpsə*, Kaz *šičəpsj* 'Mitgift' (GOV 90); Kr Sav *čičəpsə*, KoP, Kaz, Reg., Páp. 'Mitgift / приданое (DEWOS 0242). – **vog.** LM *šūšam*, *šūšəm*, *šūšäs*, LO *sūsəm*, Sy *sūsas* 'Mitgift' (GOV); LM *šūšəm*, N *sūsäs* 'Mitgift', LO *susəm* (DEWOS); N *sūsäs*, LM *šūšäs*, P *šuš*, K *sūs* 'kelengye, hozomány, örökség'; N *sūsi*, K P *sūsi* 'hozományul ad, kap, örököl' (WWb 580b); KM *sūs-* 'Mitgift bringen' (KLE 331).

*čöγ 'rügy' – **osztj.** V *čəγə*, Vj *čəγä*, Trj *čäγə*, Kam *čəw*, Ni *šöwə*, Kaz *šöw*, O *səw*, *səw* 'Knospe' (GOV 96); Vj *čəγä*, VT, V, VK, Vart, Likr, Mj, Trj, J, Kam KoP Kr, Ni, Kaz, Patk., O 'Blattknospe / почка (Trj–Kam, Kr–Kaz; Trj: auch bei Nadelbaum); Knospe des Laubbaumes, die als Köder benutzt werden (Trj); Fruchtstand, hängende Blüentraube, Kätzchen (der Espe, Birke: Trj Kaz; der Weide: Kaz); Weidenzweig (Kaz); Zapfen des Nadelbaumes (KoP); кисть (ягод), ветка, на которой расцвет ягода (VT); Stiel der Beerentraube des Ahlkirschbaumes; Stengel jeder Beere (Vj); Brustwarze (Kaz); Redeweise, Sprache. Mundart (Trj; s.u. *ňäləm-č.*)' (DEWOS 260). – **vog.** KU *šəw*, KM *səw*, So *saw* 'Knospe' (GOV); KU KM So 'Knospe' (vordervok.!) (DEWOS); N *səw* (...),

LM *šäu*, K *säu* (...) 'rügy' (WWb 568b); KM 'Knospe' (KLE 313).

*čöyal 'vászondarab, -csík' – **osztj.** DN *čöχat*, Ni *šöχat*, Kaz *šöχal* 'Leinwand' (GOV 97); DN Fil Koš Kr *čöχat*, Ni, Kaz 'холст, Leinwand (Irt), Sackleinwand (DN Kr); aus einer Nesselart verfertigtes weißes Zeug (DN); hausgewebtes Zeug aus Hanf, aus einer Nesselart (Kr); Breite, Bahn eines Gewebes (Ni Kaz)' (DEWOS 263). – **vog.** KU KM KO *sowl*, P LU *šowl*, LO So *sowal* 'Streifen (im Kleid)' (GOV); Ahl. *šovił*, KU KM LU LO So 'холст, Tuchbreite' (DEWOS); K *saul* (...) 'vászoncsík' (WWb 537a); KU *sowal*, KM KO, P 'Streifen (im Kleid), Breite (des Tuches)' (KLE 314).

*čiyal/*čüyal 'tartógerenda, -rúd' – **osztj.** Ko Kam *čeyat* 'Tragbalken' (GOV 98); Kam KoP *čeyat*, Patk. (KoU), 'Tragbalken, -stange des Daches (einer Hütte, eines Schuppens) / матица для кровли (Kam); Stütze, z. B. für den Bratspieß / опора (KoP); Stange, Rute (Patk.)' (DEWOS 266). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) KU *šewal*, KM KO *sēwal* 'Quersparren', P *šāwältāp* 'Gestell' (GOV); KO *sēwal* 'huoneen vuoliaiset / Dachbalken des Hauses', KM *lōk-sēwal*, KU *lōχ-sēwal* 'zwei Quersparren im Dach der л.-Hütte', P *šewlter* 'Gestell (zum Fleischtrocknen, zum Lauern bei der Entenjagd)', LM *šāwltp* (DEWOS).

*čemas 'szárított hal' – **osztj.** DN Ko *čemas* 'getrockneter Fisch' (GOV 101); DN KoP Kr *čemas*, Patk. 'getrockneter (DN: und geräucherter) чебак, Leuciscus rutilus, Plötze (DN, Kr), geräucherter Fisch (z. B. язенок, согора, KoP), kleine über dem Feuer getrocknete Fische (Patk.)' (DEWOS 280). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) KU KM KO *sāms* 'tulella kuivattu kala; am Feuer getrockneter Fisch' (GOV); KU *sāms-χul*, KO *sāms* 'am Feuer getrockneter Fisch' (DEWOS).

*čvmas 'nyílfajta' – **osztj.** VVj *čimās*, Trj *čimās* 'Pfeil' (GOV 102); V VT Vj *čimās*, Trj, Sir (V), Vj 'стрела с вилкообразным наконечником, Pfeil mit kurzer gegabelter Spitze (für Wasservogel, Abb.: MSFOu 98, 357f.)' (DEWOS 280). – **vog.** KU *sāms*, KM *sōms*, *šōms*, VS *šōmš*, P *šōms* 'Entenpfeil' (GOV); KM VS (DEWOS); K *soāmēs* (...) 'villás nyíl, amellyel a füben levő madárra vadásznak' (WWb 559a); KU KM 'zweispitziger Entenpfeil' (KLE 321).

čvp-* 'szopik' – **osztj. Kr *čep-*, Ni Kaz *šep-*, O *šāp-* 'saugen' (GOV 109); Kr *čep-*, Ni Š, Kaz, O, Ahl., (O) 'saugen / сосать – an der Brust (Ni Kaz O); Mark aus den Knochen (Ni); saugend, durch die Zähne trinken (Kaz O)' (DEWOS 292). – **vog.** So *sipy-* 'saugen' (GOV); So 'saugen', Bal.-Va. (Juk.) *cəneəx* (DEWOS); N, LM *šippi-* (...), LU P *šippi-*, T *šāpkh-* 'szopik, szív, szür-csöl' (WWb 549a); LO *sipy-*, So *sipəχ-* 'saugen (das Kind)' (KLE 303).

*čēp 'fakorhadék' – **osztj.** VVj *čew*, Trj J *čāp* 'grobes Holzmehl' (GOV 110); VT Vj *čew*, Mj Trj J, PB, Reg. '„гнильё”, aus vermoderten bröckligen Stämmen (Vj: Weide, Birke) hergestelltes grobes Holzmehl, das als Unterlage für das Kind in der Wiege gebraucht wird (Vj Mj Trj; mit einer Art Hobel oder dem Messer hergestellt); березовая труха (кладется в колыбель в качестве подстилки VT); гнильё, das Faule im Baum (J), (PB falsch!)' (DEWOS

*ðōȳas 'tat' – **osztj.** VVj *sōȳas*, Trj *šāȳ.as*, J *sāwās*, DN Ko Ni Kaz O *sewās* 'Hinterstevē' (GOV 134); V Vj *šōȳas*, VK, Vart, Likr Mj Trj, J, Irt (DN KoP Kr Ts ua.) Ni Š Kaz O 'kopma, Heck, Hinterstevē des Bootes' (DEWOS 1323). – **vog.** TJČ *tās* 'Hinterstevē' (GOV, DEWOS); T 'tat, csónak fara' (WWb 662b). – A WWb 662b N *tās* 'keresztfa' adata zürjén jövevényszó (SLW 167).

*ðēl 'alacsony' – **osztj.** DN Ni *tet*, Kaz *лел*, O *lel* 'niedrig' (GOV 135); Irt (DN KoP Koš Kr) Ni *tet*, Š, Kaz, Sy O 'низкий, niedrig, kurz von Wuchs (DN Koš Kr Š Sy Ahl.; Ni Kaz O: Mensch, Tier, Baum; Kaz auch z. B. von e. aufrechtgestellten Brett); mittelgroß, -hoch (KoP); kurz (Kr)' (DEWOS 747). – **vog.** TJ *tālk.ī*, TČ *tālkī*, KU *tālk.ə*, *tālək.*, KM *tālk.*, KO *tālk.ə*, VN *tālka*, VS LU *tālk.a*, LO So *talk.a* 'niedrig' (GOV); TJ . . So (DEWOS); N, LM LU P *tālkwē*, K *tālkwä*, T *tālki* 'alacsony, sekély' (WWb 623a); KM LO 'niedrig' (KLE 368).

ðāŋk/*ðōŋk* 'pata' – **osztj. V *lōŋk*, Vj *jōŋk*, Trj J *lōŋk*, Ko *tōŋx*, Ni *tūŋx* (?), Kaz *лōŋk* 'Huf' (GOV 145); V *lōŋk*, Vj VK, Likr, Vart Mj Trj J, KoP, Kr, Sog Ts, Ni, Š, Kaz 'копито, Huf (V VK–J Sog Ni Š Kaz); den Huf umgebende Knochenscheide (Vj Ts); fleischige Stelle in der Mitte des Hufes, der Klaue (KoP); Klaue (J)' (DEWOS 776). – **vog.** TJČ *tāŋ*, KU *tōŋx*, P *tōŋ.k*, VS *tāŋ.k.*, LO *tōŋx*, So *tōŋx*, *tōx* 'Huf' (GOV); TJ . . KU . . LO 'Huf' (DEWOS); N *tāŋx*, LM *tōŋkh*, LU *tāŋkh* (...), P *tāŋkw*, K *tāŋkh* (...), T *tāŋ* 'pata' (WWb 655a).

*ðīŋkə 'mellső végtag (uszony, lapocka)' – **osztj.** Vj *janəkə*, VK *janək*, Trj J *lāŋk*, DN Ko *tāŋx*, Ni *tōŋx*, Kaz *лāŋk* 'Flosse' (GOV 148); Vart *lanək*, VK, Likr, Mj, Trj J, Irt (DN KoP Kr), Ni, Kaz '1. Rückenflosse / спинной плавник (von Barsch, Kaulbarsch u.a.; DN). 2. Widerrist von Rentier, Elch (Ni Kaz); лопатка, Bug, Schulterblatt (KoP; J: von Pferd, Bär u.a.). 3. язык у модры, Zunge der Fischreuse (J). – Sir.-Sperrfisch. 101 J Pym *lāŋk* Kehlzunge der Reuse' (DEWOS 775). – **vog.** SoO *тангъ* (Altweg.); N *tāŋk* 'Rückenflosse', (z. T. in Zusammensetzung:) TJČ *tāŋ*, KU *tāŋx*, KO P *tēŋk*, LO So *tāŋx* 'Floßfeder' (GOV); N *tāŋx* id. P *teŋkp* 'flossig' (DEWOS); N, LM *tōŋx* (...), LU P K *tōŋkh*, T *tāŋ* (...) '(hát)uszony' (WWb 626a).

ðāŋat/*ðōŋat* (BNM) 'folyó' – **osztj. Trj J *lāŋal*, DN *tāŋat*, Ko *tāŋat*, Ni *tāŋat*, Kaz *лāŋal* 'Irtysch' (GOV 828); Mj Trj J *lāŋal*, Likr, DN KoP Sog Ts, DT Koš Kr Tš, Ni, Kaz, KazSt, Ahl.-Mskr. (Atl), (Čem), (Ber), Vol. 'Irtysch' (DEWOS 784). – **vog.** TJ *tāwt*, KM *tāwt*, *tōwt*, *tāwt*, LO So *tāyt* 'Tavda, Sosva, Fluß' (GOV); So (St., vgl. TJ **tēwt*, KU *tā.wt*, KM *tōāwt* 'Tavda') (DEWOS); N *tā'īt*, LM *taiīt*, P *taut*, K *taut* (...), T *tāūt* '1. Szoszva 2. Tavda (Déli Szoszva) 3. (csak T) folyó' (WWb 614a); TJ *tēwt* '(die) Tavda' (KLE 359); So *taūt* '(die) Sosva' (KLE 360).

*ðūp 'evező' – **osztj.** V *luw*, Vj *juw*, Trj J *lup*, DN Ko Ni *tup*, Kaz *лор*, O *lup* 'Ruder' (GOV 152); V *luw*, Vj VK, Vart, Likr, Mj Trj J, Irt (DN Kam KoP Kr Ts ua.) Ni Š, Kaz, Sy O 'весло, Paddelruder (wie es die Ostjaken anstelle der festsitzenden Ruder gebrauchen); – festsitzendes Ruder (V VK–Trj Irt)' (DEWOS 787). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) TJ *tōp*, KU KM KO *tūp*, P *tup*, VNK *tōp*, VS LU *top* ~ *tōpāt* (num pl), LU T *tōp*, LM LO So *tūp* 'Ruder' (GOV); TČ . . So 'Ruder' (DEWOS); N, LM *tuop* (...), LU *top*, P K *tup*, T 'evező' (WWb 681b); KM 'Ruder' (KLE 373).

*ðör 'gyökér' – **osztj.** V *lor*, Vj *jor*, Vart *lor*, Likr *ðor*, *ðör* 'Wurzel', Trj J *lōrt*, DN Ko *turt* 'Wurzelstock' (GOV 157); V *lqr*, VT, Vj, VK, Vart, Likr 'корень, Wurzel; – корневище, Wurzelstock (VT Likr; Vj: dicker); Wurzel vom Erdboden abwärts (Vj)' (DEWOS 799). – **vog.** K *tōr* (GOV, DEWOS); N *tār*, LM *toār* (~*tār*), LU P *tār*, K *toār*, T *tār* (~ *tār*) 'gyökér, szár, (T még) hajszál' (WWb 627b); TJ *tār*, KM *tōr*, So *tār* 'Wurzel, Faser' (KLE 374).

*ðāryat/*ðāyart* 'súly(os)' – **osztj.** V *läyart*, Vj *jüyart*, Trj J *lāyart*, DN Ko *tāyart*, Ni *tawart*, Kaz *lawart* 'schwer' (GOV 161); V *läyart*, Vj, VK, Vart Likr, Mj Trj J, DN, Fil KoP Kr Sog Ts Tš, Koš, Ni, Š, Kaz, Sy, LitKaz, O 'тяжелый, schwer; – schwierig, mühsam (Vj J KoP); тяжесть, Schwere (VT Sy)' (DEWOS 742). – **vog.** KU *tōrwať*, *tārwať*, KM *tōrwať*, P *tārwať*, So *tārwiť* 'schwer', TJČ *tārkatāñ*, P *tarwaťañ*, *tārwaťañ*, VN LU *tārwaťañ* 'schwer' (GOV); TJ . . KU *tarwiť* . . So id. (DEWOS); N, LM *tāriť*, LU *tarwiť*, P *tārwiť*, K *toārwiť*, T *tärkiť* 'teher, súly' (WWb 633a); KM, So 'Schwere' (KLE 377).

*ðōram 'jelzőzsinór' – **osztj.** V *loram*, Vj *joram*, Mj *lōram*, C Kam Ni *turam*, Kaz *loram*, O *loram* 'Fühlleine' GOV 162); V *loram*, Vj, VK, Vart, Likr, Mj, Irt (Kam KoP Ts, Sir.-Sperrfisch), Ni, Kaz, O, Patk., Ahl. '„синка”, (нитка, сигнализирует о том, что рыба „вошла”)', Fühlleine (die der Fischer in der Hand hält und an der er fühlt, wann ein Fisch in das Fanggerät, bes. den Važan, schwimmt; V–Likr, Ni–Ahl.; zum sachlichen s. Sir.-Sperrfisch.); auf dem Wasser schwimmendes Brett od. Knüttel, an den die Fühlleinen gebunden werden (Ts; Sir.-Sperrfisch.: Irt)' (DEWOS 802). – **vog.** So *tōrom* 'Fühlleine', K *tōrmät*: *t.-sētep* 'Fühlleine' (GOV, DEWOS); N *tārmēt* 'vadászat csónakról'; N *tārmēti*, LU *tārmali* 'csónakról vadászik' (WWb 661b). – A vog. N *tārmēt* 'vadászat csónakról'; N *tārmēti*, LU *tārmali* 'csónakról vadászik' jelentésű adatok idetartozása kérdéses.

*ðīnkz 'szög, ék, nyárs' – **osztj.** VVj *jānk*, Trj J DN Ko *jānk*, Ni Kaz *jānk*, O *jānk* 'Nagel' (GOV 168); V-Vj VT *jānk*, VT, Vart Sur(...), Irt (...), Ni Kaz, O 'гвоздь, Nagel (V-Vj Sur Irt); Holznagel (Vj Trj); Holzpflock, спица (V); eiserner Nagel (KoP) Ts); piikki, Stachel (KoP); Bratspieß (Trj Mj J: für Fische); Stange mit daran gesteckten Fischen (Kaz); 2(!) Stöcke, an die getrocknete Fische gesteckt und die zusammen zum Verkauf gebracht werden (*sōram χūt j.*; Ni); Ruderpflock am Boot (O)' (DEWOS 387). – **vog.** TJ *l'ik*, TČ *l'īñ*, KU KM KO *l'ix*, P *l'ex*, VN *liχ*, VS LU *l'ex*, LO So *l'ēñk*, Keil'; TJČ *l'ikt*, KU KM KO *l'ixt*, P *l'exť*, VN *liχť*, VS *l'exť*, LU *l'ēχť*, LM *l'ixť* 'keilen' (GOV); TČ . . So 'Keil' (DEWOS); N, LM *l'ix* (...), LU P *l'ix* (...), K, T *l'īñ* (...) 'faszög, ék' (WWb 282b); P So 'Nagel, Pflock, Keil' (KLE 186).

*jāy/*jēy* 'apa' – **osztj.** VVj Trj J Ko *jēy*, Ni *jīy*, Kaz *jīw*, O *jij* 'Vater' (GOV 173); V-Vj Vart Likr Mj Trj J *jay*, DN DT, Fil KoP Kr Sog Ts Tš, Ni Š Mul, Kaz, Sy O, VolH, Ahl. 'отец, Vater' (DEWOS 324). – **vog.** TJ *jīw*, TČ *jāw*, KU *jey*, KM KO *jāy*, P *jāy* ~ *jāyaw* (decl px/pl 1); VN *jū*, So *jay* 'Vater' (GOV); TJ

.. KM KO .. So 'Vater', TJ *jüw-püw*, KM *jüw-pöw*, So *jüw-piy* 'Bruder' usw. (DEWOS); N *jü'j* (...), LM *jüj* (...), LU *jü'j*, P *jüj* (...) K *jüj'* (...), T *jäu*, (...) 'apa' (WWb 142a), TJ *jü*, KM LO *jaγ*, So 'Vater' (KLE 80).

*jōkal 'szárított hal' – **osztj.** Ni *jōχal*, Kaz *jōχal*, O *jōχal* 'im Wald getrocknete Fische' (GOV 180); 'позём (вяленая рыба, юкола), im Wind (und dann am Feuer) gedörnte, im Rücken geöffnete Fische (kleine Barsche, Rotaugen ua., die Gräten bleiben, bei den kleinen Fischen auch der Kopf.)' (DEWOS 343). – **vog.** LM *jāχel*, N *jōχel*, P *jōχal* 'im Wald getrocknete Fische' (GOV); N (Szil.) *jōχal*, LMP id. (DEWOS); N, LM (...) 'szárított hal' (WWb 164a).

jākat-* 'mer, kanalaz' – **osztj. Vj VK *jaγat-*, J *jāγat-*, DN Ko *jaχat-*, Kaz *jōχat-*, O *jaχat-* 'schöpfen' (GOV 181); VT Vj VK Vart Likr Mj *jaγat-*, J, Irt (DN KoP Kr ua.), O, Ni Kaz (selt), Cast., Reg. 'черпать, schöpfen, ausschöpfen (Irt Ni Kaz O; KoP Cast.: mit e. kleinen Gefäß; Kaz: mit e. Schöpfelöffel oder e. Kelle, z. B. Mehl, Wasser, Fische aus der vollen Reuse); выпры-зить, (e. Last, Waren ua.) ausladen, (Boot, Schlitten) entladen (VK-J KoP Kr Kaz O Cast.) рыть, перерыть (напр. вещи в ящике; VT); ausgießen (Kr); abbrechen, abtragen (Gebäude; J)' (DEWOS 352). – **vog.** TJ *jakt-*, LM *jōχt-*, So *jōχt-* 'schöpfen'; VNK VNZ VS *jōχtas-* 'schöpfen' (GOV); TJ .. LM .. So 'schöpfen' (DEWOS); N, LM *jōχti* (...), LU K *jōχti*, T *jaχtant* (...) 'kanalaz, mer' (WWb 165a); KM KO *jōχt-*, LO *jōχt-* 'schöpfen'; TJ, TČ *jāχt-*, KU P VNZ VS VNK LU LM So *jōχt-*, id. (KLE 86).

*jīθ 'észak' – **osztj.** V *jil*, Trj J *jil*, DN Ko *jīt*, Ni *jūt*, Kaz *jīl* 'Norden' (GOV 186); V VK *jil*, Vart Mj Trj J, Likr, DN KoP Kr, Ni, Kaz, Ahl. (Atl) 'север, Norden (VK–Ahl.); Himmelsrichtung (V)' (DEWOS 360). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) KU KM *jīt*, P VN VS LU *it*, LO *it*, *iti* 'Norden, Nord-' (GOV); LO 'Norden', KU-M *jāt-wōt*, P VN-S LU *it-wōt*, LO *iti wōt*, 'Nordwind; – Ostwind (VS)' (DEWOS); N *ēt*, LM *it'* (...), LU *it* (...), P *jēt* (...), K *jēt* (...) T *it* (...) 'est, éjszaka'. (...) N *ēt-jēr* 'észak'; K *jiti-poāl* 'észak'; (...) N *iti-vōt* 'északi szél' (WWb 69b); KU KM 'Nordwind'; P VN VS LU, LO id. (KLE 101).

jīlāγ-* 'dörög' – **osztj. Kaz *jīlā'* 'dröhnen'; Kaz *jīlāγal-* 'donnern' (GOV 188); Kaz *jīlā-* 'dröhnen / греметь (von etw. fernen Geräusch)' (DEWOS 364). – **vog.** TJ *ilk-*, So *jily-* 'donnern', KU KM *jälāt-* 'knallen'; P *jälkātāl-* 'knallen' (GOV); TJ *jīlk-* 'donnern' .. So 'erdröhnen' (DEWOS); N *jīlīγ* ~ *jīlīγ* 'dörgö'; T *ilixni* 'dörgés'; *ilkānt* 'dörög' (WWb 157a); So 'dröhnen' (KLE 88).

jünt-/jīnt-* 'varr', **jüntap/*jīntap* 'tű' – **osztj. VVj *jant-*, Trj J *jānt-*, DN Ko *jont-*, Ni Kaz *jōnt-*, O *jant-* 'nähen'; VVj *jīntāw*, Trj J *jīntap*, DN Ko *jēntap*, Ni Kaz *jīntap*, O *jīntap* 'Nadel' (GOV 194); V-Vj *jant-*, VK, Vart Mj Likr, Trj, J, Irt (...), Ni Š Kaz Sy, O, CastOS, VolH, Páp.² (O), DN, Kr, Kam, Mul, KazSt 'шить, nähen; – stopfen, flicken (Schuhzeug, Netz ua.), binden, zusammenfügen (mit e. capra-Rutenring; Ni Š Kaz O)' (DEWOS 380). – **vog.** TJČ *jōnt-*, KU

KM KO *jünt-*, P *jünt-*, VNZ *jont-*, VNK *junt-*, VS LU *jont-*, LM *junt-*, LO So *jünt-* 'nähen'; TJ *jöntəp* 'Nadel' (GOV); TJ .. So 'nähen' (DEWOS); N *jünti*, LM, LU, P *junti*, K *jünti* (...), T *jöntant* (...) 'varr' (WWb 183a); P, So 'nähen' (KLE 94).

*jəŋət 'orsó' – **osztj.** VVj *jəŋət*, Trj J *jəŋ.ət*, DN Ko Ni Kaz *jeŋət*, O *joχət* 'Spindel' (GOV 199); V Vj *jəŋət*, VT VK, Vart, Likr Mj Trj J, Irt (DN DT KoP Kr ua.), Ni, Š, Kaz, O 'веретено, Spindel (V VK–O); – Spinnwirtel (V, Vj: knöchere Scheibe); „Block“ am перевес-Vogelnetz, durch den die Schnüre laufen (V Vj)' (DEWOS 384). – **vog.** TJČ *jänt*, KU KM KO *jint*, P VNK VS LU LM *int* 'Spindel' (GOV); TJ .. LU 'Spindel' (DEWOS); N *int* (...), LM LU *int* (...), P *int* (...), K *jent* (...), T *jent* 'orsó' (WWb 136a). – A DEWOS a szó tövét is rekonstruálja (**jəŋ-*), valamint más képzett alakokat is felsorol.

*jör '(fizikai) erő, képesség' – **osztj.** Ko Ni *jur*, Kaz *jər*, O *jor* 'Kraft' (GOV 203); KoP Ni Š Sy *jur*, Kaz, O 'Kraft, Stärke / сила; – Fähigkeit, Möglichkeit etw. zu tun (Ni Kaz O); Macht, Gewalt (z. B. des Beamten); Tragfähigkeit, tragfähig (vom Boot; Kaz O)' (DEWOS 403). – **vog.** LM *jör*, So *jör* 'Kraft' (GOV, DEWOS); N *jör*, LM '1. erő, hatalom; 2. erős, hatalmas, hős' (WWb 175b); LO *jör*, So 'Kraft' (KLE 97). – Valószínűleg összefügg a következő szócikkel.

*jūr 'intellektuális képesség → büszkeség' – **osztj.** Vj Trj *jör*, Kr *jär*, Ni Kaz *jör* 'Erkenntnis'; VVj Trj *jörəŋ*, Kr *järəŋ*, Ni Kaz *jörəŋ*, O *järəŋ* 'stolz' (GOV 204); Vj Trj J Ni Kaz *jör*, Kr 'Erkenntnis-, Zaubervermögen, Zauberkraft, Kenntnis / способность познания, магическая сила, знание (Vj); чин, Dienstgrad, Rang (Vj J), Amt (Trj); Würde, Großtuerei (Ni), Stolz, Hochmut (Trj Kr Kaz)' (DEWOS 401). – **vog.** KU KM *jorəŋ*, KO *jürəŋ*, So *jorəŋ* 'stolz' (GOV); KU-M So *jor-*: *jorəŋ* 'stolz' (DEWOS); N *jor*, K *jər* 'büszkeség'; N *jorəŋ*, LU *jariŋ*, K *jəriŋ* 'büszke'; N *jorəsi* 'büszkélkedik' (WWb 175b); KM *jorəŋ*, So 'stolz, erhaben, vornehm' (KLE 99). – L. az előző szócikket.

*jūr/*j̄r 'véráldozat' – **osztj.** VVj Trj J *jir*, DN Ko *jir*, Ni Kaz *j̄r*, O *jir* 'Opfer' (GOV 205); V VT Vj Vart Sur (Likr Mj Trj J) VK *jir*, Irt (DN Fil KoP Kr Ts), O, Ni Š Kaz 'жертва, blutiges Opfer, Tieropfer; – Opfertier (DN Š); aufgehängtes Opfer (Vart Likr Mj), als Opfer gegebenes, aufgehängtes Kattunstück, Tierfell usw. (Vj); Opfer (VK) Trj Ts)' (DEWOS 399). – **vog.** KU KM *jor*, P *jur*, LO So *jir* (LO So: ostj. Einfluß!); 'Opfer'; KO *jürəj-* 'opfern' (GOV); KU, P, So (DEWOS); N, LMP, K *jör* 'véráldozat' (WWb 158a); So 'Blutopfer', LO So 'ein Blutopfer verrichten, darbringen' (KLE 96).

*j̄vryən 'szamojéd' – **osztj.** V *jär̄yan*, Vj *jär̄kan*, Trj J *jär̄yan*, DN Ko *jär̄ən*, Ni Kaz *jör̄ən* 'Samojede' (GOV 207); V VK *jär̄yan*, Vj, Vart, Likr, Mj Trj J, Irt (DN Fil KoP Kr Sog Ts), Ni Š Kaz, Sy, CastI, CastS, Patk. (I Ko), Patk.D, Ahl. 'Samojede, Jurake, Nenze / ненец (Irt Ni Š Kaz Sy Ahl.); die Tschuden (Fil)' (DEWOS 405). – **vog.** KU KM KO *jör̄yan*, So *jörn* 'Samojede' (GOV); KU-M-O *jör̄äryan* .. So id. (DEWOS); N LU *jär̄ən*, LM *jör̄ən*, P *ör̄ən*, K 'szamojéd'

(WWb 176a); KM *joryan* 'Samojede, samojedisch' (KLE 98).

*jirt 'hűvös, borult, esős idő' – **osztj.** Vj *irt* 'wolkiges Wetter', DN Ko Ni Kaz *jert* 'Regen', O *jirt* 'wolkiges Wetter', O *jert* 'Regen' (GOV 208); V VT *jirt*, Vj *irt*, O *jirt* 'wolkiges, rauhes Wetter im Sommer / облачная, суровая погода летом (Vj); kalt, rauh (im Sommer; O); пасмурный, хмурный, сумрачный, холодный (о погоде; VT)'; Irt (DN KoP Kr ua.) *jert*, Ni O, Kaz, Š Sy 'дождь, Regen' (DEWOS 411). – **vog.** KU KM KO P *jěrt* 'kaltes Wetter', TJ *jirtaw*, TČ *järti* 'kaltes Wetter', So *jěrtasma* 'kaltes Wetter' (GOV); KU-M-O usw., So 'unfreundliches kaltes Wetter' (DEWOS); KU KM *jěrt-* 'kalt werden; frieren; vor Kälte zittern' (KLE 100).

jüst-* 'ajándékoz, jutalmaz, megad' – **osztj. Trj J *justa-*, Ni *jasta-* (?), Kaz *jřsta-* (?), O *justa-* 'Gehalt bezahlen'; V *justim*, Trj *justem*, Ni *jastam* (?), Kaz *jřstam* (?), O *justam* 'Gehalt' (GOV 209); Likr Mj Trj J *justa-*, Ni, Kaz, O 'Gehalt bezahlen (einem Beamten) / платить жалованье (чиновнику); – schenken, e. Geschenk machen (nicht im schlechten Sinne; Trj J); (pass.) mit geringer Mühe bekommen (Beute, d.h. Gott schenkt sie; Ni Kaz O)' (DEWOS 415). – **vog.** KU KM KO *jost-*, LO So *just-* 'vergeltten, belohnen' (GOV); KU . . So 'belohnen' (DEWOS); N, K *josti* 'megajándékoz', K *jostel* 'ajándék' (WWb 185b).

*jětar 'nyírfajd' – **osztj.** VVj *jetarki*, Trj *jätarņi*, DN *jětarnaj*, Ni *jītara* 'Birkhuhn' (GOV 211); V-Vj VT *jetarki*, Vart, Likr, Mj Trj, DN Fil Koš Kr Sog Ts, Kam, Ni, Š, Cast.(OS), Cast.(US), CastI, Sur, Irt 'Birkhuhn / тетерка (V-Vj, Vart-Š); полюшка, косач / Birkhahn (VT). tetrao urogallus, Auerhahn (Cast.OS Cast.US Cast.I); Irt *jittera*, Ber *jetri* tetrao tetrrix, тетерев, Birkhahn (Ber: foemina)' (DEWOS 420). – **vog.** KU *jātār*, LO So *jatri* 'Birkhuhn' (GOV); K *jātār* 'Auerhahn', So (DEWOS); N *jātri*, LM *jätrenj*, K 'nyírfajd' (WWb 152a).

kjč-* 'csap' – **osztj. Šer *χāstā-*, Ni Kaz O *χāšā-* 'schlagen' (GOV 212); Keu *χāřtā-*, Ni, Š Mul, Kaz, Sy, O, Vol., Ahl., PB, Reg. 'ударить, schlagen, e. Schlag versetzen; – (die Augen) schließen (O)' (DEWOS 581). – **vog.** LO So *χāšā-* 'schlagen', KU *χāšχamt-*, KM *kēškamt-* 'schlagen' (GOV); LO So 'schlagen', KU, KM (DEWOS); N *χosyi* (...), LM *khāšši*, T *khōškhānt* 'ráz, csap, legyint, csapkod, lenget; söpör; (T még) csihol' (WWb 111a).

kūč-/kijč-* 'csíp, éget (csalán)' – **osztj. VVj Trj J *kijč-*, DN *xeč-*, *xeš-*, Ni Kaz *χiř-* 'weh tun, schmerzen'; (z. T. in Zusammensetzung:) Trj J *kijč*, Ko *xeř* 'Brennessel'; (GOV 218) J *kijč*, Trj, KoP, V Vj DN, Kr, Ni Kaz 'Brennessel / крапива (J)'; V Vj Trj *kijč-*, DN, Kr, Ni Kaz 'weh tun, schmerzen (V; Vj: Kopf); stechen (z. B. Stiche; ein Splitter im Finger; Trj); brennen (Brennessel; DN–Kaz) (DEWOS 429). – **vog.** TJČ *kōš-*, LM *kuš-*, So *χūs-* 'brennen (Brennessel)' (GOV, DEWOS); N *χūsij* (...), LM *khūšanj* (...), LU *khūšēj*, T *khōšānj* 'csalán'; LM LU *khuši-* 'csíp (csalán)' (WWb 130a).

*kūj 'ingovány, mocsár' – **osztj.** VVj *kěj*, DN Ko *kěj*, Kaz *kūj* 'Moor' (GOV 233); V-Vj *kěj*, VT, Vart, Irt (DN KoP Kr Ts ua.), Kaz, VDun 'болото, Sumpf,

Morast (außer Kaz; V: mit Bülden, kleinen Erdrücken, niedrigem Wald; Vj DN Kr: mit kurzen Kiefern; KoP = *ńorəm*); тундра (VDun)' (DEWOS 597). – **vog.** KM *k.äj* 'Sumpf'; KM *k.äjəŋ*: *k. wit*; 'болотная вода' (GOV); KU *k.äjəŋ-wat* 'болотная вода' (DEWOS).

*kǐymətʃ/*kǐmθəy 'rozsomák' – **osztj.** VVj *kěmləy*, Trj J *kěmləy*, DN *kěmtə*, Ko *kōmtə* 'Vielfraß' (GOV 237); V-Vj *kəmləy*, Likr, Vart Mj Trj J, DN Kam Tš, KoP, PМу. 'росомаха, Vielfraß, – zur alten Sippe *oŋ'-kul-jay* gehörende Familie in Оконсигины, ru. Игармашев' (DEWOS 639). – **vog.** TJČ *kimkət*, KU KM *kiymət*, P VNZ VS LU *kīmət*, *kīmāt*, LM *kīmət*, LO *kiymət* 'Vielfraß' (GOV); TJ-Č . . LO *kīmā't* id. (DEWOS); N *kīmāt* (...), LM *kīmēt* (...), LU *kīmt*, P, K *kōmēt* (...), T *kěmkēt* (...) 'rozsomák' (WWb 213a). 88

*kǐŷəŋ 'kötő (ruhán), gomb' – **osztj.** VVj Trj *kěyən*, J *kěyən*, DN *kěyən*, Ni *kǐyən*, Kaz *kǐwən*, O *kijin* 'Litzen, Schnüre' (GOV 238); V Vj Trj *kəyən*, VT J, DN Kr Ts, Ni Š Mul, Kaz, Sy, O, PB, Reg. '(zwei) Schnüre zum Zubinden von knopfloren Kleidungsstücken: Kleidern (V Trj), Hemdkragen (Vj), Kragen (Kr), Hemd (Ts), Maliza (Sy); шнурки, завязки на одежде, обуви, оборки (VT); nappinuoranen, Knopfschnüre (Trj Kaz O); пуговица, Knopf (Trj J DN Kr Ni Š PB); „Knopfloch“, Loch, das vor dem Fellabziehen in das Fell des Bären gestochen wird (Bärenspr.: Š)' (DEWOS 605). – **vog.** KU KM *kiyən*, LO *kěyən*, So *kěyən* 'Knopf' (GOV); KU-M *kəyən*, KO *kǐyən*, So 'Knopf', LO *kěyən*, 'Bindeschnur' (DEWOS); N, LM LU *kīn*, P T *kīn*, K *kějnä* 'gomb, gombpótló zsinór' (WWb 207); KU *kiyən*, KM *kiyən*, KO, LO, So 'Knopf; (KM auch) anstelle des Knopfes zum Festhalten des Kleides gebrauchtes Holzstückchen; (LO, So auch) mit denen der Mantel und der Pelz zugemacht werden; (so auch) Stäbchen) die dem erlegten Bären auf den Bauch gelegt werden'. T, P, VN, VS, LU 'Knopf' (KLE 141).

*kōyəs 'ősz (mn.)' – **osztj.** Ko Kam *χāwəs* 'grau (Kopf)' (GOV 241); Kam KoP, Patk. 'grau (Kopf) / седой' (DEWOS 582). – **vog.** N *χāus* 'hamuszürke; aschgrau' (GOV); N 'aschgrau' (DEWOS); N *χāus puŋkpä* 'őszhajú' (WWb 115a); KM *kows*: *kowsēt* 'graues Haar' (KLE 102).

*kǐl- 'kiserken, láthatóvá válik' – **osztj.** VVj *kěl-*, Trj J *kěl-*, DN Ko *kět-*, Ni *kāt-*, Kaz *kāl-*, O *kāl-* 'sichtbar werden' (GOV 251); Ni *kātə*, Kaz *kālī* 'Blut' (GOV 252); V Vj *kəl-*, Trj, Irt (DN KoP Kr Sog Ts), Ni Š, Kaz, O 'виднеть(ся), стать видимым, выйти, sichtbar werden, zum Vorschein kommen, erscheinen (V DN KoP Kr Ts Ni Š); hervorleuchten (Stern; KoP); aufgehen (Sonne; V); sichtbar sein (Kr Sog Ni Kaz O; KoP: ein wenig); hervorstehen, hervorragen (KoP)' (DEWOS 613); Ni Š *kātə*, Kaz, Ahl., PB, Páp.¹ 'Blut / кровь; – roter Beerensaft (Kaz selt.), PB *kali* „blutig (?)“' (DEWOS 619). – **vog.** TJČ *kīl-*, KU KM KO P VN VS LU LO *kěl-* 'sichtbar werden' (GOV 251); ČdN Tob *kelť*, TuraG Ber *kelbъ*, SoO *kélbe* (Altwog.); KU KM KO VS LO So *kěləp* 'Blut' (GOV 252); TJ *kīl-* . . LO *kěl-* 'sichtbar sein' (DEWOS 613); KU-M-O LO

kēlap 'Blut' (DEWOS 619); N *kēli*, LU P LM K *kēli* (...), T *kilünt* 'látszik, tűnik, tükröződik' (WWb 204a); N K *kēlp*, LM *kēlp* ~ *kelp*, LU *kelp* '1. vér, 2. vörös' (WWb 204a); KU *kēl*-, KM *kēl*- 'sichtlich sein'; KM *kēlap* 'Blut, rot' (KLE 143). – Valószínű, hogy a DEWOS, a GOV és a WWb által külön szócikkekben tárgyalt szavak összetartoznak, hiszen a 'láthatóvá válik, (kiserken)' jelentéssel rekonstruálható töből jelentéstanilag is levezethető a szóképzéssel előállt osztj. és vog. szavak 'vér' jelentése.

*kōl 'elemózsia, útravaló' – **osztj.** Vj *kāla*, Trj J *kāla*, Ko *χāt*, Ni *χatə*, Kaz *χāa*, O *χāl* 'Proviant' (GOV 243) Vj VK, Vart, Likr, Mj Trj, J, KoP Koš, Kr, Kam, Ts, Ni, Kaz, O, PB 'запас, Proviant, Wegzehrung' (DEWOS 469). – **vog.** TJ *kālē*, KU *χōl*, KM KO P VN VS LU *kōl*, LO *χōli*, So *χōli* 'Reisekost' (GOV); TJ . . So 'Reisekost' (DEWOS); N, T 'útravaló' (WWb 98b); KU, KM, So 'Reisekost, Wegkost, Proviant' (KLE 110).

*kūlak- 'fönnakad, lóg' – **osztj.** Sur *koləŋk*-, J *kuləŋk*- (!), Ko Ni *χuləχ*-, Kaz *χoləχ*- 'takertua; hängen bleiben'; V *koləŋtə* 'zum Schaukeln' (GOV 257); SurT *koləŋk*-, J, KoP Kr Ni, Kaz, PB, Reg. 'застеть (SurT); an etwas hängen bleiben (J–Kaz; z. B. Eichhörnchen an e. Ast: KoP; Baum beim Fällen an einem anderen: KoP Ni; der hochgeschleuderte Zederknüttel an den Zweigen der Zeder Kaz); застрять (SurT); sich auftrennen, aufgehen (richtig: hängen bleiben, nicht fest anliegen, z. B. ästiges Holz, wenn man es aufeinander schichtet; St.) (PB) (DEWOS 489)'. – **vog.** TJ *kolākl*-, KU *χoləχl*-, KM *koləχl*- 'takertua; hängen bleiben' (GOV); TJ, KU, KM, N *χōləχ*- 'hängen bleiben' (DEWOS); N *χāl̥yēlāl̥i* 'himbálózik, siklik, csúszik' (WWb 97b).

kāl̥əγ*- 'viszket' – **osztj. DN Ko *χāt̥əγ*- 'jucken'; Ni *χāt̥ə* '(Pferd) mit empfindlicher Haut (?)', lebhaft' (GOV 262); DN *χāt̥əγ*-, *χāt̥əγ*-, KoP, Kr 'jucken, kitzeln/ зудеть' (DEWOS 490). – **vog.** KU *χāl̥əγ*-, KM KO *kāl̥əγ*- 'jucken' (GOV); (Ahl.) *qal̥gam*, KU *χāl̥əγ*-, KM KO *kāl̥əγ*- 'jucken'; K *khāl̥əγ*- ~ *χāl̥əγ*- 'viszket' (WWb 102a). – A fenti szavak feltehetőleg a finnugor kori, ugyanilyen jelentésű, palatális hangrendű **ki̯l̥e*- tö (UEW 157) – ennek POU fejleményei **kāl̥əγ*-/ **kēl̥əγ*-/ **kōl̥əγ*- (GOV 263), osztják és vogul folytatói: DEWOS 631, WWb 189a, KLE 146. – veláris változatai, amelyek az ismert adatok szerint csak az – egymással szomszédos – keleti vog. és déli osztj. nyelvjárásokban alakultak ki.

*kām 'furat, vágat, lyuk' – **osztj.** (z. T. in Zusammensetzung:) Vj *kam*, Trj *kām*, DN Ko *χom*, Ni Kaz *χom*, O *χam* 'Sarg' (GOV 266); V Vj *kam*, Trj, J, Kam KoP Kr, Ni Kaz Sy, O, PMu., Patk., Ahl., PB 'гнездо у пещни для черена (VT), Höhlung in der Eishacke für den Stiel (V Vj Trj Kam KoP Kr Ni Kaz O Ahl.), Höhlung der Lanzenspitze (DN KoP Ni Kaz), der Rentier-treibstange (O), Axtloch (DN KoP Kr); Hülle (PB); ausgehöhlter Baumstamm (Ahl.); рпоб, Sarg (Vj Patk. PMu.); Schimpfwort (Sy)' (DEWOS 493). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) TJČ *kaməl*, KU *χāməl*, KM KO *kāməl*, P *koməl*,

VN *kaməl*, LO So *χoməl* 'Sarg' (GOV); T *khāməl'-jiw*, P *khāməl-jū* 'Sarg', LO So 'Schimpfwort; Sarg' (DEWOS); N, LM LU P K, T '(N LM) pokol, ördög, (LU) fekély (fene, rosseb; ördög, (P K T) koporsó, sírgödör' (WWb 102a).

*kāmčər/*kēmčər 'halom, rakás' – **osztj.** J *kēmčər* 'kleiner Haufen' (GOV 268); J *kəmtər* 'кучка, kleiner Haufen' (DEWOS 643). – **vog.** TJČ *kāmčər*, KU KM *kömsər*, KO P VN VS LU *kämsər* 'Buckel' (GOV; DEWOS); LM K *kämsér*, LU *kämsir*, P *kəmsér*, T *kämčər* (...) 'púp' (WWb 190b); KM *kömsərŋ* 'krumm (Baum)', TJ 'Buckel' (KLE 147).

*kämp/*kēmp/*kömp 'halom' – **osztj.** V *kömp*, Trj *kömp* 'Aufmaß' VVj *kömpəŋ*, Trj *kömpəŋ*, DN *kömpəŋ* 'übertoll' (GOV 270); V Trj *kömp* 'Übermaß /лишек (V); (Erd-, Schnee-) Haufen (Trj)' (DEWOS 641). – **vog.** TJČ KU KM KO P *kämp*, LO So *kamp* 'Aufmaß' (GOV); TJ-Č P *kēmp*, KU-M-O, LO So 'Hügel, Aufmaß' (DEWOS); N *kamp* (...), LM *kämp* (...), P T *kəp*, K 'domb, halom' (WWb 190b); KM 'Übermass; Überfluss, Macht' (KLE 147).

kīm(p)əl* 'ruhaszegély, ruhaszárný' – **osztj. VVj *kiməl*, Trj J *kiməl*, DN Ko *kimət*, Ni *kīmət*, Kaz *kīməl*, O *kiməl* 'Saum, Rand' (GOV 272); V-Vj *kiməl*, Vart Mj Trj J, Likr, Irt (DN KoP Kr Ts ua.), Ni Š, Kaz, O, Ahl., PB '1. пола, борт у одежды, Saum des Kleidungsstückes (V Trj J Irt Ni Š Kaz PB; DN: ringsum); Vordersaum eines (langen) Kleidungsstückes (J KoP; Vj: wenn man die Kleidung anhat); Rand der vorderen Öffnung e. Kleidungsstückes (VK Vart Likr Mj Ni Kaz; V: vom Hals nach unten); untere Ecke eines vorn offenen Kleidungsstückes (Trj J KoP O; Vj: wenn man die Kleidung anhat); Schoß der Kleidung (Š Ahl. PB); Schürze (am Kleid; Ahl.). 2. Rand / край (z. B. e. Sumpfes, e. Stadt; Š Kaz); Traufrand des Daches (Vj)' (DEWOS 638). – **vog.** TJČ *kipli*, KU KM KO VNK LU *kēpəl*, LO So *kēmpli* 'Saum, Rand' (GOV); TJ-Č, KU-M-O . . So 'Saum, Rand' (DEWOS); N *kēmpli*, LM LU P K *kēpəl*, T *kipli* 'ruhaszárný' (WWb 205a); LO, KM *kēppəl* 'Schoss, Saum (des Kleides)' (KLE 147); KM *kēppəl* 'Schoss, Saum' (KLE 152).

kōn-* 'ragad, tapad', *kōnt 'fülszír; odaragadt, leégett ételmaradék' – **osztj. V *kāna-* 'успеть', Trj *kān-*, *kāna-* ~ *kōn-*, J *kān-* ~ *kōn-*, DN Ko Ni Kaz O *χān* 'anheften, ankleiben'; VVj *kont-* (ɔ: *kənt-*) (imp) (!), Trj *kōnt-*, Ni *χunt-*, Kaz *χont-* 'zusammenkleben' (GOV 278); Vj *kont*, Trj J *kōnt*, Ko Ni *χunt*, Kaz *χont*, O *χont* 'Ohrenschmalz' (GOV 291); Trj J *kān-*, Irt (DN DT KoP Kr), Ni Kaz Sy O, PB, Reg. '1. subj. Konj., oft passivisch: прилипать, приклеиться, kleben bleiben, sich ankleben, sich anbacken (z. B. Schnee am Schneesuh: Trj DN Kr Kaz O); Suppe am Kesselboden: Kaz O); hängen bleiben, stecken bleiben (DN KoP); haften bleiben (Kralle beim Klettern, Zahn beim Beißen; Sy PB Reg.); sich fest aneinander fügen (Ni Kaz O); schneiden, fassen z. B. Messer den Bart; Ni). 2. meist mit obj. Konj.: тронуть, шевелить berühren, bewegen (DN DT KoP Kr Mj); – reizen, necken (Ni); ? coire cum femina (KoP)'; VT *kōnt* [ʔŋ], Vj *kōnt* Likr Mj Trj Ni *χunt*, Kaz *-χont*: *pūt-χ.*, O *χont* 'am

Kesselboden angeklebter (und unten etwas angebrannter) Teil der Suppe od. des Breis, gegessen wird (Vj Trj Ni Kaz O); ушная сера, Ohrenschmalz (VT Likr Mj Ni); воспламенитель в капсуле (VT) (DEWOS 504). – **vog.** KU *ḫān-* ~ *ḫān-*, KM *kān-*, P *kan-*, VN *kān-*, So *ḫan-* 'hängen, heften'; KM *kānt-*, P *kant-* 'aufhängen'; TJČ *kanānt-* 'hängen (intr.)' (GOV 278); KU *ḫāt*, KM *kāt*, KO *kānt*, P *kant*, LO So *ḫant* 'Ohrenschmalz' (GOV 291); KM-O *kān-*, LM *kānl-*, N *ḫan-* 'hängen, leimen ua.'; KU *ḫāt* . . So *ḫant* 'Ohrenschmalz' (DEWOS); N, LM *khani* (...), LU P *khani*, K *khāni* (...), T *khānāl* 'érint, bánt, fűgg, ráakad, ragad'; N *ḫant*, P *khat* 'ételmaradék az edényben, kozma'; N *pal'-ḫ.*, P *pāl'-kh.* 'fűlzsír' (WWb 75b); KM, P, So 'hängen, hängen bleiben' (KLE 116).

***kōr** 'mocsár, ingovány' – **osztj.** VVj *kor*, Trj J *kōr*, DN *ḫur*, Kaz *ḫor*, O *ḫor* 'sehr nasser Rand eines Moores' (GOV 307); V Vj *kor*, Trj J, DN KoP Koš Kr Ts, Kaz, Sy, O 'чистое, не заросшее, топкое болото, лыва, offenes, baumloses Moor (VT J Irt; Trj: nur mit Moos bewachsen); sehr nasser Rand eines Sumpfes, wo nur kurzes Gras wächst (V); ungangbarer, mit niedrigen Birken bewachsener Sumpf an Flußläufen (Vj); langer, schmaler, mit niedrigem Wald bewachsener Sumpf (Kaz)' (DEWOS 538). – **vog.** KU *ḫoryā*, KM *k.āryā*, KO *k.ārī*, P VNK *k.orra*, LO So *ḫori* 'weiche, schwankende Stelle im Nadelwald' (GOV); KU . . So 'Sumpf' (DEWOS); K *khwārjē* 'a folyó két oldalán elterülő posvány' (WWb 132b); LM *kwarrē* 'kis mocsár' (WWb 232b).

***kūr-** 'fél, tart valamitől' – **osztj.** VVj *kur-* 'Angst empfinden'; Trj *kurātā-* 'sich ängstigen'; J *kori-*, Ko *ḫurāj-*, Ni *ḫurīj-*, Kaz *ḫorī-*, O *ḫori-* 'sich fürchten'; Vj *kōrij*, *korij*, Trj *korij*, J *kori*, Ko *ḫōrā*, Ni *ḫurā*, Kaz *ḫorī*, O *ḫori* 'scheu' (GOV 314); V Vj *kur-* 'sich in acht nehmen, ängstlich sein / остерегаться, опасаться (Vj)' (DEWOS 543). – **vog.** KO *k.ur-*, P *kur-* 'fürchten', LO So *ḫuraḫl-* 'fürchten', So *ḫurim-* 'erschrecken', N *ḫuri* 'furchtsam' (GOV, DEWOS); N, LM *khur*, *khuri*, LM *khur* 'félénk, óvatos' (WWb 128a).

***kārā** 'puszta <vidék>, ritkás <erdő>' – **osztj.** Trj *kārā*, Ni *ḫārā*, Kaz O *ḫār* 'spärlich bewachsen' (GOV 318); Trj *kārā*, Ni Š, Kaz O, Ahl., PB 'spärlich bewachsen (mit Bäumen ua.) / редкий (о лесе; Ni Š Kaz O); kahl (PB); dünn, undicht (Ahl.); selten (Š Ahl.)' (DEWOS 546). – **vog.** P *karra*: k. *mē*, LU *kar*: k. *mē*, LM *kāra*: k. *mē*, LO So *ḫara*: ḫ. *mā* 'чистое место' (GOV; DEWOS); N *ḫarū*, *ḫara*, LM *khara* (...), K *khār* 'ritka, gyér, széles, tágas' (WWb 83a); So *ḫara* 'baumlos, arm an Reisig, Gras (Land, Stelle)'; P, LU, LO 'baumlos (Land, Stelle)' (KLE 125).

***kūrāθ-** 'megmerevedik, megdermed, megalvad' – **osztj.** Ko *kārāt-*, Kr *kērt-*, Ni *kārāt-*, Kaz *kārā-*, O *kārā-* 'steif werden' (GOV 320); Kam KoP *kārāt-*, Kr, Ni, Kaz, O 'окоченеть, steif werden, erstarren (Kam Kr O: z. B. Beine beim Sitzen; Ni Kaz: Bein od. anderes Glied; KoP: bei schwerer Krankheit; Kaz O: ein Toter); einschrumpfen, eintrocknen, so daß es nicht wieder gerade gestreckt werden kann (z. B. Finger; gespannter Bogen; Schlittenkufe in der Presse); (fig.)

für lange Zeit in derselben Lage bleiben (Mensch; Kaz); gerinnen (Kam Kr)' (DEWOS 679). – **vog.** KU *kōrt-*, KM *kōrt-*, P *kart-*, VN *kārt-* ~ *kart-*, VS LU LO So *kārt-* 'erstarren', TJ *kārtəwj-* 'erstarren' (GOV); TJ . . So 'erstarren' (DEWOS); N, LM *karti*, K *kārti* (...) 'megmerevedik, megfagy, megalvad, elzsibbad', N *kart*, K *kār* 'alvadt vér, geronnenes Blut' (? < syrj.), P *vur-kort* id. (WWb 195a); LO 'erstarren' (KLE 157).

*kūrəp 'kéreg, héj' – **osztj.** DN Ko *χurəp*, Ni Kaz *χūrəp* 'корка' (GOV 328); Irt (DN KoP Kr Ts ua.) *χurəp*, Ni Kaz, Ahl. 'корка, Rinde (des Brotes, der Pirogge; außer KoP); – Schorf (auf e. Wunde; DN KoP; DN = *kerəp*); dicke, irgendwo abgerissene Scheibe Zirbelkiefernrinde; dickes, schlechtes Stück Leder (Ni Kaz); плена, Splitter am Eisen (DN Kr), an der Schneide e. Schneidewerkzeugs (DN Ni Kaz)' (DEWOS 557). – **vog.** (Ahlqv.) *qorpa*, Ju. *xəpn*, *xəpn*; N *хурун* 'корка' (GOV); (Ahl.) [K] N *χurup*, K *χorp* 'корка' (DEWOS); N *χurp*, LM *khurp*, P *khurəp*, K *khəp* 'héj, kéreg' (WWb 129a).

kōr(ət)-* 'ugat' – **osztj. DN Ko Ni Kaz O *χōrət-* 'aufbellen'; VVj *kōrəṭə-ṭə-*, Trj *kōrəṭəṭə-* 'wütend anbellen' (GOV 329); V Vj *kōrəṭəṭə-*, Trj J *kōrəṭəṭə-*, DN Fil Ts *χōrtit-*, KoP Kr Tš *χōrəṭit-*, Kaz *χōrtijəl-* 'лаять, bellen, anbellen (Hund; VT: на зверя V Vj Trj; z. B. e. Bären)' (DEWOS 553). – **vog.** TJ VN LM *kort-*, So *χort-* 'bellen', P *kortənt-*, VN *kortant-* 'bellen' (GOV); K *khwārt-*, P LM *khwāramt-*, So *χort-* 'bellen' (DEWOS); N *χārti*, *χorti*, LM *khwārti*, *khārti*, LU K, P *khwarti*, T *khurtānt* 'ugat (állatra)' (WWb 109b).

kūt-* 'küld' – **osztj. VVj Trj J DN Ko *kit-*, Ni Kaz *kīt-*, O *kit-* 'schicken'; Trj *kātəṭ-*, Ko *kātə-*, Kaz *kaīt-* 'schicken', Ni *katijt-* 'schicken' (GOV 334); V-Vj Vart Sur (Likr Mj Trj J) Irt (DN KoP Kr Sog Ts) Ni Š Kaz Sy *kīt-*, O 'послать, отправить, schicken, senden – гнать, (irgendwohin) treiben (Trj; J: z. B. die Kuhe nach Hause); vertreiben (J); погонять, antreiben (Pferd, Rentier; VT VK Vart Sur); verfolgen (Trj)' (DEWOS 697). – **vog.** TJČ *kīt-*, KU KM P VN VS LU LM LO So *kēt-* 'schicken' (GOV); TJ-Č . . So id. (DEWOS); N LM LU P K, T 'küld' (WWb 212b); KM, LO 'senden, schicken, zureden, weggehen lassen' (KLE 165).

*kātrā 'régi, öreg' – **osztj.** Kaz Syn *katra*, O *kātrā* 'alt' (GOV 343); Kaz Sy *katra*, O, Ahl., Š 'старый, alt (Kaz O: von Gegenständen, selt. von Menschen, Tieren); – ehemalig (Sy Ahl.); раньше, früher (Kaz Sy)' (DEWOS 705). – **vog.** KU KM KO LO So *kātra* 'alt' (GOV); KU *kōātrā*, KM-O *kōātrā*, LO So 'alt (z. B. Seil, Heu)' (DEWOS); N LM *katrā*, K *koātrē* 'régi, ócska, száraz' (WWb 202a); KU KM KO *kōtrā*, LO So 'alt' (KLE 166).

*lāč 'madárfajta (fürj)' – **osztj.** VVj Trj *lāt*, J DN Ko *lāt*, Ni *lōš*, Kaz *lās*, O *lās* 'перепелка' (GOV 344); V VT Vj, Trj, J, Irt (DN Kam KoP Kr), Ni, Š, Kaz, O 'перепелка (VT DN Kam Kr; V J KoP: „?“) e. kleiner Vogel mit kurzem Schnabel und gelben Beinen, wohnt im Gras an Ufern, vikla?, Totanus? (Irt); e. kleiner Watvogel mit roten Beinen, vikla? (wer ihn tötet, fängt im Winter 2–3

Füchse; Trj); rantaharakka, Strandfischer (Vj); e. kleiner Ufervogel (nicht zu sehen; man kann ihn sehen, wenn man den Pelz u.a. links anzieht; Ni Š Kaz O). Name nach dem Ruf (Trj; ruft *lāt' wāt'*: KoP); ruft gewöhnlich in der Nacht, wenn er am Tage ruft, gibt es Regen (Trj)' (DEWOS 860). – **vog.** KU *lās*, KM *lās*, P VN *lās*, VS *laś*, LU *laś*, *loś*, LO So *loś* 'перепелка' (GOV); KU *lās* . . So 'перепелка' (DEWOS); N, LM *loś*, P *loś*, K *lās* 'fürj, haris' (WWb 268b); KU *lās* KM, P *loś*, VN *loś*, VS, LU, LO So 'перепелка' (nach Dal = Tetrao coturnix od. Coturnix dactylosomans, nach Pawlowsky = Wachtel) (KLE 181).

lūj-* 'csicsereg' – **osztj. VVj *lāj-*, Trj J *loj-*, Kam Ni *tuj-*, Kaz *luj-* 'rufen, singen' (GOV 345); V VT Vj *loj-*, Trj, Kam KoP Ni Š, Kaz, Ahl.-O, PB 'rufen (der Kuckuck, V Vj Kaz), кричать, петь (о птицах, VT); rufen, singen (auch Singvogel, Wildente, Gans, Kranich; nicht „Wald“vogel; Ni Š Kaz); singen (Ahl.); „zwitschern“ (PB)' (DEWOS 720). – **vog.** K *lōjj-*, N *lujj-*, LO *lujj-* 'singen', KO *lojās-* 'zu singen beginnen' (GOV); K, N 'singt' (DEWOS); N, LM LU *lujji*, K, T *lōjā-nt* 'énekel, csicsereg, kakukkol' (WWb 275a); K *lojās-* 'zu singen beginnen' (KLE 169).

līy/*līj* 'mókus' – **osztj. VVj *lāŋki*, Trj J *lāŋki*, DN Ko *tāŋkə*, Ni *tāŋkə*, Kaz *lankī*, O *lāŋki* 'Eichhorn' (GOV 348); V-Vj Likr *lāŋki*, Vart Mj Trj J, Irt (DN KoP Kr Ts ua.), Ni Š, Kaz, Sy, O 'белка, Eichhörnchen, – Eichhörnchenfell (Vj Š Sy); Kopeke (Irt: DN Fil KoP Kr Ts Tš)' (DEWOS 780). – **vog.** Lja. *léene*, SoG BerG *lénge*, TM *lin*, *líne* usw. (Altwog.); TJČ *lājən*, KU KM P *lījən*, VN VS LU *līn*, LM *lījən*, LO So *lēŋən* 'Eichhörnchen' (GOV); TJ-Č *lein* . . So *lēŋ* id. (DEWOS); N, LM *līn* (...), LU, P *lējn*, K *lējən*, T *lei-n* (...) 'mókus; kopek' (WWb 255b); KM, LO So 'Eichhörnchen' (KLE 177).

lōy-* 'mos' – **osztj. VVj *lōyit-*, Trj *lōyitə-*, J *lōwitə-*, Kaz *lōxit-*, O *lōxit-* 'waschen'; DN Ko *tōxetīə-*, Ni *tōxetīə-* 'waschen' (GOV 349); Trj *lōy.ītə-*, J, V Vj, VT, Kaz, O 'мыть, умыть, полоскать, waschen, spülen, – Gefäße: Vj Trj J Kaz O; Hände, Gesicht: Trj J Kaz O; Fußboden: J; jmd. anderen: Vj; Wäsche spülen: Trj (J: nicht Kleider)' (DEWOS 870). – **vog.** TJČ KU KM KO VS LU LO So *lowt-* 'waschen' (GOV); TJ-Č *lōwt-* . . So id. (DEWOS); N, LM LU, P, K, T *lūtā-nt* (...) 'mos' (WWb 271b).

*lōk 'kör, karika' – **osztj.** VVj *lōk*, Trj *lek.*, DN *lāk*, Ko *lok*, Ni *lak*, Kaz *lak*, O *loχ* 'Ring, Kreis' (GOV 351); V *lōk*, VK Vart, Likr Mj Trj J, DN Ts, DT KoP Kr, Ni Š, Kaz Sy, O, Ahl. 'кольцо, Ring (KoP Kr Š Ahl.; Ts: „nicht Finger-ring“; Ni Kaz O: aus Eisen, Kupfer, Holz u.a.); Kreis (Likr Kr Ni Š Kaz Sy O Ahl.); моток Zaspel, aufgehaspелtes Garn, Garnsträhne (V VK Sur DN DT KoP Kr Ni Š Kaz O); хомут, Kunt für Pferde; Halsleine (des Renntiers, des Zughundes; Ni Š Kaz O); крендель, Kringel (Kr); im Kreis gehender Pfad (Kr)' (DEWOS 821). – **vog.** TuraG *лахъ*, Ber *лакъ*, SoO *ляку* (Altwog.); TJČ *lāk*, KU *lōχ.-lōk.ət* (num pl), KM KO *lōχ.* ~ *lōk.ət*, P *laχ*, *laχ.* ~ *lōk.ət*, LU *laχ*, LO *lāk.*, So *lāk*, So *lāk.* 'Ring, Kreis', KU *lōχ.ə*, *laχ.ə*, KM *lōχ.ə*, VNK *lāχχα*, *laχχα*, VS

lāχa, LM *lāχa*, LO So *lākka* 'rund, herum' (GOV); KU *lāχ.w.*, KM-O *lōāχ*. P - *laχ*, LO So 'Garnsträhne' (DEWOS); P *lāχ*, K *sētēp-lāχw* 'fongalgombolyag' (WWb 261b); N, LM LU, P K 'kör, karika, kerekiség' (WWb 246b); P 'Ende, Kreis, Gegend' (KLE 173).

lūk-* 'gyors helyváltoztatást végez' – **osztj. Trj *lōk-*, DN *tōk-*, Ni Kaz *tūk-* 'aufspringen' (GOV 353); VT *lōk-*, Trj, J, Irt (DN DT Kam KoP Kr Ts), Ni Š '1. кинуться, броситься, sich stürzen, eilig laufen (VT Trj Ni); aufspringen (Trj); ins Wasser springen (D DT Kam); irgendwo hinein schlüpfen (J KoP Kr); plötzlich irgendwo auftreten (J KoP). 2. etwas plötzlich ergreifen, packen (Trj); anbeißen (Fisch an die Angel; Kr)' (DEWOS 735). – **vog.** KU *lūk-*, *lāk-*, P *lūk-*, VS LU *lāk-*, LO So *lak-* 'plötzlich eintreten'; TJ *lūk.ət-*, TČ *lākət-*, P *lāχχət-*, *lāχχāt-*, VN VS *lāχχāt-*, *lāχχāt-*, LU *lāχ.āt-* 'springen'; KM *lāk.əlt-* 'springen' (GOV); KU, P, VS, LU *lēk-*, LO So 'springen ua.' (DEWOS); N, LM LU P *lākwi* (...), K *lākwi* (...) 'érkezik, lép, lopózkodik, mozog, fölrak, ugrik, nyomul, bújik, fut, férközik, kúszik, hordoz, tolódik, távozik' (WWb 247b); P *lāk-*, So *lak-* 'sich bewegen, schleichen' (KLE 173).

lūy-* 'elökhúz, elövesz' – **osztj. V *lōkən-*, *lōkən-*, Trj *lōk.ən-*, DN *lākən-*, Ko *lokən-*, Ni *lūkəm-*, Kaz *lakən-*, O *lokən-* 'losgehen', V *lōyim-*, DN *lāwemə-*, Kr *lāwimə-*, Ni *lawemə-*, Kaz *lawemə-* 'herausziehen', C *lāwattə-*, Kaz *lawattə-* 'herausziehen' (GOV 355); DN *lāwemə-*, Kam Kr, KoP, Ni Š, Kaz '(mom.) выдернуть, herausreißen, -ziehen, -nehmen' (DEWOS 862). – **vog.** N *lēwāt-* 'hervorziehen' (GOV, DEWOS); N, LM *lāweti*, K *leuti* 'elövesz, levét, kihúz' (WWb 257b); So *lēwat-* 'herauslösen' (KLE 169).

lōkā-/*lākā-* 'üt, csap, kopog' – **osztj. Vj *lāka-* 'klopfen, schlagen', V *lākəy-* 'klopfen, schlagen' (GOV 356); Vj *lāka-* 'schlagen, klopfen (das Herz, z. B. beim Erschrecken) / сильно бытсья (сердце нпр. от испуга)' (DEWOS 824). – **vog.** TJČ *lok-*, KU *loχ-*, KM *lok-*, KO *lok.*, P VN *lok-*, VS *laχ-* ~ *lōk-*, LU LM *lok-*, LO So *loχ-* 'klopfen' (GOV); TJ-Č *lōk* .. So id. (DEWOS); N, LM *lōkhwi* (...), P, K, T *loχánt* (...) 'kopog, csattog' (WWb 262a).

lūńć/*līńć* 'nyál, hab, tajték' – **osztj. VVj Trj *līńt'*, J *līńt'*, Ko *lińt'*, Kaz *lűś* 'Geifer' (Kaz: wog. Einfluß?) (GOV 361); V-Vj *līńt'*, Vart Sur, Likr, KoP, Kaz Sy 'слюна, Speichel (V-Sur); Geifer, Schaum eines Tieres (Trj J KoP); Schleim, Geifer (aus dem Mund e. Kindes, dem Maul e. Pferdes usw.; nicht: Speichel; Kaz Sy)' (DEWOS 839). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) KU KM Ko *loś*, LO So *luś* 'Geifer' (GOV); KU *loś-wt'* .. So 'Geifer' (DEWOS).

lāp/*lēp* 'be(felé)-, meg-, rá-' – **osztj. DN Kr *lēp*, Ni *lāp*, Kaz *lāp*, O *lāp* 'zu, hinein' (GOV 364); DN KoP Kr *lāp*, Ni Š, Kaz Sy, O, Patk., Ahl. '(Präverb) kiinni, umpeen, zu- / за (в сбязи ц глаголами в смысле закопать, закрыть итп.)' (DEWOS 846). – **vog.** T *lēp-*, KU KM KO P *lāp-*, LO *lap-* 'zu-, ver-' (GOV, DEWOS); N, LM *lāp-* (...), LU *lāp-*, P, K *lāp-* (...), T *lāp-* (...), 'be-, el-, le- (igekötő)' (WWb 249b); KM *lāp-* P *lāp-*, *lāp-*, LO So (Präfix) 'zu-, ver-,

voll' (KLE 178). – A KLE-szócikk néhány adata, a KU *lēp*-, LO So *lēp*- 'decken, bedecken', továbbá a KM *lēp* 'Dach' (KLE 178), valamint a képzett alakok nem tartoznak ide, hanem uráli koriak, ugyanúgy, mint a WWb 257a adatai (N LM LU *lēp*-, K *lūp*-, T *lip*-'borít, belep, terít, takar') és a m. *lep*- ige (UEW 241).

*lēpəl- 'csal, becsap' – **osztj.** Kaz *лєрəл*-, O *lepəl*- 'betrügen', Trj J *лърəлтə*-, Ko Ni *tepəttə*- 'betrügen' (GOV 366); Trj J *лърəлтə*-, KoP Ni Š, Kaz, O, Ahl. 'обмануть, betrügen – lügen (Trj Kaz)' (DEWOS 788). – **vog.** N *lāpl*- 'обмануть' (GOV, DEWOS); N *lāpli* 'becsap, megcsal, félrevezet' (WWb 251a).

*lāt-/lōt- 'pattog, ropog' – **osztj.** J *lāt*- 'knipsen', V *lōttəjint*-, Trj *lōttəkint*-, J *lāttəkint*-, DN *lātəxənt*-, Ko *lātəxint* 'verrenken'; VVj *lōtkəmtə*-, Trj *lōyət-kəmtə*-, DN *lātəxəmt*-, Ni *lōtəxəmt*-, Kaz *lōtəxəmt*- 'verrenken' (GOV 369); J *lāt*- 'knacken (z. B. der Finger) / щелкать (нир. пальцам)' (DEWOS 858). – **vog.** N *loty*- 'knallen' (GOV); N id. (DEWOS); N *latyi* (...), LM *lātxi*, K *lōtyi* 'ropog, recseg, pattog' (WWb 282a); KM *lātəy*-, *lātə*-, So *latəy*- 'knistern (?)', knacken (?), knacksen' (KLE 187).

*lāt- 'kifakul, elsápad' – **osztj.** Šer *lotəx* 'bleich', Ni *lotəxəmt*-, Kaz *lotəxəmt*-, O *latəxəmt*- 'bleich werden' (GOV 370); Š *lotəx*-, Vol., VolH 'bleich (Š), бледность (Vol.)' *falt* / Flecken, Flicker (VolH: falsch!) (DEWOS 858). – **vog.** KU KM KO P *lōtp*-, LU *lotp*-, *lōtp*- (!) 'erbleichen' (GOV); KU-M *lōtp*-, KO, P *lōtp*-, LU *lōtp*- 'erbleichen' (DEWOS); N *lātəxati*-, *χāt*-, LM *lōtəxati* (...), P *lātəkəti*-, T *latkhət*- (...) 'megfakul, kifakul, elsárgul, elhervad, elsápad' (WWb 269b).

*lāt 'idő' – **osztj.** VVj *lāt*-, Trj J *lāt*-, DN Ko *tāt*-, Ni *tāt*-, Kaz *lat*-, O *lāt* 'Zeit' (GOV 371); V Vj *lāt*-, VT, Trj J, Irt (DN KoP Kr Ts), Ni, Š, Kaz, O, Patk. 'время, Zeit, – cпок, Termin (Kr); Ziel, Grenze, Zielstreifen (O)' (DEWOS 810). – **vog.** K *loāt*-, N *lāt*-, KM *lōt* 'Zeit, Mal, Stunde' (GOV); KM *loāt* 'Zeit, Art', N *lāt* id. (DEWOS); N, LM T *lāt*-, P *latt* (...), K *lat* (...) 'érték, minőség, mérték, mód, idő' (WWb 252b); KM 'Mal, Stunde, Zeit' (KLE 182).

*lāpəy- 'súg, suttog' – **osztj.** V *lēwəy*- (!), Vj *lāwəy*-, Trj J *lōpəy*-, Ko *tāpəy*-, Ni *tōpīj*-, Kaz *lōpī*-, O *lāpi*- 'flüstern' (GOV 372); Trj J *lōpəy*-, V Vj, VT, KoP, Ni, Kaz, O, Ahl. 'шептать, шушукать, flüstern, tuscheln' (DEWOS 874). – **vog.** TJČ *lāpk*-, KU *lōpū*-, KM *lōpəy*-, VS LU *lāpp*- 'flüstern' (GOV); TJ-Č, VS LU, P *lāpātal*- (Ahl.) *lōpəgam* id. (DEWOS); N *lāpyi* (...), LM *lāppi*-, T *lāpkhənt* 'susog, súg, suttog' (WWb 285a).

*lūk- 'szid' – **osztj.** VVj *lōyət*-, Trj *lēyət*-, J *lēwət*-, Ko *tāwət*-, Ni *tāwət*-, Kaz *lāwət*-, O *lāwət*- 'schimpfen' (GOV 374); V Vj *lōyət*-, V, VT, Trj, J, KoP, Ni Š, Kaz, Sy, O 'ругать, schimpfen, schelten (VT Trj-O); ругаться (V J KoP); закричать, jmdn anschreien (Vj); fluchen (Ni Kaz O)' (DEWOS 869). – **vog.** LO So *lūk*- 'schimpfen', P *lukt*- 'schimpfen'; KU KM KO *lōkəmt*-, LO So *lūkəmt*- 'schimpfen' (GOV, DEWOS); N *lūkəmti*-, K *lōkəmti* 'szid' (WWb 285b).

*mūjz 'vendégsereg, násznép' – **osztj.** VVj *maj*, Trj J *māj*, DN *moj*, Ni Kaz *maj*, O *maj* 'Hochzeit' (GOV 380); Vj VK Vart Likr Mj *maj*, Trj J, Irt (DN DT Fil KoP Kr Sog Ts), Ni Š Kaz Sy, O, Patk. Ahl., PB 'sulhasjoukko, der Bräutigam mit seinen Leuten (VK Vart Likr Mj Ni Kaz O; Bräutigam, Brautwerber, gehilfin: Vj); der Hochzeitszug (Patk.); свадьба, Hochzeit (Trj J Irt Ni Š Kaz O Ahl.); hääjoukkue, Hochzeitsleute, die Hochzeitsteilnehmer (DT Ni Kaz O Patk.); Gast (PB)' (DEWOS 893). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) KU *mūj*, *mūjāy* (num du), KM *muj* ~ *mūjī*, P *muj*, VNZ VNK VS LU *moj*, LO So *mūj* 'Gast' (GOV); KM *mūj*-, P, VNK ... VS LU, So 'Gast' (DEWOS); N *muj* (...), LM *moj*, P, K *muj* (...) 'vendég, vendégsereg, násznép, vendégség' (WWb 318b); So 'Gast, Fremd, Freierschar' (KLE 191).

*mēyar 'bot, bunkó' – **osztj.** Vj *mōyar*, Trj *māy.ər* 'Knebel...; Stock...' (GOV 384); V Vj *mōy.ər*, Trj 'Knebel an der Hechtangel, an der Schnur der Laufangel / палка на удочке (Vj); Stock zum Totschlagen der Fische (Trj)' (DEWOS 915). – **vog.** TJČ *māwər*, KU KM KO P VN VS LU *māyr*, LO So *mowr* 'Stock' (GOV); TJ-Č .. So 'Stock' (DEWOS); N *mūyər* (...) 'tuskó, su-lyok' (WWb 318a); KU KM P, LO So 'Stock, Keule' (KLE 191).

*mūnt 'korábban, az imént' – **osztj.** VVj Trj J DN Ko *munt*, Ni *muntə*, Kaz *muntī*, O *munti* 'neulich' (GOV 395); V VT Vj Trj J *munt*, DN DT Kam KoP, Kr, Ni, Kaz, Sy, O, PB 'давеча, äsken, vor kurzem, unlängst, neulich (V–KoP, Kaz–O); прошлый (VT); вчера, gestern (V)' (DEWOS 937). – **vog.** TJČ *mant*, KU *mont*, KM KO *māntə*, P VN *monta*, VS *manta*, LU *mant*, LO *mōnt*, So *mūnt* 'früher' (GOV); TJ .. LO *mōnt*, So 'früher, jüngst' (DEWOS); N *mōnt* (...), LM *mānt*, P *mānté*, K *mont* (...), T *mānt* 'régebben, minap, imént, (N még) bár, bárcsak, csak, tehát, hát, íme' (WWb 313a); KM *mānt* 'neulich, früher, jüngst; vorhin' (KLE 196).

*mūñ-, ***mūñəyt-** 'hajlít, göngyöl' – **osztj.** Vj *mañi-*: *mañit köčəy* 'Klappmesser'; Trj *māñi* 'verbeugen'; Vj Trj *mīñəytə-*, Ko *mīñət-* 'sich verbeugen'; Trj *mīñijp*, DN Ko *mīñəp*, Ni Kaz *mīñəp* 'Bündel' (GOV 397); Vj *mañi-*, Trj 'sich bücken, sich verbeugen / нагибаться (Trj)' (DEWOS 940). – **vog.** KU *māñ-* ~ *mañ-*, KM *māñ-*, KO *meñ-*, P *moñ-*, VS *mōñ-* ~ *mañ-*, LU LM *māñ-* ~ *mañ-* 'einwickeln'; So *māñiəyt-* 'zusammenrollen' (GOV); KU *māñ-*, KM, KO *meñ-*, P *məñ-*, VS ... LU LM ... 'einwickeln', So 'zusammenrollen' (DEWOS); N *mañi* (...), LM *mañi-* (...), LU, P *māñi*, K *mōñi* (...) 'gombolyít, motollál, göngyöl' (WWb 299b); So *māñmil* 'Windung, Bündel' (KLE 196).

*mūñk 'erdei manó, erdei szellem' – **osztj.** VVj *mōñk*, Trj J *māñ.k*, DN Ko Ni Kaz O *meñk* 'Waldgeist' (GOV 402); VT *mōñk*, Vj, Mj Trj, J, Irt (DN KoP Kr), Ni Š O, Kaz, Sy, Patk., Vol., Ahl., PB 'леший, Waldgeist (J KoP Kr, Ni–O, Patk. – PB [Geister der im Wald Umgekommenen, s. KoP und Relig. II 375]); (...) Waldgeist, nicht immer böse, sehr stark (Ni Kaz O); menschenfressender, 1–3 köpfiger Riese, wohnte an bestimmten Plätzen im Wald (DN); дух (VT)'

(DEWOS 946). – **vog.** SoG *menk* (Altwog.); (z. T. in Zusammensetzung:) KU KM *mex*-, *menk*-, *mēx*-, P *menk*-, LO So *mēnk*. 'Waldgeist' (GOV); KU *mēx*-, KM *mēx*-, LO So id. (DEWOS); N *mēnkw* (...), LM *mēxw* (...) 'erdei manó, ördög, óriás' (WWb 305b). Középiráni jövevényszó. Korenchy szerint alakja **mēnk3* lehetett (ILOS 60).

*mēr 'idő' – **osztj.** Trj *mārā*, DN *mēr*, Ni *mārā*, Kaz *mār*, O *mār* 'Zeit' (GOV 404); VT *merā*, Trj J, DN Kr Ts, DT Kam KoP, Ni, Š, Kaz, O 'время Zeit (Trj–O); Termin (DT); (als Postposition:) за, в течение, während (VT Š KazSt)' (DEWOS 956). – **vog.** KU KM *mār* 'Zeit' (GOV); KU–M *mōār* id. (DEWOS); K *mōāre* 'idő' (WWb 313b); KM *mārā*, So *mar* 'Zeit' (KLE 199).

*mīrəy- 'mennydörög, zúg' – **osztj.** VVj J *mērəy-*, DN Ko *mērəj-*, Ni *mārj-*, Kaz *mārj-*, O *mārj-* 'donnern' (GOV 410); V Vj J *mārəy-*, Irt (DN KoP Kr Sog Ts), Ni Š, Kaz Sy, O, Ahl. 'греметь, donnern (Vj: in der Ferne); – tosen, heulen (Wind bei Unwetter; Vj Ni Kaz O); шуметь, Lärm machen (Mensch; Š)' (DEWOS 959). – **vog.** TJČ *mārč-*, KU KM KO *māry-*, P VN VS LU *mārr-*, LO So *mīry-* 'donnern' (GOV); TJ-Č . . VNS, LO So 'donnern'; N *mīryi* (...), LM LU, K, T 'ordít, morog, dörög' (WWb 308b); KM *mār-*, P *mār-* 'dröhnen, rauschen; klappern (Ruderstiel)' (KLE 199).

*mūs-, ***mūst-** 'szükséges, szabad; tetszik' – **osztj.** VVj *mas-*, Trj J *mās-*, DN Ko *mos-*, Ni Kaz *mās-*, O *mas-* 'nötig sein'; VVj Trj J DN Ko Ni *mustā-*, Kaz *mōstā-*, O *mostā-* 'gefallen' (GOV 413); V Vj *mas-*, Trj J, Irt (DN KoP Kr Ts), Ni Š Kaz Sy, O 'быть нужным, необходимым / nötig sein, müssen, brauchen; – годиться, taugen (J); gefallen, zusagen (Kaz); lieben (Trj J KoP Kr Ni Kaz O); liebkoosen (J KoP Kr)' (DEWOS 967). – **vog.** P *must-*, So *mūst-* 'erlaubt sein' (GOV); K *mūst-* 'gefallen', P 'passen'; So 'erlaubt sein' (DEWOS); N *mūsti* [id.], K *must* '(N) illik, (K) tetszik' (WWb 322b); KM *mūst-*, P 'passen (Kleider)' (KLE 203). – Az UEW **mašta-* (*mačta-* FU) 'können, verstehen' FW, ?FU szócikkében (UEW 265) szerepel ide tartozó vog. adat, amelyhez azonban mind a szócikk biztos FW-résznél, mind pedig az ott hozzákapcsolt osztj. adatoknál (KT 551) is sokkal jobban illenek a GOV-ban is idézett osztj. adatok (KT 545), ezért valószínűbbnek látszik obi-ugor származtatása.

*mēt- '(el)fárad, (meg)öregszik' – **osztj.** V *met-*, Trj J *māt-*, Ni Kaz O *met-* 'müde werden' (GOV 414); VT *met* 'усталость, Müdigkeit'; V *met-*, Trj, J, Ni Sy O, Kaz, Ahl. 'устать, утомиться, ermüden, müde werden, ermatten (V–J Sy–Ahl.); schwach, schlaff werden, seine Spannkraft verlieren, lose werden, sich lockern (лук, пружина, Bogen, Feder; Trj Ni)' (DEWOS 971). – **vog.** TJČ *māt-*, KU KM KO *māt-*, P VN VS LU *māt-*, LO So *mat-* 'alt werden' (GOV); TJ-Č *met-* . . So 'alt werden' (DEWOS); N, LM P, LU K *māti*, T *māitānt* (...) 'megöregszik, (K még) lemegy (a nap)' (WWb 305a); P *māt-*, VNK *māt-*, So 'alt (älter) werden; untergehen (Sonne)' (KLE 205).

*nāk- 'sántít' – **osztj.** Ni *nəx-*, Kaz *nəx-*, O *nəx-* 'sántít; hinken' (GOV 422);

Ni *nəχ*-, Kaz Sy, O, Ahl. 'hinken, хромать' (DEWOS 988). – **vog.** LU *nāχ*-, Sy *nōχ*-, N *noh*- 'sántít; hinken' (GOV); LU, N id. (DEWOS); N LU *nāχi*, LM *nōkhi* (...), P *nōkhi* 'biceg, sántít' (WWb 339a).

***nūk**- 'felcsíp, csipeget <madár>; kopácsol' – **osztj.** V *nəγ*-, *nəka*-, Vj *nək*-, Trj *nok*-, J *nok*-, DN Ko *noχ*-, Ni *nux*-, Kaz *nəχ*-, O *noχ*- 'picken' (GOV 425); V *nəγ*-, Vj, VT VK Vart, Likr, Mj, Trj, J, Irt (DN Fil KoP Kr Tš), Ni Š, Kaz, Sy, O, Ahl., VolH 'клевать, picken; – klopfen (Specht; KoP Š Sy); (mit dem Finger) stoßen (J KoP); anbeissen (Fisch; VolH); beißen (Schlange; DN Kr); stechen (Kr Tš; DN: Holz)' (DEWOS 987). – **vog.** KU *nāk*-, KM *nēk*-, P *nēk*-, LM *nēk*-, So *nāχ*-, 'picken' (GOV); P, LM, So id. (DEWOS); N *nāχwi*, LM K *nōkhwi*, LU *nəyi*, P *nōkhwi*, T *nāχ* 'csipeget, csőrrel koppint, kopácsol' (WWb 323b); KM *nēks*- 'auspicken (der Vogel)'; TJ TČ *nāk*-, P, So *nāγ*- 'picken' (KLE 211).

***nšk** (BNM) 'pecek' – **osztj.** V *niγ*, VT *niki*, Vj, Trj J *niki*, Irt (DN Kam KoP Kr Ts) *nekə*, Ni *nāk*, Kaz *neki* 'насторожка, Stellpflock der Falle (KoP Kr; DN: an der Schnur der F. befestigt); „Schloß" der Zobelfalle (DN); Pflock an der Sehne des Stellbogens (Kam); колышек для струн музыкального инструмента, Pflock, mit dem die Saiten des Saiteninstrumentes gespannt bzw. gestimmt werden, Wirbel (V Vj KoP Kr Ni Kaz); die Stimmknochen am *pānaγ-juy*; die Saiten hochhaltender „Steg" (Vj); Pflock, an dem der Riemen des Ranzens über der Brust festgehalten wird (Kaz); Holz od. Knochen am Rentiergeschirr, wodurch die Zugriemen gesteckt werden (J KoP), Pflock am Rentiergeschirr (Kaz); Knochen, durch den die Schlinge am Lasso gezogen wird (Kaz); Türriegel mit rundem Griff; gezähntes Holz, mit dem die Giebelbalken des Hauses verbunden werden (Kaz)' (DEWOS 986). – **vog.** TJČ *nāk*, KU *nšχ*, KO *nšχ*, P VNZ VS *naχ* ~ *naŋkat* (num pl) 'Schneller, Hahn, Drücker' (GOV 782); TJ-Č *nāχ*, KU *nōāk*, KM *nōāχ*, P VNZ VS *naχ* 'Stellpflock der Falle' (DEWOS); N *nak*, P *naχ* (*nāγγ*-), K *nāk*, T 'pecek' (WWb 325b).

***nōm**- 'emlékszik' – **osztj.** VVj *nom*-, Trj J *nōm*-, DN Ko Ni *num*-, Kaz *nqm*-, O *nom*- 'sich erinnern'; VVj DN Ko *nāməs*, Ni Kaz *nōməs*, O *nāməs* 'Verstand' (GOV 429); VT VK Vart *nom*-, Vj, Likr, Mj Trj J, Kr Ni Š Sy, Kaz, O 'помнить, sich erinnern' (DEWOS 1000). – **vog.** TJ *nāms*-, KU KM *nāms*-, P VNK *noms*-, VNZ VS LU *nams*-, LO So *noms*- 'denken' (GOV); TJ *nams*-, KU-M . . So 'denken' (DEWOS); N *nāmi*, LM *nami* 'emlékezik, eszébe jut' (WWb 339b); So *nom*- 'denken; einschätzen'; 'sich erinnern'. KM KO *nāms*-, P, LO So 'denken' (KLE 212).

***nōnə** 'vulva' – **osztj.** VVj *non*, Trj *nān*, J *nōn*, DN Ko Ni *nun*, Kaz *nən*, O *non* 'vulva' (GOV 431); V Vj *nən*, Trj, J, Irt (DN Fil KoP Kr) Ni, Kaz, O 'vulva, weibliche Scham / женский половой орган' (DEWOS 1004). – **vog.** SoG *non*, TM *nonn*, SSo *noone*, SoO *nonə*, Sol. *ноны* (Altwog.); TJČ *nān*, KU KM KO P VN VS LU LO *nōn*, So *nōn* 'vulva' (GOV, DEWOS); N T *nān*, LM P K 'pica' (WWb 341a); KM, So 'weibliches Geburtsglied' (KLE 213).

*nīpāt- 'sodródik, árral úszik' – **osztj.** VVj *nawāt-*, Trj J *nāpāt-*, DN Ko *nopāt-*, Ni Kaz *nəpāt-*, O *napāt-* 'schwimmen' (GOV 434); V-Vj Vart *nawāt-*, Likr Mj, Trj J, Irt (DN KoP Kr u.a.), Ni Š Kaz, O '(meist pass.) лыть, нести течением, mit dem Strom schwimmen bzw. fahren; – sich vom Wasser treiben lassen (DN Š); fallen (Stern; Ni)' (DEWOS 1008). – **vog.** KU *nāt-*, KM KO P VN VS LU *nēt-* ~ *nat-*, LO So *nāt-* 'treiben, schwimmen (im Strom)' (GOV); KU *nāt-* ... So id. (DEWOS); N, LM *nōti*, LU, P K *nōti* 'úszik, viszi a víz' (WWb 332b); P, LO So 'mit dem Strom fahren, schwimmen, treiben; (So auch) überfließen' (KLE 220).

*nōpāt '(élet)kor' – **osztj.** VVj *nowāt*, Trj J *nōpāt*, DN Ko Ni *nupāt*, Kaz *nopāt*, O *nopāt* 'Lebenszeit' (GOV 435); V Vj *nōwāt*, VK, Vart, Likr, Mj Trj J, Irt (DN Fil KoP Kr), Ni Š Sy, Kaz, O 'век, (о жизни одного человека), Lebenszeit, Leben; – Alter (Trj DN Kr Ni Kaz O)' (DEWOS 1009). – **vog.** TJČ *nat*, KU KM *nāt*, P VN VS LU *nat*, LO So *not* 'Lebenszeit' (GOV); TJ ... So id. (DEWOS); N, LM P, K T *nāt* 'kor, életkor, élet' (WWb 344a); KM, P, So 'Lebensdauer, -zeit' (KLE 220).

*nspāt/*nspātəy (BNM) 'réntehén' – **osztj.** V *nowtəy*, Vj *nowtək*, Trj *nāptəy*, J *nōptəy*, DN *nāptə*, Ko *nuptə* 'Rentierkuh' (GOV 785); V *nōwtəy*, Vj, Trj, J, DN, KoP Kr Ts 'важенка, Rentierkuh' (DEWOS 1010). – **vog.** *nati* 'Weibchen von Rentier' (GOV); *nati* 'weibl. Rentier' (DEWOS); LM *nati*, P *natj*, K *nāti* (...) '(LM K) egyéves rén vagy jávorborjú, (P) réntehén' (WWb 332b); KM *nāti* 'Renntierweibchen'; P *natjy*, VNZ, VS *nāti* (KLE 220).

*nṽr 'csontváz' – **osztj.** Ni *nārə*, Kaz *nār* 'Gerippe' (GOV 436); Ni *nārə*, Kaz 'Gerippe (nachdem das Fleisch entfernt ist, auch vom Fisch) / костяк (Ni); Haufen (?; Kaz)' (DEWOS 1018). – **vog.** KM *nṽr*: *sislonṽrkəp* 'Rückgrat', P *nṽr*: *luṣəm-nṽrluwāt*; 'Gerippe'; So *narap* (So: ostj. Einfluß?) (GOV); P *nār*, KM *nóárkəp*, So *nārap* 'Gerippe' (DEWOS); KM *nṽr*: *nṽrlo* (-lə) 'Skelett' (KLE 217).

*nṣr (BNM) 'harag' – **osztj.** C *nēr*, Ni Kaz *nār* 'das Böse' (GOV 784); Kr *nār*, Ni Kaz, KoP 'Bosheit, das Böse / зло (Kaz); Groll, Zorn (Patk.)' (DEWOS 1011). – **vog.** So *nar*: *n. kēr* 'Übeltat, Schuld?' Sy *nar* 'Tabu, Verbot' (GOV); (Mu.) K *nār*, N *nar* 'Groll ua.' (DEWOS); N *nar* (...), K *nār* 'harag, neheztelés, bosszúság' (WWb 329b). – A kondai *nør* adat (WWb 329b) magánhangzója miatt a ***nūr** 'bosszú' alatt felsorolt adatokhoz tartozik. Nem kizárt, hogy a hangrendjükben különböző szavak összefüggenek.

*nṽr 'fogantyú, nyárs' – **osztj.** VVj *nor*, Trj J *nōr*, DN Ko Ni *nur*, Kaz *nqr*, O *nor* 'Griff, Stange' (GOV 437); V Vj *nqr*, Trj J, Irt (DN DT KoP Kr ua.) Ni Š Sy, Kaz, O, PB, Reg. 'ручка, дужка, Griff, Henkel (von Topf, Birkenrindegefäß, Eimer ua.); – Stange, an der Fische zum Trocknen od. Verkauf aufgehängt sind (Trj DT Ni-O); Stange (KazSt; KoP folk.: mit der das Tor von innen zugesperrt wird); Sparren, Dielenbalken (KoP); Balken (PB); Lippe des Bären (Bä-

renspr.; KazSt)' (DEWOS 1013). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) TJ KU KM *nor*, LU So *nur* 'Stange zum Trocknen von Fischen' (GOV); TJ *kōl-nōr*, KU-M *nor-jiw* . . LU, So *nur-jiw* 'Stange zum Trocknen von Fischen' (DEWOS); N LM, T -*nor* 'ív alakú fogó' (WWb 347b); N LM LU, K T 'nyárs' (WWb 347b); So 'Spiess zum Trocknen von Fisch und Fleisch'; P *nurjiw*, KM id. (KLE 216).

*nūr 'bosszú' – **osztj.** Vj Trj J *nur*, DN Ko *nūr*, Ni Kaz *nūr* 'Rache' (GOV 438); VT Vj Trj J *nur*, Irt (DN Kam KoP Kr), Ni Š Kaz, Ahl. 'мсть, Rache, – Zorn (J KoP); Böses, Bosheit (Š Ahl.); обида / Beleidigung (VT); Verschulden (durch Tabuverletzung; Š); Tötung des Bären (?; Vj)' (DEWOS 1015). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) P So *nur* 'Blutrache' (GOV); P So 'Rache', K *nor* 'Zorn'; N *nur* 'Rache' (DEWOS); N, K *nor* 'harag, bosszú, bosszúság, vér-bosszú' (WWb 347a); KU *jäynor ōrnor* 'родительское досада', KM *jäynor ššnor* id. (KLE 216). – L. a ***nör** 'harag' szócikk megjegyzését.

*nārām 'állvány, polc' – **osztj.** Trj DN Ko *nārām*, Ni Kaz *nōrām*, O *nārām* 'Regal, Wandbrett' (GOV 439); VT Trj Irt (DN KoP Kr ua.) *nārām*, Ni Kaz Sy, O, (Sir.-Sperrfisch. 110) Ag, Xōlt 'полка, подмостки, Regal, Brettergestell (außer Ni; Trj: im Vorraum, nicht in der Stube; DN KoP: zum Trocknen von Fischen); – балаган, Brett, auf das die Figuren der Schutzgeister gestellt werden (DN); auf Füßen stehende Pritsche (zur Aufbewahrung z. B. von Fleisch, Gefäßen; DN Ni Kaz O); id. (auf der man hin und her geht, wenn man Fische zum Trocknen aufgehängt; Ni); лабаз, Pritsche (wo man z. B. dem Bären auflauert; KoP); Fanggerüst für den Fischer am Važan (Sir.); Treppe vor dem Speicher (O)' (DEWOS 1020). – **vog.** KU KM KO *nārmā*, P *narām*, So *norma* 'Gestell' (GOV); KU-M-O, P, So 'Wandbrett, Gestell' (DEWOS); N, LM *narmā*, P *nārme*, K *nārmē* (...) '1. polc, állvány 2. (N) a medve ajka' (WWb 343b); KM 'Pritsche', KU *nārām*, *nārmā*, KM, P *narām* 'Pritsche, Gestell, Wandbrett'; So 'Pritsche, Gestell, Wandbrett' (KLE 218).

*nārāp 'kisméretű, hosszúkás faeszköz' – **osztj.** DN *nārep*, Ko *nārāp*, Kaz *narep*, O *nārep* 'Schwingmesser' (GOV 440); DN Ts *nārep*, Kam Kr, KoP, Kaz, O, VolEthn., Ahl. 'трепалка, (hölzernes) Schwingmesser, mit dem die holzigen Teile (Schäben) von Flachs od. Hanf durch klopfen entfernt werden (Irt); Schabeisen (Ahl.); e. Art kleine Schaufel, mit der während der Fahrt mit dem Rentierschlitten der Schnee von der Schlittendecke abgeklopft wird (Kaz); Stock zum Abklopfen des Schnees von den Kleidern (Vol.)' (DEWOS 1020). – **vog.** KU *nārip*, KM *nārp*, So *nārap* 'eine Art Bleuel ...' (GOV); So 'Holz-Bleuel, mit dem der Schnee von den Pelzen abgeklopft wird', KM *ēw-nōārp*, LO So *āwi-nārap* 'hölzerner Türriegel' (DEWOS); N *nārēp* (...) 'görbe fa- vagy csontlapátka, amellyel a ruháról a havat lekaparják' (WWb 331b); N, LM *nārēp* (...), P *nārp*, K *noārp* 'ajtózáró faretész' (WWb 331a); KM *nārp* : *ēwnārp*, LO So 'hölzerner Türriegel', KM *jiwnārp* 'Holzriegel'; KM, P *nārp* 'Riegel in der Tür' (KLE 218).

*nōγ 'jávorszarvas' – **osztj.** VVj Trj *nōγ*, J *nōw* 'Elentier' (GOV 442); V Vj *nōγ*, Trj, J, KoP Kr 'лось, Elch (KoP Kr: folk. in Cps.); – Biber (KoP); e. Sternbild: der große Bär 3 Sterne als Schwanz, als „Auge" (Vj)' (DEWOS 1029). – **vog.** TJČ *nō*, KM *nōw* 'Elch' (GOV, DEWOS); K *nōu*, T *nō* (...) 'Göncölsze-kér, „Jávorcillag"' (WWb 371a).

*nōγ / *nūγ 'mozog, himbálozik' – **osztj.** VVj Trj *nōγα*-, J *nōwa*-, Kaz *nōχα*-'sich bewegen'; VVj *nōγal*-, Trj *nōγαλ*-, J *nōwal*-, DN Ko *nōχattə*-, Ni *nōχat*-, Kaz *nōχαλ*-, O *nōχál*-'schaukeln' (GOV 443); V Vj Trj *nōγα*-, J, Ni Š Kaz, O, Ahl. 'шевелиться, sich bewegen (V Vj Ni–Ahl.); качаться, schwanken, schaukeln (z. B. Baum Mensch; Trj J Ni Kaz O); hin und her laufen (Trj)' (DEWOS 1031). – **vog.** TJ *nōw*-'beben'; TJ *nōwēt*-, KM *nōwt*-, P *nōwət*-, So *nōwit*-, *nūwit*-'schaukeln'; KU *nōwəlt*-, *nūwəlt*-, KM *nūwəlt*-'schaukeln' (GOV); TJ P *nōw*-'sich bewegen', TJ, KM, P, So 'schaukeln' (DEWOS); N *nōwi* (...), LM *nōwi* (...), K *nōwi* (inf. *nōqw*), T *nūwənt* (...) 'mozog' (WWb 372a); P 'sich bewegen'; TJ TČ *nōw*-, KU *nūw*-, LU *nōw*- id. (KLE 221).

*nōγəδ 'hús' – **osztj.** VVj *nōγi*, Trj *nāγ.i*, J *nāwi*, DN Ko Ni *nōχə*, Kaz *nōχi*, O *nōχα* 'Fleisch' (GOV 445); V Vj *nōγi*, VK Vart, Likr Mj Trj, J, Irt (DN KoP Kr ua.) Ni Š, Kaz Sy, O, Ahl. 'мясо, Fleisch – тело, Körper (J)' (DEWOS 1030). – **vog.** TJČ *nāwl*-, KU *nōwl*-, *nūwl*-, LM P VN *nōwl*-, VS *nāwl*-, LU LO *nōwl*-, So *nōwl*-, N *nōwal* 'Fleisch' (GOV); TJ-Č .. LO, So id. (DEWOS); N *nāwəl* (...), LM *nōul* (...), LU *nōul* (...), P *nāul* (...), K *nōul* (...), T *nōul* (...) 'hús' (WWb 371a); KU, KM, P, VN, So 'Fleisch' (KLE 221).

*nūγrə / *nūγrə 'hab' – **osztj.** VVj *nūγər*, Trj *nēγ.ər*, J *nēwər*; DN Ko *nāwər*; Ni Kaz *nāwər*; O *nāwər* 'Schaum' (GOV 447); V Vj Vart *nūγər*, VT, Likr, Mj, Trj, J, Irt (Irt DN KoP Kr), Ni, Š, Kaz Sy, O 'пена, Schaum (von Wasser, Seife ua.); – id. (beim Pferd; V Ni Kaz O); Geifer (Trj Ni Kaz O); муть / Bodensatz (VT)' (DEWOS 1037). – **vog.** KU KM KO P VN VS LU LO So *nēr* 'Schaum' (GOV, DEWOS); N *nūr* (...), LM *nūr* (...), K *nōr* (...) 'hab' (WWb 357a).

*nōγər 'csikó' – **osztj.** DN Ko Ni Kaz *nēwər* 'Fohlen' (GOV 448); Irt (DN KoP Kr Ts) Ni *nēwər*, Š Kaz 'Fohlen / жеребенок' (DEWOS 1084). – **vog.** TM *njaur*, SoO *неурь* (Altwog.); TJČ *nāwər*, KU KM KO *nōwr*, P *nōwər*, VN VS *nāwər*, LU *nāγr*, LM LO *nāwər* 'Fohlen' (GOV); TJ-Č .. So id. (DEWOS); N *nēwər* (...), LM *naur* (...), LU *nāγr*, P *nāwər*, K *nāγr*, T *naur* (...) '1. csikó 2. (N még) fiatal állat' (WWb 361a); KU *nāwər*, KM *nōwər*, KO *nāwər* 'Füllen' (KLE 222).

*nākt / *nōkt 'tüsszög/tüsszent' – **osztj.** VVj Trj *nāγti*-, J *nāγti*, Ko *nāχte*-, Kaz *nāχti*-, O *nāχti*-'niesen' (GOV 450); V-Vj Mj Trj *nāγti*-, J, Kaz O 'чихать, niesen (V Vj Trj J: frequ.)' (DEWOS 1040). – **vog.** KU KM *nōχtənt*-, KO *nōχ.tənt*-, P *nōχtənt*-, VN *nōχ.tənt*-, VS LU *nōχtənt*-'niesen' (GOV); TJ *nōχtal*-, KU-M *nōχtənt*-, So *nāχt*- ua. id. (DEWOS); N 'tüsszent'; K *nōχi* (-uχ) id.; N *nāχtəmti*, LM *nāχtəmti*, LU *nōχtemti* 'tüsszög' (WWb 349b).

*ňál/*ňöl 'orr, csőr' – **osztj.** VVj *ňöl*, Trj J *ňӧӓ*, DN Ko *ňät*, DT Ni *ňöt*, Kaz *ňӧӓ*, O *ňäl* 'Nase' (GOV 451); V-Vj *ňöl*, Likr, Mj Trj J, DN Fil KoP Kr Sog Ts, DT Koš Tš, Ni Š, Kaz, Sy, O 'нос, Nase (vom Menschen, Vj Trj Ni Kaz O auch: von Tieren); – клюв птицы, Schnabel des Vogels (V Trj DN DT KoP Kr Ni Kaz O); Rüssel (J KoP), Schnauze (J KoP Ni Kaz O); Stachel der Mücke (Š); Vordersteven des Bootes (Trj DN DT Fil KoP Kr Ts Ni-O); носок, (напр. чайника; VT Kaz); Spitze (z. B. des Stiefels: Trj DN Kr; von Messer, Nadel usw.: DN); зародыш, Keim (z. B. an der Kartoffel; KoP); Spitze der Axtklinge (Trj Ni Kaz O); Schirm der Mütze (V KoP); Landspitze, Landzunge, die in e. See, Fluß, Sumpf hineinragt (Ni Š Kaz O), Kap (Sy)' (DEWOS 1045). – **vog.** TJ *ňal*, KU KM KO *ňäl*, P *ňal*, *ňaləm* (decl px sg 1), VN VS LU LM *ňal* ~ *ňäləm*, LO So *ňol* 'Nase' (GOV); TJ .. So id. (DEWOS); N, LM, LU, P, K T *ňäl* 'orr, fok, halom, hegye valaminek, csőr, orom' (WWb 365a); KM, KO, P, LO So 'Nase, Schnauze, Schnabel, Spitze; Landzunge; (So auch) Haken am Ende des Lendengürtels' (KLE 224).

*ňül 'eskü', ****ňült*** 'esküszik' – **osztj.** VVj *ňolt*-, Trj J *ňoӓt*-, DN Ko *ňuttə*-, Ni *ňut*-, Kaz *ňoӓt*-, O *ňol*- 'schwören' (GOV 455); Vj *ňul*, PB, Mu (Páp.³ 38) 'Schwur, Eid / клятва' (DEWOS 1046). – **vog.** KO P *ňul*, LO So *ňuli* 'Eid'; KO P VN VS LU LO So *ňult*- 'schwören' (GOV, DEWOS); N *ňuli*, LM *ňul*, P *ňul*, K *ňol* (...), T *ňolj* (...) 'eskü'; N LM LU *ňulti*, P *ňulti*, K *ňolti* (...), T *ňoltant* (...) 'gyónik'; N *ňulti* 'esküszik' (WWb 373b); So 'Eid'; KM *ňol*, P, TJ *tāramňole* (KLE 225).

*ňül 'sebesül/sebesít', ****ňüləm*** 'seb' – **osztj.** P *ňäləγ*- 'стать раненным'; Trj *ňäləγ*-, *ňäləγət* 'verwundet'; Kr *ňoləγ*-, *ňoləγət* 'verwundet'; Tra. *ňäləγəttə*-, Kr *ňoləγəttə*- 'verwunden'; VVj Trj *ňuləm*, J *ňuləm*, DN Ko *ňüləm*, Ni *ňüləm*, Kaz *ňüləm*, O *ňuləm* 'Wunde' (GOV 456); V-Vj Likr Mj Trj *ňuləm*, J, Irt (DN KoP Kr ua.), Ni, Kaz, O, Ahl. 'рана, Wunde; – Narbe (KoP Kaz O; Trj: z. B. von Pocken); Beule, Knoten, Pickel (V); e. Art Eiterknoten bei Hechten (Vj); нарыв, Geschwür (V); bei schweren Krankheiten entstehende Eiterbeule und -wunde (Vj); Riß in e. Boot (Ni Kaz O); ausgebesserter Riß in e. Kessel, Gefäß (Kaz O)' (DEWOS 1054). – **vog.** Sol. *ню'лмь* (Altwog.); TJ *ňolmē*, KU KM *ňoləm*, KO P VN VS LU *ňuləm*, LO So *ňulmi* 'Wunde' (GOV); TJ .. So 'Wunde' (DEWOS); N *ňuləm* (...), LM LU, P *ňuləm* (...), K *ňolēm*, T *ňolmij* (...) *ňulēm* 'seb' (WWb 373b).

*ňälək/*ňělək 'halfajta (hering)' – **osztj.** DN *ňělək*, Ni *ňälək*, Kaz *ňälək*, O *ňiləχ* 'kleine Plötze' (GOV 461); DN DT Kr *ňälək*, Ni Š, Kaz Sy, O 'мулька, kleiner, junger Fisch (Kr; Kaz: nicht Hecht); id.: Plötze, Weißfisch ua. (als Köder DN DT); мелкий язь (Ni); Sosvahering (Kaz)' (DEWOS 1053). – **vog.** LO So *ňalk* 'Coregonus albula' (GOV); N *ňalk* 'селедка', LO *māñ-ňalk* 'kleiner Fisch' (DEWOS); N *ňälək* ~ *ňalkän-χul* (...), *ňäləχ-χul* 'apró hering, селедка' (WWb 352a); So 'eine Art Fisch', *ňalk-χul* 'Maränenfisch', (Ahlqv.)

ńalík 'Coregonus albula' (KLE 226).

*ńōmār 'sűrű, zárt' – **osztj.** V *ńomrəy*, Trj *ńāmrəy*, J *ńōmrəy*, DN Ko *ńāmrə*, Ni *ńumrə*, Kaz *ńomār* 'ohne Löcher' (GOV 465); V *ńōmrəy*, Trj, J, Irt (DN KoP Kr), Ni, Kaz, Sy, O, Ahl. 'глухой, durchgehend geschlossen, ohne Öffnung (z. B. Flußstrecke; V DN; Fischwehr Kr; Speicher, der nur eine Öffnung für die Tür hat: O); den ganzen Fluß absperrend (Fischwehr; Ni Kaz); закрытый наглухо (VT), verschlossen (z. B. Kiste, Flasche; Kr); густой, dicht (z. B. Wald; KoP); непочатый, unangebrochen (z. B. Brot; Trj J); nicht aufgeschnitten (z. B. Fisch; Kaz); сплошной, vollständig, ganz (VT Trj DN Kaz); das ganze Jahr (Kaz O); rund (Sy Ahl.; Kaz: z. B. Baum, Knüttel, Fisch); kugelförmig (Ni Kaz)' (DEWOS 1058). – **vog.** TJČ *ńamər*, KU *ńāmrə*, KM *ńāmər*, P *ńomra* 'dicht' (GOV); TJ, N *ńamər* 'dicht' (DEWOS); N, P *ńamrə*, K *ńāmər*, T 'sűrű' (WWb 353b).

*ńīpə 'jávorbörjú' – **osztj.** DN Ko *ńop*, Ni Kaz *ńəp* 'Elentierkalb' (GOV 468); Irt (DN KoP Kr Ts) *ńop*, Ni Š Kaz 'токуш, токусь, Elchkalb im ersten Jahr (DN Kr Ni Kaz); Elch im zweiten Jahr (KoP Ts)' (DEWOS 1065). – **vog.** KU *ńāp*, KM KO *ńēp*, LO So *ńāp* 'Elchkalb' (GOV, DEWOS); N *ńāp*, LM K *ńēp* 'jávorbikaborjú a második évben' (WWb 355b); So 'Elenkalb' (KLE 228).

*ńār 'éretlen, nyers, csupasz' – **osztj.** VVj *ńārəy*, Trj J *ńārəy*, DN Ko *ńārə*, Ni *ńarə*, Kaz *ńar*, O *ńār* 'roh' (GOV 469); V-Vj *ńārəy*, Likr Mj Trj J, Irt (DN Fil KoP Kr Sog Ts Tš), Ni Š, Kaz Sy, O, Ahl., PB '1. незрелий, сырой, roh, unreif (Fisch Fleisch, Brot, Beeren ua.); frisch abgezogen (Fell; Ni Kaz O); frisch (Holz: Trj J KoP Fil PB; stehender Baum: DN Ni Kaz O); grasgrün (Gras; Ni Kaz O); feucht (V Trj Ahl.); durchnäßt (lederner Gegenstand; Ni Kaz O). – 2. голий, nackt, bloß (Hand, Fuß, Kopf; Vj VK–Trj KoP Tš Ni–PB); haarlos (KoP Ni Kaz O: Kopf, Stelle in Fell, im Pelz)' (DEWOS 1076). – **vog.** TJČ *ńār*, KU KM KO *ńār*, P *ńār*, VN *ńār*, VS LU LM *ńār*, LO So *ńār* 'roh' (GOV); TJ-Č ... So 'nackt, roh' (DEWOS); N *ńār* (...), LM *ńār* (...), LU *ńār* (...), P *ńār* (...), K *ńār* (...), T *ńār* (...) 'nyers, friss, zöld, nedves' (WWb 356b); LO So 'nackt; roh; kahl' (KLE 229). – A DEWOS-szócikk a szóban forgó osztj. lexémát kétjelentésűnek tartja (1. 'незрелий, сырой, roh, unreif', illetve 2. 'голий, nackt, bloß'), továbbá a vog. megfelelőre is mint kétjelentésű töre utal. Ugyanígy jár el a vog. adatok tekintetében a KLE is. Ezzel szemben a WWb szerint az ugyanilyen hangalakú, ám 'csupasz, kopasz, sima, fehér, kopár' jelentésű, és külön szócikkben közölt szó (WWb 356a) zürjén jövevény, ami összhangban van Rédei véleményével (SLW 127–128). A GOV kizárólag a 'roh' jelentésű alakokat felelteti meg egymásnak. Noha nehéz megmagyarázni a két jelentés összefüggését, hangalakjuk és nyelvjárási reprezentáltságuk egyezése alapján mégis inkább azzal a véleménnyel érthetünk egyet, mely szerint a két, különböző jelentésű adatsor összetartozik (Sipőcz 1994: 73–76). Ezt támasztják alá azok az északi osztj. melléknevek, amelyek a fenti két jelentés összetartozására szolgáltatnak analógiát: Kaz. *ńāšax*, O *ńāšax* 'сырой, roh, nicht gekocht od.

gebraten (z. B. Fisch); frisch, nicht getrocknet (Holz); bloß, unbedeckt usw. (O)' (DEWOS 1026, UEW 311).

*ńȳr 'szörme, bőr) lábbeli' – **osztj.** VVj Trj J *ńȳr*, DN Ko *ńȳr*, Ni *ńȳr*, Kaz *ńȳr* 'Stiefel' (GOV 472); V-Vj Sur (Likr Mj Trj J) *ńȳr*, Irt (DN Fil KoP Koš Kr Sog Ts Tš), Ni Š Kaz, Ahl. PB 'обутки (вид местной обуви), ostj. Schuh (V; Trj: Fuß aus dem Schenkelfell des Rentiers, Schaft aus Loden, Leinwand usw.; Kaz: aus Fell, mit Tuchschaft); ostj. „ногавицы” (VK–Sur, KoP; V: aus Rentierfell, mit Tuchschaft); бродни-Schuhe (DN Fil); чарки, Schnürschuhe (Koš Sog Tš; Ts: der Frauen; Ni: gew. aus Fell); Sommerschuh ohne Schaft (Ahl.); в роде сандал (Š); ruha / Kleid (falsch!) (Par.wort von *sōx* Pelz (Š Páp.))' (DEWOS 1070). – **vog.** TJČ *ńārā*, KU *ńārā*, KM KO *ńērā*, P VNZ *ńērā*, VNK *ńāra*, VS *ńāra*, LU *ńēra*, LO So *ńāra* 'Fußbekleidung' (GOV); TJ-Č *ńērā* . . So 'Fußbekleidung' (DEWOS); N, LM *ńārā* (...), LU *ńāra*, P *ńārā*, K *ńōrā* (...), T *ńārā* 'rénbőrcsizma (saru, bocskor)' (WWb 357a); P *ńēra*, LO 'Fussbekleidung, Stiefel' (KLE 230).

*ńāt- 'segít' – **osztj.** DN Ko *ńot-*, Ni Kaz *ńot-*, O *ńat-* 'helfen' (GOV 477); DN *not-*, Fil KoP Kr Ts, Ni Š Kaz, O, Ahl., CastI 'helfen / помогать – hinzufügen, zulegen (KoP Ahl.; Ni Kaz O: beim Wiegen, zum Preis)' (DEWOS 1023). – **vog.** TJČ *ńāt-*, KU KM KO *ńōt-*, P VN VS LU *ńōt-* ~ *ńot-*, LO *ńōt-*, So *ńōt* 'helfen' (GOV); TJ . . So 'helfen' (DEWOS); N *ńāti* (...), LM *ńōti* (...), LU *ńāti* (...), P K *ńōti*, T *ńāt-* 'segít' (WWb 370a); KM 'helfen' (KLE 233). – Korenchy szerint elképzelhető, hogy iráni vagy középiráni jövevényszó, amely eredetileg nem palatalizált mássalhangzóval kezdődött (*ńāt < ? *nāt) (ILOS 61).

*pīc 'testrész (csípő, comb)' – **osztj.** VVj *piť*, DN Ko *peť*, Ni Kaz *peš*, O *piš* 'Schenkel' (GOV 478); VT *piť*, Vj, Irt (DN KoP Kr ua.), Ni Š Kaz Sy *peš*, O, Ahl. PB 'бедро, Oberschenkel; – ляжка, холка (VT); Hüfte (Ahl. PB); Seitenrand des Čuvals (Ni Kaz)' (DEWOS 1251). – **vog.** Vtur SoO *neš*, SSo *pees* (AltWog.); TJČ *pīc* KU *pīš*, KM *piš*, KO *piš* ~ *pīš* (num du), P *peš* ~ *pēšāy*, VN *peš* ~ *pēšija*, VS *peš* ~ *pēšām* (decl px/sg 1), LU LO So *pēs* 'Hüfte' (GOV); TJ-Č *pīš* . . So *pēs* 'Hüfte' (DEWOS); N LM *pēs*, P *pēs*, K *piš* (...), T *piš* (...), 'csípő, tompor, comb' (WWb 436b); KM, KO *piš* 'Hüfte, Lende'; P, VS *peš*, VNK *peš* : *pešpāl* 'Oberschenkel' (KLE 267).

*pōkat 'széklet, ürülék' – **osztj.** VVj *poȳat*, Trj *pāȳat*, J *pāwat*, DN *poȳat*, Ni *puȳat*, Kaz *poȳat* 'Kot' (GOV 505); V Vj *poȳat*, VK, Vart, Likr Mj Trj, J, DN, Ni, Kaz, Patk. 'навоз, помёт, Kot, Mist (V–J Patk.); Staub, der sich beim Schleifen vom Schleifstein löst (Ni Kaz)' (DEWOS 1135). – **vog.** TJ *pakat*, KU KM *poȳt*, KO *poȳ.t*, P *poȳt*, *poȳ.t*, 'Kot' (GOV); TJ-Č *pōȳt* . . LU *poȳt* 'Kot' (DEWOS); N LM LU P K T *poȳt* 'szar' (WWb 446b); KÜ KM 'Dreck, Kot'; KM *poȳt-* 'kacken' (KLE 241).

*pāl-, ***pālayt-** 'vált, cserél' – **osztj.** Vj *pāli-* 'tauschen'; VVj *pālitā-*, Trj *pālitā-*, DN *pāletīā-* 'tauschen'; VVj Trj *pālaytā-*, J *pālaytā-*, DN *peletīā-*, Kaz *pełat-*, O *pilat-* 'tauschen' (GOV 510); KazSt *peł* 'одежда итд., которым

меняется ... / Kleidung usw., mit der getauscht wird'; VT Vj *pāli-* 'обменять, tauschen'; V Vj Likr Mj Trj *piləytə-*, J *piləytə-* 'менять, tauschen (z. B. Pferde); – das Pferd wechseln (Vj); Geld wechseln (V Trj)' (DEWOS 1154). – **vog.** KU KM KO *pēlt-* 'tauschen' (GOV; DEWOS); N LM P *pēnti*, K 'cserél, vált, változtat' (WWb 430b).

pöl-* 'bugyborékol, csobog' – **osztj. Ni *pölj-*, Kaz *pölj-*, O *pāli-* 'hervorquellen', Kaz *pōļš-* 'plätschern', DN *pāl'emə-*, Kaz *pōļsemə-* 'plätschern' (GOV 511); Kr *pālə*, KazSt Sy 'Wasserblase, die z. B. beim Rudern aufsteigt / водяной пузырь (Kr); glucksendes Geräusch (vom Wasser unter dem Eis; KazSt Sy)'; Ni *pölj-*, Kaz Sy, O 'hervorquellen (Wasser; Ni O; Kaz: z. B. durch e. Loch im Boot); glucksen (Sy); im Wasser rauschen (Vordersteven; Kaz); plätschern; (bildh.) sprechen (O)' (DEWOS 1156). – **vog.** TJČ KU KO *pol'sit-*, P VN *pol'st-*, LU *pal'st-*, LO *pol'sat-* 'plätschern'; So *polyalt-* 'plätschern' (GOV); TJ-Č *pōl't'sit-* ... LO 'plätschern', LO *pol's* 'Klatsch' (DEWOS); N *polyi*, LM *pālli* (...), LU *pulkhi*, 'bugyborékol, (LM még) zúg, zümmög, gügyög' (WWb 450a); LO So 'Klatsch (LO), Klatscherei (So)' (KLE 244).

*pāl (OKT 138) 'takony, nyál' – **osztj.** V Trj *pālčəḡ*, J *pālčəḡ*, DN Ko *pāləḡ*, Ni *pōļšəḡ*, Kaz *pōļšəḡ*, O *pālsəḡ* 'Rotz, Speichel' (GOV 514); DN KoP Kr *pāləḡ*, Fil, Ni, Kaz, VolB, Ahl. 'сопли, Rotz (DN Fil Kr); Speichel (KoP Kr Vol.); муть, (Wasser-)Schlamm (Ni); Staub, Kehricht, Schmutz (Ahl.)' (DEWOS 1159). – **vog.** KU *pāləḡ*, *poləḡ*, *pāləḡ*, KM *pāləḡ*, So *poləḡ* 'Rotz', P VN *polkəḡ* 'rotz-' (GOV); KU-M *pāləḡ*, So 'Rotz' (DEWOS); N *poləḡ*, LM *pālkəḡ*, LU *paləḡ*, P *pāləḡ*, K *pālkəḡ* (...), T *pōlēḡ* '1. takony 2. nyál, köpet, turha' (WWb 449b); KU KM *pāləḡ* 'Rotze' (KLE 242).

pōnč-* ~ **pānčā-* '(meg)érik, elkészül' – **osztj. VVj *pānčə-* ~ *ponč-*, Trj *pānč-*, *pānčə-* ~ *ponč-*, J *pānč-* ~ *pōnč-*, DN Ko *pānč-*, Ni Kaz *pōš-*, O *pās-* 'reif werden' (GOV 524); V Vj *pānčə-*, Trj, J, DN KoP Kr, DT, Ni, Š, Kaz, O 'проспеть, зреть, reifen (z. B. Beeren, außer Š), – fertig, gar werden (z. B. Brot, Suppe; V Vj Trj J KoP Kr Ni Š Kaz O); über dem Feuer gebacken, getrocknet werden (Fische; Ni Kaz O); fertig werden (e. Arbeit); heranwachsen (KoP)' (DEWOS 1176). – **vog.** TJČ *ponš-*, *ponš-ā*, KU *pānš-*, KM KO *pāns-*, P VNK VNS *ponš-*, VNZ VS LU LM *panš-*, LO So *pons-* 'reif werden' (GOV); TJ *pōnš* ... So id. (DEWOS); N, LM *panši* (...), LU *panši*, P *pānsi*, K *pānsi* (...), T *punša-nt* (...) '1. érik, 2. bevégződik, elkészül 3. megsül, megfő 4. befejez' (WWb 453b); T *ponš-*, KM *pāns-*, P 'reif werden; beendetigt werden, aufhören' (KLE 250).

*pārək 'valamely testrésze neve' – **osztj.** Vj *parək*, Trj *pārək*, DN Ko *porəḡ*, Ni Kaz *pərəḡ*, O *parəḡ* 'Brust' (GOV 535); V Vj *parəḡ*, Vj VK Vart Mj, Likr, Trj, Irt (DN KoP Kr Sog u.a.), Ni Š Kaz, Sy, O, PB, Fil, Kr 'туловище, Rumpf (Š PB; Ni: ohne Arme und Beine, Sy: ohne Kopf); der Rücken zwischen den Schultern (Sy); Rundung der Schultern (Kaz O); „Stoßknochen“ am Brustbein

des Habichts (mit dem angeblich die Beute beim Herabstoßen betäubt wird; Trj); Vogelbrust (Vj VK Mj); Brust (Likr; VK Vj: des Menschen; Vj: scherzh.); брѣхо, Bauch (Irt, außer KoP); Magen, Eingeweide (KoP); Stammende des Baumes (Likr Mj); Stück Hartholz (e. Baumes?; Vart); галец, an e. Flußufer vorspringende Sandbank (Likr Mj)' (DEWOS 1206). – **vog.** TJ *parkē*, TČ *porkē*, (!) P *porax*, So *p̄rax* 'Nacken' (GOV); TJ *parkę*, TČ *porkę*, So *p̄rax* 'Stelle ... oberhalb des eigentlichen Rückens' (DEWOS); N *porēx* (...), K *p̄rēkh* 'törzs, derék' (WWb 457a); TJ *parkē* 'Nacken', TČ *porkü* id., P **pork* 'Hals', So *p̄rax*, *p̄rux* 'die Stelle an dem unteren Ende der Schulterblätter, oberhalb des „eigentlichen“ Rückens' (KLE 258). – Bizonyára összefügg a következő szócikkkel. A szóhasadás lehetőségéről Sipőcz 2001: 142–143.

*p̄rāk 'tő, gyökér' – **osztj.** (z. T. in Zusammensetzung:) VVj Trj J *p̄rāk*, DN *p̄rāx*, Ni Kaz *p̄rāx* 'Stammende' (GOV 536); V Vj Likr Mj Trj J Irt (DN KoP Kr ua.) *p̄rāk*, Ni Š Kaz Sy, Ahl. 'комель, dickes, an die Wurzel grenzendes Ende des Baumstammes (außer Sy; Kaz: selt.); – dickes Ende, „Wurzel“ des Grashalmes (Vj Kr Ni); dicker fester Halm bestimmter Grasarten, bes. Rohrplanzen, der nicht abgefressen wird, Stoppel solcher Grasarten (Kaz); Angel (?) des Spießes (V); dickes Ende des Besens, Badequastes ua. (V Vj Trj DN Kr); etwas Hervorguckendes (KazPryt; KazZa: z. B. Hemdspitze am Kragen der Frauen); schlechtes Hemd (Sy)' (DEWOS 1208). – **vog.** KM KO *p̄rāk* 'Stammende' (GOV; DEWOS); K *p̄rēkh* 'gyökér' (WWb 457a); KM *p̄rāk* 'Stammende, Wurzelende, Basis des Baumes' (KLE 258). – L. az előző és a következő szócikk megjegyzéseit.

*p̄rāy/*p̄rāy 'hosszú szárú növény, csöves szár' – **osztj.** Vj *porar*, Trj *p̄rāy*, DN *porar*, O *porar* 'Rohrpflanze' (GOV 537); V *p̄rāy*, Vj, VK, Vart, Likr, Mj Trj, DN DT O 'дудка, e. Rohrpflanze (VK–Trj DN; O: wird jung gegessen); e. Art Rohr von e. kleinen Ofen zum Rauchfang des Tschuwals (DT)' (DEWOS 1129). – **vog.** KU KM *p̄ari*, P *poriy* 'Rohr' (GOV); KU-M, P 'Rohr', N *poriy* 'Distel' (DEWOS); N, LM LU *p̄ari* (...), P *p̄ari* (...), K, T *-p̄arū* (...) 'fűszár, kóró, (N még) a medve torka, (P még) cső' (WWb 459b); P *poriy* 'Röhre'; LO *poriy*, So *poriy* 'Rohr' (KLE 257). – Az etimológia valószínűleg befolyásolta az előző szócikk északi osztj. adatainak jelentését.

*rōy '(apró) szemcsés anyag, por' – **osztj.** VVj *rāy*, Trj *rey*., J *rew*, DN *rāw*, Ko *rāw*, Ni Kaz *raw*, O *rāw* 'Staub' (GOV 554); V Vj *rāy*, Likr Mj Trj, J, Irt (DN KoP Kr Ts Tš), Ni Š Kaz Sy, O 'мелкий, fein, feinkörnig (Salz; Likr Mj J Irt Ni Kaz; DN Kr: auch von Tabak; Kr Ts: auch vom Mehl); пыль, Staub (Kr Š O), (Mehl- ua.) Staub (Ni Kaz); пепел, (flockige) Asche (V Vj Likr Mj Trj O); flaumiger Schnee (Ni Š Kaz); мусор, сор, отходы, Müll, Abfälle, Kehrlicht (V); Schuppe, Häutchen des Samens (von Fichte, Tanne, Kiefer; Vj); Stückchen (Š Ahl.)' (DEWOS 1262). – **vog.** KU KM *r̄ōw*, LO So *rāw* 'Staub' (GOV); KU *rā.w*: *p̄ā.ŋk-r.*, KM *p̄āŋk-rōāw*, LO *p̄āŋk-rāw* 'Ruß', LO So *rāwiy* 'in kleine

Stücke' (DEWOS); N *raw*, LM *rau* 'darabka' (WWb 495b); So 'fein' (KLE 275).

*rōȝ- 'ráz, lóbál' – **osztj.** Ko *rewāj-*, Ni *rewīj-*, Kaz *rewī-* 'schwingen'; VVj *rōyim-*, Kaz *rewemə-* 'schütteln' J *rāwisə-* 'schütteln' (GOV 555); KoP *rewāj-*, Ni, Kaz 'schütteln, wedeln (mit dem Schwanz) / махать (хвостом); – erschüttern (Ni Kaz); schwingen, schwenken, fächeln, schmeißen (KoP)' (DEWOS 1266). – **vog.** TJČ *rāw-*, KM KO *rāw-*, P *rāw-*, VN *rāw-*, VS *rāw-* 'schwingen' (GOV); TJ-Č *rēw* . . VS *roāw* 'schwingen' (DEWOS); N *rawi*, LU *rāwi* (...), P *rāwi*, K *rāwi* (...), T *rōwānt* 'himbál, ráz, legyint, lóbál' (WWb 495b). – L. a ***rūȝat-** 'kever' címszót.

*rūȝat- 'kever' – **osztj.** VVj *rōȝat-*, Trj *rēȝat-*, J DN *rēwat-*, Ko *rōwat-*, Ni Kaz *rūwat-*, O *ruwat-* 'mischen' (GOV 558); J *rəwəm-*, KoP 'sich mischen, trübe werden (z. B. Wasser) / перемешиваться, мутнеть (о воде)'; VVj *rōȝat-*, Likr Mj Trj, J, DN Fil Kr Ts, KoP, Ni Kaz, O, Ahl. 'путать, mischen, umrühren; – mahlen, mahlend zerkleinern (Tabak; V Trj Ni Kaz O; Ahl.: z. B. Salz); buttern (DN Kaz); Bier brauen (Fil); тасовать die Karten mischen (DN); durchwühlen, bunt durcheinander werfen (DN); мешать, stören (bei der Arbeit; Ni Kaz); das Wasser aufrühren (J KoP Ahl.); mit e. Trampstange das Wasser zum Fischfang aufrühren, trampen (Kaz); рыть, разрыть (VT); ausnagen, durchbohren (die Strömung das Ufer, e. Landenge; pass.; Trj Kr NiKaz); stammeln, undeutlich sprechen (J KoP); болтать, schwatzen, plaudern (VT Ni Kaz O Ahl.); lügen (Ahl.) (DEWOS 1267). – **vog.** TJ *rūwt-*, KU KM *rāwt-*, So *rawt-* 'mischen', TJ *rūwts-*, KM P *rāwts-* 'mischen' (GOV); TJ *rūwt-* KU-M *rāwt-* So *rawt-* 'mischen' (DEWOS); N *rauti* (...), LM *rauti* (...), LU *rāuti*, P K *rāuti* (...), T *rūtānt* (...) 'fordít, forgat, kever, kavar, dagaszt, gyúr, ás, önt, szór, vet (magot), zagyvál, fecseg' (WWb 495b); KM *rāwmt-* ~ *rāȝmt-* 'rühren, mischen'; (...) KM 'mischen, umrühren; brauen', LO *rawt-* 'mischen, rühren; brauen; schwätzen, plaudern' (KLE 274). – A DEWOS ***rōȝ-** alakban rekonstruálja a tövet, valamint *-m*, *-lt*, *-t*, *-tlt* stb. képzős alakokat is felsorol. A WWb egy szócikken belül közli a ***rūȝat-** (GOV) / ***rōȝ-** (DEWOS) 'kever' és a ***rōȝ-** 'ráz, lóbál' fejleményeit. A két világosan elkülöníthető szócsalád, hasonló hangalakja és jelentése folytán – legalábbis a vogulban –, csakugyan hathatott egymásra.

*rūntz 'barka, rügy' – **osztj.** VVj *rōnt*, Trj J *rōnt*, DN Ko Ni *runt*, Kaz *rōnt*, O *rōnt* 'Ohrring' (GOV 559); V Vj *rōnt*, VK Vart Sur (Likr Mj Trj J), Irt (DN KoP Kr ua.) Ni, Kaz, O 'серёжка, Ohrring (V–Irt); die Ohrringe zusammen (Ni Kaz O); Kätzchen, hängendes Blütenkätzchen (der Birke, Espe, Ahlkirsche, Trj)' (DEWOS 12739). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) KM *rēnt*, P *ranta*, VN *rēnt*, VS *rēnt*, LU *rānt* 'Kätzchen'; (LO *rūnt* 'Kätzchen' < ostj.) (GOV); KM . . LO 'Kätzchen (der Birke)' (DEWOS); N LM *rūnt*, P *rōnt* (...) 'rügy' (WWb 506b).

*sāj- '<hálóval> halászik' – **osztj.** V *sajəw*, Trj J *sājəp*, Ko *sojəp*, Kaz *səjəp*,

O *sajəp* 'Zugnetz' (GOV 566); V VK Vart *sajəw*, Likr Mj, Trj J, KoP Kr Sog Ts, Sy, O, Ahl. 'невод, Zugnetz (außer Kr Sog Ts); – (10 Klafter langes) Netz, das zu e. Zugnetz verwendet wird (Kr Sog; Ts: das Z. besteht aus 15–20 solcher Netze); тоня, Fischzug (O); (Bärenspr.:) Maul des Bären (Trj J KoP Kr Sog)' (DEWOS 1299). – **vog.** T *săit-* 'hálót vonni; ein Netz ziehen'; KM KO *sōjəp* 'karhun suu; Mund des Bären'; LU *săip* 'hálóvarsa; Fischreuse' (GOV, DEWOS); N *sajəp*, LM *săip* 'hálóból készült varsa' (WWb 516a); N *sojti*, LM *săiti* (...), LM P *săjti* 'hálóval halászik' (WWb 556b); P *sojt-* 'Zugnetz ziehen' (KLE 292). – Valószínűleg már az obi-ugor korban létrejött a *-p* képzős, 'húzóháló, gyalom' jelentésű **sājəp* származék.

*sāk 'női (prém)kabát' – **osztj.** Trj J *sāk*, DN Ko Ni Kaz O *săx* 'Frauenpelz' (GOV 569); Mj Trj J *sāk*, DN KoP Kr Ts Ni Š Kaz Sy O, Ahl. 'женская распахная доха из оленьей шкури, vorn offener Frauenpelz aus Rentierfell (Trj O), (doppelter) Pelz aus Rentierfell (vorn offen; die Innenseite auch aus Hasenfell, Schwanenhaut u.a.; Kaz); Pelz (Kaz O; Š: auch für Männer; veraltet, heute *oñə*); Bärenfell (Bärenspr.; Š Kaz); Pelzkleider, Kleidungsstück (Sy); верхняя тёплая одежда (Trj J Ag: T); Überrock, Mantel (Š Kaz O; Trj: ohne Futter, aus dünnem Stoff); халат, langer Kittel (Mj; J: aus Leinwand od. Hasenfell; Ni: veralt.); langer, ärmelloser Frauenkittel, Sarafan (J KoP; Ts: unsicher); Hemd, Kleid (Ahl.)' (DEWOS 1301). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) P *saki*, LO So *saxi* 'Pelz' (GOV); P (folk.) *-saki*, LO So id. (DEWOS); N *saxi* (...), LM *sakhəj* '1. suba, bunda 2. medvebőr' (WWb 512b); LO So 'Frauenpelzrock aus Renntierfell'; als Tabuwort 'Fell des Bären'; (So auch) 'Kleidungsstück aus Zeug' (KLE 293).

*sāk/*sək 'gyöngy' – **osztj.** Trj *sők*, DN *sők*, Ni *sūk*, Kaz *sāk* 'Perle' (GOV 570); Mj Trj *sők*, J, DN, Ni, Š Kaz, Ahl. 'бисер, Glasperle(n) (zum Besticken der Kleidung, außer DN), kleiner, muschelförmiger Schmuck, der an Kleider genäht wurde (DN)' (DEWOS 1308). – **vog.** KU KM KO P VN VS LU *sāk*, LO So *sak* 'Perle' (GOV); KU *sūk* .. So 'Perle' (DEWOS); N, LM *sūk*, LU *sāk* (...), K *sāk* 'gyöngy' (WWb 517a); KU 'Perle', KM 'Kerbe an der Spitze des Pfeiles' (KLE 295).

*sōk 'szarka' – **osztj.** VVj *sōy*, Trj *sey.*, J *sew*, Ko *sāw*, DN Ko *sāwnəy*, Ni Kaz *sawne*, O *sāwniŋ* 'Elster' (GOV 576); V Vj, VT VK Vart, Likr Mj Trj, Irt (DN KoP Kr ua.) Ni Kaz Sy, O 'сорока, Elster (V-J Kr), лихорадка, Fieber, Schüttelfrost (angeblich soll der Mensch dabei von e. Elster geschüttelt werden, die sich ihm auf den Rücken gesetzt hat; Trj)' (DEWOS 1309). – **vog.** TJ *šāk.ālāk*, TČ *šākālāk*, KU *šōk.əl'äx*, KM *sāk.əl'äx*, P *šak.əl'äx*, VN *šak.al'əx*, VS *šāk.əl'əx*, LO So *sāk.al'ək* 'Elster' (GOV); TJ *šūk.el'äx* .. So id. (DEWOS); N *sakwal'ik* (...), LM *šakwal'əx*, LU *šākwəl'əx*, P, K *sākwəl'äx*, T *šäku-l'äx* '1. szarka 2. (csak N) merőkanál medvetorban 3. (csak N) a medve tüdeje' (WWb 519a).

*sōy 'áfonya' – **osztj.** Trj *sāy.əmsəy*, J *sāwəmsəy*, DN Ko Ni *sewəmsə*, Kaz

sewapsi, O *sewapsi* 'Heidelbeere' (GOV 577); Trj *šǝḡ.amsəḡ*, J, Irt (DN Fil Kam KoP Kr Ts), Ni, Kaz, O 'Vaccinum myrtillus, черника, Heidelbeere (Trj: ?); – juulukka, Rauschbeere (Fil); костяника (?; Ts)' (DEWOS 1319). – **vog.** KU *sāwān*, *sōwān*, KM *sāwān*, *sōwān*, LU *sāwānt* (num pl), So *sāwān* 'Blaubeere' (GOV); KU *sā.wān*, KM *sāwān*, LU *sōwān*, So id. (DEWOS); N *sāwān*-pil (...), LU *sāwān*, K *sāwān* ~ *sāwān-pql*, T *səuñi* 'fekete áfonya' (WWb 538b).

*sǝḡyan 'nyírkéregből készült edény' – **osztj.** V *soḡan*, Vj *soḡan*, Trj *sǝḡan*, J *sāwān*, DN Ko *soḡan*, Ni *suḡan*, Kaz *son*, O *sāwān* 'Schale aus Birkenrinde' (GOV 584); V Vj *soḡan*, Trj, J, Irt (DN KoP Kr Ts), Ni Š, Kaz, Sy, O (KT), (St.) 'чуман, großes Gefäß aus Birkenrinde' (DEWOS 1319). – **vog.** TJČ *šān*, KU *šān*, KM KO *sēn*, P VN VS LU LM *šēn*, LO So *sān* 'Schale aus Birkenrinde' (GOV; DEWOS); N, LM LU P *šōn*, K *sōn*, T *šān* (...) 'négyszögletű nyírhéjedény (doboz, csésze, tányér)' (WWb 525a); P, KM, So 'birkenrindenes Näpfchen/tuohinen' (KLE 321).

sēyar-* 'vág, csap' – **osztj. Trj *sǝḡ.ər-*, J *sāwər-*, DN Ni Kaz O *sewər-* 'hauen' (GOV 585); Likr Mj Trj *sǝḡ.ər-*, J, Irt (DN KoP Kr ua.) Ni Š Kaz Sy O 'рубить, zerhauen, hacken (z. B. Holz, Fleisch mit dem Beil od. Messer; – beißen (Schlage; Trj); mähen (Gras; DN Kr Ni Kaz O); fällen (e. Baum; J KoP)' (DEWOS 1321). – **vog.** TJ *šāwr-*, KU *sōyr-*, *sāyr-*, KM *sāyr-* ~ *sāyr-*, KO *sāyr*, P *šāyr-*, LO So *sāyr-* 'schneiden' (GOV); TJ .. So id. (DEWOS); N *sā'iri* (...), LM *šauri* (...), LU P *šajri*, K *sāqri*, T *šaurānt* 'vág, farag, tör' (WWb 511a); KU KM KO *sāyr-* 'hauen, schneiden', P *šāyar-* 'schlagen', LO *sāyr-* 'hauen' (KLE 314).

*sūl, *sūltām 'szikra' – **osztj.** (in Zusammensetzung:) V *sul*, Trj J *sul* 'Funke'; DN *suttām*, Ni *sūttām*, Kaz *sūltām*, O *sultām* 'Funke' (GOV 590); VT *sul* 'искра, Funke' (DEWOS 1324). – **vog.** KU KM *solmāt*, LO So *sultām* 'Funke' (GOV, DEWOS); N, K *solte'lm* 'szikra' (WWb 572a); LO 'Funke' (KLE 299).

sǝlāy-* 'sziszeg, serceg' – **osztj. Vj *sōlāy-*, J *sǝlāy-*, Ko *sālāj-*, Kaz *sōlā-*, Trj *sǝlāy-lā-* 'zischen' (GOV 591); Vj *sōlāy-*, SalT, KoP, Kaz 'шипеть (о змее), zischen (Schlange; Vj KoP); шипеть (о масле на горячей сковороде; SalT); шуметь, rauschen (z. B. Topf beim Kochen, Birke beim Fällen; Kaz)' (DEWOS 1331). – **vog.** KU KM *sāly-* 'zischen' (GOV, DEWOS, KLE 297).

*sslāy (BNM) 'hókása, jégkása' – **osztj.** DT *solāk*, Ni *sulāk*, Kaz *solāk*, O *solāḡ* 'Schneebrei' (GOV 815); DT *sōlāk*, Kr, Ni, Kaz, O 'шыра, das erste im Herbst sich bildende Eis, das auf dem Fluß treibt (DT, Kr), Eisbrei (Ni), Schneematsch unter dem Eis im Herbst (Ni Kaz O)' (DEWOS 1334). – **vog.** KU *sūlḡ*, KM *sōlḡ*, KO *sōlḡ*, P LU *sūlḡ*, So *sūlk* 'Schneebrei' (GOV; DEWOS); P *sōlēḡ*, K *sōlk* 'jégzajlás' (WWb 557a).

*sēnəḡ 'serke, pete' – **osztj.** VVj *senəḡ*, Trj *sānəḡ*, J *sānəḡ*, DN Ko *senə*, Ni *sen*, Kaz *sen*, O *sen* 'Nisse' (GOV 595); V-Vj *senəḡ*, Likr Mj Trj, J, DN KoP Kr Ts Ni, Kaz, Sy, O 'гнида, Nisse, Ei der Laus (V Vj J DN KoP Kr Sy); Filzlaus

(V–Trj. Ts Ni Kaz O); kleines, auch eiterndes Bläschen am Menschen, im Fleisch des Fisches, in der Leber des Hechtes (Ni Kaz)’ (DEWOS 1345). – **vog.** TJČ *šānaw*, KU *šānī*, KM *sāni*, P *šāniy*, VN *šāni*, VS *šāni*, LO So *sāniy* ‘Nisse’ (GOV); TJ–Č . . So ‘Nisse’ (DEWOS); N *sāniy*⁹, LM *šāni*, LU *šāni*, K *soāniy*, T *šānu* (Pl. *šāngét*) ‘serke, Nisse’ (WWb 525b).

*šānc ‘(nyír)kéreg, háncs’ – **osztj.** VVj Trj *siñt*, DN Ko *señt*, Ni Kaz *šeś*, O *śis* ‘Birkenrinde’ (GOV 597); V–Vj Likr Mj Trj J *siñt*, DN DT KoP Kr, Fil, Ni, Ni, Kaz, O ‘лыко, Bast (V Vj Trj: aus Weidenrinde, zum Flechten von Stricken; O: von der Russen); – Rinde einer Weidenart, die wie Bast zum Binden od. Flechten benutzt wird (V Vj)’ (DEWOS 1347). – **vog.** TJČ *šāš*, KU *šāš*, KM KO *sās*, P *šāš*, VN *šāš*, VS LU *šāš*, LO So *sās* ‘Brinkenrinde’ (GOV); TJ–Č . . So ‘Birkenrinde’ (DEWOS); N, LM *šoāš*, LU P *šāš*, K *soās*, T ‘nyírhéj’ (WWb 533a); KO, P, VS, LU, LO, So ‘Birkenrinde’ (KLE 328).

*šāñk ‘feketeréce’ – **osztj.** VVj Trj J DN Ko *siñk*, Ni Kaz *siñk* ‘schwarze Entenart’ (GOV 599); V–Vj Vart Likr Mj Trj J DN Kam KoP Ts *siñk*, Ni Š Kaz, Ahl. ‘eine Entenart / порода уток, Anas nigra (Ahl.); утка чернедь (Š), schwarze Ente (Ni Kaz); kleinere schwarze Ente mit e. hellen Fleck an der Schnabelwurzel (J KoP); „головня, головник”, (schwarz; V–J); Fuligula nigra (?; Vj); баклан (Ts; DN: ganz schwarz mit krummen Schnabel); соровая утка (Schnabel sattelförmig; Kam)’ (DEWOS 1350). – **vog.** KO *sāñk*, P *sāñk*, VN *sāñk*, VS *sāñk*, LM *sāñk*, LO So *sāñki* ‘schwarze Entenart’ (KU *siñk* ‘schwarze Entenart’ < ostj.) (GOV); KO . . So ‘schwarze Entenart’ (DEWOS); N *sañki*, LM *sāñki* (...), LU *sāñk-pat* (...), P *sāñk* (...), K *sāñk* ‘1. fekete réce 2. (N még) kutyanév’ (WWb 527b); P ‘Trauerente’, LO, So *sañki*, *sāñki* ‘eine Entenart (nach Ahlqvist = ‘Fuligula nigra’) (KLE 302).

*sīr ‘petét rak’ – **osztj.** Č Kam *sir* ‘Rogen absetzen’ (GOV 603); Vj *sir*, O *seri* ‘Fliegenei’, Kr *sir*: *s.wojā* ‘große, schwarze Fliege’; (in Zusammensetzung mit dem Wort *wojā* usw. ‘Tier’:) Kr *sirtā*, Ni *sīrān*, Kaz *sirtī* ‘Fliege’ (GOV 817); Kam Tš *sir* ‘laichen (Fisch) / метать икру’ (DEWOS 1362); VT Vj *sir*, Kr ‘яйцо мухи, Fliegenei (im Fleisch, Fisch, VT, Vj)’ (DEWOS 1362) – **vog.** TJČ KU KM *sēr* ‘laichen’, VNZ VS *sērkānt* ‘laichen’ (GOV 603); Ju. *sēr* ‘Made’, Ju. *s.-wōrp*, LU *sār*: *s.-vārep*, Ob *sēri*: *s.-wārp* ‘Fliege’ (GOV 817); TJ *sērānt*-, TČ *sjerānt*-, KU–M, VNZ *sērkānt* ‘laichen (Fisch)’ (DEWOS 1362); KU *sēr-wōārāp*, P *serā-wārp*, So *sēri-wārap* ‘Fliege’ (DEWOS 1362); N T *sēri*, K *sār* ‘pete, ikra’; N *sēri-vārep*, LM *ser-voārep*, LU *sēr-vārep*, P *ser-vārep* (...), K *sārē-vārep* ‘légy’; N LM LU *sēri*, P *sēri*, K *sāri* (...), T *sērānt* ‘ikrázik, petézik’ (WWb 543a); KM ‘laichen’ (KLE 307). – A GOV és a DEWOS külön szócikkben közli az ‘ikrázik’ és a ‘légypete’ jelentésű szavakat. Nincs azonban akadály a összetartozásuknak, mivel (1) a keleti osztjákban adatolt veláris *ɨ* hang magyarázható a szó affektív jellegével, l. a m. *nyŭ* szó osztj. megfelelői között az Ahl. *niñk-taḡ-nē* alakot; (2) a ‘légypete’ és az ‘ikra (ikrázik)’ jelentések

összefüggése magyarázható a két fogalom vizuális és funkcionális hasonlóságával; (3) a két nyelv 'pete', 'petézik', 'ikra', 'ikrázik' jelentésű szavainak (azaz a szinonimáknak a) megléte és elterjedtsége komplementer viszonyban van a tárgyalt osztj. és vog. jelentésekkel (Sipos m.a.).

*särən (BNM) 'vmely nép neve' – **osztj.** V Vj *särän*, Trj J SalT Kam *särän*, Ni Š Kaz Sy *säran*, O *säran* 'зырянин, Syrjäne – Familienname in Антины; zu der alten Sippe *kuləŋ jiji jaŋ* gehörende Familie (Vj)' (DEWOS 1372). – **vog.** (Szil.) N *sarän* id. (DEWOS); N *sarän* (...), LM *särən* (...), LU *sarən* (...), P *sarən*, K *sərən*, T *sara-ŋ*, *sara-n* 'zürjén' (WWb 530b); So *saranponal* 'Hanf' (= 'syrjänischer Hanf') (KLE 309). – Az obi-ugor – Rédei által **särən* alakban rekonstruált – szó iráni jövevény, jelentése eredetileg 'tengerpartlakó' lehetett, és az obi-ugoroktól északra élő népeket jelölhette (Rédei 1986: 81–82; 1992–1993: 128–129).

*söt 'vagyon, hatalom, szerencse' – **osztj.** Kaz *sot*, O *sot* 'Kraft, Macht' (GOV 608); Kaz *sot*, O Patk. O (Ahl.), PB 'Kraft, / сила (Kaz O Patk. Ahl.); auf Wohlstand beruhende Kraft, Macht (Kaz O); Besitz, Vermögen (Kaz)' (DEWOS 1383). – **vog.** TJ *šat* ~ *šātəm* (decl px/sg 1), TČ *šat*, KU *šot*, KM KO *söt*, P VS LU *šot* ~ *šōtəm*, LO *söt*, So *sōt* 'Glück'; TJ *šātəŋ*, P VS LU *šōtəŋ* 'glücklich' (GOV); TJ . . So 'Glück' (DEWOS); N *sāt*, LM *šot* (...), LU *šot*, P *šāt*, K *sot*, T *šāt* 'szerencse' (WWb 566b); KM, So 'Glück' (KLE 331).

*ti-, ***tiŋ-** 'születik, keletkezik' – **osztj.** V *ti-*, Vj *ti-*, *tiŋ-*, DN Ko *tiw-*, Ni *tīŋ-*, Kaz *tīw-*, O *tiw-* 'geboren werden' (GOV 612); Vj *ti-*, *tiŋ-*, VT, J Irt (DN KoP Kr ua.), Ni Š, Kaz, Sy, O, Ahl. 'родиться, geboren werden (außer J Ni Kaz Sy; Vj: Mensch, Tier; Kr: Mensch); wachsen (Ahl.; Sy: Wald); entstehen (Gegenstand; KoP Kr Ni Š Kaz); получить (VT); (taugen: Ahl.) s. 1398 *tij-*' (DEWOS 1395). – **vog.** TJČ *tīl-*, KU KM KO *tēl-*, P VN VS LU *tēl* ~ *tel-*, LO So *tēl-* 'geboren werden' (GOV); TJ-Č . . So 'geboren werden' (DEWOS); N LM LU P K, T 'születik, nő, terem, keletkezik, sül' (WWb 640b); KM, LO So 'geboren werden, entstehen' (KLE 365).

*tāθ 'üres' – **osztj.** VVj *tälək*, Trj J *tālək*, DN Ko *tātə*, Ni *tatə*, Kaz *tał*, O *tāl* 'leer' (GOV 615); V-Vj *täləŋ*, Vart, Likr, Mj Trj J, Irt (DN KoP Kr ua.), Ni, Kaz, Sy, O 'пустой, leer (z. B. Gefäß); unbewohnt, verlassen (Haus, Dorf); nicht voll (Gefäß; Trj); offen, baumlos (DN)' (DEWOS 1428). – **vog.** KU KM *tātəl*, P *tātəl*, So *tātəl* 'leer'; KU KM KO *tātlän*, P *tātlän*, VNK *tātlän*, LU *tātän*, LO So *tātlan* 'leer' (GOV); KU-M *tōätl*, P *tōätl*, LO So *tātəl* id. (DEWOS); N *tātəl*, LM *toätəl*, LU *tātəl* (...), P, K *toätəl* (...), T *tātəl* 'üres, csupán' (WWb 634a); KM *tātəl*, P *tātəl*, LO So 'leer' (KLE 385).

*täyäl//*töyäl 'a csónak keresztfája' – **osztj.** J *tōwəl* 'Querholz' (GOV 623); J *tōwəl* '„снопка“, Querholz im Boot (mit dem Seitenwände gestützt werden)' (DEWOS 1413). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) KO *towl*, LU *tayl* 'Querholz' (GOV); KO *-towl*, LU *tayl'* 'Querholz (am Tisch ua.)' (DEWOS).

*tōɣəm- 'harap' – **osztj.** Trj *tāɣ.əm-*, J *tāwəm-*, DN Ko *toɣəm-*, Ni *tuxəm-*, Kaz *tɔɣəm-*, O *toɣəm-* 'beißen' (GOV 625); Trj *tāɣ.əm-*, J, DN KoP Kr, Ni Š Sy, Kaz, O 'укусить, beißen (z. B. der Hund e. Menschen, Ni Kaz O auch: von der Ameise); – stechen (Mücke; Š); abbeißen (Kr Ni Kaz O); mit den Zähnen fassen (Trj Kr Kaz); щелкать, Nüsse mit den Zähnen fassen (Trj)' (DEWOS 414). – **vog.** KU KM *towm-*, LO *tōwəm-*, So *tōwm-* 'beißen' (GOV, DEWOS); N *tāumi*, LM *tōwmi* 'harap' (WWb 669a).

*tīɣər 'fakorhadék' – **osztj.** VVj *tōɣər*, Trj *tēɣ.ər*, J *tēwər*, Ko *tōwər* 'faules Holz' (GOV 627); V-Vj Vart *tōɣər*, Likr Mj Trj, J, Kr, Kam KoP, Kaz 'древесная труха, faules, morsches Holz, das ua. zur Erzeugung von Rauch benutzt wird; – rötliches Holzmehl (z. B. von Kiefer, Lärche), das zum Färben des Rentierfells verwendet wird. (Trj)' (DEWOS 1418). – **vog.** (in Zusammensetzung:) KU *tōwər*, KM *tāɣər*, KO *tāwər*, P *tōwər* 'morsches Holz' (GOV); KU . . P id. (DEWOS); N LM *tāwər*, LU P K *tāwər*, T *tāur* 'korhadat fatörmelék (vörös)' (WWb 671a).

*tōkər- 'betöm, elzár' – **osztj.** VVj *toɣər-*, Trj *tāɣ.ər-*, J *tāwər-*, DN Ko *toɣər-*, Ni *tuxər-*, Kaz *tɔɣər-*, O *toɣər-* 'zuschließen' (GOV 628); V Vj *tɔɣər-*, Trj, J, DN KoP Kr Ts, Ni Š, Kaz, O 'запереть, загородить заporом (речку), zuschließen, verriegeln (z. B. die Tür, einen Fluß mit e. Wehr absperren; – den Eingang zu e. Bärenhöhle zumachen (DN Š); einschließen, einsperren (DN Kr); городить, einzäunen (V Vj Trj DN)' (DEWOS 1418). – **vog.** TJČ *tokr-*, KU KM P LO So *toɣr-* 'stopfen' (GOV); TJ-Č *tōɣr-* . . So 'zustopfen' (DEWOS); N LM *toɣri* (...), K 'feltür, gyűr, nyomkod' (WWb 650b).

*tākət 'derékálynak, párnának használt' bördarab' – **osztj.** Trj J *tāɣət*, DN Ko *tāɣət*, Ni *tāxtə*, Kaz *tāxtī*, O *tāxti* 'Rentierhaut' (GOV 629); V *tāytz*, Vj, Likr, Trj, J, Irt (DN KoP Kr ua.), Ni Š, Kaz Sy O '1. оленья шкура, Rentierfell (Ni Kaz Sy O; Sur KazSt: gewöhnlich als Unterlage zum Schlafen; Trj: auch als Material zu Pelzen ua.); постель, Bett (J); холст, Leinwand (KoP Sog Ts); aus Hanf od. Nessel gewebte Sackleinwand (Kr); платок, Tuch (DN Fil Koš Tš); Handtuch (KoP). 2. кусочек, долька, Stück(chen), Teil (von Stoff, Fell, Fleisch usw.; V Vj Trj Ni–O); лоскуток, Lappen, Fetzen (V Trj J; Vj: aus dem sich noch etwas machen läßt); наставка, Ansatzstück (V Trj); Stück des Zugnetzes (V); nachgestellt zur Bezeichnung der Kleinheit od. einer geringen Menge, bzw. pejorativ. Kaz O' (DEWOS 1422). – **vog.** KM *toɣt* 'Polster' (GOV, DEWOS); N *tāxən* 'vánkos' (WWb 650b); KM *toɣt* '(?) Polster' (KLE 364). – Az északi vog. adat idetartozását vokalizmusa és szóvégi -n-je bizonytalanná teszi.

*tīn(ə) 'ár, díj' – **osztj.** VVj Trj J DN Ko *tīn*, Ni Kaz *tīn*, O *tīn* 'Preis' VVj *tān*, Trj J DN Ko *tān*, Ni Kaz *tan* 'Brautpreis' (GOV 638); V Vj *tān*, Trj J, Irt (DN KoP Kr ua.), Ni Š Kaz 'калым, Brautgeld (am Vasjuga 10–100 Rubel für den Vater der Braut, ein Chalat, ein Hemd, Tuch u.a. für die Mutter; außerdem Branntwein; an der Demjanka höchstens 20–30 Rubel). Par.wort zu *tīn* (Kaz)'

(DEWOS 1442). – **vog.** TJČ *tän*, KU KM KO P VN VS LU LO So *tin* 'Preis' (GOV, DEWOS); N LM LU P, K T *tèn* 'ár, pénz' (WWb 646a); KM, LO So 'Preis, Wert' (KLE 370).

***täntäl-** '<nyomkodással> bört puhít' – **osztj.** V *těn'al-*, *těnal-*, Vj *těnal-*, Trj *těn'Λ-*, *těΛ-*, J *těntΛ-*, Ko *těnttə-*, Ni *täntəl-*, Kaz *tän'Λ-* 'Fell aufweichen, bereiten' (GOV 640); V *tən'al-*, *tə'nəl-*, *tənal*, Vj, Trj, KoP, Ni, Kaz, O, Ahl. 'мять, разминать шкуру при обработке мездры, е. Fell aufbereiten, „geben“, indem man es weich reibt (Trj: mit e. bogenförmigen mit eiserner Schneide versehenem Holzgerät; J KoP: mit den Händen)' (DEWOS 144). – **vog.** KU N *tintl-* 'Fell aufweichen, bereiten' (GOV); KU *təntl-*, N *tintl-* id. (DEWOS); N *tinəl* (...) *t. āul-nor* (...) 'a háztetőt nyomó gerenda'; N *tinēli* 'nyom'; N LM P *tintli* (...), K *téntli* 'bört nyomkod (puhítás céljából)' (WWb 646b); KU KM *tintl-*, P 'reiben, aufweichen' (KLE 371).

***tűnk** 'moha, moszat <szárítva tűzgyújtáshoz>' – **osztj.** V *tőnk*, Trj J *tőnk*, Ko *tőnk*, Kaz *tűnk*, O *tuŋk* 'Moos' (GOV 641); V Sur SaT *tőnk*, Fil KoP Kr, Kaz, O Ahl. 'getrockneter, bartflechtenartiger Wasserschleim an Bäumen ua. (Likr Mj Trj Kaz O; V: brennt wie Pulver, früher gebr., um vom Zunder Feuer zu übertragen); (Schimmel (O); озерная водоросль, которую собирают, сушат и используют как воспламеняющееся вещество, im sor wachsendes Gras, das getrocknet und als Zündstoff verwendet wird (SaT KoP); id. (an trockenen Ufern wachsend; J); getrocknete Wurzel des Riedgrases, auf die vom Zunder Feuer übertragen wurde (Kr); Feuermoss (Fil); Sumpf-, Heide-, Baum-) Moos (Kaz O Ahl.)' (DEWOS 1450). – **vog.** TJČ *tűn*, KU *tűn.k.*, P *tűnk*, LO So *taŋ.k.* 'Moos' (GOV); TJ-Č . . So 'Moos' (DEWOS); N *taŋkw* (...), LM K *tűnk.w*, LU *təŋkw*, P *tűnk.w* (...), T *tuŋ* 'tűzgyújtó moszat, száraz fű tűzgyújtáshoz' (WWb 626a); So *taŋk* 'in stark verschimmeltem Brot entstehender blauer Schimmel' (KLE 372).

***tír-** 'árt, ront, pusztít' – **osztj.** V *tārən*, Trj DN Ko *tārən*, Ni Kaz *tarən*, O *tārən* 'böser Geist' (GOV 643); V Vj *tārən*, Trj DN KoP Kr, Kaz Sy, O, Patk. PB 'Verderben (bringenden Geist): злой дух, е. böser Geist (V Trj; Vj wohnt an ein roten Meer mit e. roten Wald; als Opfer für ihn werden am Vasjuga und am Tremjuga rote Tuchstücke an Bäume mit rötlicher Rinde gehängt); Name der zerstörenden Gottheit bei den früheren Ostjaken (Patk.); Verderben (PB); война, Krieg, Kampf; Streit, bei dem es zu Totschlag kommt (Kr); болезнь?, Krankheit (?; Sy). Par.wort zu 364 *jelən* 'Verderben', 480 *kolt (*χut*) 'Krankheit'; dabei oft verderbt zu *tārəm* 'fest, stark' (s. 1470)' (DEWOS 1475). – **vog.** N *tērən*, *tērp* 'erős; kraftig'; KU KM *tērənə*: *t. ēri* 'Kriegslied' (GOV); LO So *tērən*: *t. χul'* 'Teufel' (LO); 'Krankheitsgeist' (So), KU-M *tērənə ēri* 'Kriegslied' (DEWOS); N *tērən* 'betegség, vész, járvány'; N *tērniŋ ēriʔ*, LM *tērniŋ jēri* 'hősi ének'; N *tērniŋ nāl*, P *tērniŋ nāl*, T *tērēm nēl* 'hullócsillag' (WWb 642b). – Valószínűleg már az obi-ugor korban létrejöttek az -n képzős főnevek is.

*tīr- 'fröcsköl' – **osztj.** Ko Kr *tīrās-* 'bespritzen' (GOV 644); SaT KoP Kr *tīrās-* 'брызгать, spritzen (z. B. Wasser beim Rudern)' (DEWOS 1479). – **vog.** KU *torś-*, *tīrś-*, P *tīrś-*, LO *tīrś-* 'spritzen'; KM KO *torśəxl-* 'spritzen' (GOV); KU *tārś-*, P, LO id. (DEWOS); N LM *tīrśi* 'fröcsköl' (WWb 647b). – A szó onomatopoetikus volta és a felsorolt adatok tanúsága inkább azt valószínűsíti, hogy az obi-ugor kori alak is tartalmazott szibiláns elemet.

*tōr- 'horkant, horkol' – **osztj.** VVj *tortəyal-*, Trj *törtəyal-*, J *törtəyal-törtəyal-*, DN *tārtət-*, Ko *turtət-* 'schnarchen', Ni *turaítə-*, Kaz *tqrtəl'álə-* 'schnarchen', Trj *tāriślə-* 'schnarchen' (GOV 645); DN Kr *tārχəptə-*, Ahl. 'фиркать, schnauben (Pferd; DN Ahl.); schnarchen (Kr)' (DEWOS 1469). – **vog.** TJČ *tarkənt-*, KU KM KO *tārwañt-*, P *torwañt-*, VN VS *tarwañt-*, LU *tarwañt-*, *tīrwañt-*, LO *torwint-*, So *toryint-* 'schnarchen' (GOV); TJ . . So 'schnarchen' (DEWOS); N *torwinti*, LU *tārwinti*, P *torwiñti*, K *tārwiñti*, T *tārχənt'ál* 'hortyog, horkol' (WWb 662b).

*tārəy- 'reszket' – **osztj.** Vj *tārəy-*, Trj *tārəy-*, Ko *torəj-*, Ni *tərij-*, Kaz *təri-*, O *tāri-* 'zittern' (GOV 647); V Vj *tārəy-*, KoP, Ni Š, Kaz, Sy O 'дрожать, zittern, schauern (Mensch, z. B. vor Kälte, Angst, Fieber, Alter)' (DEWOS 1468). – **vog.** LO *tōry-*, So *tōry-* 'zittern' (GOV, DEWOS); N *toryi* (...), LM *torri*, LU P *tāri*, K *tēryi*, T *tārkhənt* 'reszket' (WWb 660a).

*tōrəm 'ég, isten, időjárás' – **osztj.** VVj *torəm*, Trj J *tōrəm*, DN Ko Ni *turəm*, Kaz *tqram*, O *torəm* 'Gott' (GOV 650); V Vj *tqram*, VT VK, Vart Likr, Mj Trj J, Irt (DN KoP Kr ua.) Ni Š Sy, Kaz, O 'бог, (höchster, meist auch christlicher) Gott – Schutzgeist (Ni Kaz O); Heiliger (Š); Heiligenbild, Ikone (V-Vj J DN Fil KoP Kr Ts Ni Š Kaz O); небо, Himmel (DN KoP Kr Sav Š); погода, Wetter, Witterung (V Vj Trj DN KoP Kr Ts Ni Š Kaz O); Sturm (Trj Š); природа / Natur (VT); Welt (KoP Š); век, Zeit (Š); Gestalt (Šteb.)' (DEWOS 1472). – **vog.** TJ *tārəm*, KU *tōrəm*, P *tōrəmt* (num pl), VNZ LU *tōramt*, So *tōrəm* 'Gott' (GOV); TJ . . So id. (DEWOS); N *tārəm*, LM LU P K *tōrəm*, T 'Isten, ég, idő, évszak, világ, időjárás' (WWb 657b); KM *tōrəm*, LO *tōrəm*, So 'Gott, Himmel; Welt; Wetter; Zeit' (KLE 378).

*wīćək 'iszap, sár' – **osztj.** Ko C *wīćəχ*, Kos. *wātəχ* 'Schmutz'; Vj *wīćək*, Ni *wōśləχ*, Kaz *wōśləχ*, O *wāśləχ* 'feucht' (GOV 653); Kam KoP Kr Sog Ts *wīćəχ*, Koš 'няша, Schlamm (Kam Koš Kr); Schmutz (Sog Ts), (Schmutz-) Lache (KoP)' (DEWOS 1650). – **vog.** Vtur *вочəгь*, Tob *вочəхь*, TuraG *вəсəхь*, Sol. *вəчəхь* (Altweg.); T *ūćəχ*, P *vāśəχ* 'Kot', KU *wośəχt-*, KM *wāśəχt-* 'sich beschmutzen' (GOV); TJ *ōćəχ*, P VNK *wāśəχ*, LO So *wośləχ* 'Schmutz', (TJ-Lō), 'Schlamm' (So) (DEWOS); N, LM *vāśəχ* (...), P *vāśəχ* (...), K *vāśəχ* (...), T *ūćəχ* (...) 'sár' (WWb 740a); So 'Schlamm'; TJ, P VNK, LO 'Schmutz' (KLE 75).

*wāćəram 'keserű, epe' – **osztj.** VK *wātərim*, Trj *wātərem*, DN *wātərem*, Ko *wōtərim*, Ni *wōrsem*, Kaz *wōśrem*, O *wāśrem* 'Galle' (GOV 655); V VT *wātər* 'горький, bitter'; VK Vart *wātərim*, Likr Mj Trj, J DN Ts, KoP, Kr, Ni

Š, Kaz, Sy O id. (außer Ts Ni Kaz O; Vart: von schlechtem Branntwein); sauer (z. B. Dünnbier, Preiselbeeren, Branntwein; Trj); Galle (KoP Kr Ts Ni-O)' (DEWOS 1652). – **vog.** KU KM KO *wāšarām*, P *wošerām*, VNZ *k.ošärm*, VNK *k.ašerām*, VS *wošärm*, LU *k.ašärm*, *wašerm*, LO So *wošram* 'Galle' (GOV); KU-O . . So 'Galle' (DEWOS); N *vošrēm* (...), LM *vašerēm*(...), LU *kwašerēm*, P *vāšerēm*, K *vošerēm* (...) '1. epe 2. zöldessárga, vörösbarna' (WWb 740b); KU KO *wāšarām* 'Galle, gelb, grün'; P *wošerām* 'Galle', P *wošürām* 'gelb (?)', grün(?), gallenfarbig(?)'; So 'Galle, grün' (KLE 76). – Az osztj. V VT *wātār* 'горький, bitter' adatok, valamint a vog. igei adatok, pl. N *vošértaxti* (WWb 740b) 'éget, ég, csíp, csípös íze van' egy -m képző nélküli alapalak rekonstruálhatóságát is felvetik. A képzett alak folytatóinak (P *wošerām*, VNZ *k.ošärm*, VS *wošärm*, LO So *wošram*) második szótagi vokálisai pedig utalhatnak arra, hogy bennük az *er*, *är*, *ar* maga is képzőelem (Bakró-Nagy 2001: 214).

***wūč** 'ruházat, ruhanemű' – **osztj.** Vj Trj *uč*, DN *ūš*, DT *uč*, Ko *üč*, *ūš*, Ni Kaz *wūš* 'Kleider' (GOV 656); Vj VK Mj J *uč*, Trj, DN Sog, DT Fil Kr Ts Tš, KoP, Ni Š Kaz, Vol., Patk. '1. лопоть, vaattee, Kleider, Kleidung (Irt; Kaz: koll., sowohl Oberkleider als Hosen, Hemden); Überkleidung (Chalat, Mantel; Mj), Rock (J KoP); Kleidungsstück (nicht koll.; Ni). 2. ловушка, Fanggerät (Vj); allerlei Geräte (z. B. Netze, Äxte usw.; VK). 3. имущество, Habe, Besitz (Š). 4. Sache, Ding (Š Vol.). 5. bedeutungsschwaches Ergänzungs-Parallelwort (Trj J KoP Kr Patk.)' (DEWOS 8). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) KU *oš*, *os*, KM *wos*, P *wuš*, So *us* 'Kleider' (GOV); KM 'Kleider', KU *os*, P, So 'Ergänzungsparallellwort' (DEWOS); K *vos* 'ruha' (WWb 738b); T *ušlam* 'ruha' (WWb 707a); P, KM, So 'Sache, Ding; (KM auch) Kleider' (KLE 47).

***wūθəp** 'rossz/gonosz szellem' – **osztj.** (z. T. in Zusammensetzung:) Vj *uləp*, Trj *uləp*, Ko *üləp*, Ni *wūtəp*, Kaz *wūləp*, O *wuləp* 'böser Geist' (GOV 661); Trj *uləp*, KoP, Ni Š, Kaz, O, Reg. 'Art böser Geist; злой дух: spitzköpfige Figur eines haltia, Schutzgeistes (Trj: KT), „wenn man einem anderen Böses antun will, verfertigt man (am Trj) ein Spitz zulaufendes Götzenbild aus Holz, *uləp*, hüllt es in schwarze Kleider und verwahrt es in einer Truhe; bisweilen opfert man ihm auch ein kleines Stück Tuch. Dieser Geist bringt auf Geheiß seines Besitzers dem, der geschädigt werden soll, Krankheit und Leiden oder zerstört sein Glück. Seinem Besitzer kann er auch Jagdbeute verschaffen" (Relig. I 78); „Sogar sein Name (*uləp*) ist der gleiche wie bei den Vasjuganern" (DEWOS 85). – **vog.** P *wutəp*, LO So *ūtpi* 'Bär, der einen Menschen getötet oder verwundet hat' (GOV); So *ūtpi* usw. (DEWOS); N *ūtəp*, P '(N) tisztátalan lény, rossz szellem, (P) szitokszó a medvére' (WWb 709b).

***wēj** 'harisnya-, csizmaszár, harisnya' – **osztj.** VVj *wej*, Trj J *wāj*, DN *wāj*, Dt *wāj*, Ko *wāj*, Ni Kaz *wej* 'Stiel, Heft (Strumpf)' (GOV 665); V-Vj *wej*, Sur (Likr Mj Trj J), DN Fil KoP Koš Kr Sog Ts, DT, Ni Š Kaz, Sy, O, PB 'черен,

ручка, Stiel, Griff (des Beiles, der Schaufel, des Löffels ua.; außer Sy); – Stiel des Pilzes (Kr); голенище, Schaft (des Schuhs; V Vj Trj DN DT); пимы, Stiefel aus dem Schenkelfell des Rentiers (Ni Kaz O PB); Bein des Strumpfes (V); чулок, Strumpf (DN DT Fil Koš Kr Ts Ni Sy; KoP Sog: mit langem Bein)' (DEWOS 1559). – **vog.** TJ *wājī*, KU KM *wāj*, P *wāj*, LO So *wāj* 'Strumpf' (GOV); TJ .. So 'Strumpf' (DEWOS); N *wāj* (...), LM *wājā* (...), P *wājā* (...), K *voāj*, T *wājī* (...) 'harisnya (gyakran bőrből), (K még) szár' (WWb 714a); P *wājja*, So 'Strumpf, Schuh' (KLE 61).

*wōj- ~ ***wājā-** 'elalszik' – **osztj.** V *wāja-*, Vj *wāja-* ~ *woj-*, Trj *wōj-* 'einschlafen'; VVj *wojamt-*, Trj *wājamt-*, DN Ko *wājamt-*, Kaz *wōjamt-* O *wājamt-* 'einschlafen' (GOV 669); V Vj *wāja-*, Trj, J 'уснуть, einschlafen (Vj; V Trj: pass.)' (DEWOS 1561). – **vog.** TJ *aj-*, KU KM KO *āj-*, P *oj-* ~ *ōj-*, VS LU *aj-*, So *oj-* 'schlafen'; TJ *ajaltākt-*, KU *ājaltaxt-*, P *ōjaltaxt-*, VS *ōjaltūxt-*, LU *ōjaltaxt-*, LO *ojiltaxt-*, So *ojaltaxt-* 'einzuschlafen versuchen' (GOV); TJ *ajltaxt-* .. So *ojltaxt-* 'einzuschlafen versuchen' (DEWOS); N *oji*, LM *āji*, P, K *āji*, (-oχ), T *aja-nt* '(rendszerint csak passzívumban) elalszik' (WWb 380b).

*wōjyāt 'rét, füves terület' – **osztj.** DN *ujyāt*, Ko *ājyāt*, *ājyāt*, Ni *ujīt*, Kaz *wōjīt*, O *ojit* 'Wiese' (GOV 670); DN *ujyāt*, Kr Tš, KoP, Sog Ts, Sog (jüngere Generation), TsP, Ni Š, O (südl. Obdorsk), Cast. 'лыг, покос, Wiese (Kr Sog Tš Cast.; Ts: niedrig Wiese, die bei Hochwasser überschwemmt wird); niedrig liegendes Grasland am Ufer (Kr); tiefliegendes Ufergelände, auf dem kein Nadelwald wächst (Kaz O); baumlose offene Stelle (DN)' (DEWOS 25). – **vog.** TJČ *ājīt*, KU *ōjt*, KM *ōjta*, P *ojjāt*, LU *ajit*, So *ājta* 'Wiese' (GOV); TJ *āji-t*, KU *ōit* usw. (DEWOS); N *ā'īt* (...), LM *āj*, LU *ait*, P *āj*, K *oit* (...), T *āj* (...) 'rét, áradmánytó, tiszta láp' (WWb 377a); KM *ōjt-*, *ōjtkān* 'Wiesenfläche', KU *ōitlōχ* 'Winkel der Wiese', KM *ōitlōk* 'schmales, langes Wiesenende' (KLE 15).

*wūjma 'fonalgombolyag' – **osztj.** Trj J *wājām* 'Garnknäuel' (GOV 671); Mj *wajām*: *suymj* w., Trj J 'клубок, Knäuel (Trj J)' (DEWOS 1565). – **vog.** K *ujma*: *sātəpu*. 'Garnknäuel' (GOV; DEWOS); K 'Garnknäuel, Zwirnknäuel' (KLE 312).

*wāy- 'kiált, megszólít, hív' – **osztj.** VVj *way-*, Trj J *wāy-*, DN Ko *wax-*, Ni Kaz *wōχ-*, O *wax-* 'rufen' (GOV 673); V-Vj *way-*, VK, Vart Likr Mj, Trj J, Irt (DN DT Fil KoP Kr Ts), Ni Š Kaz, O 'звать, zu sich rufen, просить, bitten, fordern, называть, nennen' (DEWOS 1566). – **vog.** KU *wōw-* ~ *wow-*, KM *wōy-* ~ *wow-*, P *wōw-* ~ *wow-*, VNK *wow-*, VS *wōy-* ~ *woy-*, LU *wow-*, LUT *wōw-* ~ *wow-*, So *wōw-* 'rufen' (GOV); KU .. So 'rufen' (DEWOS); N K *yōwi*, LM *wōyi* (...) 'hív, kér, követel, akar, koldul' (WWb 744a); KM *ājy-* 'rufen'; KU KM *ājy-*, P VN VS LU *ajj-* id. (KLE 13).

*wōk- 'brekeg' – **osztj.** Vj *woy-*, Trj J *wōk-*, Kaz *wōχ-* 'quaken' (GOV 674); VT *woy-*, Vj, Trj J, Kaz 'квакать, quaken (VT Vj J; Trj: auch von großen Regenwürmern); zischen (Schlange, Kaz)' (DEWOS 1570). – **vog.** KU *wāχ-*, KM KO P VNK *wok-*, LO So *wōχ-* 'quaken' (GOV); KU .. So *wōχk-* id. (DEWOS);

N *voxi*, LM *vákhi*, K 'brekeg, kuruttyol' (WWb 729b); LO 'quaken' (KLE 62).

*wōɣəθ 'vékony' – **osztj.** VVj *wɔɣəl'*, Trj *wōɣ.əl*, J *wōɣəl*, DN Ko *woxət*, Ni *uxət*, Kaz *qxəl*, O *oxəl* 'dünn' (GOV 675); V Vj *wɔɣəl'*, VK, Vart, Likr, Mj Trj, J, Irt (DN KoP Kr Sog Tš), Ni Š, Kaz, Sy, O 'тонкий, (о плоских предметах), dünn (von platten Gegenständen wie Brett, Eis ua.); – гибкий, biegsam, elastisch (V)' (DEWOS 1575). – **vog.** LU *wayta*, N *wōwta* 'dünn' (GOV); K *vouti*, P LM *vājtā*, N *vouta*, LU id. (DEWOS); N *voutū* (...), LM, P, K *vouti* 'vékony, finom' (WWb 743b); So *wowta* 'dünn'; TJ *āwta*, KM *wowta*, P *wēyta*, LU (KLE 59).

*wjynz 'váll' – **osztj.** VVj *wan*, Trj J *wān*, DN *won*, Ko *wān* 'Schulter' (GOV 678); V-Vj Vart Likr *wan*, Vj, Mj Trj, J, DN Kam Koš, KoP, Patk. (D) 'плечо, Schulter (außer Kam); Par.wort zu 782 *təŋkər* (KoP)' (DEWOS 1594). – **vog.** Pel *во(у)на*, ČdN *вангъ*, Tob *воинъ*, Ber *ваинъ*, SoO *вагынъ* (Altzog.); KU KM *wojən*, KO *wājən*, P VN *wojən*, VS *ujən*, LU *wajən*, LO So *wājən* 'Schulter' (GOV); KU . . So id. (DEWOS); N *va'én* (...), LM *uin*, P *vāinē* (...), K *vāin* (...), T *vānšāp* (...) 'váll' (WWb 712a); LO So 'Schulter', So 'Zugschlitten'; KM 'Schulter' (KLE 66).

*wāksār 'róka' – **osztj.** J *wāksar*, DN Ko *wāxsār*, Ni Kaz *wōxsar*, O *ōxsār* 'Fuchs' (GOV 679); V Vj *wokj*, VK, Vart, Mj Trj J, Keu 'лисица, Fuchs; – Familiennamen in Aipolovskije, russ. Чечергин; zu der alten Sippe *tōɣ-jay* gehörende Familie (Vj)' (DEWOS 1573). – **vog.** TJČ *okšār*, KU KM *oxsar*, P LM *oxšār*, So *oxsar* 'Fuchs' (GOV); T . . So id. (DEWOS); N, LM, LU *āxšēr* (...), P, K *oxšēr*, T *oxšār* (...) 'róka, (N még) kutyanév' (WWb 378a).

*wāləx (BNM) 'üres, hiányos' – **osztj.** V VT Vj VK *wāləx*, Vart, Likr Mj Trj, J, SalT, Irt (DN-Sal KoP Koš Kr Sog Ts) Ni, Kaz *wəl*, O, PB 'холостой, ledig, unverheiratet, – verwitwet (VK–J DN-Sal Koš Kr Sog Ts Kaz); порожный, пустой, ненагруженный (напр. о лодке, санях; SurT SalT); unfruchtbar (Pferd, Kuh, Rentier, auch Frau; Kaz); голый (о дереве без сучьев), glatt, astlos (Baum, bes. Kiefer; V VT VK Vart, J); ohne Blätter (Baum im Herbst; J)' (DEWOS 1587). – **vog.** TJ *ül'x*, P *weelx*, VNS *wāl'x*, LU *wəl'x*, LO *wolk*, TJ *ül'xən* . . LO *wolk-uwl* 'zu Pferde', P *weelx* *lu* *term* id.; VN *wāl'x-ulp* 'Pfeil mit Widerhaken' (DEWOS); LM K *väləx*, T *uləx* 'egyszerű, be nem fogott (ló)' (WWb 715a); P *uləp*: *wāləx-uləp* 'fűrészre fogazott nyíl' (WWb 693b).

*wūlpz 'nyílfajta' – **osztj.** Trj *wāləp*, J *waləp*, DN Ko *woləp*, Ni *wəlap*, O *waləp* 'Pfeil ...' (GOV 683); Trj *wāləp*, J, DN DT KoP Kr Ts, Ni, Kaz, Sy, O, Patk. 'костяной наконечник стрелы, knöcherne Pfeilspitze (Trj DN Ts Ni Sy O; Kr: die die Fortsetzung des Schaftes bildet); Pfeil mit knöcherner Spitze (Trj J); старинная стрела из кости (KazPrytk.); Pfeil mit scharfer Spitze (KoP); Klumpffeil (aus Holz od. Knochen; Patk.; Abb.: II, Tafel 1, Fig. 2); Ende des Schießbogens, das getrennt aus e. krummen, harten Holzstück angefertigt wird (DT)' (DEWOS 1590). – **vog.** SoG *ülüp*, ČusO *ólop* (Altzog.); (z. T. in Zusam-

mensetzung:) KU *olp*, KM *wolp*, VNZ VS So *ulp* 'Pfeil ...' (GOV); KU, KM, VNZ VS So 'Pfeil mit knöcherner Spitze' (DEWOS); N *vol'ëp*, P *ulëp*, K *volëp* 'csontfejtű nyíl' (WWb 732b); P *ulëp*: *wälëx-ulëp* 'fűrészre fogazott nyíl' (WWb 693b); KU *ol-* KM *wol-* 'mausernde Wasservogel auf offenem Wasser mit Pfeil und Bogen schießen' (KLE 22).

*wēnap 'horog, szigony' – **osztj.** VVj *wēnāw*, Trj J *wānap*, DN *wēnap*, Ko *wānap*, Ni *wūnap* 'Haken' (GOV 690); V-Vj *wānāw*, VT, Likr Mj Trj J, DN Fil Kr Sog Ts, DT KoP Koš Kr, Ni Š, Ahl. 'бароп, Fischhaken (mit dem Fische aus dem Wasser bzw. aus dem Fanggerät gehoben werden; Abb.: Sir.-Sperrfisch. 16; V Vj Trj DN DT Kr Ni Š); удочка, Angel(haken; Trj J DN DT Fil KoP Koš; Kr Ts Ni Š); крюк, Haken (V VK Likr Mj J KoP Ni), Haken, mit dem die Stange des Eiszugnetzes von e. Loch zum anderen gezogen wird (DN DT); Bootshaken (KoP), Schifferhaken (Ahl.); коготь медведя, Krallen des Bären (Bärenspr.; Vj)' (DEWOS 1599). – **vog.** KU *wōnap*, *wōnap*, KM *wōnap*, *wōnap* 'Angel' (GOV); KU *wānp*, KM *wōānp*, T *wānap*, K P *woānap* 'Angel' (DEWOS); N *vāntëp*, LM LU *wāntëp*, P *wānëp* (...), K *wānëp*, T 'csáklya, horog' (WWb 716b); KU *wōnp*, KM *wōnap* 'Angel, Haken'. TJ, VNK *wōnap*, LU *wōntp*, LO *wāntap* (KLE 65).

wānt-* 'vezet' – **osztj. Trj J *wānt-* 'führen, leiten', J *wānat-*, DN Ko *wānttā-* 'führen, leiten'; Ni *wāntattā-*, Kaz *wāntāltā-*, O *wāntāltā-* 'führen, leiten' (GOV 692); J *wānatā-*, AgU, KoP, Kr 'вести (лошадь за повод, слепого или ребёнка за руку), an der Hand führen (ein Pferd, einen Blinden, ein Kind)' (DEWOS 1598). – **vog.** TJČ *wāntt-*, KU *wōntt-*, LU LO *wāntt-* 'führen, leiten', KU *wāntātōl-* 'führen, leiten' (GOV); T *wēntt-* . . LO 'führen' (DEWOS); N *vānt*, LM *voānt* (...), P *wānt* (...), K *voānt* 'csorda, falka'; N *vāntti*, LM *voānti* (...), K *vānti*, T *vānttil* 'vezet (lovat, öreget, gyereket, vakot, falkát)' (WWb 716a).

*wāntəy (OKT 137) 'földnyelv, magaslat' – **osztj.** Trj J DN Ko *wāntəy*, Šer *wāntəy* 'Landzunge' (GOV 693); Likr Mj Trj J *wāntəy*, DN Fil, KoP, Kr, Keu Š 'мыс, Landzunge (Trj: in einem See); – Spitze e. Landzunge (Likr Mj); in e. Fluß ragende kurze Uferspitze, Vorsprung e. Steilufers (Trj)' (DEWOS 1602). – **vog.** TJ *wānəw*, KU KM *wōnī*, P *wōniy*, VN LU LM *wāni* ~ *wānət* (num pl) 'Wald' (GOV); TJ . . LM 'hochgelegener Wald' (DEWOS); N *vānī*⁷, LM *voāni* (...), P *vāni*, K *voāni* (...) 'erdős hegy, hegyi erdő' (WWb 715b); KU, KM 'eine von einer Flussbiegung umgebene Landzunge', P *wōniy* 'hochgelegener Wald', VN LU LM 'Wald, Gehölz' (KLE 65). – Óiráni (v. középiráni) jövevény (obi-ugor kori alakja Korenchy szerint *wānə) (ILOS 79).

wōntər(ā)* 'vidra' – **osztj. Trj J *wāntərā*, DN Ko *wāntər*, Ni *wōntər*, Kaz *wōntər*, Ber *untər*, O *ontər* 'Otter' (GOV 694); Likr Trj *wāntərā*, J, Mj, Irt (DN Fil KoP Koš Kr Sog Ts, Ni Š, Kaz, Sy Pit, O 'выдра, Fischotter' (DEWOS 1602). – **vog.** TJ *wāntərāt*, TČ *wāntərāt*, KU KM *wāntərāt*, P *wōntərāt*, VN *wāntərāt*, VS *wāntər*, LU *wāntərāt*, LM *wōntər*, LO *wōntər*, So *wōntər* 'Otter'

(GOV); TJ .. So id. (DEWOS); N *vāntēr*, LM *vāntért*, P *vāntért* (...), K *voāntért*, T *vāntērā-t* 'vidra' (WWb 733a).

*wāṅk- 'akad' – **osztj.** VVj *wiṅ-*, Trj Ko Kr *wiṅk-* 'hängen bleiben', VVj *wiṅkālī*, Trj *wiṅli*, DN Ko *wāṅklā*, Ni *wāṅkalā* 'Haken', Vj *wāṅ'wā*, Trj *wāṅkār*, Ko Kr *wāṅkām*, Ni Kaz *wāṅkām*, O *wāṅkām* 'Haken', VVj *wāṅ'lāḡ*, Trj *wāṅ'lāḡ* 'hängen bleiben' (GOV 699); V Vj *wāṅk-*, Trj J, DN KoP Kr, Ni Š Kaz Sy, O, Ahl. 'пользти, kriechen (Kind, Kranker); – sich schleppenden Schritten gehen (Kr) waten (Ahl.)'; V Vj Mj Trj J KoP Kr Ts *wiṅk-* 'задеть, зацепиться (напр. о неводе), hängenbleiben (z. B. das Zugnetz) (DEWOS 1608). – **vog.** KU KM *wāḡr-* 'mit dem Haken ziehen', LU *wāḡrit-* 'mit dem Haken ziehen', TJČ *wāṅkār* 'Haken', P VN VS *wāḡrār*, LO So *wāṅkrip* 'Haken' (GOV); KU *wiṅk-* 'hängenbleiben', TJ-Č, P VN-S, LO So 'Haken', K *voāṅkh-*, N *vāṅk-* 'kriechen' (DEWOS); N *wāṅki*, K *voāṅkhi* 'mászik, hason csúszik', N *wāṅkli* 'megakad' (WWb 717b); N *wāṅkēr*, T *wēṅēr* 'horog, kampó, (még) harapófogó, (N még) nemes lazac', N *wāṅkērmāti* 'kampóval lábat elránt' (WWb 717a); KU, KM *wāḡār-* 'mit einem Haken ziehen', P 'Haken' (KLE 62). – Korenchy szerint óiráni, esetleg középiráni jövevény az obi-ugor korban ***wāṅkz(rz)** alakban, 'Haken' jelentéssel (ILOS 79).

*wūpz 'néne, idősebb nőrokon' – **osztj.** Likr *apī*, Trj J *opī*, Ko *āpā*, Ni *ōpā*, Kaz *ōpī*, O *āpī* 'ältere Schwester' (GOV 701); Mj Trj *opī*, J, Likr, Kr Ts Tš, KoP, Sog Ni Š, Kaz Sy Pit, O '1.(weibliche Gentilverwandte, 1 Stufe älter als Ego:) ältere Schwester / старшая сестра; – jüngere Schwester des Vaters / младшая сестра отца (Trj KoP Kr; Kaz: älter als Ego); Tochter (älter als Ego) des älteren Bruders (Trj Kr Kaz); Tochter (älter als Ego) des jüngeren od. älteren Bruders des Vaters (Trj Kr Ts Kaz); demselben Geschlecht angehörige weibliche Person, die älter ist als Ego (Anredewort; Trj). 2. Schwester (Mj). 3. Frau des Sohnes des älteren Bruders der Mutter (Kaz)' (DEWOS 146). – **vog.** I *ona*, U *ooba* (Altwog.); P *wūp*, VN LU *ūpa*, LO So *ūp* 'Schwester ...' (GOV); N, P *wūp*, *ūp* 'ältere Schwester usw.' (DEWOS); N LU *ūp* LM *up* '1. nagynéni (az anya öccsének felesége), 2. ángy (a férj bátyjának felesége)' (WWb 700b); P 'Frau des jüngeren Bruders des Mannes', LO 'Schwester des Vatersvaters; Frau des jüngeren Bruders der Mutter', So 'Frau des jüngeren Bruders der Mutter' (KLE 38).

*wār-/wēr- 'akar, erőfeszítést tesz, erőszakoskodik' – **osztj.** DN *wērāt-*, Kaz *wūrat-*, O *wurāt-* 'streben', VVj *wērāytāḡāl-*, Trj *wērāytāḡāl-* 'sich anstrengen' (GOV 702); Š Kaz Sy *wūra*, O, Ahl. 'Streit, спор. – Bosheit (eines Kindes; Kaz O); Mühe (Š)' (DEWOS 1620). – **vog.** K *vārāt-*; N *vorāt-* [=warāt-] 'sich bemühen' (GOV); LM *vār*, N *vorī*, 'Gewalt; Streit', K *vārāt-*, P LM *vārāt-*, N *vorāt-* 'streben' (DEWOS); N, LM 'erőszak, hatalom, pör, vita, törekvés' (WWb 736a); KM *wār*, P *wār* 'Kraft, Macht, Gewalt', So 'Zank, Verbot(?)' (KLE 69).

*wīrz 'halfogó rekeszték' – **osztj.** VVj *wār*, J DN Ko *wār*, Ni Kaz *war*, O

wār 'Fischwehr' (GOV 710); VT Vj VK *wār*, Likr Mj Trj J, Irt (DN KoP Kr ua.), Ni Š Kaz, O 'рыболовный запор, Fischwehr (in kleineren Flüssen; KoP Ni Š Kaz: aus Kiefernplatten; O: als Erddamm gebaut)' (DEWOS 1613). – **vog.** TČ *wērəw* ~ *wärkət* (num pl), KU *wēri*, P *wēru*, VN *wēri*, VS LU *wēri* ~ *werrət* 'Fischzaun' (GOV); TČ *wēriuw* . . LU 'Fischzaun' (DEWOS); LM LU K, P *vērg* 'egy vejszeféle (kis sűrű léckerítések a folyó partjától kiindulva vagy a tó közepén alkalmas útvesztőkkel, hogy a hal a kerek kürtőkbe betévedjen, de ki ne jöhessen)' (WWb 724a). – Óiráni (v. középíráni) jövevény. Korenchy szerint obi-ugor kori alakja **wār(γ)z* lehetett (ILOS 81).

*wārək 'csupasz, sima, vmitől mentes' – **osztj.** V *wārəγ*, Trj J *wārək*, Ko *wārəχ*, Ni Kaz *wōrəχ*, O *wārəχ* 'schneefrei' (GOV 713); V VK Vart Likr Mj Trj J *wārək*, KoP Koš, Ni Kaz, O 'голый, kahl (der gefrorene Boden im Herbst; Kaz O); unbewaldet, baumlos (Trj); открытый, offen (Stelle; Vart Likr Trj); schneefrei (z. B. Eis; Mj J KoP); schneelos und glatt (Eis, Stelle auf dem Weg; Ni; Kaz O: selt.); schier (Fisch; Mj); жидкий, schwach, ungewürzt (z. B. Fischsuppe; VK)' (DEWOS 1622). – **vog.** TJČ *warkā* 'Wuhne', KU *wārχ*, *worχ* 'schneefrei, glatt (Eis)' KM *wärkχəl* 'wiederholt ausgleiten' (GOV); KU 'schneefrei, glatt (Eis)', KM 'ausgleiten' (DEWOS); KM *wärkət* 'ausgleiten', KU 'schneefrei, glatt (Eis)' (KLE 70).

*wārəp 'madárfajta (szajkó)' – **osztj.** VVj *warəw*, Trj J *wārəp*, DN Ko *worəp* 'Nußhäher' (GOV 714); V Vj Vart *warəw*, Likr Mj, Trj J, DN KoP Kr 'ро́ньжа, Tannenhäher, Nucifraga caryocatactes' (DEWOS 1624). – **vog.** TJČ *warāp*, KU KM *wōrəp*, KO *wārp*, P *wūr*p (?!), VN VS LU *wōrp*, LO *wōrap* 'Nußhäher' (GOV); TJ *warap* . . LO 'Nußhäher' (DEWOS); N *vārēp* (...), LM *vuorp*, LU, P *vōrēp*, K *vārēp*, T *vārāp* 'magtörő holló, (N LM LU K) кедровка, (P K T) ро́ньжа' (WWb 736a); P *wūr*p, *wōrp* 'Nusshäher' (KLE 71).

*wōs- 'van, létezik' – **osztj.** VVj *wās-*, Trj J *wōs-*, DN Ko *us-* 'sein', Kaz *wōs-*: *χūw wōsən* 'langsam' (GOV 717); Vj *wās-*, Trj, DN KoP Š Sy Kaz, Patk. (D, Ko), PB 'jmd od etw. sein / быть чем-ниб. или кем-либ. In Vj Trj KoP Kr Sy wird der Verbstamm als Präsensstamm, in Š Kaz als Präteritalstamm verwendet' (DEWOS 1630). – **vog.** TJ *ās-*, KU KM P LO *ōs-* 'sein' (GOV); TJ, KU-M, P LO *ōs-* id. (DEWOS); N LU T *ās-*, LM P K 'van' (WWb 392b); KM '(etwas) sein'; TJ *ās-*, LO, LU *ōs-*, *ās-* : *ōsəm* 'ich bin etwas' (KLE 48).

*wūs- '<ököllel, tárgygal> fenyeget' – **osztj.** Ni *us-*, Kaz *wōs-* 'drohen'; Kr *usit-*, Kaz *wōsījəl* 'drohen' (GOV 719); Ni *us-*, Kaz, PB, Páp.¹, KazSt 'drohen (mit der Faust, e. Stock ua.) / грозить (напр. кулаком), – etwas mit der Hand schwingen (z. B. eine Fahne; KazSt)' (DEWOS 191). – **vog.** N *ūs-* 'drohen', K *ūsit-*, LO So *ūsijt-* 'drohen' (GOV); N 'drohen', *ūsit-* 'schwingen (Peitsche)'; K . . LO So 'schlagen, drohen' (DEWOS); N *ūs* 'csapás, legyintés'; N '(ostorral) legyint, csap, hajt, fenyeget' (WWb 706a); So *ūs* 'Drohung', LO 'drohen', So id. (KLE 48).

*wāt₃ 'szél' – **osztj.** VVj *wat*, Trj J *wāt*, DN Ko *wot*, Ni Kaz *wot*, O *wat* 'Wind' (GOV 724); V-Vj Vart Likr Mj *wat*, Irt (DN KoP Kr ua.), Ni Š Kaz Sy, O 'berép, Wind' (DEWOS 1638). – **vog.** ČusO *uáta*, Kg. *boama* usw. (Altweg.); TJČ *wāt*, KU KM KO P VN VS LU LO *wōt*, So *wōt* 'Wind', TJČ *wāt*- (...), P VN VS *wot*-, LU *wat*- 'wehen' (GOV); TJ *wāt* .. So *wōt* id. (DEWOS); N P, LM K *vuot*, T *vāt* 'szél'; N *wōti*, LM *wuoti*, LU *wati* 'fúj (a szél)' (WWb 741a); TJ *wāt*, TČ *wāt*, LO, So 'Wind' (KLE 76). – Óiráni (v. középiráni) átvétel, obi-ugor kori alakját Korenchy ugyanúgy rekonstruálja, ahogyan a GOV (ILOS 84).

A zörejhang-gyengülések és -erősödések tipológiája

The purpose of this work is to establish and empirically motivate the correspondence between obstruent lenition and fortition processes on the one hand, and the typologically supported implicational structure of consonant systems on the other. I am going to define lenitions simply as sonority increasing, and fortitions as sonority decreasing, changes; but as a result of this intentional delimitation, I will be able to make meaningful generalisations and point out certain properties of these processes that have wider implications pertaining to the overall phonological architecture of human languages. A survey of obstruent manner changes in about a hundred languages, as well as the detailed history of Germanic obstruent systems, bears out the generalisation that lenitions are overwhelmingly conditioned, whereas fortitions are either conditioned or unconditioned, with neither kind predominant. This is related to the fact that lenitions typically result in segments that are implicationally dependent on the input of the change, whereas the opposite is true of fortitions.

1. Bevezetés

1.1. Gyengülések és erősödések, a hangrendszerek tipológiája és a hangváltozás két szintje

Ez a tanulmány 1996–2001 között készült és 2002 februárjában megvédett PhD dolgozatottnak, mely azóta önálló kötetként teljes terjedelmében megjelent (Cser 2002), rövidített és kis részben átdolgozott változata.¹ A dolgozat célja egy olyan összefüggés felállítása, kifejtése és széles empirikus alapon való bizonyítása, amely egyfelől a zörejhang-gyengülések és -erősödések, másfelől a mássalhangzórendszerek tipológiailag igazolható implikációs szerkezete között áll fenn. A téma megválasztásában elsősorban az a disszonancia vezetett, amely

¹ Köszönettel tartozom elsősorban témavezetőmnek, Bakró-Nagy Marianne-nak és a dolgozat két bírálójának, Nádasy Ádámnak és Kiss Sándornak. Számosan vannak még, akik akár a dolgozat egészének, akár egyes részleteinek alaposabb kimunkálásához értékes észrevételekkel járultak hozzá. Közülük kiemelem prof. Szende Tamást és Szigetvári Pétert, akikkel Nádasy Ádámhoz hasonlóan évek óta együtt gondolkozhatom a fonológiáról. A dolgozat gyengeségeiért természetesen kizárólag én felelek.

egyfelől a gyengülés mint hangtörténeti (és a folyamatelvű fonológiaelméletek által szinkrón értelemben is használt) fogalom rendkívül széles körű használata, alapfogalomként való tételezése, másfelől meghatározásainak roppantul laza, impresszionisztikus volta, magától értetődőnek vett, de szabatosan körül nem határolt mibenléte és jellegzetességei között a nyelvtörténeti szakirodalomban általánosnak nevezhető. Ebben a dolgozatban a gyengülés meghatározását kizárólag a hangzósság változásaira fogom szűkíteni, hogy a fogalom egyáltalán használható legyen, ilyen összefüggésben azonban rá fogok tudni mutatni olyan általános tulajdonságaira, amelyek mind nyelvtörténeti, mind fonológiaelméleti jelentőséggel bírnak. A téma kidolgozásához az is motivációt nyújtott, hogy valóban jelentős nyelvészeti általánosítások körvonalazódtak a munka előrehaladtával, amelyek meggyőződésem szerint az emberi nyelvek fonológiai rendszerének lényeges tulajdonságaira vetnek fényt.

Vizsgálódásaimat tehát tágabb értelemben a hangváltozások területén folytatom. Ezért szükséges, hogy bevezetésképpen a kérdéskörre vonatkozó általános keretelméletemet ismertessem. A hangváltozásokra nézve általános modellként a Kiparsky (1995 stb.), Lindblom et al. (1995) és mások által kidolgozott modellt fogadom el. Ennek értelmében a változás két szinten zajlik: egy fonetikai–szocio-lingvisztikai és egy fonológiai szinten. Ezek között a nyelv hangi szintjén minden dimenzióban (fonetikai, földrajzi, társadalmi stb.) állandóan fennálló változatosság, az egyes nyelvi elemek változatokban való gazdagsága közvetít.

A szegmentumok konkrét, beszédbeli megvalósulása folyamán azoknak számos változata létrejöhet, amelyeket az artikuláció és a percepció adottságai lehetővé tesznek. Ez az utóbbi minősítés nem feltétlenül arra utal, hogy a változatok fonetikai indoklása minden esetben világos volna a kutatók számára. Inkább arról van szó, hogy az ilyen szempontból meglepő eseteket ismereteink részlegességének és esetlegességeinek szokás tulajdonítani, mintsem olyan mechanizmusoknak, amelyek minden fonetikai alap nélkül, az ember artikulációs és percepciói jellegzetességeitől teljesen függetlenül vagy azoknak ellentmondó módon hoznák létre a szegmentumok megvalósuló, fizikai formáit. Mindazonáltal nem biztos, hogy minden, ami a fonetika szintjén történik, fonetikailag feltétlenül indokolt. Nem zárom ki annak lehetőségét, hogy allofónokat létrehozó változások fonetikailag nem magyarázható változatokat eredményezzenek. Arra azonban nagyon nehéz példát találni, hogy fonetikailag azonos környezetben egy folyamat és annak fordítottja egyaránt előfordulna arra a környezetre szorító változasként.² Ebből következtethetünk arra, hogy a kondicionált változásoknak van fonetikai alapja, még ha az nem is feltétlenül egyértelmű minden esetben.

Dolgozatomban nem foglalkozom azokkal a felszíni megvalósulást meghatá-

² De 1. a 4.2.1.3. és a 4.1.2.2. alatti két változást, amelyek nem állnak távol ettől.

rozó folyamatokkal, amelyek nem a lexikális egységek hangszerkezetével hozhatók összefüggésbe. Tehát kizárom például az előfordulási gyakoriságot és a beszédtempót, noha nem tekinthetők teljesen nyelven kívüli tényezőknek, és tudjuk, hogy a fonetikai változatok (és végső soron a változások) létrejöttében igen fontos szerepet játszanak.³

A változatok közötti választások a beszélők részéről ismét igen fontos szerepet játszanak a hangváltozások lezajlásában. A nyelvközösség tagjainak ilyenét választásait elsősorban társadalmi és csoport sajátságok, a beszélők ezek által alakított, nem tudatos viszonyulásai határozzák meg. Vizsgálatuk ismét kívül marad a dolgozat keretein, mivel itt szűk értelemben vett szociolingvisztikai kérdésekről van szó. Mindamellett nem tartom kizártnak azt sem, hogy a változatok közötti válogatásban más szempontok is szerepet játszanak, például olyanok, amelyek a nyelv bizonyos rendszerjellegű vonásaival függenek össze. Én ezek feltárására ismét nem teszek kísérletet, mivel a társadalmi–nyelvi viselkedés szintjén még nem látom indokoltnak, hogy a nyelvi rendszer szempontjait ilyen módon figyelembe vegyük. Ezeket a szempontokat a hangváltozás végső stádiumában kell figyelembe venni, azaz a nyelvi rendszerbe való betagozódás feltételeinek vizsgálatakor.

Egy változat nyelvi rendszerbe való betagozódása még nem feltétlen következménye annak, hogy egyáltalán létrejött. Közülük ugyanis számos igen rövid életű, illékony lesz, vagy rendkívül szűk eloszlású marad. Egy hangszegmentum változatai között lehetnek igen nagy különbségek stabilitás tekintetében. A rendszerbe végső soron azok az elemek integrálódnak teljesen (azaz válnak alapváltozatokká), amelyek a velük funkcionálisan egyenértékű változatok fölé emelkednek mind társadalmi–földrajzi (tehát nyelven kívüli) értelemben, mind pedig a változatok létrejöttét eredetileg kiváltó hangkörnyezetek, azaz a nyelven belüli allofonikus változatosság tekintetében.⁴ A dolgozatban én e két szempont közül csak a másodikkal fogok foglalkozni. Természetesen nem gondolom azt, hogy egy szegmentumváltozatnak önmagában véve volnának társadalmi–földrajzi terjedési mechanizmusai, tehát hogy egy adott szegmentumváltozatra nézvést értelme volna a mechanizmusokat vizsgálni, amelyek a terjedéséhez hozzájárultak. Azt azonban gondolom, Kiparskyval és másokkal együtt, hogy a nyelvi rendszerbe való integrálódásnak vannak szigorúan rendszerjellegű feltételei. A tekintetben már pl. Kiparskyval nem értek egyet, hogy ezek a rendszer-

³ Ezeket a tényezőket tárgyalja többek között Szende (1995) és (1997), Mańczak (1980), Ács – Siptár (1994).

⁴ Ebből a szempontból problémát jelenthetnek az olyan – nem túl gyakori – esetek, mint a latin *f*-é: ez a szegmentum csak szótó elején fordul elő, tehát fonetikailag nem nevezhető oly mértékben függetlennek, mint pl. akár a *p*, akár a *s*, azonban mivel semmilyen más szegmentummal nem áll kiegészítő eloszlásban, alapváltozatnak kell tekinteni.

jellegű feltételek milyen természetűek, illetve a nyelvnek mely dimenziójához tartoznak.⁵ Az én nézetem szerint – és a dolgozat sarkalatos, részletesen bizonyítandó állítása éppen ez – ezek a feltételek (elsősorban) tipológiai jellegűek.

A hangváltozások tehát két síkon zajlanak: egyfelől a változatok és a beszélők azokhoz való viszonyának síkján – ezt lehet fonetikai–szociolingvisztikai szintnek nevezni; másfelől a nyelvi rendszer síkján – ezt lehet fonológiai szintnek nevezni. A kettő közül az utóbbi függ az előbbtől, ugyanis változás változatok nélkül nem áll elő, azonban a fonetikai–szociolingvisztikai szinten és a fonológiai szinten történő változást egészen eltérő szabályszerűségek jellemzik. A fonológiai szintű integrálódás folyamatát pusztán nyelvi jellegű, tehát absztrakt rendszerkényszerszerek (is) irányítják. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezek csak feltételek, nem pedig teleologikus értelemben vett szervező elvek. A nyelvi változásnak célirányos vonásai nincsenek, de kitapintható szabályszerűségei vannak.⁶ A hangrendszer fentebb említett irányító szerepe rá épül a hangváltozások eredményeképpen létrejött hangváltozatokra, amennyiben esetleg engedélyezi azok rendszerelemként való megjelenését. A hangrendszer szempontjából ugyanis nem válik közvetlenül fontossá az, hogy egy adott szekvenciális ponton milyen hangváltozatok jöttek létre és milyen artikulációs vagy percepciósi hatással. A hangrendszernek abban van szerepe, hogy egy változat alapváltozattá válhat-e vagy nem; abban, hogy létrejön, nincs.

Állítom tehát, hogy a hangváltozások végső stádiumában, a rendszerbe való integrálódás folyamán érvényesülnek bizonyos rendszerkényszerszerek anélkül, hogy ettől a változások célirányos jellegűvé válnának. Arról van szó, hogy vannak nyelvi állapotok – a dolgozatban ezen fonológiai rendszereket értve –, amelyek labilisabbnak tűnnek másoknál, és a labilisabb, illetve stabilabb hangrendszerek különbsége összefüggeni látszik a hangrendszerek szinkrón tipológiájával. A nyelv más szintjeinek tekintetében is elmondható, hogy a tipológiai általánosítások között vannak olyanok, amelyek történetileg valóban stabil állapotokat különböztetnek meg labilisaktól, és vannak olyanok, amelyek nem. Ez utóbbira példa a mondatösszetevők sorrendjére vonatkozó tipológiai elmélet, amelynek éppen ezért történeti (vagy akár szinkrón elméleti) magyarázatként való használhatósága kérdéses.⁷ A hangrendszerek esetében történetileg jól alkalmazható implikációs viszonyokat feltáró tipológiai általánosítások fogalmazhatók meg; ebben a dolgozatban éppen egy ilyen általánosítás kidolgozására teszek kísérletet. Azt fogom megvizsgálni, hogy a zörejhangok között a hang-

⁵ L. pl. Kiparsky (1995: 656): „redundáns jegyek vélhetően akkor fonologizálódnak, ha a nyelv fonológiai ábrázolásai rendelkeznek olyan osztálycsomóponttal, amelyhez azok köthetők.”

⁶ Az egyértelműség kedvéért: a rendszerkényszer által nem meghatározott változásokat sem tartom teleologikusnak.

⁷ Ehhez l. Harris – Campbell (1995: 195–239).

zóság változásainak – az általam gyengülésnek, illetve erősödésnek nevezett változásoknak – milyen sajátosságai vannak, és ezek milyen összefüggésbe hozhatók a mássalhangzórendszerekben föllelhető implikációs viszonyokkal. Ennek jelentőségét abban látom, hogy egy magyarázó elvként történetileg is alkalmazható tipológiai megállapítás nagyobb valószínűséggel írja le az emberi nyelvek egy valódi, lényeges tulajdonságát, mint egy olyan, amely statisztikai eredményeken kívül mást nem nyújt.

Vállalkozásom rokonságot mutat a jelöltség fogalmával dolgozó fonológia-elméletekkel, illetve fonológiai elgondolásokkal. Ezek történetét, illetve a jelöltség fogalmát nem tárgyalom részletesen, két okból. Az egyik az, hogy ezt mások megtették (l. például Lass 1984 igen jó összefoglalását), a másik az, hogy szándékosan távol igyekszem tartani magamat a jelöltség fogalmának számos rárákódásától és nem kívánatos képzettársításától, hiszen az évtizedek folyamán ezt a kétségkívül hasznos fogalmat – talán éppen látszólagos sokoldalúsága miatt – ezek bőven megterhelték. Én annak a funkcionális aszimmetriának, amelyet ezzel a névvel illetnek, kizárólag a tipológiai oldalára kívánok hivatkozni, és amikor a dolgozatban a jelöltség szót használom, kizárólag a tipológiai értelemben vett alapvetőbb és függőbb elemek ellentétét értem rajta és semmi egyebet.

Mindazonáltal egy munkát röviden megemlítek, amelynek problémafölvetése hasonló dolgozatoméhoz, és amely némi ösztönző hatást gyakorolt rám. A mássalhangzórendszerek kialakulása terén Greenberg (1966) fogalmazta meg a gondolatot, hogy a mássalhangzók között alapvetőbbeket (pl. zöngétlen zárhangok) és származtatottakat (pl. zöngések) lehet megkülönböztetni, azonban a hatvanas években még nem létezett megbízható adatbázis, amelynek segítségével elgondolását kidolgozhatta volna; másfelől a mássalhangzórendszerek bővülését alapvetően hasonulósos jellegű változásoknak tulajdonította, ez pedig megalapozatlan általánosítás.

Természetesen meg kell említeni, hogy maga a gondolat, mely szerint a fonológiai rendszerek a maguk különleges tulajdonságaival hatással lehetnek a hangváltozásokra, a prágai fonológiából származik (l. Trubetzkoy 1939, Jakobson 1968 [1941] és 1978 [1931, 1949]). Legrendszeretesebb továbbgondolása és méltán híressé vált kifejtése André Martinet nevéhez fűződik (1955). Az ezekben leírtak ma már indokoltan a nyelvészeti alpműveltség részei, összefoglalásukat avagy ismertetésüket ezért nem tartom szükségesnek. A dolgozataból világos lesz, hogy én nagyobb fontosságot tulajdonítok a rendszerben található (implikációs) függési viszonyoknak, mint a martineti értelemben vett szimmetriá(k)nak. A dolgozat gondolatmenete szempontjából leginkább érdekes fogalom Martinet integráltság-fogalma, azonban az általam kifejtendő lehorgonyozottság és Martinet integráltsága valójában csak felszínesen hasonló. A feltételezés mindkét esetben az, hogy a fonológiai rendszer szempontjából vannak „jobb” és „kevésbé jó” elemek, azaz a fonológiai rendszereknek van jogosító funkciójuk, amely

egyfajta preferenciát fejez ki. Elképzelhetőnek tartom, hogy a fonológiai rendszerek két olyan dimenziójáról van szó, amelyek egymást keresztbemetszik, mert nem függenek egymástól.

Tisztában vagyok azzal, hogy a vállalkozás, amelybe fogtam, számos esetlegességgel terhes. Először is fölmerül a kérdés, vagyunk-e abban a helyzetben, hogy tipológiai kijelentéseket tegyünk a világ nyelveinek bármely területét vagy konkrétan a hangrendszerét illetően. A világ nyelveinek a nagy többségét e tekintetben természetesen nem ismerjük. A létező adatbázisok, illetve a jelenleg is folyó gyűjtő- és adatfeldolgozó munka azonban már igen megbízható eredményeket kínálnak. Itt elsősorban Maddieson (1984)-re és Ladefoged – Maddieson (1996)-ra gondolok.⁸ Az első munka egy statisztikailag értelmezett nyelvi adatbázis nyomtatásban megjelent formája, amely több mint 300 nyelvet foglal magában. Sajnos előfordulnak benne nyilvánvaló tévesztések, bizonyos vonatkozásokban pedig (pl. a mássalhangzó-hosszúság tekintetében) a következetesség hiánya miatt teljesen alkalmatlan bármiféle általánosítás alapjául. Ennek ellenére máig ez a legteljesebb ilyen jellegű munka, és ismert hibái ellenére céljainak igen jól megfelel.⁹ Ladefoged – Maddieson (1996) nem a hangrendszereket, hanem a hangok típusait taglalja rendkívül áttekinthetően, hatalmas eszközfonetikai háttérmunka és még több nyelvre kiterjedő gyűjtés eredményeképpen. Rendkívül alapos, a recenziók tanúsága szerint jóformán kritikán felül álló munka. Maddieson (1984) számos pontatlansága igen jól korrigálható a segítségével. Úgy gondolom, hogy erre a két műre támaszkodva igenis tehetők olyan általánosítások, amelyek helytállónak bizonyulnak akkor is, amikor még szélesebb empirikus alapon tudjuk majd hitelességüket ellenőrizni.

A második probléma a hangváltozások tipológiai vizsgálatának lehetségsége. Ismerjük-e a nyelvek hangtörténetét olyan részletesen, hogy érvényes általánosításokat tehessünk róluk? A megoldás a felhasznált nyelvek körének megszorítása: csak olyan nyelvek hangtörténetéből veszek példákat, amelyek eléggé megbízhatóan és kellő mélységgel, illetve terjedelemben fel vannak dolgozva. Magától értetődő, hogy a hangváltozás strukturális hatásának megjelenését megelőző és a hangváltozás háttéréül szolgáló realizációs változatokról igen keveset tudunk a több száz vagy ezer évvel ezelőtt történt nyelvi változások esetében. A fentebb már elmondottak mellett ez is oka annak, hogy ebben a dol-

⁸ Maddieson (1984) előtt a leginkább átfogó igényű tipológiai munka a zörejhangok rendszere terén Gamkrelidze (1978). Ebben a szerző lényegében egy diákja két dolgozatának angol nyelvű kivonatát adja. A Gamkrelidze által felhasznált és hivatkozott két dolgozat egyike csak grúz nyelven látott napvilágot, a másik oroszul, de az is Tbiliszipben, és egyik sem mások számára is hozzáférhető tudományos közleményként, hanem egyetemi dolgozatok formájában. Ez az egész cikk felhasználhatóságát megkérdőjelezi.

⁹ A hitelesség kedvéért figyelembe vettem az összes számomra hozzáférhető recenziót a könyvről, amely jegyzett folyóiratokban jelent meg. Az ezekre való utalást 1. a 3. fejezetben.

gozatban a hangrendszerbe való illeszkedés fázisáról fogok hipotéziseket megfogalmazni. Szerencsére azonban a történeti nyelvészet hagyományaiból következően szinte minden nyelvnek a hangtörténetét ismerjük a legkimerítőbben. Az adatok történetileg jól feldolgozott nyelvekből való merítése azt jelenti, hogy dolgozatomban többnyire indoeurópai nyelvekre fogok támaszkodni, de a vizsgálat körébe bevontam más, kellőképpen nagy filológiai és történeti hagyománnyal rendelkező nyelvcsoportokat is (török, finnugor stb.). Azt hiszem, nem lett volna célravezető más, „ egzotikusabb ” nyelvekkel bővíteni a palettát, bár a munkát érdekesebbé és esetleg tipológiailag alaposabbá tette volna. Azonban ez időben és terjedelemben is szétfeszítette volna a kereteket, arról nem is beszélve, hogy sok nyelvcsoport (pl. amerikai indián nyelvek) esetében nem tudtam volna a mások által értelmezett adatok hitelességeért kezességet vállalni. Összességében véve a nyelvek körének leszűkítése talán inkább a dolgozat javára és nem kárára szolgál.

1.2. A dolgozat felépítése

A dolgozat második fejezetében két fogalompár tisztázására teszek kísérletet: az egyik a környezetfüggő és környezetfüggetlen hangváltozás, a másik a gyengülés és erősödés kiegészítő fogalma. Ezek a dolgozatban központi szerepet játsznak, ezért lényeges a tárgyalásuk.

A dolgozat harmadik részében (A mássalhangzórendszerek tipológiája) a mássalhangzórendszerek, ezen belül is elsősorban a zörejhangrendszerek implikációs hierarchiáját állítom fel a meglévő tipológiai adatházis(ok), elsősorban Ian Maddieson és Peter Ladefoged munkái alapján (Maddieson 1984, Ladefoged – Maddieson 1996). A zörejhangok közötti implikációs viszonyokat egyes részleteiben már elemezték mások, átfogó leírás azonban nem született róluk. Ismereteim szerint ez a dolgozat minden eddigénél kimerítőbb feltételezési viszonyokat próbál meg definiálni a mássalhangzók között. Ennek a résznek a végén a hangzósság és a mássalhangzórendszerek implikációs hierarchiájának összefüggését írom le szinkrón szempontból. Nagy általánosságban megállapítható, hogy bizonyos korlátok között a nagyobb hangzósság a hierarchiában alacsonyabban elfoglalt helyet, azaz csökkenő tipológiai gyakorisággal és egyre függőbb implikációs viszonytal jár. Ez alól kivételt képeznek a félhangzók, a laringális hangok és kisebb részben a palatálisok.

A dolgozat negyedik részében (Hangzósságot érintő változások a vizsgált [nem germán] nyelvekben) olyan hangváltozásokat veszek szemügyre mintegy száz, hangtörténetileg megbízhatóan feldolgozott nyelvből, amelyek hangzóssági változások, azaz gyengülések vagy erősödések. Az implikációs hierarchiába sorolt osztályok jellegéből adódóan ezek egyszersmind a hierarchia különböző pontjai közötti átmenetekként írhatók le. Eme változások szemrevételezése után

fogalmazom meg központi hipotézisemet a gyengülésekről és erősödésekről. Ennek értelmében a gyengülések azért szoktak túlnyomórészt környezetfüggő változások lenni, mert az implikációs hierarchiában magasabban álló (tehát alapvetőbb) hangokból hoznak létre alacsonyabban állókat (tehát függőbb helyzetűeket), míg az erősödések között egyaránt találunk környezetfüggőket és környezetfüggetleneket, mert ezek alacsonyabban álló hangokból hoznak létre magasabban állókat. A gyengülések tehát bővíthetik a hangrendszert, az erősödések pedig zsugoríthatják. Egyik sem szükségszerű velejárója akár a gyengülésnek, akár az erősödésnek, azonban fordított viszonyban ezeket a jelenségeket jóformán soha nem találjuk, azaz gyengülések nem zsugorítják, erősödések pedig nem bővítik a hangrendszert. A dolgozat új eredményének elsősorban ennek az összefüggésnek a leírását és részletes elemzését tartom.

A dolgozat ötödik részében (A germán nyelvek zörejhangrendszerének változásai) eme elmélet alapján részletesen és célom szempontjából kimerítően végigelemzem a germán nyelvek zörejhangrendszerének történetét. Kimutatom, hogy hipotézisem helytálló, mert (1) a germán nyelvek történetében előforduló hangváltozások túlnyomórészt nem bontják meg a zörejhangrendszer implikációs szerkezetét, és (2) a hangzósság növekedését eredményező változások szinte mindig környezetfüggők, míg a hangzósság csökkenését eredményezők egyaránt lehetnek környezetfüggők és környezetfüggetlenek, voltaképpen az esetek egy jelentős hányadában az utóbbiak. A dolgozat központi hipotézisét tehát, amelyet tipológiai alapon (mégpedig mind leíró, mind történeti szempontból tipológiai alapon) állítottam fel, eme nyelvcsoport hangtörténetének részletes elemzésével illusztrálom.

1.3. A szegmentumok jelölésmódja és a rövidítések

A szegmentumokat a dolgozatban végig IPA-jelekkel ábrázolom. Elkerülendő a (sokszor ellentmondásos eredményre vezető) kényszerű állásfoglalást rendszerbeli helyüket illetően, nem alkalmazok sem szögletes, sem dőlt zárójeleket, hanem az újabb keletű fonológiai konvenciónak megfelelően önmagukban, de vastagon szedve állnak a szimbólumok. Rendszerbeli helyüket természetesen sok helyütt tárgyalom, de az ábrázolásban nem próbálom meg visszaadni. Egyébként a nyelvi adatokat, a példaként hozott szavakat többnyire az illető nyelvre vonatkozó hagyományos átírás szerint írom le (tehát ahogyan a forrásokban találtam). Tisztában vagyok vele, hogy az egyöntetűség kedvéért jobb lett volna mindent IPA-jelekkel átírnom, de az adatok számomra érdektelen részeinek (pl. a magánhangzóknak vagy a változásban nem érintett mássalhangzóknak) a pontos fonetikai és fonológiai értelmezése sok esetben a forrásokban is bizonytalan, továbbá pusztán az átírás kedvéért minden irreleváns részletnek utánanézni aránytalanul sok időt emésztett volna föl. Ez a kényszerű kompromisszum

kizárólag a példaanyagra vonatkozik; ott, ahol a szegmentumok változásait foglalom szabályba, illetve ahol fonológiaelméleti kérdéseket tárgyalok, természetesen kizárólag IPA-jeleket használok.

2. Kísérlet két fogalom tisztázására

2.1. Környezetfüggő és környezetfüggetlen hangváltozások

A hangváltozásokat hagyományosan (az újgrammatikusok óta) két csoportba osztjuk. Vannak olyanok, amelyek csak meghatározott hangkörnyezetben történnek meg, ezek a környezetfüggő (vagy kombinatorikus, vagy kondicionált) változások. Az érintett szegmentum változatainak polarizálódása tehát túlnyomórészt hangkörnyezettől függően erősödik fel. Egy hangváltozás, amennyiben bizonyíthatóan környezetfüggő, az érintett hang stabil variabilitásának instabillá válásával kezdődik, azaz a szóródást jellemző haranggörbe „kétsúcúsvá” válik. Hosszú ideig egymás mellett élhetnek az egymástól egyre távolabbra sodródó változatok, miután szóródásuk megszűnt centripetálisnak lenni. A változatok eloszlását azonban sokféle jellegű paraméter szabhatja meg, köztük hangkörnyezeti vagy nyelvi rendszeren kívüliek (Fónagy 1956, Labov 1994). Amennyiben a változatok eloszlását csak nyelven kívüli tényezők szabják meg, nem soroljuk a változatok távolodását a kondicionált hangváltozások közé.¹⁰

Más változások ezzel szemben minden hangkörnyezetben lezajlanak és az érintett szegmentumot mindenütt azonos végeredménnyel változtatják meg, ezek a környezetfüggetlen (vagy spontán, vagy kondicionálatlan) változások. Ez utóbbi kategória voltaképpen elméleti problémát jelent a fentebb vázolt modell számára, amelyben a változás változatok versengésének eredményeképpen áll elő. Környezetfüggő hangváltozás esetén ugyanis sokszor – de nem minden esetben – felismerhető az összefüggés a környezet és az abban kialakuló hangváltozat fonetikai sajátosságai között. Ha adottnak vesszük azt, hogy a változatok hangváltozást eredményező megjelenését és elsodródását elsősorban (kizárólag?) a hangkörnyezet tudja előidézni, fölmerül a kérdés, miért vannak, illetve vannak-e egyáltalán környezetfüggetlen hangváltozások. Elvileg elképzelhető, hogy nincsenek, abban az értelemben, hogy minden hangváltozás adott hangkörnyezetben indul, és fokozatosan terjed ki más környezetekre. Környezetfügget-

¹⁰ Kérdéses, hogy a nyelvi rendszer magasabb szintjei tudnak-e hangváltozást kondicionálni. Ha a magyar szövégi *-n* palatalizálódásának lehetősége valóban attól függ, tömorféma vagy toldalék végén áll-e (Benkő 1988), az erre mutat, jöllehet az ilyen jellegű hangváltozásokat a történeti nyelvészet általában gyanúval kezelte és más magyarázatokat keresett rájuk (pl. Lass 1980).

lenként megjelenő változás esetében azonban egyáltalán nem tudunk az azt megelőző változatok eloszlása tekintetében (legalábbis nyelven belüli) feltételeket megállapítani, így kérdéses, hogy egyáltalán milyen fonetikai folyamat hozhatta létre az új, végül felülkerekedő változatot. Ésszerűnek tűnik feltételezni, hogy számos esetben környezetfüggő változásként indult az is, amely visszatartva környezetfüggetlenként jelenik meg.¹¹ Dokumentált változások esetében néha megfigyelhető a változást kondicionáló környezetek századokon át tartó bővülése (pl. a német szóvégi zörejhang-zöngétlenítése), régebben lezajlott hangváltozások esetében azonban ez többnyire már megállapíthatatlan. Ennek okát a következőkben látom:

(1) A környezet, amelyben az új változat eredetileg létrejött, adatainkban már nem különíthető el az egyéb környezetektől. Akár azért, mert adathiányos a nyelv, tehát nem állnak rendelkezésünkre nyelvemlékek, akár azért, mert a meglévő adatok értelmezése egyelőre áthághatatlan nehézségekbe ütközik. Erre a kérdésre alább röviden visszatérek.

(2) A történeti nyelvészetnek és azon belül a rekonstrukciónak a módszertana, mint minden más tudományé, csak bizonyos típusú adatok figyelembe vételét teszi lehetővé és csak bizonyos módokon enged azokból következtetéseket levonni. Fónagy (1956) szerint például az újgrammatikusok öröksége, a hangmegfelelések középpontba helyezése az etimológiai kutatásokban felesleges szemellenző, amely néha nyilvánvalóan fennálló tényeket takar el a nyelvészek elől.¹² Ezt a második problémát én magam nem találom különösen aggasztónak, mivel a nyelvtörténeti kutatásokban általában a lehető legtöbb hozzáférhető adatot figyelembe szokás venni, egyetlen szempont – még ha kiindulási alapul szolgált is – nem tudja jelentősen torzítani az eredményeket. Amikor például olyan etimológiai összefüggésre bukkanunk, amely a hangmegfelelések némelyikének szigorúan véve ellentmond, elfogadhatjuk, amennyiben más jelek többsége alapján úgy ítéljük, hogy a történeti viszony fennáll (l. pl. a mássalhangzócsoport rendhagyó zöngésedését két görög sorszámnevben (*hebdomos* 'hetedik' ← *hepta* 'hét', *ogdoos* 'nyolcadik' ← *oktō* 'nyolc')).

A környezetfüggő és környezetfüggetlen hangváltozások elhatárolásában egy további probléma is fölmerül. Hogyan elemezzünk egy **k** > **tʃ** / **i** változást kondicionáltság szempontjából? Abban a formában, ahogyan felírtuk, a változás nyilván kondicionált, hiszen a **k** helyére csak **i** előtt lép **tʃ**. Azonban a változás

¹¹ Ilyen pl. a kondicionálatlan óangol **sk** > **ʃ** változás, amely biztosan palatális magánhangzó szomszédságában kezdődött, abban a környezetben ugyanis (de csak ott) minden veláris zörejhang palatalizálódott. Ezzel szemben persze föl lehet vetni azt, hogy ugyanez a változás a németben is megtörtént, jóllehet ott a velárisok nem palatalizálódtak.

¹² Ő ilyennek tartja például a lat. *habeo* ~ n. *haben* általa (és sokan mások által) nyilvánvalónak tekintett etimológiai azonosságát (Fónagy 1956: 243). Én a magam részéről megnyugtatóbbnak tartom az újgrammatikus lat. *habeo* ~ n. *geben* és lat. *capio* ~ n. *haben* megfeleléseket.

bemenete és kimenete közötti fonetikai távolság indokolja, hogy átmenetüket több lépésre bontsuk: $k > k' > c > tʃ / \_ i$. Ebben az esetben pedig már elegendő a környezetet a változás legelső lépéséhez rendelni: $k > k' / \_ i$, a palatális változat, a k' további elmozdulása már kondicionálatlan folyamat (így elemzi például Hogg 1992 az óangol palatalizációt). A példát azonban még tovább lehet boncolni. Ha közelebbről vizsgáljuk a $k > k' / \_ i$ hangváltozást, fölmerülhet a kérdés, hangváltozásról van-e itt valóban szó? Nem az-e a legvalószínűbb, hogy ez az allofónia mindig is létezett a nyelvben, hasonlóan például a zörejhangok zöngésségi hasonulásához, amely aligha tekinthető hangváltozásnak, sokkal inkább általános és időben nem lehatárolható érvényű fonotaktikai megkötés, legalábbis morféman belül?¹³

Mondhatjuk, hogy környezetfüggő változásnak tekintjük azt, amikor két fonetikailag hasonló és kiegészítő eloszlásban álló szegmentum közül csak az egyik változik – ezzel megkerülnénk a $k > k'$ fentebb taglalt problémáját. Azonban így is minden esetben környezetfüggetlennek kell tekintenünk az allofónok egymás felé mozgását és egyiknek a másikban való feloldódását, pl. a nyugati germán $\tilde{d} > d$ változást, annak ellenére, hogy a változó hang, a $\tilde{d}$, kiegészítő eloszlásban állt a d hanggal, a rendszert érintő változás tehát egy allofónia felszámolása. Az ilyen változások környezetfüggetlen voltát a következő alapon állítjuk: arról a környezetről, amely eredetileg az érintett allofón megjelenését vagy fennmaradását kondicionálta, nem feltételezhetjük, hogy bizonyos idő elteltével az allofónt létrehozó folyamat ellenkezőjét kondicionálta volna, amennyiben komolyan vesszük a hangváltozások fonetikai motiváltságát.

Lehet, hogy ez a probléma voltaképpen nem nyelvi vagy nyelvészeti, sokkal inkább episztemológiai természetű. Az újgrammatikus hagyományban a hangrendszerre vonatkozóan sok információt szokás a hangváltozások felírásába rejteni. A környezetfüggő hangváltozások felírásában a nyíl bal oldalán fonémák, míg jobb oldalán allofónok állnak, környezetfüggetlen hangváltozások felírásában a nyíl mindkét oldalán fonémák. Ez önmagában nem probléma, de tisztában kell lennünk az érintett jelenségek elméleti státuszával.

Az adathiány, illetve a változás környezetének visszamenőleges kikövetkeztethetlensége azért nem jelent nehézséget, mert a rendszerbe való integrálódás szempontjából nem az az érdekes, hogyan indult el egy változás, hanem az, hogyan végződött. Mivel vizsgálódásom célja végső soron az integrálódás némely feltételeinek feltárása, környezetfüggetlen változásnak tudom tekinteni azt, amely megbízható számban rekonstruált vagy adatolt példa alapján annak tűnik. Környezetfüggő az a változás, amelynek az esetében a változó szegmentum eredeti változata fonetikailag jól jellemezhető környezetben megmarad. Témám szempontjából

¹³ Ehhez hasonló kérdéseket tárgyal egy igen korai és igen lényeglátó munka, Kruszewski ([1881] 1978).

tehát érdektelen, hogy egy végső soron környezetfüggetlen módon mindenütt bekövetkezett változás eredetileg mely környezetben indult el – ez az általam fölteendő kérdéseket nem érinti. Vonatkozik ez azokra az esetekre is, amikor a változás eredeti környezete elég nyilvánvalóan kikövetkeztethető.¹⁴

2.2. Gyengülések és erősödések

A gyengülések és erősödések értelmezéseivel egy korábbi dolgozatomban (Cser 1999) kimerítően foglalkoztam. Az ott elmondottakat természetesen nem fogom itt elismételni, csupán következtetéseimet foglalom össze.

A szakirodalom áttekintése meggyőzően mutatja, hogy a legnépszerűbb hangváltozás, a gyengülés, és pendant-ja, az erősödés egyáltalán nincs megnyugtatóan definiálva. Nem derül ki, mik azok a tulajdonságok, amelyek az idesorolt jelenségekben közösek volnának, ez pedig teljes mértékben aláássa a kategória létjogosultságát. Aki túl sok kritériumra hivatkozik (mint Hock 1986: 80 és köv.), kockáztatja annak az eldönthetőségét, hogy adott esetben mely kritériumok fontosak a besoroláskor. Voltaképpen még a fogalmak jellege sincs tisztázva, hiszen keveredik bennük a taxonomikus és a magyarázó funkció.

A gyengülési láncra való hivatkozás tényszerűen is sántít, legalábbis általánosító formájában, elméleti szempontból pedig teljességgel elfogadhatatlan, mivel a nyelvek változásában hosszú távú folyamatot feltételez. A szinkronikusan funkcionáló gyengülési váltakozások minden esetben visszavezethetők olyan hangváltozásokra, amelyek adott szegmentumosztályt adott környezetben azonos módon érintettek, önmagukban tehát a szinkronikus jelenségek nem szolgálhatnak alapul egy történeti hangtani jelenség meghatározásához. A gyengülés és erősödés kiváltó környezeteiről nem lehet anélkül beszélni, hogy előzetesen meghatároztuk volna e fogalmakat – vagy a környezettel határozzuk meg őket, ez esetben azonban egyéb, fonetikai tulajdonságaik lesznek másodlagosak. Ez érdekes kutatási terület lenne („mi szokott jellegzetesen történni szó elején, szó végén stb.”), én azonban nem ezt tűztem ki célul és nem is vagyok benne biztos,

¹⁴ A környezetfüggetlen(ül végződő) változások feltételezése mellett kényszerítő erejűnek tűnő jelenség az is, hogy bizonyos szegmentumok teljes egészükben eltűnnek a nyelvből, egyetlen lexikális egységben sem maradnak meg. Említhetjük például az indoeurópai aspirált zárhangok sorsát az ind nyelvek kivételével minden ie. nyelvben, vagy az ősm. *i* > *öm*. *i* esetét, és így tovább. Természetesen nem csak ilyen változásokat tekintek kondicionálatlan változásoknak.

Meg kell még itt említeni az ún. negatívan kondicionált változásokat. Ez a terminus olyan hangváltozásokat takar, amelyek a környezetek többségében végbemennek, de egy fonetikailag jellemezhető, szűkebb környezettípusban nem. Az én szempontomból az ilyen folyamatok is környezetfüggők, mert nem a változások fonetikája az, amit elsősorban vizsgálok, hanem a rendszerbe való integrálódás. Ha sarkítva akarok fogalmazni, minden környezetfüggő változás, ami klasszikus terminussal élve hasadás.

hogy olyan általánosításokra juthatnék, amelyek jelentős mértékben fedik a sokak által gyengülésnek, illetve erősödésnek nevezett jelenségek körét. A kérdéses változások összefüggése a hasonulásokkal kézenfekvőnek tűnik, de az alaposabb vizsgálat itt is nyugtalanító eredményekre jut. Érdemesebbnek tűnik a két jelenségcsoportot egymástól függetlenül meghatározni és vizsgálni, pontosan azért, hogy esetleges összefüggésüket kimutathassuk (ez azonban ismét nem ennek a dolgozatnak a témája). Végezetül a gyengülések/erősödések és az információtartalom tényszerűen szintén nem mutatnak érdemi összefüggést.

Mindezek miatt, gyakorlati szempontból és a fogalmi zavart elkerülendő én a következőt látom célszerűnek: a gyengülés és erősödés kiinduló meghatározásában semmi mást nem fogok tekintetbe venni, csak a változó szegmentum hangzóságát. Ezeket a terminusokat a megszokott ködös kategóriaként értelmetlennek tartom. Gyengülésnek nevezem azt, amikor egy szegmentum hangzósága növekszik, erősödésnek azt, amikor csökken. Ebből következik, hogy az ilyen változások esetleges szekvencialitása (miként más változásoké is) érdektelen, környezeteikről pedig éppen azért nem fogok tudni bármit is mondani, mert alapvetően környezetfüggetlenül határoztam meg őket.¹⁵ Ugyanez áll a hasonulásokra, amelyeknek nyilván nem alkotják részhalmazát a gyengülések. Definícióm értelmében ugyan a gyengülések közé tartoznak a hasonulások és elhasonulások közül azok, amelyek a hangzóságot növelik (**pd** > **bd**, **ben** > **men**, **mn** > **mr**), és az erősödések közé azok, amelyek azt csökkentik (**bt** > **pt**), ez azonban nem baj. Az ilyen hasonulások közül számos típussal egyáltalán nem fogok foglalkozni, mint például a szomszédos zörejhangok zöngésségi hasonulásával, de nem azért, mert ezek nem lennének gyengülések vagy erősödések e kifejezések általam használt értelmében, hanem azért, mert az ilyen folyamatok tulajdonságai semmi többletet nem adnak hozzá ahhoz, amit a gyengülések és erősödések tipológiai vonatkozásairól mondani fogok. Kizárásuk tehát nem elvi vagy definíciós alapú, hanem pusztán gyakorlati megfontolás eredménye.¹⁶ Voltaképpen érdektelennek tartom a kérdést, hogy akár a hangzóság növekedése, akár a hangzóság csökkenése hasonulás vagy elhasonulás-e. A hasonulások és elhasonulások

¹⁵ Megelőlegzem itt a környezetekre nézve az egyetlen erős általánosítást, amelyet kimondhatónak látok: azok a változások, amelyek magánhangzóközi környezetre korlátozódnak, a hangzóság növekedésével szoktak járni. Ez sovány eredménynek tűnik, de más környezetekre nem találtam valóban általános törvényszerűségeket. Szó végére korlátozódó változások között például általános a zöngétlenedés, az erősödés más formái azonban nem. Részletesebben l. 4.7.3.

¹⁶ Ez önmagában nem az én találmányom. Annak fényében, amit a szakirodalom áttekintése alapján láttunk, nyilvánvaló, hogy másoknál sem definíciós okok miatt szorulnak ki az ilyen hasonulások a tárgyalt kategóriákból, hiszen érdemi definíciók nincsenek. A szomszédos zörejhangok zöngésségi hasonulása esetében persze még arra is lehet hivatkozni, hogy itt valójában nem hangváltozásról van szó, hanem egy állandó érvényű, szinkrón fonológiai szabályszerűségről („persistent rule”).

tipológiája vizsgálatra érdemes kérdés, s ha valaki alaposan feltárta, megpróbálhatja a hangzóssággal való összefüggéseiket is kutatni. Ennek a dolgozatnak azonban ez nem tárgya.

3. A mássalhangzórendszerek tipológiája

3.0. Bevezető megjegyzések

A mássalhangzórendszerek tipológiájára vonatkozó modelleket és következtetéseimet Maddieson (1984) és Ladefoged – Maddieson (1996) alapján dolgoztam ki. Az első könyv mind a mai napig a legteljesebb munka ezen a téren. Leírja és részben elemzi az UPSID¹⁷ adatbázisban található anyagot, amely 317 nyelv fonológiai szegmentum-készletét tartalmazza, a szegmentumokat azok alapvariánsával ábrázolva. A könyvet ismerő és használó nyelvészek tisztában vannak néhány problémával ezzel a könyvvel kapcsolatban; ezekre a recenziók¹⁸ is fölhevítik a figyelmet. Az én megítélésem szerint legkomolyabb fogyatéka a könyvnek a hosszúság kezelésének teljes következetlensége a magánhangzók, de főleg a mássalhangzók tekintetében. Ezért van az, hogy dolgozatomban a gemináták és a geminációk tipológiai vonatkozásairól nem fogok szót ejteni: erre vonatkozóan kellőképpen nagy számú nyelv leírásából származó, megbízható ismereteim jelenleg nincsenek.

A mássalhangzórendszerek tipológiájának számomra fontos vonatkozásai a hangok képzési mód szerint vett osztályai között fennálló implikációs viszonyok. Az implikáció fogalmát három értelemben lehet használni, a növekvő szigorúság sorrendjében:

(i) Egy hangtípus megléte a hangrendszerben feltételezi egy másik hangtípus meglétét, pl. nincsenek zöngés réshangok egy olyan rendszerben, amelyből hiányoznak a zöngétlen réshangok.

(ii) Egy hangtípust nem képviselhet több hang (= alapváltozat), mint egy bizonyos másik hangtípust, pl. nincs egy nyelvben több zöngés réshang, mint zöngétlen réshang.

(iii) Egy hangtípus egy adott képzési helyen feltételezi egy másik hangtípus-hoz tartozó megfelelőjének létét ugyanazon a képzési helyen, pl. nincs olyan nyelv, amelyben volna *z*, de nincs *s*.

¹⁷ UCLA (= University of California, Los Angeles) Phonological Segment Inventory Database.

¹⁸ A legfontosabbak: Lass (1986), Bell (1986), Pagliuca – Perkins (1986). Ezekben fölmerül a minta reprezentativitásának problémája, a genetikus összefüggések kellő mértékű kiszűrésének elmaradása, a statisztikai tévedések, az „alapvariáns” fonetikai tartalmának kérdésessége és a hosszúság kezelésének roppant következtelen és pontatlan volta.

A dolgozatban tett tipológiai kijelentéseinknél jelezni fogom, hogy a három közül melyik értelemben tartom azokat érvényesnek.¹⁹

Még egy terminológiai megjegyzés: lehorgonyzottnak nevezem azt a hangot (alapváltozatot), amelyhez megvannak azok az alapváltozatok, amelyeket feltételez a rendszerben (a **z** szegmentumot például lehorgonyozza a **s** és a **d**; részletesen l. alább; a lehorgonyzatlan szegmentumokat az ábrákban bekarikázom).

3.1. A zárhangok és az affrikáták²⁰

A zárhangok között a legalapvetőbbek a zöngétlenek, a nyelvek 91,8%-ban léteznek. Azon nyelvek között, ahol csak egyféle zárhangsor van (szám szerint ötven), mindössze egyet találunk, amelyben a források szerint az nem zöngétlen, hanem zöngés, ez azonban areális szempontok figyelembevételével tévedésnek tekinthető (Maddieson 1984: 27).²¹ Azokban a nyelvekben, amelyekben két zárhangsor van, az egyik minden esetben zöngétlen vagy zöngétlen aspirált, a másik zöngés vagy esetleg prenazalizált vagy eltérő pulmonikus mechanizmussal képzett hang. Olyan nyelvek is vannak, amelyekben egy zöngétlen és egy zöngétlen aspirált zárhangsor áll egymással szemben. A két sor a nyelvek nagy többségében a zöngétlen, zöngétlen aspirált és a zöngés közül kerül ki.

A három zárhangsorral rendelkező nyelvek mindegyikében találunk zöngétlen zárhangokat, zöngétlen aspirált zárhangokat vagy mindkettőt, amelyek szemben állnak egy zöngés sorral, vagy valamilyen glottális zárhangsorral, esetleg pre- vagy posztnazalizált sorral. A négy zárhangsorral rendelkező nyelvekről ugyanez mondható el: mindegyikben találunk zöngétlen zárhangokat, zöngétlen aspirált zárhangokat vagy mindkettőt. A zulu és a déli nambiquara kivételével találunk egy zöngés sort is.

Maddieson a következő általánosításokat teszi a zárhangok képzési módjáról (1984: 39, itt a statisztikai érvényességük is megtalálható):

¹⁹ Többhelyütt én is a Maddieson-féle sorszámokkal hivatkozom a nyelvekre, főleg ott, ahol sokat kell egyszerre felsorolnom. Mivel dolgozatom vizsgálódási körét voltaképpen a zörejhangok képezik, a zengőhangokat valamelyest kisebb részletességgel fogom tárgyalni.

²⁰ A zárhangok és az affrikáták tipológiailag és az implikációs viszonyok szempontjából egy csoportba tartoznak. Ezt világosan mutatják a következőkben bemutatandó zörejhangrendszerek. Ebben a fejezetben **zárhang** alatt zárhangot és **affrikátát** értek, hacsak másként nem jelzem.

²¹ Az egyedüli zárhangsorok zöngétlensége azonban két különböző típust takarhat: „A leírások szerint a legtöbb olyan nyelvben, amelyben csak egy zárhangsor van..., a zárhangok zöngétlenek... Mi azonban arra gyanakszunk, hogy itt a zárhangoknak két típusáról lehet szó. Némely nyelvekben, például a polinéz csoportban... a hangszalagok nyitott állása szükségszerű; más nyelvekben, például az ausztráliai nyelvek nagy többségében, a zárhangok képezhetők a hangszalagok nyitott állása nélkül is, és a zöngé azért szakad meg, mert a beszélő nem tesz erőfeszítést, hogy fenn-tartsa... Az ausztráliai zárhangoknak szoktak lenni zöngés változataik” (Ladefoged – Maddieson 1996: 53). A szerzők fogalmazása rendkívül óvatos.

(i) Minden nyelvben vannak zárhangok.

(ii) A legvalószínűbb az, hogy egy nyelvben két zárhangsor van (51,1%)

(iii) Nagy a valószínűsége annak, hogy egy nyelvben van zöngétlen zárhangsor.

(iv) Ha egy nyelvben csak egy zárhangsor van, az egy zöngétlen sor.

(v) Ha egy nyelvben két zárhangsor van, akkor a zöngéindításban különböznek egymástól [a. m. vagy a zöngéesség, vagy az aspiráció különbözteti meg őket – Cs. A.].

(vi) Ha egy nyelvben három zárhangsor van, akkor kettő a zöngéindításban különbözik egymástól, a harmadik egy glottalikussal.

Az általunk ezekből levonható következtetések ezek: minden nyelvben, amely legalább két zárhangsort megkülönböztet, találunk zöngétlen vagy zöngétlen aspirált zárhangokat, ez tehát a zárhangok elsődleges fonációja (fonációs típusa).²² A zárhangok másodlagos fonációja, amint fentebb láttuk, leggyakrabban a zöngéesség; akkor lehet a zöngétlenség, ha az elsődleges fonáció a zöngétlen aspiráció. A másodlagos fonáció értelemszerűen az implikáció (ii) értelmében is feltételezi az elsődleges fonációt; nagyjából azonban a (iii) értelemben, a legszigorúbban is: saját számításom szerint az adatbázisban mindössze 5 olyan nyelv van, amelyben van **g** de nincs se **k**, se **k^h**. Ugyanez a **b** és **p** illetve **p^h** viszonylatában már 26, de ezek között a nyelvek között számos aránylag közeli rokon nyelv is található, messzemenően túlreprezentáltak ebben az utóbbi csoportban például a sémi–hámi nyelvek (a 26-ból 9, l. 3.4.2.).

3.2. A réshangok

Az UPSID-ban összesen 21 olyan nyelv található, amelyben egy réshang sincs. Figyelemre méltó, hogy ebből a 21-ből 15 ausztráliai nyelv (különösen annak fényében, hogy az adatbázisban összesen 19 ausztráliai nyelv van), úgy tűnik tehát, hogy ez markáns genetikai–areális jegye ennek a nyelvcsoporthoz.

A réshangok között az elsődleges fonáció egyértelműen a zöngétlenség, másodlagos a zöngéesség. A réshangok esetében előforduló harmadik fonációs típus, az ejektív elenyészően csekély számú nyelvben fordul elő: az adatbázisban 10 olyan nyelvet találunk, amelyben ejektív réshang(ok) van(nak), laringalizáltak pedig mindössze négyben, és egyikben sincs egynél több ilyen hang. A zöngét-

²² A fonáció és a légáram-mechanizmus tipológiájához l. Ladefoged – Maddieson (1996: 47–90), valamint Laver (1994: 161–200). Ebben a dolgozatban a fonációba beleérttem mindkettőt, mert különbségük sehol nem játszik szerepet. Általában nemigen fogok azokról a mechanizmusokról szót ejteni, amelyek nagyon kevés nyelvben fordulnak elő (pl. csettintő hangok), ezért tipológiai jelentőségük elhanyagolható, vagy egyszerűen nincsenek megbízhatóan leírva az egyes nyelvek esetében.

len réshangok száma meghaladja a zöngéseket, Maddieson becslése szerint (1984: 45) a zöngétlenek száma mintegy háromszorosa a zöngésekének. Mindössze két olyan képzési hely van, ahol a zöngés réshangok száma meghaladja a zöngétlenekét: a labiális (β vs. Φ) és az interdentalis (δ vs. θ). Erre Maddieson (1984: 46) tentatív magyarázatot is ad: „úgy tűnik, hogy a $/\beta/$ és a $/\delta/$ sok nyelvben új keletű hang, és ennek köze lehet váratlanul magas gyakoriságukhoz”.²³ Felhívja továbbá figyelmünket arra, hogy gyakran zöngés zárhangok gyengüléséből származnak, vagy kölcsönszavak közvetítésével kerülnek a nyelvbe (uo.). Ehhez én hozzáteszem azt, hogy mivel (az eve [114] kivételével) nincs olyan nyelv, amelyben a β és a v kontrasztban állna, a β lehet a f zöngés megfelelője is, amint ez jól látható a kirgizben és a pastoban, továbbá hogy nagyon illékony és nehezen megragadható az átmenet a β és a labiális approximánsok között (pl. u); ez a hang tehát könnyen létrejöhet approximánsokból is, ami sok más zöngés réshangra (pl. a z -re) nem igaz. Ezt a v -ről és a j -ről Maddieson is állítja: „A zöngés palatális réshang, a $/j/$ származhat az approximáns $/j/$ -ből, előfordulására nézve pedig független a zöngétlen réshang $/ç/$ -től. ...a $/v/$ néha talán azért páratlan [a. m. f nélkül fordul elő – Cs. A.], mert az elterjedt approximáns $/w/$ -ből ered” (1984: 48). Avagy éppen a nyelv leírásakor réshangnak soroltak be egy olyan hangot, amelynek réshang volta megkérdőjelezhető, amint az mindenképpen fölvethető a magyar j , esetleg a v esetében. Erre később még visszatérek (3.4.1.).

Ami a δ -t illeti, Maddieson azért tekinti páratlannak sok esetben, mert az ő besorolása szerint ennek a szegmentumnak a zöngétlen megfelelője csak a θ lehet. Azonban a δ lehet a s zöngés megfelelője is, amint azt a Maddieson szerint páratlan δ -t tartalmazó nyolc nyelvből ötnek a hangrendszerére mutatja.

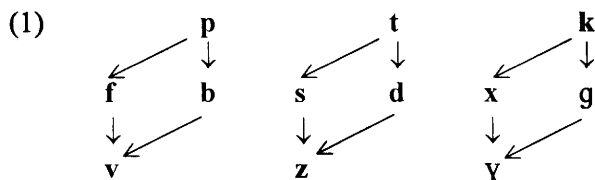
Általában igaz, hogy a zöngés réshangok implikálják a zöngétleneket; a (ii) típusú implikációval mindenképpen, a (iii) típusúval a véletlenszerűenél sokkal nagyobb gyakorisággal. Csak a fent említett két réshang esetében fordított a viszony, a j esetében pedig a 7 nyelv közül, amelyben előfordul, 5-ben nincs zöngétlen párja. A j és a β esetében ez magyarázható azzal, hogy ezek könnyen létrejöhetnek approximánsokból.

3.3. A zárhangok és réshangok implikációs hierarchiája

Mind a zárhangok, mind a réshangok többféle fonációs típusban létezhetnek. Az elsődleges fonáció a zöngétlenség, zárhangoknál lehet a zöngétlen aspiráció is. A másodlagos fonációjú hangok feltételezik az elsődleges fonációjuk meglétét saját képzési helyükön – tehát az implikáció (iii) értelmében –, a réshangok pedig feltételezik a velük azonos fonációjú zárhangok meglétét saját képzési helyükön, pontosabban: az elsődleges fonációjú réshangok feltételezik az elsődleges foná-

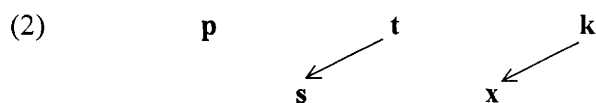
²³ Ahol gyakoriságon a szerző az ezekkel a hangokkal rendelkező nyelvek számát érti.

ciójú zárhangokat, a másodlagosak a másodlagosakat, a harmadlagosak a harmadlagosakat. Sematikusan ábrázolva, itt három képzési hellyel és két fonációs típussal:

A **b-t** és az **f-et** mintegy lehorgonyozza²⁴ a **p**, ők maguk pedig lehorgonyozzák a **v-t**, ugyanígy a többi képzési helynek. A képzési helynek elegendő hozzávetőlegesen megegyeznie, tehát a fenti ábrában a **v** helyén állhat **β**, a **f** helyén **ϕ**, a **s** helyén **θ**, esetleg **ʃ**. Vannak olyan nyelvek, amelyekben a **s** zöngés megfelelője nem a **z**, hanem a **ḏ** (pl. nyenyec), másutt a **t** zöngés megfelelője egy retroflex **ɖ** (pl. awiya), vagy a **s** zöngés megfelelője egy retroflex **ʂ** (hopi, araukán, csukcs), a **ʃ** zárhang megfelelője lehet a **c** is, nem csak a **ʦ** (pl. szenari). Gyökeresen eltérő, vagy egymással kontrasztban álló képzési helyű hangokat természetesen nem szabad egymással kizárólag a rendszer koherenciájának kedvéért máshová besorolni, mint ahová fonetikai alapon tartoznak.

Erre a hierarchiára és a lehorgonyozottság jelenségére a mássalhangzórendszerek tipológiai áttekintése mellett máshonnan is kapunk érveket. Tekintsük például a kölcsönszavak fonológiai integrációját a finnben. Az idegen szavakban előforduló zöngés zárhangok és a **f** megmaradnak a finnben is (*baari* 'bár', *filmi* 'film', *radio* 'rádió', *gramma* 'gramm'), a zöngés réshangok azonban nem (*ruusu ru:su* 'rózsa'). A finnben eredetileg nem fordul elő egyik hang(típus) sem; **f** és zöngés réshangok egyáltalán nem (kivéve egy lehorgonyozatlan **v-t**, erről lásd később), a zöngés zárhangok közül a **ɖ** kizárólag főnevek függő esetében, mint a **t** váltakozó megfelelője, azaz nem alapváltozat. Táblázatban:

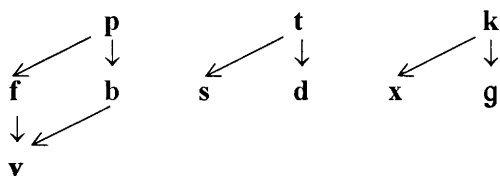
Ⓥ

Kiegészítve a táblázatot azokkal a hangokkal, amelyek csak idegen szavakban fordulnak elő:

²⁴ A nyíl az alapvetőbbtől az általa lehorgonyzott szegmentum felé mutat.

(3)

A zöngés zárhangok lehorgonyozott hangokká válhatnak, mert a rendszerben (2) megvannak a zöngétlen zárhangok, a zöngés réshangok azonban nem lehorgonyozottak, mert nincsenek meg mind a zöngés zárhangok, mind a zöngétlen réshangok, amelyek pedig a zöngés réshangok lehorgonyzásához szükségesek. Látható tehát, hogy a finn nyelv egyértelműen nemcsak a saját rendszerében már meglévő, hanem az abban lehorgonyozható hangokat tűri meg meghonosodott idegen szavaiban.²⁵ Mindebből persze nem következik az, hogy a hanghelyettesítéseknek akár a nagyobb része magyarázható volna ilyen módon.

Az implikációs hierarchia fontosságát hasonlóképpen mutatja a magyar más-salhangzórendszer története. Világosan látszik, hogy a zöngés réshangok közül csak azok maradtak meg a nyelvben valamilyes stabilitással, amelyek az implikációs hierarchiában le vannak horgonyozva (a **v** és a **z**). Azok, amelyek lehorgonyozottsága megszűnt, eltűntek vagy approximánssá alakultak (a **j** és a **ɣ**).²⁶

Az itt felvázolt implikációs struktúra alól vannak kivételek, amelyek néhány jól körülhatárolható osztályba tartoznak. Az alábbiakban ezeket fogom sorra venni.

3.4. Az anomáliás zörejhangrendszerek

3.4.1. A lehorgonyzatlan **v/β**-t tartalmazó nyelvek

Az egyik leggyakoribb anomália az, hogy lehorgonyzatlan zöngés labiális vagy labiodentális réshangnak feltüntetett alapváltozatot találunk egy rendszerben. Az adatbázisban 28 ilyen nyelvet látunk.²⁷ A lehorgonyzatlan **v/β**-k felsorolása azonban megtévesztő lehet: számos esetben feltételezhető, hogy nem annyira réshangról, mint inkább approximánsról van szó. Tudjuk, hogy a magyar nyelvben is különbözik a magánhangzó előtti és a magánhangzó utáni **v** realizációja, amennyiben zörejjeleme jobbra csak magánhangzó után, pontosabban szótag-

²⁵ Természetesen föl lehet vetni, hogy a finn nyelv mai zörejhangrendszere nem a (2), hanem a (3). A fentebbi érvelés akkor is megállja helyét annyi módosítással, hogy nem a jelenre, hanem a (közel)múltra értendő.

²⁶ A magyar más-salhangzórendszer történetéhez l. Bárczi (1962) és Kálmán (1965). A **j**-t eredetileg lehorgonyozta a **ç** és a **ʃ**, melyek közül az előbbi eltűnt a rendszerből, a **ɣ**-t pedig a **x** és a **g**, amelyek közül az előbbi szintén eltűnt, illetve **h**-vá alakult.

²⁷ 007, 011, 051, 053, 067, 068, 404, 407, 421, 513, 608, 609, 625, 626, 715, 727, 728, 737, 738, 743, 811, 812, 824, 825, 827, 828, 903, 910.

végben van (*sav -v*), magánhangzó előtt approximáns realizálja ezt a fonémát (*vas v-*, *savas -v-*), amely fonológiailag sem viselkedik réshangként, hiszen nem idéz elő zöngés hasonulást.²⁸ Erősíti ezt a gyanúkat az, hogy az UPSID-ban felsorolt 28 nyelv közül 18-ban nem jelzi Maddieson, hogy volna bármilyen labiális vagy labioveláris approximáns, míg a *j* csak egy nyelvből hiányzik. Labiális approximánst továbbá mindössze 5 nyelvben jelez,²⁹ ezek között pedig egy olyan sincs, amelyet a *v/β*-t tartalmazó nyelvek között is felsorolt volna, olyan azonban van, ahol a *v* kontrasztban áll *w*-vel.³⁰

A maradék 10 nyelv között találjuk a spanyolt, amelyben nem indokolt a *b*–*β*-allofónia esetében a *β*-t tartani az alapvariánsnak, ez ugyanis, hasonlóan a többi zöngés réshanghoz, csak két magánhangzó között (vagy likvida és magánhangzó között), esetenként szótagvégeben fordul elő. Az UPSID-ban szereplő 21 indoeurópai nyelv közül csak a litván tartalmaz lehorgonyzatlan *v*-t. A *v/β*-anomáliás nyelvek túlnyomó többségét amerind és csendes-óceáni nyelvek teszik ki.

Ezen megfontolások alapján úgy vélem, megkérdőjelezhető, hogy mennyire kell rendhagyó jelenségnek tekintenünk a *v/β*-anomáliát, hiszen ha a kérdéses hang nem egyértelműen réshang, nem is kell a zörejhangok között lehorgonyozva lennie.

3.4.2. A *p* nélküli nyelvek

Az UPSID-ban 25 olyan nyelvet találunk, amelyben nincs elsődleges fonációjú labiális zárhang (*p* vagy *p^h*), vannak azonban elsődleges fonációjú labiális részhangok és/vagy másodlagos fonációjú labiális zárhangok, tehát az egész labiális zörejhang-részrendszer lehorgonyzatlan.³¹ Ez egy határozottan areális jelenség Észak-Afrikában és a Közel-Keleten, a 25 nyelvből ugyanis 11 afro-ázsiai (sémi-hámi), hat nilusi-szaharai; ide tartozik még hat csendes-óceáni nyelv, valamint a mongol és a vietnami.

A *p*-hiányos és a *v/β*-anomáliás nyelvek között átfedés nincs, azokat a nyelveket ugyanis nem soroltam a *p*-hiányosak közé, amelyek egyetlen labiális „réshangja” a *v/β*, olyan nyelv pedig nincs az UPSID-ban, amely *p*-hiányos és lehorgonyzatlan *v/β*-t is tartalmazna (tehát pl. *f*–*v* vagy *b*–*v* labiális zörejhangkészlete volna).

²⁸ A *v* státusához a magyarban l. Siptár (1994: 204–205, 214–216) és (1995: 31–32), de különösen (1996).

²⁹ A szegmentumok mutatójában hat ilyen nyelvet sorol fel, a nyelvek hangrendszerének leírásánál azonban a ket nyelvben nem jelzi ennek a hangnak a meglétét.

³⁰ Ez a *luvale*. Ladefoged – Maddieson (1996: 141, 324) jelzi, hogy két, Nigériában beszélt nyelvben, az isokóban és az urhobóban kontrasztban áll a *v*, a *w* és a *u*.

³¹ 066, 200, 202, 206, 210, 212, 219, 250, 251, 252, 254, 256, 257, 258, 261, 262, 263, 266, 303, 602, 606, 610, 611, 621, 622.

3.4.3. A laterális réshangot tartalmazó nyelvek

Az UPSID-ban 21 olyan nyelvet találunk, amelyben van laterális réshang (**ɬ**, **ɮ** vagy ejektív **ɬ'**), de nincs öt lehorgonyzó laterális affrikáta (**ɬɬ**, **dɮ** vagy **ɬɬ'**).³² Laterális zárhangot Maddieson egy nyelvben sem talált (ilyen hangot a fonetikai irodalom sem ismer), laterális affrikátát pedig mindössze 14 nyelvben jelez.³³ A lehorgonyzatlan laterális réshanggal rendelkező nyelvek közül nyolc észak-amerikai indián nyelv. Két nyelv esetében (ik és hupa) van ugyan egy-egy laterális affrikáta, az azonban ejektív, tehát nem elsődleges fonációjú.

3.4.4. A palatálisok túltengését mutató nyelvek

A palatális régióra különösen igaz az, hogy a világ nyelveiben gyakran használt képzési helyek közül ezen az egyen gyakran kapunk több szempontból is anomáliás részrendszereket. Problémáira később még vissza fogunk térni (l. alább a nazálisokról és a félhangzókról mondottakat), itt csak a palatális–palato-alveoláris régió zörejhangjait vesszük szemügyre. Ide tartozó alapvető zárhangok a **c**, **ɟ**, **j**, **ɟʒ**, réshangok a **ç**, **ʃ**, **ʝ**, **ʒ**. Bizonyos esetekben feltételezhetjük, hogy a **ʃ**-jellegű réshangok implikációsan nem a palato-alveoláris, hanem az alveoláris régióhoz (**t**, **ts**-hez) köthetők. A pomo nyelv koronális zörejhangjainak rendszere például a következő: dentális **t**, **t'**, alveoláris **t**, **d**, **t'**, **ts**, **ts'**, valamint két réshang, a **s**, melynek képzési helye vagy dentális, vagy alveoláris, továbbá a **ʃ**. Itt indokolt lehet a **s**-t a dentálisokhoz, a **ʃ**-t az alveolárisokhoz kötni. Még inkább így látszik ez a mixében, ahol a koronális zörejhangok rendszere a következő: dentális **t**, **d**, **s**, alveoláris **ts**, palato-alveoláris **ʃ**, **ʒ**. A legutóbbi két hangot itt is a **ts**-hez kötöm, bár a **ʒ** zöngés alveoláris zárhang híján természetesen még így is lehorgonyzatlan marad.

Mindezek figyelembevételével 25 nyelvet találunk az UPSID-ban, amelyek lehorgonyzatlan palatális–palato-alveoláris zörejhangokat mutatnak.³⁴ Ezen hangok zöme réshang. A lehorgonyzatlan palatálisok túltengését mutató nyelvek közül háromban találunk hármat (a kabard esetében többet), kilenc esetében kettőt, tizenkettőben egyet. A palatális és a palatalizált zörejhangok más szempontból is rendhagyóan viselkednek (l. 4.7).

3.4.5. A lehorgonyzatlan **ɣ**-t tartalmazó nyelvek

Az UPSID-ban 13 olyan nyelvet találunk, amelyben van zöngés veláris réshang, de vagy nincs zöngétlen megfelelője, vagy nincs zárhang megfelelője.³⁵ Ha ezek

³² 014, 126, 207, 208, 254, 269, 270, 401, 405, 406, 501, 512, 704, 705, 706, 743, 748, 753, 757, 759, 900.

³³ 208, 260, 700, 701, 702, 703, 705, 709, 730, 731, 732, 733, 734, 911. Ezek közül a nyelvek közül egyébként kilencben (208, 260, 701, 702, 705, 731, 732, 734, 911) van laterális réshang.

³⁴ 004, 008, 010, 064, 068, 202, 203, 210, 211, 253, 254, 256, 257, 260, 261, 270, 601, 715, 729, 744, 805, 817, 900, 901, 911.

³⁵ 011, 050, 103, 116, 203, 270, 350, 359, 404, 510, 804, 836, 908.

közül a nyelvek közül kizárjuk a spanyolt – ugyanis véleményem szerint nem indokolt a **g**-vel szemben a **ɣ**-t tartani alapváltozatnak –, a **ɣ**-anomáliás nyelvek száma 12-re csökken. Jellegzetes eloszlást genetikailag vagy földrajzilag nem mutatnak.

Ezekkel a nyelvekkel kapcsolatban is fölmerülhet a kérdés, valóban réshang-e minden esetben a fonéma-rendszerükben feltüntetett **ɣ**. Zöngés veláris approximánst Maddieson mindössze hat nyelvben jelez az egész UPSID-ban. Elképzelhető tehát, hogy a **ɣ** esetében sokszor ugyanolyan kategorizálási következetlenség terheli a leírásokat, mint a **v/β** esetében.

3.4.6. A lehorgonyzatlan **ð**-t tartalmazó nyelvek

Ha a spanyolt kizárjuk, két olyan nyelvet találunk az UPSID-ban (cseremis és koiari), amelyben van zöngés dentális nemszibiláns réshang, de nincs zöngétlen megfelelője is és zárhang megfelelője is. A koiari nyelvben a **ð** az egyetlen réshang a dentális–alveoláris régióban.

Maddieson (1984: 45 és köv.) jóval több nyelvről állítja, hogy a **ð** benne páratlan, azonban, amint fentebb állítottam, a **ð**-t lehorgonyzó réshang nem kizárólag a **θ** lehet, hanem a **s** is. Ez nagymértékben csökkenti a **ð**-anomáliásnak tekinthető nyelvek számát. Nem kizárható az sem, hogy bizonyos esetekben a **β/v**-hez hasonlóan a dentális tartományban is réshangnak sorolnak be olyan hangokat, amelyek sokkal inkább approximánsok, amint ezt a dánal kapcsolatban Ladefoged – Maddieson (1996: 144) említi is.³⁶

3.4.7. A dentális és interdentalis réshangok kontrasztját mutató nyelvek

Az UPSID-ban hat olyan nyelvet találunk,³⁷ amelyben van **θ**–**s** kontraszt, esetleg **ð**–**z** kontraszt is (ez utóbbi a burmaiban és az UPSID-ban nem szereplő angolban), de ezeknek a réshangoknak a dentális–alveoláris régióban csak egy zárhang felel meg fonációs típusonként. A két, különböző képzési helyű réshang közül az egyiket mindenképpen lehorgonyzatlannak kell tekintenünk. A jelenség oka az, hogy ezek a nyelvek egy olyan akusztikai kontrasztot használnak ki, amely a zárhangok esetében nem létezik.

3.4.8. Lehorgonyzatlan uvuláris zörejangokat tartalmazó nyelvek

Az UPSID-ban első ránézésre tíz olyan nyelvet találunk, amelyben legalább egy lehorgonyzatlan uvuláris réshang (kettőben zárhang is) van. Hangrendszerük szemrevételezése azonban azt mutatja, hogy az uvulárisok a sémi–hámi nyelvekben, valamint a mandarin kínaiban (500) és a baszkban (914) kiegészítő osz-

³⁶ „A mai dán nyelvben a **ð** hangban észlelhető szűküllet oly gyenge, hogy alig van hallható súrlódás, ezért lehet, hogy ezt a hangot az approximánsok közé kellene sorolni.”

³⁷ 213, 402, 417, 509, 709, 810.

tályt alkotnak a velárisokkal: az újhéberben (253) van veláris **k**, **g**, **x** és uvuláris **ḫ**, a szokotriban (254) van veláris **k**, **g**, **k'** és uvuláris **χ**, **ḫ**. A mandarin kínaiban van veláris **k**, **k^h** és uvuláris **χ**, a baszkban van veláris **k**, **g** és uvuláris **χ**.

Ezekben a nyelvekben tehát nincsenek valóban lehorgonyzatlan uvulárisok, ilyeneket csak a maradék hat nyelvben találunk. Az újarámban (255) és a tuaregben (257) van veláris **k**, **g** és uvuláris **q**, **χ**, **ḫ**. A suiban (403) egy teljes veláris sor mellett van uvuláris **q**, **q^h**, **ḫ**, de nincs **χ**, a kunimaipában (620) van **Ḡ**, de nincs **q**, a jukagirban (907) a **k**, **g** mellett van **q**, **ḫ**, de nincs **Ḡ** és **χ**, a grúzban (910) van **q'**, **χ**, **ḫ**, de nincs **q**.

3.4.9. Faringális réshangokat tartalmazó nyelvek

Az irodalomban faringális (azaz garat-)hangnak kétféle képzési helyű hangot szoktak feltüntetni, az egyik valóban faringális, a másik epiglottális. Az UPSID 13 nyelvben tüntet fel faringális réshangot, ezek közül nyolcban kettőt. A faringális réshangoknak zárhangok sehol nem felelnek meg, hacsak egyes nyelvekben nem soroljuk be őket a veláris vagy az uvuláris zárhangok mellé.³⁸ A garatot, úgy tűnik, nem lehet összezárni, ami zárhang képzését lehetővé tenné. Ez annak ellenére így van, hogy egyes fonetikusok szerint a hangszalagokkal kezdődően a hangcsatorna bármely pontján lehet zárhangot képezni.³⁹ A garat egy olyan szakasza a hangcsatornának, amely a zörejhangok közül kizárólag réshangok képzésére alkalmas. Ebből az is következik, hogy ezek a nyelvek nem tekinthetők igazán anomáliásnak. Megjegyzem, hogy olyan nyelv nincs, amelyben volna zöngés garatréshang zöngétlen garatréshang nélkül.⁴⁰

3.4.10. Retroflex réshangot tartalmazó nyelvek

A retroflex réshangok egy részét alveoláris zárhang(ok) horgonyozza(-ák) le, így például a hopiban (738). Négy nyelvben találtunk lehorgonyzatlan retroflex réshangot, az örményben (022), a tarascanban (747),⁴¹ az araukánban (837), ahol van zöngétlen retroflex affrikáta és zöngés réshang, de a kettő „között” semmi, valamint a csukcsban (908).

³⁸ Ilyen módon nem besorolható réshangokat tartalmaznak: 256, 407, 911, 912.

³⁹ „Noha a zöngétlen epiglottális zárhang számára nincs IPA jel, ez egy artikulálható hang... fiziológiailag lehetséges volna a hangcsatorna bármely pontján semleges helyű zárhangot képezni az ajkaktól a gégeig” Laver (1994: 206).

⁴⁰ Ladefoged – Maddieson (1996: 37–38) említést tesz epiglottális zárhangokról is. A sémi nyelvekben gyakori faringális réshangokról ezt írják: „a sémi nyelvek faringális réshangoknak nevezett hangjai gyakran nem faringálisak és nem réshangok” Ladefoged – Maddieson (1996: 168).

⁴¹ Ennél a nyelvnél a táblázatban (386) a retroflex réshang tévedésből a palatális oszlopban van feltüntetve. A szegmentumjegyzékben (231) már jó helyen van felsorolva.

3.4.11. Egyéb

Ezekén kívül még körülbelül tíz nyelvben találunk egy-egy olyan lehorgonyzatlan hangot, amely nem illik bele egyik fentebb fölállított osztályba sem. Ezekből ízelítőül néhány. A grúzban eggyel több ejektív zárhang van, mint egresszív (a **q'** lóg ki a sorból), tipológiai megfontolások és a réshangokkal való párhuzam miatt azonban nem látom indokoltnak, hogy az ejektíveket tartsuk elsődleges fonációjú zárhangoknak ebben a nyelvben. A mongolban és az akomában nincs **k^h**, illetve **k**, a veláris sor tehát teljes egészében lehorgonyzatlan.

A kewa nyelv (610) mássalhangzókészlete a következő: **t, c; ^mb, ⁿd, g; ^hɸ, s, x; m, n, ɲ**. Mindenképpen problémát jelent, a kérdés csak az, milyen jellegűt. Vagy azt mondjuk, hogy a velárisok és a palatálisok egy sort alkotnak, ebben az esetben pusztán p-hiányos lesz a nyelv. Vagy észrevevessük azt, hogy a (pre-nazalizált) zöngés és a zöngétlen zárhangok a képzési helyek tekintetében kiegészítő eloszlást mutatnak (a **t–ⁿd** kivételével) – bár egy ilyen helyzetben számomra is bizonytalan, hogy mi a helyes elemzési eljárás.

Az eve (114) és az iai (422) nyelvekben **f–ɸ** kontrasztot találunk, noha csak egy zöngétlen labiális zárhanggal rendelkeznek, itt tehát hasonló a probléma, mint a **θ–s** kontrasztot mutató nyelvek esetében.

3.5. A nazálisok

A nazálisokra vonatkozó tipológiai ismereteink alapját Ferguson (1963) vetette meg, eredményeit Maddieson (1984: 59–72) sem módosította, jobbra csak igazolta, esetenként kibővítette Ferguson általánosításait. A nazálisok esetében az elsődleges fonáció a modális zöngé, a másodlagos a zöngétlenség, a mormolt zöngé vagy a „túllegegős” zöngé (breathy voice). A másodlagos fonációjú nazálisok száma aránytalanul kisebb, mint a másodlagos fonációjú zörejangoké. Az UPSID-ban található összesen 1057 nazális fonémának 88.4%-a zöngés, mindössze 3.4%-a zöngétlen, 3.2%-a mormolt zöngés, „túllegegős” zöngés nazálisból pedig három van, kettő a hindi–urduban⁴² és egy a kungban.

Egy adott nyelvben a nazálisok, hasonlóan a réshangokhoz, soha nem különböztetnek meg több fonációs típust, mint a zárhangok. A nazálisok által megkülönböztetett fonációs típusok száma háromnál nem több. Három típust találunk több délkelet-ázsiai és észak-amerikai nyelvben.⁴³ A nazálisok között az elsődleges fonációjúak (a zöngések) szigorúan implikálják az elsődleges fonációjú zárhangokat saját képzési helyükön. Ez alól az UPSID-ban hat kivétel van, érdekes

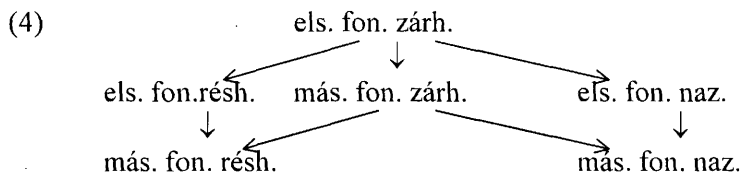
⁴² Több volna persze, ha Maddieson több ind nyelvet bevett volna az adatbázisába, hiszen az indiai szubkontinensen a „hehezett” zöngés zörejangok, nazálisok, sőt helyenként likvidák megleté a rendszerben erőteljes areális vonás.

⁴³ Ladefoged – Maddieson (1996: 107).

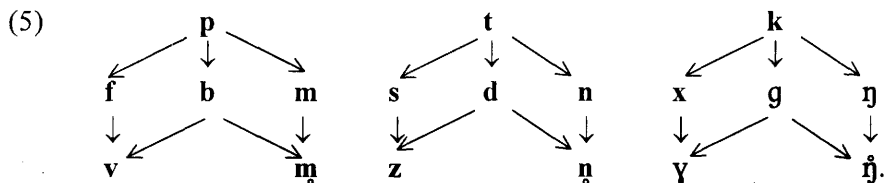
módon mind a hat nyelvben a palatális **ɲ** a lehorgonyzatlan hang.⁴⁴ A másodlagos fonációjú nazálisok mindig szigorúan implikálják az elsődleges fonációjukat a saját képzési helyükön, ez alól kivétel nincs. A másodlagos fonációjú nazálisok szintén mindig szigorúan implikálják a másodlagos fonációjú zárhangokat saját képzési helyükön.⁴⁵ Ez alól két kivételt találunk, a hopit és az aleutot: ezekben a nyelvekben mind a zengőhangok, mind a réshangok zöngés és zöngétlen kontrasztív változatokban léteznek, míg zárhangokból csak zöngétlenek vannak.

A nazálisok ugyanakkor semmilyen implikációs viszonyban nem állnak a réshangokkal; nem nehéz olyan nyelveket találni, amelyek több nazálíst tartalmaznak, mint réshangot, ilyen például a nganaszan (tavgi), ahol négy eltérő képzési helyű nazális található (**m**, **n**, **ɲ**, **ŋ**), de csak két réshang (**s**, **ʃ**).

A nazálisok tehát, úgy tűnik, ugyanazon elv szerint állnak implikációs viszonyban a zárhangokkal, mint a réshangok. Általánosságban ábrázolva, itt csak két fonációs típussal:

Kiegészítve a fentebb adott ábrát, három képzési helyre vonatkoztatva:

3.6. Likvidák

A likvidák osztályába két hangtípus tartozik, a laterális approximánsok és az *r*-típusú hangok (Ladefoged – Maddieson 1996). Ezek fonetikai hasonlósága (sőt, az *r*-típusba tartozó hangoké önmagukban is) távolról sem nyilvánvaló, egy osztályba

⁴⁴ Eve (114), efik (119), szongai (200), jávai (409), csamorro (416), auka (818). Ezek közül azonban mindössze kettőben (efik, auka) találunk több képzési helyet a zárhangok, mint a nazálisok esetében. A palatális nazalist mindazonáltal a többi négyben sem tekintem lehorgonyozottnak, ugyanis az évében *ts*-hez, a jávaiban *t*-hez, a csamorróban *ts*-hez, a szongaiban pedig esetleg levezethető (tehát nem lexikális) *tj*-hez kellene kötni.

⁴⁵ Maddieson (1984: 69) az általánosítások felsorolásánál implikált m á s s a l h a n g z ó k a t említ, de az adatbázisból egyértelműen kiderül, hogy elegendő a zárhangokra szorítkozni.

sorolásuk igen gyakran fonológiai alapon történik (pl. egyező fonotaktikai viselkedésükre való tekintettel). Amennyire forrásaink látni engedik, az implikációs hierarchiába is besorolhatók egységesen, a következő megfontolások alapján:

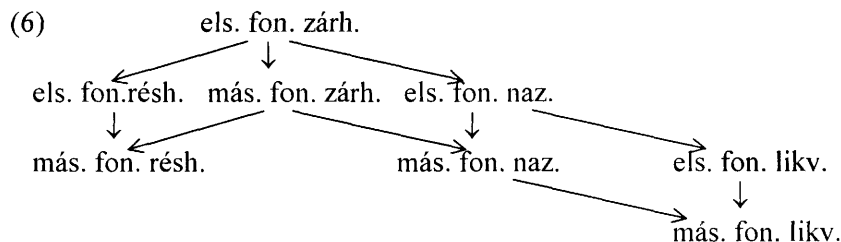
(i) A likvidák egyik típusa sem és együttesen vett részrendszere sem szokott több elemet tartalmazni, mint a nazálisoké.

(ii) A likvidák egyik típusa sem és együttesen vett részrendszere sem szokott több fonációs típust megkülönböztetni, mint a nazálisok.⁴⁶

Ami a likvidák és a nazálisok képzési hely szerinti implikációs viszonyát illeti, azt a nazálisok és a réshangok zárhangokkal fennálló viszonyához hasonlóan vizsgálni nem lehet, mert a likvidák képzési helye szinte kizárólagosan a dentális–alveoláris régió. A palatális laterális λ megtalálható az UPSID-ban 13 nyelvben, ezen nyelveknek pedig mindegyikében megtalálható a palatális nazális η . Ami a retroflex laterálisról illeti, ezzel 21 nyelv rendelkezik, ezek közül pedig csak négyben nincs retroflex nazális. A négy közül azonban mindössze kettőben van kontraszt a retroflex és a dentális–alveoláris laterális között, a másik kettőben a retroflex laterális megfeleltethető a dentális–alveoláris nazálisnak.

A laterálisok képzési helyének sajátos jellegét mutatja az, hogy a likvidák függő viszonyban állnak a nazálisokkal, jóllehet laterális nazális nincs. Erre való tekintettel a laterálisokat valószínűleg ott sem a laterális affrikátákhoz kellene kötni, ahol ilyenek előfordulnak.

Az eddig elmondottak alapján tehát a likvidákat is besorolhatjuk a mássalhangzók implikációs hierarchiájába:

A likvidák fonációs típusai minden esetben ugyanazok, mint a nazálisokéi. Ehhez a sémához képest elenyészően csekély kivételt jelentenek az olyan hangrendszerek, mint a mongolé, amelynek zengőhangjai a következők: **m, n, r, l, ɭ, j**. Itt, amint látjuk, két nazálissal három likvida áll szemben, ezek közül a laterálisok ráadásul két fonációs típust különböztetnek meg. Megjegyzem azt is, hogy a zöngétlen laterálisok esetében sokszor nem állapítható meg, hogy réshangok vagy approximánsok-e.

⁴⁶ Erre találunk egy utalást Ladefoged – Maddieson (1996: 198)-ban: „Amint az a zöngétlen laterális approximánsokkal rendelkező nyelvekben rendszeresnek tűnik, az iaiban vannak zöngétlen nazálisok is”; ugyanitt említene egy ebből a szempontból kivételes nyelvet, a todát.

3.7. A szűkebb értelemben vett approximánsok (félhangzók)

Ha az approximánsok és a likvidák csoportját kettéválasztjuk, a következőket állapíthatjuk meg a fennmaradó approximánsokról: képzési helyük palatális és labioveláris, a két leggyakoribb approximáns tehát az **i** és az **u** magánhangzók-nak felel meg. Más képzési helyű félhangzókat (palatolabiális, labiodentális, veláris) rendkívül kevés (jobbára ötnél kevesebb) nyelvben találunk az UPSID-ban; az **ɥ** például összesen négy nyelvben adatolt. Mivel a források valószínűleg ezeket a hangokat sem mindig sorolják be megbízhatóan (vö. a **v**-hangokról fentebb mondottakat), ezeknek a marginálisnak tűnő hangoknak a tárgyalásától el fogok tekinteni.

Mivel a félhangzókat magánhangzós képzési helyek jellemzik, ebből a szempontból nem összemérhetők a többi mássalhangzóval. Amit lehet vizsgálni velük kapcsolatban, az fonációs típusaik megoszlása a mássalhangzórendszer egészéhez képest. Mintegy 20 olyan nyelv van az adatbázisban, amely a modális zöngén kívül legalább még egy fonációs típust alkalmaz ebben a hangosztályban. Ha azt vizsgáljuk, hogy a fonációs típusok megkülönböztetésében melyik másik hangosztálytól függenek a félhangzók, a következő megoszlást kapjuk: a húsz nyelv közül négyben a zörejhangoktól függenek (a három esetből egyben a zárhangoktól, a másik kettőben számomra nem eldönthető, hogy a zárhangoktól vagy a réshangoktól függenek-e), hatban a nazálisoktól (ez azt jelenti, hogy vagy nincsenek likvidák a nyelvben, vagy kevesebb fonációs típust különböztetnek meg, mint a félhangzók), tizen pedig a likvidáktól.

Ezekből a számokból több következtetést is levonhatunk. A tíz eset a hattal és a négygel szemben első látásra elegendőnek tűnik ahhoz, hogy a félhangzókat is besoroljuk a likvidák alá az implikációs hierarchiában. Ha azonban szembeállítjuk egymással a hierarchiába valóban illő és az abból kilógó nyelveket, az arány már tíz-tíz, ez pedig inkább arra utal, hogy a félhangzók függetlenebbek a többi mássalhangzótól, mint azok egymástól. Az mindenestre igaz, hogy a félhangzók önmagukban nem mutathatnak föl olyan fonációs típusokat, amelyeket csak ők képviselnek a mássalhangzórendszerben. Azon kívül azonban, hogy legalább a zörejhangokkal függő viszonyban állnak, nem sokat tudok róluk mondani.

Kivételes helyzetükre kézenfekvő magyarázat volna az, hogy a félhangzók nem „valódi” mássalhangzók, történetileg pedig gyakran jönnek létre magánhangzókból. A helyzet azonban az, hogy a félhangzók fonációs típusai a magánhangzók fonációs típusaitól sem függenek. Több olyan nyelv van, amelyben a magánhangzók csak zöngések lehetnek, míg a félhangzók laringalizáltak vagy zöngétlenek is.

3.8. A mássalhangzórendszerek implikációs hierarchiájának fonológiai jellemzéséhez

A hierarchia egyik dimenziója a fonációs típus. Ezt ebben az összefüggésben általánosságban lehet úgy érteni, hogy magában foglalja mind a laringális, mind a pulmonikus tevékenység különböző paramétereit. Másik dimenziója a szűkület mértékével és jellegével függ össze. A zárhangok tisztán képviselik a legnagyobb, a réshangok a közepes mértékű szűkületet. A nazálisok egyszerre hordozzák a legnagyobb (zár) és a legkisebb (approximáns) szűkület jellegzetességeit, hiszen a szájüregben teljes zár jellemzi őket, ugyanakkor a levegő akadálytalanul és ebből adódóan zörejmentesen áramlik ki az orrüregben keresztül. A likvidákra szintén az approximáns-szűkület a jellemző, azonban – szemben a valódi approximánsokkal, a félhangzókkal – a szájüreg középvonala mentén akadályképzéssel artikuláljuk őket, amely vagy valóban csak a középvonalra szorítkozik, oldalra már nem (így a laterálisoknál), vagy annyira rövid, még ha esetleg ismétlődő is, hogy valódi zörejt nem kelt a felpattanása (így a rotikusoknál).

Látható tehát, hogy a hierarchiában egymással közvetlen viszonyban álló képzésmód-típusok minimálisan különböznek egymástól, ami a szűkületet illeti. Ennek köszönhető az, hogy a nazálisok és a réshangok között semmiféle viszony nincs, hiszen nincs közös jegyük sem. Érdekes felfigyelni arra, hogy a mássalhangzórendszerek, szemben a magánhangzórendszerekkel, nem a maximális, hanem a minimális különbségek elve szerint épülnek fel. Ez alól természetesen kivételt képeznek a félhangzók, a mássalhangzórendszerek eme minden egyébtől független elemei, melyek fonetikailag inkább a magánhangzókkal mutatnak rokonságot. Lehet, hogy a minimális különbségek elve csak a zörejhangok osztályán belül érvényesül, hiszen minden nyelvben vannak zörejhangok és zengőhangok is, ami önmagában maximális különbséget jelent. Valószínű, hogy ez egy lényeges tulajdonsága az emberi nyelvek hangrendszerének, de ebben a dolgozatban nem fogok ennek tágabb összefüggéseivel foglalkozni, csak a hangzóssági változásoknak a hangrendszerrel való kapcsolatával.

3.9. Az implikációs hierarchia és a hangzósság

Amint az a fentiekből látható, a mássalhangzók implikációs hierarchiájának felépítésében igen nagy szerepet játszik a hangzósság. Konkrétan a következőkben érhető ez tetten:

A zörejhangok között egyértelműen annál függőbb helyzetű a szegmentum, minél nagyobb a hangzóssága. Az elsődleges fonáció a zörejhangok között sehol nem a zöngé valamelyik formája, hanem a zöngétlenség, vagy aspirációval, vagy

anélkül. A réshangok szintén függő helyzetűek a zárhangokhoz képest. Látható, hogy a zöngés zárhangok és a zöngétlen réshangok elvileg nem hozhatók egymással implikációs viszonyba, ami összefügghet azzal, hogy a hangzósság tekintetében is kérdéses a közöttük fennálló viszony. Olyan nyelvek létezését, amelyekben kétféle fonációjú zárhang van, de nincsenek réshangok, az általam fölállított implikációs hierarchia megengedné, de a valóságban ilyen mindössze ötöt találunk az UPSID-ban, ami nevezhető gyenge értelemben vett implikációnak.⁴⁷

A zörejhangokhoz képest függő helyzetűek a nagyobb hangzósságú szegmentumok közül a nazálisok és a likvidák, továbbá a likvidák maguk is függő helyzetűek a nazálisokhoz képest. A nazálisok, illetve a likvidák csoportján belül azonban már nem lehet ilyen egyértelműen megfeleltetni egymásnak a fonációs típusokat és a hangzósságot. Nem lehet azt mondani, hogy a modális zöngé (a zengőhangok elsődleges fonációs típusa) kisebb hangzósságú volna, mint a másodlagos fonációk (pl. a zöngétlenség). A félhangzók pedig még kevésbé illeszkednek a rendszer egészébe: róluk annyi mondható el, hogy nem képviselnek olyan fonációs típust, amely csak rájuk volna jellemző.

Az imént megfogalmazott általánosításhoz képest kivételesen viselkednek a palatálisok: ezek között valamivel (ha nem is sokkal) gyakoribb a hierarchia megsértése. A lehorgonyzatlan nazálisok mind palatálisok, jóllehet az egész adatbázisban mindössze hat ilyen szerepel. A 3.4.4-ben láttuk, hogy ugyanezen a képzési helyen számos nyelvben találhatók lehorgonyzatlan réshangok. A palatálisokra a 4.7-ben visszatérek.

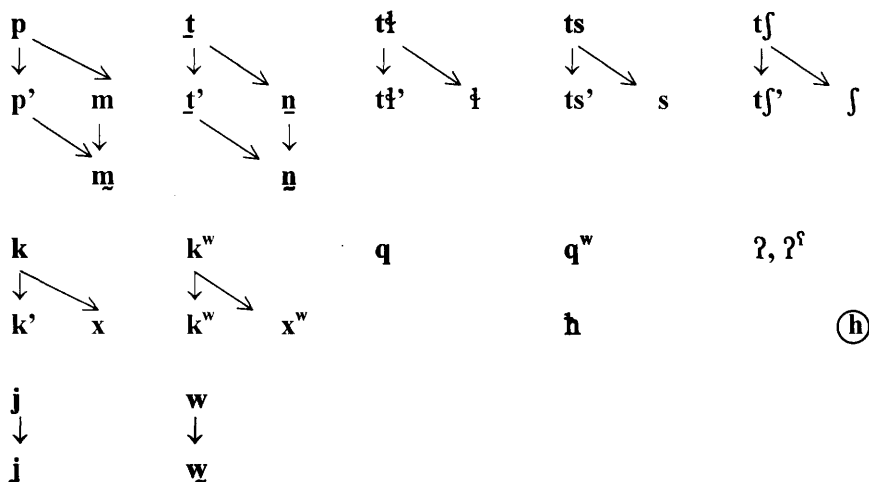
A laringálisok, elsősorban a leggyakoribb laringális hang, a **h**, szintén nehezen illeszthetők a rendszerbe.⁴⁸ Mivel a laringális hangok szinte minden szempontból (akár a szinkrón fonológiaelméletek, akár a nyelvtipológia, akár a hangtörténet elméletei számára) problémát jelentenek, elemzésük egy teljesen más témájú dolgozat tárgya kellene, hogy legyen, ezért itt nem fogok velük részletesebben foglalkozni.

⁴⁷ Ezek a következők: 361, 362, 619, 624, 818. A 420-ban van ugyan egy **h** szegmentum, azonban nem világos, hogy ez a réshangok közé sorolandó-e. Ha nem, akkor is csak hat ilyen nyelv van.

⁴⁸ A glottális zárhangot (?) 146, a **h**-t 202 nyelvben jelzi Maddieson (1984). A **h** ezek szerint független a ?-tól.

3.10. Illusztrációk

a) nootka⁴⁹

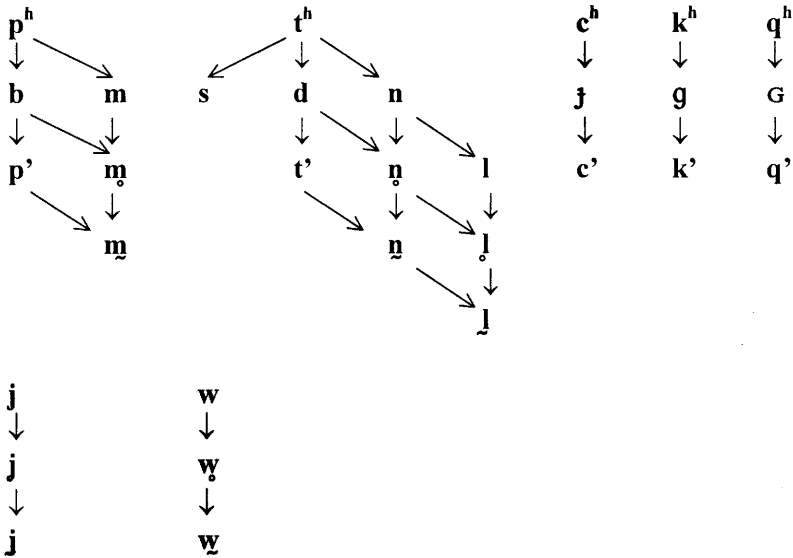
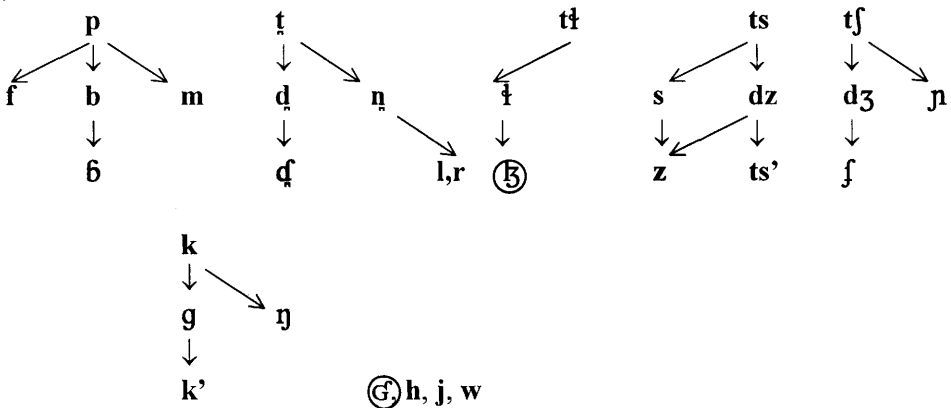
Látható, hogy a zörejhangok elsődleges fonációja a zöngétlenség, a másodlagos fonációjuk ejektívek. A zengőhangoknál az elsődleges fonáció a zöngesség, a másodlagos fonációjuk laringalizáltak (creaky voice). A szűken vett zárhangok és az affrikáták képzési helyükre nézve kiegészítő eloszlást mutatnak. Az egyedi lehorgonyzatlan hang a faringális **h**.

b) klamath⁵⁰

Ebben a nyelvben nincsenek lehorgonyzatlan elemek a rendszerben, ugyanakkor a zörej- és a zengőhangok fonetikailag eltérő módon képviselik a különböző fonációs típusokat. Nem áll módomban eldönteni, hogy melyik a másodlagos és melyik a harmadlagos fonáció.

⁴⁹ Maddieson (1984: 378) alapján. Itt technikai okokból mind a nazálisokat, mind a réshangokat a zárhangoktól jobbra lefelé jelölöm, mivel egy zárhangtól sehol nem függ egyszerre nazális és réshang.

⁵⁰ Maddieson (1984: 370) alapján.

c) ik⁵¹

A rendszer érdekessége az, hogy a zárhangok harmadlagos fonációja kétféle: labiálisan, dentálisan, palatálisan és uvulárisan implozív, alveolárisan és velárisan ejektív. Megjegyezzük, hogy az ik az egyetlen nyelv az UPSID-ban, amelyben palatális és uvuláris implozíva (ʃ, illetve ʈ̥) van. Az utóbbi, valamint a ʒ lehorgonyzatlan.

⁵¹ Maddieson (1984: 304) alapján.

4. Hangzósságot érintő változások a vizsgált (nem germán) nyelvekben

4.0. Bevezetés

Ebben a részben felsorolom azokat a hangváltozásokat, amelyek a germán csoporton kívül az általam vizsgált nyelvekben a zörejhangok hangzósságát érintik. A változásokat a minden esetben megjelölt, mérvadó forrásokból gyűjtöttem ki, abban az értelemben teljességre törekedve, hogy olyan változások ne maradjanak ki, amelyek jól adatolt, az érintett szegmentum tekintetében mindenképpen többségi („szabályos”) folyamatnak számítanak. Kihagytam azokat a változásokat a felsorolásból, amelyek több szegmentum szintagmatikus fúziójának eredményei (pl. *sk* > *ʃ*), ezeknél ugyanis egy szegmentum hangzósságának változásáról beszélni gyakorlatilag nem lehet, még ha elvileg nincs is kizárva. Kihagytam azokat a változásokat is, amelyek a források alapján szórványosnak, túl gyéren adatoltnak vagy fonetikailag nem kellőképpen meghatározhatónak tűntek – még a legjobban dokumentált nyelvek esetében is reménytelen és naiv próbálkozás volna az összes hangváltozást lajstromba venni. A felsorolást a szegmentumok hangzóssági osztályai szerint tagoltam, de a zengőhangok csoportját nem osztottam tovább, mivel engem elsősorban a zörejhangok érdekelnek, továbbá mert a zengőhangokat kevesebb változás is érinti. A változások típusai tehát a következők: (1) a fonációs típus változásai a zörejhangok között, (2) zárhang > réshang és réshang > zárhang, (3) zárhang > zengőhang, (4) réshang > zengőhang, (5) zengőhang > zárhang, (6) zengőhang > réshang.

A változások között nem meglepő módon néha ugyanolyan vagy közel ugyanolyan tartalmúakat találunk egymással távoli, vagy akár semmilyen rokonságban nem álló nyelvek esetében is.

4.1. A fonációs típus változásai a zörejhangok között

4.1.1. Zöngésedés

4.1.1.1. középgörög {*p t k*} > {*b d g*}/N₋

példa: óg. *pente* > kg. *pende* 'öt',⁵⁴

A zöngés zárhangok a változás idejében valószínűleg nem léteztek a rendszerben, vagy csak periferiálisan, jövevénytiszavakban, a korábbi zöngés zárhangok réshanggá válása (4.2.1.6.) eddigre igen előrehaladott (ha nem teljes) lehetett. Magánhangzóközi zöngésedés nincs.

4.1.1.2. ősbrit {*p t k*} > {*b d g*}/V₋V

példa: *katu- > walesi *cad* 'csata',⁵⁵

⁵⁴ Browning (1969). A forrásokat – pusztán technikai okokból – a példánál jelölöm. A nyelv (vagy nyelvi korszak) megjelölése a változás kimenetére vonatkozik.

A zöngés zárhangok léteztek a nyelvben a változás megtörténte, de éppen magánhangzóközi környezetben nem, mert ott réshanggá váltak (l. 4.2.1.7.).

4.1.1.3. magyar {p t k} > {b d g} (>{v z v}) / V(r)_V

példa: fu. *orpa(sə) ~ orwa(sə) > árva, *kätə > kéz, *(j)ikā > év⁵⁶

Eredetileg zöngés zárhangok nem léteztek a nyelvben, azokat (első ízben) ez a változás hozta létre. Valószínűleg nem zöngétlen réshangok alkották a közbülső állomást, ugyanis az egyetlen biztosan rekonstruálható ugor kori zengőközi zöngétlen réshang, a s nem zöngésedett (pl. *osz-ol*, *-lik* < ugor* *os-* < fu. *osa).

4.1.1.4. magyar {p t tʃ k} > {b d ʃ g} / N_

példa: u. *kumpa > hab, fu. *kunta 'vadászcsapat' > had, lonca > lágy, *tuŋke- > dug⁵⁷

A zöngés zárhangok legfontosabb belső forrása ez a változás. A nazálisok általában elvesztek a zöngésedés után (Bárczi 1962 szerint előtte). Az eredeti zöngés zárhangok (melyek a 4.1.1.3. változás eredményei voltak,) réshanggá váltak.

4.1.1.5. permi {p t c tʃ k} > {b d ʃ dʒ g} / N_

példa: u. *kumpa > votj. gjbəd 'tőzeg', zürj. gjbəd 'zsombék', u. *lamte > votj.-zürj. *lud 'mező, rét', *kunce > votj. kiz, zürj. kuʒ 'húgy', fu. *wanca > votj. vjʒ, zürj. vuʒ 'átlép', fp. *wanʃka > votj.-zürj. vug 'nyél'⁵⁸

A magyarhoz hasonlóan igen lényeges forrása ez a változás a zöngés zörejhangoknak a permiben. Szintén a magyarhoz hasonlóan a nazális eltűnik a zöngésedés után.

4.1.1.6. permi {réshang és affrikáta} > {zöngés} / S_S

példa: fp. *pečā > votj. pužim, zürj. požem 'fenyő', *sacə > votj. suʒ, zürj. suʒ- 'elér', u. *kuse- > votj. kiz-, zürj. kiz- 'köhög'⁵⁹

A zöngés szibilánsoknak a permiben fontos forrása volt ez a változás.

4.1.1.7. óind {p t t k} > {b d d g} / _# {V vagy C[zöngés]}

példa: *vāk b^havati > vāg b^havati 'hang hallatszik', *ab^harat idam > ab^harad idam 'elvitte azt'⁶⁰

A zöngésedés csak szóhatáron működött, szó belsejében nem volt zengőközi zöngésedés, csak sokkal később (l. a következő változást). A zörejhangok zöngességileg természetesen hasonultak szó belsejében is.

⁵⁵ Russell (1995: 114–115, 231–257).

⁵⁶ Rédei (1988), Sammallahiti (1988: 515–516), Kálmán (1965), Bárczi (1962).

⁵⁷ Rédei (1988), Sammallahiti (1988: 519–520), Kálmán (1965), Bárczi (1962).

⁵⁸ Rédei (1988), Sammallahiti (1988: 532). A **mp** hangkapcsolatra a *kumpa az egyetlen példa az uráliból, l. Bakró-Nagy (1992).

⁵⁹ Rédei (1988), Sammallahiti (1988: 532). A -V**m** végződés képző.

⁶⁰ Wackernagel (1896: 327–328).

4.1.1.8. középföldi {p p^h t t^h ʈ ʈ^h tʃ k k^h} > {b b^h d d^h ɖ ɖ^h dʒ g g^h} / V _ V

példa: szkt. *kapha* > ki. *kabha* 'váladék', *śōka* > *sōga* 'bánat'⁶¹

A zöngésedés fúziót eredményezett ebben a környezetben az eredeti zöngések és zöngétlenek között. A fent aspiráltak jelölt zöngés zárhangok esetleg inkább „breathy voiced” jellegűek lehettek.

4.1.1.9. északnyugati újindóárja {zárhang és affrikáta} > {zöngés} / N _

példa: szkt. *paptʃa* > szindhi *papɖʒa* 'öt', *aŋka* > *aŋgu* 'jel'⁶²

Zengőközi helyzetű zörejhangok a nazális + zár (és affrikáta) csoportokat kivéve egyébként már a középföldben sem voltak, mert magánhangzók között elvesztek, mássalhangzók mellett pedig geminátává váltak a másik mássalhangzót magukhoz hasonlítva. A szegmentumkészletben a zöngés zörejhangok már a legkorábbi időkben megtalálhatók voltak.

4.1.1.10. csagatáj t > d / # _

példa: *taqī* > *daqī* 'és, is', *tī-* > *dī-* 'mondani'⁶³

Mindkét szegmentum létezett korábban is, tehát nem jött létre új elem. Ez a zöngésedés egyébként jellemző sok török nyelvre. Azonban sokban közülük, és idetartozik a csagatáj is, ez a zöngésedés nem történik meg magánhangzóközi helyzetben: *itip* 'tevő', *ataš* 'drusza'.

4.1.1.11. azerbajdzsán k > g / # _ és többszótagú szó végén

példa: *kara* > *gara* 'fekete'⁶⁴

A k eme változása komplementer eloszlást mutat a spirantizálódással (l. 4.2.1.18.), amely csak szó belsejében és egyszótagú szavak végén történik meg. A zöngés-zöngétlen kontraszt a török nyelvekben már a legkorábbi időben bizonyítható, ezek a zöngésedések tehát rendszerszinten nem hoznak létre új elemeket.

4.1.1.12. azerbajdzsán tʃ > dʒ / _ V nem első szótagban

példa: *ayacīn* > *a yağīn* 'fa GEN'⁶⁵

A dʒ-t a török nyelvekben általában újkeletű szegmentumnak tartják (a többségi nézeteket foglalja össze a kérdésben Bazin 1959a, Doerfer 1976: 28 az ellenkező véleményen van).

4.1.1.13. karaim {k kⁱ p} > {g (> ɣ) gⁱ b} / V _ V

példa: *topraqī* > *toprayī* 'területe', *yurākimā* > *yurāgimā* 'szívembe', *ğāvapī* > *ğāvabī* 'válasza'⁶⁶

Ez a zöngésedés a t-t nem érintette, továbbá csak főneveknél zajlott le, igék esetében nem (*tapar* 'talál', *cīqa* 'kijön'). Új elemeket nem vezetett be.

⁶¹ Masica (1991: 180–181).

⁶² Masica (1991: 203).

⁶³ Eckmann (1959b: 146–147).

⁶⁴ Caferoğlu – Doerfer (1959).

⁶⁵ Caferoğlu – Doerfer (1959).

⁶⁶ Pritsak (1959a).

4.1.1.14. nyugati középíráni nyelvek {p t tʃ k} > {b d dʒ g}/ V_

példa: *pitā* > *pid* 'apa'⁶⁷

A zöngés zárhangok léteztek az iráni nyelvekben, de abban a környezetben, ahol ez a változás történt, a nyugati középíráni nyelvekben nem voltak megtalálhatók, ugyanis ott előzőleg a zöngés zárhangok réshangokká váltak (l. 4.2.1.24., 4.2.1.25.).

4.1.1.15. szogd {p t ts (?) tʃ k} > {b d dz (?) dʒ g}/ N_

példa: óiráni *panca* > szogd *panj* 'öt'⁶⁸

A zöngés zárhangok azért új elemek a rendszerben, mert az eredeti zöngés zárok a szogd-ban minden környezetben réshangokká váltak, l. 4.2.1.25. Ez a zöngésedés később kiterjedt és minden zöngés hang után bekövetkezett.

4.1.1.16. keleti középíráni nyelvek {ft xt} > {βd γd}

példa: óiráni *hapta* > *hafta > oszét *avd* 'hét', *rixta* > *liγd* 'megmenekült'⁶⁹

A zöngés réshangokban ez a változás olyan elemeket hozott létre, amelyek az iráni nyelvek legkorábbi változataiban nem léteztek, mindazonáltal nem ez volt az egyetlen forrásuk. Némiképpen meglepő a mássalhangzócsoportok zöngésedése, de egyes keleti középíráni nyelvekben, elsősorban a szogdban különösen gyakoriak a zöngés zörejhangeket tartalmazó mássalhangzócsoportok.

4.1.1.17. khotáni és tumsuqi {f θ x} > {β δ γ} / #_r

példa: **χrausa-* > *γrus* 'hívni'⁷⁰

Magánhangzóközi helyzetben egyébként eltűnnek ezek a szegmentumok, szókezdő helyzetben azonban, ha nem *r* követi őket, zárhangokká válnak (l. 4.2.2.6.). Ez a változás is egyik forrása volt a zöngés réshangoknak.

4.1.1.18. pasto {p t k} > {b d g}/ N_

példa: **hampānika-* > *banāy* 'bendő, bőrzsák', *han-tāpakah* > *dobay* 'nyár', *hankārāja-* > *gor* 'látni'⁷¹

A nazális eltűnt, hasonlóan a magyarban látott zöngésedéshez (4.1.1.4.). Új elemek nem jöttek létre.

4.1.1.19. oszét {p t tʃ} > {b (>v) d dz} / V_, C[zöngés]_

példa: **karta-* > *kard* 'kard', **tāpaya-* > *tavun* 'melegíteni', *ham-pūta > *æmbud* 'rohadt', *panca > *fonʒ* 'öt'⁷²

A *b* csak *m* után maradt meg, a zöngésedés környezeteiben egyébként mindenütt *v* lett belőle. Az elemek, amelyek létrejöttek, nem újak, kivéve a *dz* zöngés affrikátát. Érdekes, hogy a *x* és a *f* nem zöngésednek ugyanebben a környezetben.

⁶⁷ Sundermann (1989: 108).

⁶⁸ Sims-Williams (1989: 178–180).

⁶⁹ Sims-Williams (1989: 178–180).

⁷⁰ Emmerick (1989: 213–214).

⁷¹ Skjærvø (1989b).

⁷² Thordarson (1989: 464).

4.1.1.20. türkmén {zöngétlen zörej} > {zöngés} / _ {zöngétlen zörej} vagy {zöngétlen zörej}_

példa: *aktar* > *agtar* 'cserélni', *baſka* > *baſga* 'másik', *hattā* > *hatdā* 'ugyanaz'⁷³

Igen különös változás, az általam ismert egyetlen példa a szomszédos helyzetben történő zöngességi elhasonulásra. A nyíl bal oldalán található alakokat az oszmánli ugyanebben a formában őrzi.

4.1.1.21. pre-óspanyol {p t k} > {b d g} / V_(r)V

példa: lat. *cupa* > *cuba* 'hordó', *rota* > *rueda* 'kerék', *securus* > *seguro* 'biztos'⁷⁴

A zöngés zárhangok később réshangokká váltak, l. 4.2.1.1. A zöngés zárhangok nem voltak új elemek, a latin is rendelkezett velük. Amint az a többi példából is látható lesz, a magánhangzóközi zöngésedés szinte minden latin leánnyelvben igen általánosnak mondható.

4.1.1.22. rétoromán {zárhang és affrikáta} > {zöngés} / V_V

példa: lat. *rota* > *roda* 'kerék'⁷⁵

A változás nem hozott létre új szegmentumokat.

4.1.1.23. portugál {p t k} > {b d g} / V_V

példa: lat. *cupa* > *cuba* 'hordó', *rota* > *roda* 'kerék', *securus* > *seguro* 'biztos'⁷⁶

A változás nem hozott létre új szegmentumokat.

4.1.2. Zöngétlenedések

4.1.2.1. ó- vagy középspanyol {z z} > {s s}

példa: *dezir* 'mondani', *espeſo* 'elköltött', *casa* 'ház'⁷⁷

Környezetfüggetlen erősödés, amely egy lehorgonyzatlan (z) és egy lehorgonyzott (z) hangot tüntetett el a rendszerből.

4.1.2.2. lazio-i olasz d > t / # _ V és V_V

példa: *pedem* > *pete* 'láb', (*illa*) *dies* > *la ti* 'a nap', *dentes* > *tienti* 'fogak', *decem* > *tieſi* 'tíz'⁷⁸

Környezetfüggő fúzió, a hagyományosan várttól meglehetősen eltérő környezetben. Másutt, példáulul geminációban, a d zöngés marad: *fice te acqua e dde terra* 'vízből és földből alkotta'.

4.1.2.3. ó- vagy középspanyol ʒ > ʃ

példa: *fijo* 'fia'⁷⁹

⁷³ Bazin (1959b: 311).

⁷⁴ Penny (1991: 67–71).

⁷⁵ Haiman – Benincà (1992: 71–73).

⁷⁶ Teyssier (1980: 11–20).

⁷⁷ Penny (1991: 87–88).

⁷⁸ Rohlf (1966: 203–206).

⁷⁹ Penny (1991: 87–88).

Szintén környezetfüggetlen erősödés, amely egy lehorgonyzatlan hangot tüntet el a rendszerből. A *ʃ* később *x*-vá változott.

4.1.2.4. hakasz nyelvek *z* > *s* / *_*#

példa: *az* > *as* 'kevés',⁸⁰

4.1.2.5. jakut *z* > *s* / *_*#

példa: **qiz* > *kis* 'lány',⁸¹

A jakutban szó végén *s*-ben esik egybe a *z*, a *ʃ* és a *tʃ*. Ugyanezeket a szegmentumokat más környezetekben más, részben egységes változások érik (l. 4.2.1.21., 4.2.2.4., 4.2.2.5.).

4.1.2.6. jakut *d* (ð) > *t*

példa: **adaq* > *atax* 'láb', **quduruq* > *kuturuk* 'farok',⁸²

Környezetfüggetlen erősödés, amely eltünteti egy elemet a rendszerből.

4.1.2.7. csuvas *d* (ð) > *t* / {*n l r*}*_*

példa: **qunduz* > *hantar* 'hód',⁸³

Az esetek egy kis hányadában a reflex nem *t*, hanem *tʃ*. A változás nem hozott létre új elemet.

4.1.2.8. rétoromán és északi olasz nyelvjárások {zörejhang} > zöngétlen / *_*#

példa: lat. *legit* > **ledz* > rr. *letʃ* 'olvas', *novus* > *no:f* 'új', *integrum* > **intreg* > *intriək* 'teljes', *ovum* > piemonti *øf* 'tojás', *longus* > milánói *loŋk*⁸⁴

A sok nyelvire jellemző zöngéj zöngétlenedés itt sem hozott létre új elemeket.

4.1.2.9. toda *v* > *f* / *V _ V*

példa: *kify* ~ kannada *kivi*, tamil *cevi* 'fűl',⁸⁵

A *f* korábban nem létezett a nyelvben.

4.1.2.10. toda *v* > *p* / *# _*

példa: to. *por-* ~ tamil *varu* 'jön', to. *peɭ* ~ viral 'ujj',⁸⁶

Részleges fúzió volt a változás következménye, hiszen a *p* szegmentum már létezett a rendszerben. Lásd még az előző és a 4.2.2.15. számú változást.

4.1.2.11. óind {zörejhang} > zöngétlen / *#*

példa: **suyug-* > *suyúk* 'jó felszerelés',⁸⁷

⁸⁰ Pritsak (1959d: 608).

⁸¹ Poppe (1959: 677).

⁸² Poppe (1959: 678).

⁸³ Benzing (1959: 710).

⁸⁴ Haiman – Benincà (1992: 71–73), Rohlf (1966: 422 és köv.).

⁸⁵ Zvelebil (1970).

⁸⁶ Zvelebil (1970).

Környezetfüggő zöngétlenedés, amely csak korábban is létező hangokat hozott létre. Ez a változás korábbi az 4.1.1.7-ben említetténél (sőt még az óind palatalizációnál is).

4.1.3. Egyéb fonációs változások

4.1.3.1. balti-szláv, kelta és iráni $\{b^h d^h g^h\} > \{b d g\}$

példa: ie. $*b^herō(mi)$, $b^hereti > \text{ószl. } berp$, óír $berid$ 'viszek', $*d^ūmus > dym$ 'füst', $*g^hostis > gost$ 'vendég',⁸⁸

Kondicionálatlan változás, amely fúziót eredményezett az eredeti **b d g** szegmentumokkal.

4.1.3.2. kurukh, malto $t > t^h / V\_V$

példa: ku. $bitharna \sim ta. vetir$ 'virágzik', malto $cithge \sim ta. citar$ 'esőcsepp',⁸⁹

Ebben a pozícióban a zárhangok egyébként zöngésednek és sokszor réshanggá, illetve approximánssá válnak a dravida nyelvekben, ennek a hehezetedésnek tehát elvileg lehetne a gyengülések között a helye.

4.1.3.3. latin $\{b^h d^h\} > \{b d\}$ kivéve szó elején

példa: ie. $*tib^hej > \text{lat. } tibi$ 'neked', $*med^hjos > medius$ 'középső',⁹⁰

Ez a változás új szegmentumot nem hozott létre, viszont 4.2.1.42-vel együtt eltüntette a **b^h d^h** zárhangokat. Sihler (1995) egy köztes **p^h t^h** fázist feltételez, szerintem indokolatlanul.

4.1.3.4. latin $g^h > g / N\_$

példa: ie. $*d^hing^ho > \text{lat. } fingo$ 'alakítok',⁹¹

A változás egy létező szegmentumot hozott létre és hozzájárult ahhoz, hogy az ún. aspirált zárhangok eltűnjenek a rendszerből. L. még ehhez az előző változást, valamint 4.2.1.42-t.

4.2. A szűkület változása zörejhangok között

4.2.1. Zárhangok réshanggá válása

4.2.1.1. pre-óspanyol $\{b d g\} > \{\beta \delta \gamma\} (> \emptyset) / V\_ (r)V$

példa: lat. $cibus$ 'élelem' > ósp. $cevo$ 'csalétek', $vadus > vado$ 'gázló', $legalis > leal$ 'törvényes',⁹²

A dentális és a veláris esetében a többségi fejlődés az eltűnés, a labiálisnál nem. Ebben a környezetben részben egybeestek az eredeti zöngés és a zöngétlen zárhangok (l. 4.1.1.21.). A zöngés réshangok új elemek voltak a hangrendszerben, a mai napig kiegészítő eloszlásban állnak a zöngés zárhangokkal. A **b**, amelynek réshanggá válása magánhangzóközi helyzetben valószínűleg már a vulgáris latinban megtörtént, egybeesett az eredeti **w**-vel, az

⁸⁷ Wackernagel (1896).

⁸⁸ Szemerényi (1990: 57).

⁸⁹ Zvelebil (1970).

⁹⁰ Sihler (1995: 193 és köv.).

⁹¹ Sihler (1995: 193 és köv.).

⁹² Penny (1991: 67–71).

óspanyol kor végén pedig a **p**-vel is. Hasonlóan a 4.1.1.21-ben bemutatott zöngésedéshez, a magánhangzóközi réshangzósodás is széles körben jellemző a latin leánynyelvekre.

4.2.1.2. óspanyol–középspanyol {**ts dz**} > {**ʃ z**}

példa: *deçir* 'lemenni', *dezir* 'mondani'⁹³

A változásnak semmilyen strukturális hatása nincs, se fúziót, se hasadást nem eredményezett. Szigorúan véve lehorgonyzatlan réshangot hozott létre, hacsak nem a palatoalveoláris affrikáta horgonyozza le, a veláris zárhangok pedig a palatoalveoláris réshangokat.

4.2.1.3. déli olasz nyelvjárások {**b d g**} > {**v ð ɣ**} / V _ V és # _

példa: *bene* > *vene* 'jól (van)', *pedem* > *peðe* 'láb', *decem* > *ðece* 'tíz'⁹⁴

Környezetfüggő gyengülés, amely új elemet hozott létre. A gyengülés eredménye lehet **r** is. A gyengülés (ugyanúgy, mint az azonos környezetben történő erősödés, 4.1.2.2.) elmarad geminációt kiváltó szavak után. A **ɣ** helyére léphet **j**, **v** illetve zéró is, pl. *campaniai u vattə* = *il gatto* 'a macska', *i jattə* = *i gatti* 'a macskák'.

4.2.1.4. görög (koiné) {**p^h t^h k^h**} > {**f θ x**} / kivéve C[zörej] _

példa: *p^hero* 'hozok', *t^helo* 'akarak', *k^hairo* 'örülök'⁹⁵

A változás új elemeket hozott létre. Zörejhangok után az aspirált zárhangok elvesztették aspirációjukat, l. *eleu^heria* > *(*e*)*left^heria* > *lefteria* 'szabadság'.

4.2.1.5. középgörög {**p k**} > {**f x**} / _ t

példa: óg. *hepta* > újg. *efta*, óg. *oktō* > újg. *oxto*⁹⁶

Ez a változás valószínűleg követte az előző pontban bemutatottat, így egy már létező hangtípust gyarapított.

4.2.1.6. görög (koiné) {**b d g**} > {**v ð ɣ/j**}

példa: óg. *ballō* > *valo* 'dobok'⁹⁷

A változás környezetfüggetlen volt és korábban nem létező hangokkal gyarapította a hangrendszert. A zöngés zárhangokat jövevéyszavak pótolták. A **g** reflexének palatális illetve veláris volta a következő magánhangzó függvénye volt.

4.2.1.7. ősbrit és ősgael {**b d g**} > {**v ð ɣ**} / V _ V

példa: őskelta **sodjo-* > ír *suð^je* 'ülés', *tegesos > *tiɣ^je* 'ház', lat. *probo* → walesi *pro[v]^ji* 'elismer'⁹⁸

A változás teljesen új hangokat hozott létre. A **m** a **b**-hez hasonlóan réshanggá vált, l.

4.6.3. A **ɣ** később a britben eltűnt, a többi hang nem.

⁹³ Penny (1991: 86–87).

⁹⁴ Rohlfis (1966: 194–196, 203–209).

⁹⁵ Browning (1969).

⁹⁶ Browning (1969).

⁹⁷ Browning (1969), Moravcsik (1989: 53–55).

⁹⁸ Russell (1995: 236 és köv.).

4.2.1.8. ösbrit {p t k} > {f θ x} / C[likvida]_

példa: lat. *corpus* > walesi *corff* 'test', **arto-* > *arth* 'medve', **marko-* > *march* 'ló',⁹⁹

Ez a változás szintén teljesen új hangokat hozott létre. A korábbi geminátákból keletkezett szimpla zöngétlen zárhangok magánhangzóközi helyzetben ugyanígy spirantizálódtak.

4.2.1.9. ösgael {t k} > {θ x} / V_V

példa: **katu-* > óír *kaθ* 'csata', **leuk-* > *loxərn* 'villám',¹⁰⁰

Ez a változás is új szegmentumokat hozott létre. Az ösgaelben nem létezett a p.

4.2.1.10. magyar p > f / #_

példa: u. **pāne-* > *fő*¹⁰¹

A f új hang a rendszerben.

4.2.1.11. magyar k > x / #_V[hátsó]

példa: u. **kala-* > *hal*¹⁰²

A x szintén új elem a rendszerben. A változás egyes osztják és vogul nyelvjárásokban is megtörtént, a magyartól függetlenül.

4.2.1.12. öspermi tʃ > ʃ / S_S

példa: fp. *pečā > votj. *pužim*, zürj. *požem* 'fenyő',¹⁰³

Ezt a változást követően általános zöngésedés érintette ezeket a szegmentumokat; részletesebben l. 4.1.1.6.

4.2.1.13. jakut k > x / #_V[nem felső] és V[nem felső]_#

példa: *qāz > *χāz* 'liba',¹⁰⁴

A x hang a török nyelvekben új, az alapnyelvben nem létezett. Magánhangzóközi helyzetben g vagy γ az eredmény, ezek nem új hangok.

4.2.1.14. hakas nyelvek tʃ > s / #_ és #; tʃ > z / V_V

példa: *čīn* > *sin* 'igaz', *aɣač* > *aɣas* 'fa',¹⁰⁵

Szó végén egybeesik az összes szibiláns, szó elején csak a tʃ és az eredeti s. Magánhangzóközi helyzetben a változás eredménye z. Vö. 4.1.2.4.

4.2.1.15. azerbajdzsán dʒ > ʒ / kivéve r_

példa: *uğ > *už* 'csúcs',¹⁰⁶

A változás új hangot hozott létre. Némileg párhuzamos a következővel.

⁹⁹ Russell (1995: 115–116).

¹⁰⁰ Russell (1995: 28–29)

¹⁰¹ Rédei (1988), Sammallahti (1988: 515), Bárczi (1962).

¹⁰² Rédei (1988), Sammallahti (1988: 516), Bárczi (1962).

¹⁰³ Sammallahti (1988: 532).

¹⁰⁴ Poppe (1959: 677).

¹⁰⁵ Pritsak (1959d: 608).

¹⁰⁶ Caferoğlu – Doerfer (1959).

4.2.1.16. azerbajdzsán $tʃ > ʃ / \_C$ és egyszótagú igei tövek végén

példa: *saʃdan* 'hajtól' $\leftarrow$ *sač* 'haj', *ač* $>$ *aʃ* 'nyisd ki'¹⁰⁷

A $ʃ$ valószínűleg új hang, Doerfer (1976) bizonyítja, hogy az őstörökben nem létezett.

4.2.1.17. azerbajdzsán $p > f / \_C$ és többszótagú szó végén

példa: *öfđüm* 'megcsókoltam', de *öp* 'csókolj'¹⁰⁸

A zöngétlen réshangok a *s* kivételével mind újak.

4.2.1.18. azerbajdzsán $k > x /$ szó belsejében és egyszótagú szó végén

példa: *baχχ* 'nézd', *yīχar* 'felfordul', *vaχt* 'idő'¹⁰⁹

Lásd az előző változáshoz fűzött megjegyzést.

4.2.1.19. csagatáj $k > x / \_C$ és $\_C$

példa: *toqluq* $>$ *toχluq* 'elégedettség', *uyqu* $>$ *uyχu* 'alvás'¹¹⁰

Lásd az előző változáshoz fűzött megjegyzést.

4.2.1.20. horezmi (török) $k > x / \_C$

példa: *aqsaq* $>$ *aχsaq* 'béna'¹¹¹

Lásd az előző változáshoz fűzött megjegyzést.

4.2.1.21. jakut $tʃ > s / \# \_$

példa: *čoq-* $>$ *soχ-* 'összeszűzni'¹¹²

Környezetfüggő gyengülés, amely nem jár új hang létrejöttével. Egybeesik benne az eredeti $tʃ$ és a j (vö. 4.6.7).

4.2.1.22. ősiráni $\{p \ t \ k\} > \{f \ \theta \ x\} / \_C$

példa: av., óp. *fra-* ~ véd. *prá-*, lat. *pro* 'előtt', óp. *afvā-* ~ véd. *apvā-* 'páni félelem'¹¹³

A réshangok a *s* kivételével mind újak.

4.2.1.23. avesztai, óperzsa $\{ts^j \ dz^j\} > \{s/\theta \ z/\delta\}$

példa: av. *satəm* 'száz'¹¹⁴

Ezek a palatalizált affrikáták a szatem-nyelvekre jellemző palatalizáció eredményei.

Dezaffrikálódásuk környezetfüggetlen gyengülés (miként pl. a szláv nyelvekben is).

¹⁰⁷ Caferoğlu – Doerfer (1959).

¹⁰⁸ Caferoğlu – Doerfer (1959).

¹⁰⁹ Caferoğlu – Doerfer (1959). A *vaχt* jövevénytűző, és lehet, hogy már a perzsában réshang volt a veláris.

¹¹⁰ Eckmann (1959b).

¹¹¹ Eckmann (1959a).

¹¹² Poppe (1959: 679).

¹¹³ Mayrhofer (1989: 6–9).

¹¹⁴ Mayrhofer (1989: 6–9).

4.2.1.24. avesztai $\{b d g\} > \{\beta \delta \gamma\}$ / kivéve #_, N_, réshang_

példa: **ugra-* > *uɣra-* 'erős',¹¹⁵

A zöngés réshangok új elemek az iráni nyelvek hangrendszerében.

4.2.1.25. szogd $\{b d d_3 g\} > \{\beta \delta \gamma\}$

Példa: óiráni *bagāh* > *βaɣa* 'isten',¹¹⁶

A változás környezetfüggetlen gyengülés, részben új hangokat hozott létre.

4.2.1.26. északi pasto $\{ts dz\} > \{s z\}$

példa: *calor* 'négy',¹¹⁷

Környezetfüggetlen gyengülés, amely fúziót eredményezett.

4.2.1.27. oszét $p > f / \#\_$

példa: **pāda-* > *fæd* 'láb',¹¹⁸

A **k** és **t** érintetlenül maradnak. A változás nem hoz létre új hangot.

4.2.1.28. oszét $g > \gamma$ / kivéve $\eta\_$

példa: **garma-* > *ɣarm* 'meleg',¹¹⁹

Úgy tűnik, a változás előtt és utána sem volt kontraszt a két hang között.

4.2.1.29. oszét $b > v / V\_V, C[\text{zöngés}]\_$

példa: **tāpaya-* > *tavun* 'melegíteni',¹²⁰

Vö. 4.1.1.19. A változás nem hozott létre új szegmentumot. Szemben a **b**-vel és a **g**-vel, a **d** változatlan maradt.

4.2.1.30. magyar $\{p t k\} > \{b d g\} > \{v z v\} / V(r)\_V$

példa: fu. **orpa(sə) ~ orwa(sə) > árva*, **kātə > kéz*, *(j)*ikā > év*¹²¹

L. 4.1.1.3 alatt is.

4.2.1.31. középind $\{b b^h d d^h d_3 g g^h\} > \{\beta \beta^h \delta \delta^h \gamma \gamma^h\} / V\_V$

példa: *kabha* > *kaβ^ha* 'váladék', *sōga* > *sōɣa* 'bánat',¹²²

Ez a változás követte az 4.1.1.8-at, ezért adom ugyanazokat a példákat. Érdekes módon érintetlenül maradtak a retroflex zárhangok (illetve likvidává alakultak, l. 4.3.8.). A változás eredményeképpen előállt réshangok részben új szegmentumok voltak, azonban nem bizonyultak hosszú életűnek, az újind korra eltűntek.

¹¹⁵ Kellens (1989: 41–42).

¹¹⁶ Sims-Williams (1989: 178–180)

¹¹⁷ Skjærvø (1989b: 384 és köv.). A példa forrása Nyitrai (1999: 1185).

¹¹⁸ Thordarson (1989: 464).

¹¹⁹ Thordarson (1989: 464).

¹²⁰ Thordarson (1989: 464).

¹²¹ Rédei (1988), Sammallahti (1988: 515–516), Kálmán (1965), Bárczi (1962).

¹²² Masica (1991: 180–181).

4.2.1.32. vogul, osztják nyelvjárások {tʃ tsʲ} > {s sʲ}

példa: ou. *čar > vogul *sōr* 'virág', fu. *čijə > osztj. *siw*, vog. *šāk* 'kőd'¹²³

Környezetfüggetlen gyengülés, amely a sʲ esetében lehorgonyzatlan hangot hozott létre.

4.2.1.33. balti-szláv (és más szatem nyelvek) {k g} > {ʃ ʒ} (> {s z})

példa: ie. **dekmt(om)* > lit. *dėšimt*, ószl. *deset* 'tíz', ie. *gnə > lit. *žinaũ*, ószl. *znajo* 'tudni'¹²⁴

Ez a változás az egyik legfontosabb indoeurópai izoglosszához tartozik. Az úgynevezett palatális zárhangok (amelyeket itt elől képzett velárisokkal jelölünk) valószínűleg palatális affrikátákon keresztül minden szatem nyelvben palatális réshangokká alakultak, egyesekben (pl. a szlávokban) pedig később depalatalizálódtak.

4.2.1.34. balti-szláv dʒ > ʒ

példa: ós-balti-szláv *bage > ószl. *bože* 'Isten (voc.)', *lugjōm > lʷžq 'hazudom'¹²⁵

A dʒ az ún. első palatalizáció eredménye, forrása a palatális környezetben álló g. Az affrikáta deaffrikálódása már környezetfüggetlen változás: új szegmentumot hozott létre. A párhuzamos k > tʃ változás eredménye affrikáta maradt a mai napig.

4.2.1.35. szláv nyelvek többsége dz > z

példa: korai összl. *gajl-* > kései összl. *dzēla* > ócseh *zielo* 'nagyom'¹²⁶

A dz az úgynevezett második palatalizáció eredménye, a g reflexe (aj >) e előtt. A deaffrikálódás ebben az esetben is, mint az előzőben, környezetfüggetlen volt. Itt is csak a zöngés affrikátát érintette, és a korábbi z-vel való fúziót idézett elő. Az ószlávban a glagolita írás még megkülönböztette a dz-t és a z-t, a cirill már nem. A változás nem érintette pl. a lengyel nyelvet.

4.2.1.36. rétoromán {(zöngés) zörejhang} > (zöngés) réshang / V_V

példa: lat. *bibere* > bejvər 'inni', *cocere > keʒer 'főzni'¹²⁷

Ez a változás követte a magánhangzóközi zöngesedést, ezért ebben a pozícióban zöngétlen zörejhangok már nem fordultak elő. A változás részben (pl. ʒ) új elemeket hozott létre.

4.2.1.37. portugál {ts dz tʃ dʒ} > {s z ʃ ʒ}

példa: *cem* 'száz', *prezar* 'értékelni', *chamar* 'kiabálni', *gente* 'nép'¹²⁸

Mindegyik deaffrikálódó hang korábbi palatalizáció eredménye. A tʃ deaffrikálódása valamivel későbbi, mint a többi palatoalveolárisé. A változást fúzió követte a már létező s z ʃ ʒ hangokkal, bár egy rövid időszak fennállt, amikor még kontraszt volt a korábbi s és a ts reflexe között.

¹²³ Honti (1982).

¹²⁴ Schenker (1993: 65). Az ószláv szavakban technikai okok miatt ⁱ-vel jelölöm a palatális jert, ^u-val a veláris jert.

¹²⁵ Schenker (1993: 69).

¹²⁶ Schenker (1993: 73), Huntley (1993: 133).

¹²⁷ Haiman – Benincà (1992: 71–73).

¹²⁸ Teyssier (1980: 11–20, 61–65).

4.2.1.38. bibliai héber és arámi {**p b t d k g**} > {**f v θ ð x ɣ**} / V_

példa: hé. *dābār* > **da:va:r** 'szó'¹²⁹

A változás a dentálisok kivételével új elemeket hozott létre, amelyek későbbi változásoknak köszönhetően fonologizálódtak.

4.2.1.39. déli sémi nyelvek **p** > **f**

példa: ar., et. *fqd* ~ akk., hé., szír *pqd* 'keresni'¹³⁰

Környezetfüggetlen gyengülés, amely egy új, lehorgonyzatlan szegmentumot hozott létre.

4.2.1.40. dravida nyelvek többsége (**k** >) **g** > {**v ɣ**} / V_V

példa: ir. ta. **makan** ~ közny. ta. **mayē**, alsó madrasi **maṽē** 'fiú'¹³¹

A változás egy új elemet (**ɣ**) hozott létre. A dravida nyelvekkel kapcsolatban lásd még a 4.2.2.15-nél mondottakat.

4.2.1.41. toda **t** > **θ** / V_V

példa: ta. **mutu** ~ to. **muθ** 'öreg'¹³²

A változás új elemet hozott létre.

4.2.1.42. latin {**b^h d^h**} > {**f**} / #_

példa: ie. **b^herō* > *fero* 'viszek', **d^hūmos* > *fumus* 'füst'¹³³

A változás új elemet hozott létre, amelynek ráadásul ez volt az egyedüli forrása, ezért a **f** szegmentum latin szavakban csak szó elején fordult elő. Az eredeti **b^h d^h** hangok semmilyen környezetben nem maradtak meg, másutt más változások olvasztották be őket más szegmentumokba. A változás fonetikája bizonytalan, egyes vélemények szerint **β ð**, mások szerint **p^h t^h** fázison keresztül történt.

4.2.1.43. óind **tʃ** > **ʃ**

példa: ie. *kmtom > szkt. *śata* 'száz'¹³⁴

Az eredeti (pre-)óind affrikáta a szatem-palatalizáció eredménye. A palatalizáció megtörténte után környezetfüggetlenül dezaffrikálódott, de csak a zöngétlen affrikáta. A változás új hangot hozott létre (amely lehet, hogy fonetikailag közelebb állt a **ç**-hez vagy a **ç**-hez).

4.2.1.44. nyugati újlatin nyelvek **k** > **x** (> **j**) / _C

példa: lat. *factum* > sp. *hecho*, fr. *fait* 'tett, tény'¹³⁵

A **g** reflexei ugyanebben a helyzetben szintén palatalizáló hatást mutatnak, valószínűleg az is **j**-be ment át egy zöngés réshangon keresztül. A **x** nem létezett a latin nyelvben. Vö. még 4.4.8.

¹²⁹ Moscati (1980: 26).

¹³⁰ Moscati (1980: 25).

¹³¹ Zvelebil (1970).

¹³² Zvelebil (1970).

¹³³ Sihler (1995: 139 és köv.).

¹³⁴ Burrow (1955: 72–73).

¹³⁵ Penny (1991: 60–62).

4.2.1.45. ófrancia $tʃ dz > ʃ z$

példa: *chose* 'dolog', *jeu* 'játék'¹³⁶

Az affrikáták, mint az összes többi újlatin nyelvben, palatalizáció eredményei.

4.2.1.46. északi olasz nyelvjárások $\{ts dz\} > \{s z\}$

példa: piemonti *senre* = köznyelvi ol. *cenere* 'hamu' (< lat. *ciner-*), liguriai *zeá* = *gelato* 'fagylalt'¹³⁷

Az eredeti affrikáták palatalizáció eredményei, köznyelvi olasz megfelelőjük $tʃ dz$. Eme változás eredménye lehet $\theta ð$ is. Vö. az előző változást.

4.2.2 Réshangok zárhanggá válása

4.2.2.1. ösvogul $\theta > t$

példa: ou. * $\theta\theta\gamma\theta$ - > vog. *towt-* 'rágni'¹³⁸

Környezetfüggetlen erősödés, amely fúziót eredményezett.

4.2.2.2. öspermi $s^j > c / N\_$

példa: u. *kuńce > ös-finn-permi *-ns^j* - > votj. *kiž*, zürj. *kuž* 'húgy'¹³⁹

A nazális zárhanggá (affrikátává) változtatta és zöngésítette a réshangot (l. 4.1.1.5.), majd kiesett. A permi *z* és *ž* zöngés affrikáták.

4.2.2.3. jakut $\delta (d) > t$

példa: *adaq > *atax* 'láb', *quduruq > *kuturuk* 'farok'¹⁴⁰

Környezetfüggetlen erősödés, amely eltüntet egy elemet a rendszerből, azonos az 4.1.2.6-tal. Azért sorolom itt is fel, mert szükségszerűen magában foglalja a $\delta \sim d$ allofónia *d* írányában történő felszámolását is.

4.2.2.4. jakut $\{z ʃ\} > t / \_ \#$ (többszótagú szóban)

példa: *mīš > *-biŋ* NOMEN PRAETERITI, *otuz > *otut* 'harminc'¹⁴¹

Környezetfüggő erősödés, amely részleges fúziót hozott létre.

4.2.2.5. jakut $s > t / V\_V$

példa: *isig > *iī* 'meleg', *susaq > *utaχ* 'szomj'¹⁴²

Fonetikailag igen szokatlan változás. Sejtésem szerint a *s* szó végén is *t*-vé változott, bár Poppe (1959) erről hallgat (de lásd az előző változást), ezért ez a változás nem mond ellent annak az általánosításnak, hogy a magánhangzóközi helyzetre szorítókozó változások mindig a hangzóság növekedésével járnak.

¹³⁶ Herman (1967).

¹³⁷ Rohlf (1966: 202–212).

¹³⁸ Honti (1982), Sammallahti (1988: 511).

¹³⁹ Rédei (1988), Sammallahti (1988: 532).

¹⁴⁰ Poppe (1959: 678).

¹⁴¹ Poppe (1959: 679).

¹⁴² Poppe (1959: 679).

4.2.2.6. khotáni és tumsuqi {f θ x} > {p^h t^h k^h} / #_, kivéve #_rpélda: *xara- > khara- 'számár',¹⁴³

Ha r követte a zöngétlen réshangokat, akkor zöngésedtek, és nem zárhanggá váltak, l.

4.1.1.17

4.2.2.7. beludzs {f θ x} > {p t k}

példa: kopag ~ av. kaofa- 'váll', metag ~ av. maēθa 'település', kānī ~ av. xqniia- 'forrás, kút',¹⁴⁴

Környezetfüggetlen erősödés, amely felszámolja a zöngétlen réshangokat. Jellemző egyébként a beludzs nyelvre, hogy a többi iráni nyelvtől eltérően nem mutat mássalhangzó-gyengüléseket.

4.2.2.8. északkeleti pasto z > g

Környezetfüggetlen fúzió, a ʒ-t szintén érintette, de az x-vá változott.¹⁴⁵

4.2.2.9. oszét θ > t

példa: *paθana- > fætæn 'széles',¹⁴⁶

Környezetfüggetlen fúzió. Ezzel párhuzamosan voltak az oszét nyelvben réshangzósító tendenciák is, l. 4.2.1.25–27.

4.2.2.10. iskásmí–zébákí–szanglécsí (pamíri iráni nyelvek) ð > d

példa: zébákí pud 'láb'

Környezetfüggetlen erősödés, amely valószínűleg nem egy kontrasztot, hanem egy allofóniát számolt fel.

4.2.2.11. szanglécsí θ > t

példa: təw- ~ wakhí, sughni θaw- 'ég(et)ni',¹⁴⁷

Szintén környezetfüggetlen erősödés, párhuzamos az előző változással, de rendszerszintű hatással, hiszen alapváltozatok fúzióját eredményezte.

4.2.2.12. macedón z > dz / _C[zengő]

példa: zver > dzver 'vadállat',¹⁴⁸

Egyébként az eredeti (palatalizációból származó) dz a macedónban is, mint sok más szláv nyelvben, előzőleg környezetfüggetlen módon z-vé változott a nyelvjárássok többségében.

¹⁴³ Emmerick (1989: 213–4).¹⁴⁴ Elfenbein (1989: 354).¹⁴⁵ Skjærvø (1989b: 384 és köv.). A forrás példát nem ad.¹⁴⁶ Thordarson (1989: 464).¹⁴⁷ Morgenstierne (1938: 305), Payne (1989: 424–5).¹⁴⁸ Friedman (1993: 254).

4.2.2.13. arámi {θ ð θʸ} > {t d tʸ}

példa: össémi *y**t**b > arámi y**t**b 'ülni', *d**h**b > d**h**b 'arany', *n**t**r > n**t**r 'örizni'¹⁴⁹

A változás három környezetfüggetlen erősödést foglal magában, amelyek fúziót idéztek elő már létező szegmentumokkal. Az ún. emfatikus hangokat velarizáltakként írtam át.

4.2.2.14. akkád {ḥ ʕ ḥ ?} > ?

példa: akk. 'r**b** ~ ar. ḡ**r**b 'belépni'¹⁵⁰

Környezetfüggetlen erősödés (mind zöngétlenedés, mind zárhangúsodás), amely fúzió során hárommal csökkentette a hátulsó zörejhangok állományát.

4.2.2.15. toda, kannada v > {b p} / #_

példa: to. por-, kan. bar ~ tamil varu 'jön', to. pe**l**, kan. be**r**al ~ viral 'ujj'¹⁵¹

A szókezdő v reflexe a kannadában zöngés, a todában zöngétlen (l. 4.1.2.10.). A zöngés és zöngétlen zárhangok a dravida nyelvekben kiegészítő eloszlásban állnak, a zöngések eredetileg csak magánhangzóközi helyzetben fordultak elő, a kannadában tehát ez a változás hozzájárulhatott a b alapváltozattá válásához. A v fejlődéséhez a todában l. még 4.1.2.9.

4.3. Zárhangok zengőhanggá változása

4.3.1. pasto t > l / V_V

példa: *pi**t**āram > pi**l**ār 'apa'¹⁵²

4.3.2. északi baskardí t > r / V_V

példa: ka**r**ōn ~ déli baskardí ka**t**am 'melyik'¹⁵³

4.3.3. altaji török nyelvek b > m / #_

példa: északi mō**r**i ~ déli bō**r**ü 'farkas'¹⁵⁴

Ez a változás azokban a nyelvekben, ahol előfordult, egy általánosabb kiegyenlítődés része volt, amelynek során magánhangzóközi helyzetben a m helyére lépett b, l. 4.5.10.

4.3.4. anatóliai és ruméliai török nyelvjárások b > m / S_S

példa ḡir**m**ač ~ oszm. k**ı**rbaç 'korbács', k**ä**m**r**ä ~ oszm. ḡ**ü**b**r**e 'trágya'¹⁵⁵

A változás nem hozott létre új elemet. L. még az előző változást.

4.3.5. karakand és más török nyelvek b > m / #_VN

példa: *ba**ḡ**a > ma**ḡ**a 'nekem', *be**ḡ**iž > me**ḡ**iž 'arc'¹⁵⁶

A változás nem hozott létre új elemeket. L. még az előző két változást.

¹⁴⁹ Moscati (1980: 28).

¹⁵⁰ Moscati (1980: 29).

¹⁵¹ Zvelebil (1970).

¹⁵² Skjærvø (1989b: 384 és köv.).

¹⁵³ Skjærvø (1989a: 363 és köv.).

¹⁵⁴ Pritsak (1959c: 579).

¹⁵⁵ Caferoğlu (1959: 251).

¹⁵⁶ Mansuroğlu (1959: 94).

4.3.6. szlovén $d^j > j$

példa: *medja > *mēja* 'határ',¹⁵⁷

A változás nem hozott létre új elemet.

4.3.7. dravida nyelvek ($k >$) $g > j / V\_V$

példa: ir. ta. **makan** ~ ramnad pallar **majen** 'fiú',¹⁵⁸

A változás nem hozott létre új elemet.

4.3.8. páli { d, d^j } > { l, l^j } / V_V

példa: szkt. *pīḍā* > pá. *pīlā* 'fájdalom',¹⁵⁹

A retroflex laterálisok tulajdonképpen előfordultak már a zöngés zárhangok allofónjaiként a védikus szanszkritban is, a változást megelőzően azonban nem léteztek.

4.4. Réshangok zengőhanggá változása

4.4.1. pasto $f > w / V\_V$

példa: **škafa-* > *caw-* 'hasítani',¹⁶⁰

4.4.2. pasto $\theta > l / \#\_V\_V$

példa: *ṭaṭṭar > *lewar* 'sógor', *caṭṭārah > *calor* 'négy',¹⁶¹

4.4.3. északi baskardí $f > w / \_t$

példa: *hōwtar* ~ déli *haptōr* 'hiéna',¹⁶²

4.4.4. csuvas z és $\delta > r$

példa: *adaq > *ura* 'láb',¹⁶³

A z zengőhangok utáni helyzetben nem r -ré, hanem t -vé vált, l. 4.1.2.7.

4.4.5. csagatáj $\delta > j / V\_V, \_ \#$

példa: *uḍ* > *uy* 'tehén', *bāḍūk* > *biyik* 'nagy',¹⁶⁴

4.4.6. obi-ugor $\delta > l$

példa: **pide-* > osztj. *pāl* 'magas', vog. *pālt* 'hosszúság',¹⁶⁵

Ez egy környezetfüggetlen gyengülés, amelynek fúzió az eredménye. A δ -nek eredetileg is igen kicsi volt a disztribúciója.

¹⁵⁷ Priestly (1993: 396).

¹⁵⁸ Zvelebil (1970).

¹⁵⁹ Masica (1991: 170).

¹⁶⁰ Skjærvø (1989b: 384 és köv.).

¹⁶¹ Skjærvø (1989b: 384 és köv.).

¹⁶² Skjærvø (1989a).

¹⁶³ Benzing (1959: 710).

¹⁶⁴ Eckmann (1959b: 147).

¹⁶⁵ Rédei (1988), Sammallahti (1988: 518).

4.4.7. latin $z > r / V\_V$

példa: *genes-es > *generis* 'faj (gen.)'¹⁶⁶

A **z** a **s** allofónja volt magánhangzók között és zöngés mássalhangzó előtt. Az utóbbi környezetben kiesett.

4.4.8. nyugati újlatin nyelvek ($k >$) $x > j / \_C$

példa: la. *factum* > sp. *hecho*, fr. *fait* 'tett, tény'¹⁶⁷

Vö. 4.2.1.44. Ha a változást a **x** gyengüléseként értelmezzük, akkor környezetfüggetlen, ha viszont a **k** gyengüléseként, akkor környezetfüggő.

4.5. Zengőhangok zárhanggá változása

4.5.1. rétoromán nyelvjárások $\{j\ w\} > g$ vagy $k / \_C$

példa: lat. *durus* > **dykr**, **dekr** 'kemény', *lupus* > **lukf** 'farkas', *laborat* > **lavogra** 'dolgozik', n. *Bauer* → **pokr** (MASC), **pogra** (FEM) 'paraszt'¹⁶⁸

A *durus*, *lupus*, *laborat* esetében az erősödő félhangzó az időközben diftongizálódott hangsúlyos magánhangzó második része, a latinban még nincs nyoma. A zárhang akkor **k**, ha zöngétlen hang követi.

4.5.2. újind nyelvek többsége $w > b / \# \_$

példa: szkt. *vivāha* > hi. *byāh*, be. *biyā* 'házasság'¹⁶⁹

A változás nem hozott létre új szegmentumot.

4.5.3. középind $\{r\ l\} > b / m \_$

példa: szkt. *tāmra* > pá. *tamba* 'réz', *amla* > *amba* 'keserű'¹⁷⁰

A változás nem hozott létre új szegmentumot. Valószínűleg arról van szó, hogy a **m** és a likvida közé egy epentetikus **b** ékelődött be, majd az így keletkezett **bl**, **br** mássalhangzócsoportok a középre jellemző módon egyszerűsödtek a likvida elvesztésével.

4.5.4. magyar $j > j / \_V[\text{alsó}]$

példa: fu. *jalka > *gyalog*¹⁷¹

Ez a változás egyik forrása volt a **j**-nek a 4.1.1.4 mellett.

4.5.5. ógörög $j > c (> t) / \{p\ p^h\} \_$

példa: *tupjō > *typtō* 'ütök'¹⁷²

A **c** korábban nem létező szegmentum volt, de nem ez a változás volt az egyetlen forrása.

¹⁶⁶ Sihler (1995).

¹⁶⁷ Penny (1991: 60–62)

¹⁶⁸ Haiman – Benincà (1992: 44–47), valamint Kaisse (1992), aki adatait Kamprath (1986) és (1987)-ből veszi.

¹⁶⁹ Masica (1991: 202–203).

¹⁷⁰ Masica (1991: 175–176).

¹⁷¹ Rédei (1988), Sammallahiti (1988: 519).

¹⁷² Sihler (1995).

4.5.6. újlatin nyelvek nagy része **j** > **dʒ** / #_

példa: lat. *januarius* > ol. *gennaio* 'január', *jocus* > fr. *jeu* 'játék',¹⁷³

A **dʒ**-ben egybeesett a **j** és a palatális magánhangzó előtt álló **g**. Egyes újlatin nyelvekben (pl. francia, portugál) a **dʒ** később dezaffrikálódott **ʒ**-be (l. 4.2.1.37. és 4.2.1.45.).

4.5.7. kazáni tatár és nyugat-szibériai török nyelvek **j** > **dʒ** / #_i és #_Vj

példa: *yer > *ġir* 'hely', *yay > *ġäy* 'nyár',¹⁷⁴

A **dʒ** létezéséhez l. 4.1.1.12.

4.5.8. azerbajdzsán nyelvjárások **m** > **b** / **p**_

példa: **öpm-* > *öpbäx* 'megcsókolni',¹⁷⁵

4.5.9. hakasz nyelvek **j** > **tʃ** vagy **dʒ** / #_

példa: *yoq > *čoχ* 'nem', *yäl > *čil* 'szél',¹⁷⁶

A változás nem hozott létre új elemeket. A kimenete lehetett **ʃ** is.

4.5.10. altaji török nyelvek **m** > **b** / V_V

példa: északi *tuban* ~ déli *tuman* 'köd', *täbir* ~ *tämir* 'vas',¹⁷⁷

Vö. 4.3.3.

4.5.11. középind **j** > **dʒ** / #_

példa: szkt. *yama* > prkt. *jama* 'halálisten',¹⁷⁸

4.5.12. olasz **w** > **bb** / _j

példa: lat. *cavea* > *gabbia* 'kalitka',¹⁷⁹

Ebben a környezetben a **w** és a **b** fuzionált, vö. *rabia* > *rabbia* 'düh'.

4.6. Zengőhangok réshanggá változása

4.6.1. óspanyol **ʎ** > **ʒ**

példa: lat. *mulier* > *mugier/mujer* 'asszony',¹⁸⁰

A **ʒ** más forrásokból (elsősorban szintagmatikus fúziókból) is létrejöhetett, így nem volt új hang, bár a latinban nem létezett.

¹⁷³ Herman (1967), Penny (1991).

¹⁷⁴ Thomsen (1959: 413).

¹⁷⁵ Caferoğlu – Doerfer (1959).

¹⁷⁶ Pritsak (1959d: 609).

¹⁷⁷ Pritsak (1959c: 579).

¹⁷⁸ Masica (1991: 169).

¹⁷⁹ Rohlfis (1966: 386–387).

¹⁸⁰ Penny (1991: 55, 61).

4.6.2. koiné **w** > **v** vagy **f**

példa: *eleut^heria* > *lef^hteria* 'szabadság',¹⁸¹

A réshang zöngétlen csak zöngétlen mássalhangzó előtt lett. A változás eltüntette a **w** félhangzót, a **v** és a **f** azonban nem voltak új hangok, mert más forrásuk is volt, valószínűleg legalább egyidejű vagy korábbi (l. 4.2.1.4. és 4.2.1.6.).

4.6.3. ősbrit és ősgael **m** > **ṽ** / **V_V**

példa: lat. *similis* → óír *saṽalⁱ* 'hasonló',¹⁸²

A változás új hangot hozott létre, amely azonban később denazalizálódott és egybeesett a **b** leníciójaként előállott **v**-vel. A többi nazális nem változik. Vö. 4.2.1.7.

4.6.4. magyar **m** > **v** / **V_V**

példa: fu. **kumʒ-* 'fagy' > *hó/hav-*¹⁸³

A változás fonetikailag minden bizonnyal ugyanaz, mint az előző. Egy nazalizált labiális vagy labiodentális approximánson keresztül alakulhatott ki a mai magyar **v** ezekben a szavakban. Bárczi (1962) köztes **b**-t feltételez, szerintem indokolatlanul. Az eredményképpen előállott hang réshang volta tulajdonképpen mind nyelvtörténetileg, mind eszközfonetikailag vitatható, hiszen sokkal inkább mutat approximáns-tulajdonságokat. Lásd még a következő változást.

4.6.5. magyar **ŋ** > **j** vagy **v** (vagy **∅**) / **V_V**

példa: fu. * *aŋe* > *aj(ak)*¹⁸⁴

A változás párhuzamos az előzővel. Bárczi (1962) köztes **g**-t feltételez, szerintem indokolatlanul, mivel egy veláris (eleinte még nazalizált) approximáns fonetikailag sokkal valószínűbbnek tűnik. A magyar **v** fonetikai státusának imént említett sajátossága miatt voltaképpen kérdéses, hogy tényleg idetartozik-e ez a változás, hasonlóan az előzőhöz.

4.6.6. új-ujgur **j** > **ʒ** / **#_V**[felső]

példa: *yīl* > *žil* 'év', *yüräk* > *žüräk* 'szív',¹⁸⁵

4.6.7. jakut **j** > **s** / **#_**

példa: *yōq > *suox* 'nem',¹⁸⁶

A **j** ilyen módon szó elején egybeesett az eredeti **tf**-vel, vö. 4.2.1.21.

¹⁸¹ Browning (1969), Moravcsik (1989: 53–55).

¹⁸² Russell (1995: 30, 236 és köv.).

¹⁸³ Rédei (1988), Sammallahiti (1988: 517), Bárczi (1962).

¹⁸⁴ Rédei (1988), Sammallahiti (1988: 518), Bárczi (1962).

¹⁸⁵ Pritsak (1959b: 541).

¹⁸⁶ Poppe (1959: 679).

4.7. A változások rendszerösszefüggései

4.7.1. Az adatok

Milyen következtetések vonhatók le ebből az adathalmazból? Az első és legfontosabb általánosítás az, hogy a hangzósság növekedésével járó változások (4.1.1., 4.2.1., 4.3. és 4.4.) gyakorlatilag minden esetben környezetfüggők, míg a hangzósságot csökkentők (4.1.2., 4.2.2., 4.5. és 4.6.) sokszor környezetfüggetlenek. A gyengüléseket tekintve számszerűen a következőt látjuk. Az 4.1.1-ben az általánosítás alól nincs kivétel, tehát egyetlen környezetfüggetlen változást sem találunk itt. A 4.2.1-ben a 46 példából tizenhárom környezetfüggetlen változás; szembeszökő és magyarázatot igénylő jelenség az, hogy ebből a tizenhárom változásból tíz olyan affrikáták dezaffrikálódása (réshanggá válása), amelyek palatálisak vagy palatalizáció eredményeképpen jöttek létre. Ennek oka az lehet, hogy a palatálisok zörejeleme sokkal markánsabb, mint a labiálisoké, a dentálisoké, az alveolárisoké vagy a velárisoké, a zárhangok zörejeleme pedig fonetikaileg bizonytalan, amennyiben megvalósulása a fonetikai környezet függvénye (szemben a réshangok zörejességével, amely nem függ a környezettől). A maradék három a koiné spirantizáció (4.2.1.6.), a szogd spirantizáció (4.2.1.25.) és a déli sémi nyelvekre jellemző $p > f$ változás (4.2.1.39.). A 4.3-ban egy, a 4.4-ben összesen két környezetfüggetlen változás szerepel.

Ami az erősödéseket illeti, a 4.1.2-ben szereplő tizenegy változás közül három környezetfüggetlen. A 4.2.2-ben ugyanez a szám már kilenc (a tizenötből). A 4.5-ben egyetlen környezetfüggetlen változás sem található (a 12 között), a 4.6-ban kettő (a hét között).

A mássalhangzórendszerek implikációs hierarchiájával ez a következőképpen függ össze. A 3. részben a hangzósság és az implikációs szerkezet között kimutatott összefüggés értelmében a gyengülések gyakrabban hoznak létre olyan hangot, amely a rendszerben eladdig nem létezett, míg az erősödésekre ez nem áll. Ha egy erősödés környezetfüggő, akkor a fonológiai rendszer egészét nem érinti, csak a szegmentumok eloszlását. A környezetfüggetlen erősödések azonban zsugorítják a rendszert azáltal, hogy fűziókat idéznek elő. A fenti adatok közt szereplő 14 környezetfüggetlen erősödés között egy sincs, amely olyan hangot hozott volna létre, amely korábban a rendszernek nem volt eleme. A 31 darab környezetfüggő erősödés között mindössze négy olyan van, amely biztosan új elemet hozott létre (4.1.2.9., 4.2.2.12., 4.5.8. és 4.6.6.), továbbá kettő, amelynek az esetében ez valószínű (4.2.2.6., 4.5.7.). A 4.2.2.15. új elemet nem hozott létre, de hozzájárult egy allofón alapváltozattá válásához. A 4.5.4., 4.5.5. és 4.5.6. olyan elemet hoztak létre, amelynek nem ők voltak az egyedüli forrásai, és a többi ugyanazon hangot eredményező változáshoz való kronológiai viszonyuk nem egyértelmű, de az világos, hogy az újonnan kialakult hanggal nem elsősorban ők gazdagították a hangrendszert.

Ha a hangzósság szempontjából bizonytalan besorolású változásokat vesszük szemügyre, a következőt látjuk. A 4.1.3.1. változás, amely igen sok nyelvet érint, egyértelműen a tipológiailag alapvetőbb zárhangsorba olvasztja bele környezetfüggetlen módon a függőbb helyzetűeket. A 4.1.3.3. és 4.1.3.4. a latinban számolja fel ugyanezeket a hangokat környezetfüggő fúziók útján, illetve a 4.2.1.42. számú réshangzósodás útján. A 4.1.3.2.-ben leírt változás talányos: a hehezett zárhangok státusát a hierarchiában én nem tudom megállapítani, de a dravida nyelvek összehasonlító hangtana alapján inkább tűnnek másodlagosnak a hehezetlenekhez képest.

4.7.2. Az adatok értelmezése

Összefoglalásképpen a következő lényegi összefüggés rajzolódik ki az adatokból. A gyengülések gyakran olyan hangokat eredményeznek, amelyek a hangrendszerben addig nem léteztek, és bemenetük és kimenetük között implikációs függés állapítható meg. Ezzel függ össze az, hogy a gyengülések gyakorlatilag mindig (a palatálisok később tárgyalandó kivételével) környezetfüggők, és az adatok szerint hosszabb távon sem végződnek környezetfüggetlen változásként: ha ugyanis a bemenetük teljes mértékben eltűnne a rendszerből, a kimenetük lehorgonyzatlan lenne. Az ilyen változások bemenete és kimenete között akkor nem áll fenn implikációs viszony, ha a bemenet réshang, a kimenet pedig zengőhang (amint majd a germán nyelvek esetében látni fogjuk, a $z > r$ változás környezetfüggetlen volta ezért nem mond ellent az általánosításnak – és nem is gyarapítja a rendszert; ugyanez mondható el a 4.3.6.-ról). Pontosan ezért a zörejhangok és zengőhangok közötti átmeneteket tipológiai szempontból egészen másképp kell értékelni, mint a zörejhangok közötti átmeneteket. Ennek a dolgozatnak azonban ez nem témája. Az erősödések esetében szintén fennáll egy implikációs viszony a változás bemenete és kimenete között, legalábbis amennyiben mindkettő zörejhang. Ezzel függ össze az, hogy az erősödések lehetnek mind környezetfüggők, mind környezetfüggetlenek, viszont jellegzetesen nem szoktak olyan kimenetet eredményezni, amely a változást megelőzően ne létezett volna a rendszerben. Abban az esetben ugyanis olyan elem jönne létre, amelynek már a változást megelőzően kellett volna lehorgonyoznia a változás bemenetét. Ennek megfelelően viszont az erősödések szabadon zsugoríthatják a fonológiai rendszert, erre pedig a gyengülések nem alkalmasak.

Fontos hangsúlyoznom, hogy mi az, ami nem következik az elgondolásból. Nem következik belőle az, hogy a gyengüléseknek valamifajta funkciója volna a mássalhangzórendszerek bővítése, vagy az erősödéseknek funkciója volna a mássalhangzórendszerek zsugorítása. Ez csak egy teleologikus változás-felfogással volna összeegyeztethető, ilyesmit viszont nem tartok indokoltnak. Mindössze arról van szó, hogy a változások eredményeképpen létrejött változatok fonologizálódásánál (azaz alapváltozatként való kiemelkedésénél) szerepet játszanak azok a rendszerkényszerek, amelyek tipológiailag kimutathatók és implikációs hierarchiaként ragadhatók meg. Ezek a rendszerkényszerek azonban mindössze a változások lehetőségeit határozzák meg, és semmilyen értelemben nem „idézik elő” azokat.

4.7.3. A változások környezetei

Ha általánosításokat próbálok tenni a gyengülések és erősödések jellegzetes környezeteiről, a szokottnál jóval óvatosabban kell fogalmaznom. Az világos, hogy a zöngétlen hangok zöngéssé válásához szükség van legalább egy zöngés hang szomszédosságára. Tágabban véve a gyengülések igen gyakran történnek magánhangzó- vagy zengőközi helyzetben – ez régi felismerés.¹⁸⁷ Azonban nem szabad szem elől téveszteni az olyan eseteket sem, mint az óindé, ahol sokkal hamarabb zöngésedtek a szóvégi zörejhangok, mint a magánhangzóköziek (4.1.1.7.), vagy a török nyelveké, ahol (l. a csagatájt a 4.1.1.10-ben) szó elején zöngésedett a *t*, magánhangzóközi helyzetben azonban nem. Ezek mutatják, hogy a magánhangzóközi helyzet egyáltalán nem feltétlenül a preferált helye a gyengüléseknek: nyelvsajátosan lehetnek ennél kedveltebb gyengülő pozíciók is. Figyelembe kell venni továbbá az olyan eseteket is, mint a csuvasé (l. 4.1.2.7.), ahol a zengőhangok szomszédsága erősödést idézett elő. Érdeemes összevetni a 4.2.1.3. és a 4.1.2.2. változásokat is: egy nyelv két nyelvjárásában, amelyeknek nagyjában-egészében azonos a szegmentumkészlete és a fonotaktikai rendszere, ugyanaz a szegmentum ugyanabban a környezetben az egyik nyelvjárásban erősödik, a másikban gyengül.

A szókezdő helyzet nem kevésbé ellentmondásos képet mutat a gyengülések kondicionálása tekintetében: lényegében lehetetlen általánosításokat tenni róla. A csagatájban gyengülést idézett elő (l. fentebb), az avesztaiban ugyanakkor meggátolt egy gyengülést (l. 4.2.1.14.). A khotániban és a tumsuqiban a szókezdő helyzetben gyengülés történik, ha a réshangot *r* követi, de erősödés, ha magánhangzó (l. 4.1.1.17. és 4.2.2.6.). Gyengülést kondicionálhat még szomszédos zörejhang

¹⁸⁷ Többek között Westbury és Keating (1986) vizsgálta fonetikailag azt, hogy a zárhangok zöngésedésének milyen feltételek kedveznek, miután felróják a korábbi jelöltségelméletnek, hogy nem tölti meg központi fogalmát fonetikai tartalommal. Az ő vizsgálódásuk arra irányul, hogy milyen környezetekben könnyebb zöngés, mint zöngétlen zárhangok képezni. Nem meglepő módon arra a következtetésre jutnak, hogy megnyilatkozás elején és végén könnyebb a zöngétlen, megnyilatkozás belsejében a zöngés.

vagy általában mássalhangzó is (l. 4.2.1.5., 4.2.1.17., 4.2.1.19., 4.2.1.20., 4.2.1.22., 4.4.5., 4.4.3., 4.4.8.). A görög esetében (4.2.1.5.) talán lehet szekvencia-szervezési szabályszerűségekre hivatkozni (ti. a germánhoz hasonlóan kialakult egy egyértelmű preferencia a [+folyamatos][–folyamatos] mássalhangzócsoporthoz iránt, l. 5. rész), a felszínesen hasonló ósírani esetben (4.2.1.22.) azonban nyilvánvalóan nem, ugyanis itt a gyengülés szó elején is megtörténik.

Az erősödések környezetei hasonlóképpen változatosak. Előfordulnak mind szókezdő, mind szóvégi helyzetben, mássalhangzó előtt (l. 4.5.1.), továbbá szemmel láthatóan kedvez a zárhangok kialakulásának a nazálist követő pozíció (4.5.3., 4.2.2.2.). Azonban találunk példát magánhangzóközi erősödésre is a todában (4.1.2.9.), az olaszban (4.1.2.2.) és a jakutban (4.2.2.5.). A toda esetében azonban az erősödés nem korlátozódik a magánhangzóközi helyzetre, csupán annak konkrét formája. Mindezek ismét arra mutatnak rá, hogy elhamarkodott általánosításokat a gyengüléseknek és erősödéseknek kedvező környezetekről nem szabad tenni. Én összesen egyet tudok megfogalmazni, bár a 4.2.2.5-ös jakut példa lehet, hogy még ennek is ellentmond: ha egy hangváltozás magánhangzóközi helyzetre szorítkozik, akkor az erősödés szokott lenni. Ez nem jelenti azt, hogy ebben a helyzetben nem fordulnak elő erősödések: a tények ennek nyilvánvalóan ellentmondanak. Azt jelenti, hogy erősödések nem szorítkozhatnak magánhangzóközi helyzetre. Nem tartom egyébként kizártnak, hogy a jakut nyelv történetének alaposabb vizsgálata megcáfolhatná a 4.2.2.5. ellenpélda voltát, de ezt persze határozottan kijelenteni nem tudom. Az mindenesetre világosnak tűnik, hogy az erősödésekhez azoknak kedvező környezeteket rendelni gyakorlatilag lehetetlen.

5. A germán nyelvek zörejangrendszerének változásai

Ebben a fejezetben a germán nyelvek zörejangrendszerének történetét fogom részletesen végigvizsgálni abból a szempontból, hogy mennyiben támasztják alá az általam a 4. fejezet végén megfogalmazott általánosítást, azaz jellemzők-e a germán nyelvekre a környezetfüggő gyengülések, amelyek gyarapíthatják a zörejangrendszert, és a környezetfüggetlen erősödések, amelyek zsugoríthatják. A következő egységekre osztottam a tárgyalandókat: a germán alapnyelv; a gót; a nyugati germán, ezen belül angol, felnémet, alnémet és holland; végül a skandináv.

5.1. Az indoeurópai zörejhangrendszer és a germán alapnyelvi fejlemények

A rekonstruált indoeurópai zörejhangrendszer egyetlen réshangból (s) és tíznél több zárhangból állt.¹⁸⁸ A képzési helyek száma öt lehetett (labiális, dentális, palatális, veláris, labioveláris), amelyek közül azonban minden nyelv legfeljebb négyet őrzött meg. A nyugatabbra eső nyelvekben a palatálisok és a velárisok estek egybe egy veláris sorban (kentum-nyelvek, ilyen a germán is), a keletebbre esőkben a velárisok és a labiovelárisok (szatem-nyelvek). Ebből következően minden indoeurópai nyelv zárhangrendszere levezethető négy képzési helyből.¹⁸⁹ A képzési módokat illetően az indoeurópai nyelvészek között legszélesebb körben elfogadott vélekedés szerint három osztálya létezett a zárhangoknak: a zöngétlenek, a zöngések és a zöngés aspiráltak (ez utóbbit újabban szokás túl-levegős zöngéseknek [breathy voiced] is nevezni).

Vannak, akik feltételezik egy zöngétlen aspirált sor létezését is (így pl. Szemerényi 1990: 69–70, 152–153). Ezek folytatásai különállóan kizárólag az indben volnának kimutathatók; ebben a nyelvcsoporthoz azonban a zöngétlen aspiráltak gyakran levezethetők morfológiai tényezőkből, illetve areális hatásokból. Ezt az egyébként vitatott kérdést azért nem fogom a továbbiakban érinteni, mert a germán nyelvekben a feltételezett zöngétlen aspiráltak minden korábban meggyőzőnek tekintett esetben pontosan ugyanazt a folytatást eredményezik, mint a zöngétlen aspirálatlanok, esetleges különbségük tehát ugyanúgy érdektelen, ahogyan érdektelen a velárisok és a palatálisok különbsége is. Dolgozatom következtetéseit a legcsekélyebb mértékben sem módosítaná, bárhogyan is foglalok állást ebben a kérdésben, ezért a kisebb (és valószínűbb) kiinduló rendszert fogom feltételezni.

Az indoeurópai zörejhangrendszert alapvetően másképp rekonstruálták azok, akiket a nyelvészet 'glottalikusok' néven emleget. Az 1970-es évekkel kezdődően Gamkrelidze, Ivanov és Hopper sok egyéb mellett másoktól egészen eltérő módon rekonstruálják a zárhangok fonációs típusait. A hagyományos zöngétlen sor náluk zöngétlen aspirált, aspirálatlan allofónokkal, a hagyományosan zöngés aspirált változatlan (túllevegős zöngés), a hagyományosan zöngés azonban náluk ejektív – ez utóbbi váltotta ki a leghevesebb reakciót kritikusaikból. Az érveket itt nem fogom áttekinteni, hiszen ezt már számosan megtették, a kérdéshez l. Collinge (1985: 259

¹⁸⁸ Az erre vonatkozó szakirodalmat természetesen roppant terjedelme miatt nem fogom itt áttekinteni, csak azokra a kérdésekre szorítkozom, amelyek számottevően megosztják vagy megosztották a témában jártas nyelvészeket. Az indoeurópai alapnyelvhez a klasszikus összefoglalás Szemerényi (1990), rövidebb formában Szemerényi (1972), a legalaposabb és jelenleg a legjobb, különösen a hangtanhoz, Mayrhofer (1986: 73–177). A korábban némelyek által feltételezett θ problémátörténetéhez l. Mayrhofer (1986: 151–158).

¹⁸⁹ Nem térek itt ki arra, hogy a szatem-nyelvekben is föllelhetők nyomai a velárisok és a labiovelárisok különbségének a szomszédos magánhangzókra gyakorolt hatásokban, l. Mayrhofer (1986: 104–105).

és köv.), Szemerényi (1990: 159–163) és Mayrhofer (1986: 92–96 és passim). A többségi véleménnyel egyezően adottnak veszem azt, hogy a három fonációs típus a zöngétlen, a zöngés és a túllegezős zöngés (zöngés aspirált) volt.

Egyáltalán nem kívánok itt szót ejteni a laringálisokról, azokról a réshangokról, amelyek mássalhangzóként kizárólag a legrégebbi dokumentált indoeurópai nyelvben, a hettitában vannak adatolva, mindenütt másutt magánhangzóként jelennek meg. Ez egy még régebbi és még sokkal bővebben tárgyalt kérdés,¹⁹⁰ rekonstrukciójuk szükséges voltát ma már senki nem vonja kétségbe. Mivel azonban a laringálisok fonetikai mivolta nincs kellőképpen feltárva, az őket övező általános bizonytalanság miatt, továbbá mivel a kihalt hettita kivételével minden indoeurópai nyelvben minden helyzetben magánhangzóként jelentkeznek, a gyengülések vizsgálata szempontjából változásait érdektelennek tartom.

Mindezek figyelembe vételével az indoeurópai zörejangrendszert a következőnek tekintjük:

- (7)
p	t	k	k^w
b	d	g	g^w
b^{fi}	d^{fi}	g^{fi}	g^{wfi}
	s		

Tipológiai alapon a fonációs típusok hierarchiája az itt megadottal azonos, azaz elsődleges fonáció a zöngétlen, másodlagos a zöngés, harmadlagos a zöngés hehezett. Ennek megfelelően az indoeurópai mássalhangzórendszer a következőképpen fest (itt a teljesség kedvéért belefoglalva a zengőhangokat is, eltekintve azonban a laringálisoktól):

- (8)

p
     \
b m
 	
b^{fi}
	t
	/ \
	s d n
	     \
	d^{fi} l,r
		k
		
		g
		
		g^{fi}
			k^w j,w
			
			g^w
			
			g^{wfi}

A Grimm-törvényre rátérve, ezt a germánra jellemző nagy jelentőségű átrendeződést a következő hangváltozásokkal lehet leírni:¹⁹¹

¹⁹⁰ A rájuk vonatkozó irodalom szintén óriási, áttekintéséhez jól használhatók az alapvető munkák: Szemerényi (1973) a korábbi fejleményekhez, az újabbakhoz Bammesberger (1988), Szemerényi (1990: 127–137) és Mayrhofer (1986: 121–150).

¹⁹¹ L. az újabb összefoglalások közül pl. Collinge (1985: 63–87).

- (9a) minden zöngétlen zárhang helyére zöngétlen réshang lép, ha nem zörejhang előzi meg;
 (9b) minden zöngés zárhang helyére zöngétlen zárhang lép;
 (9c) minden zöngés aspirált zárhang helyére zöngés réshang lép intervokális helyzetben és szó végén, másutt zöngés zárhang

Angol példákkal illusztrálva (ahol a három oszlop a 9a, b, c-nek felel meg):¹⁹²

(10)	p : * <i>pēd</i> -/pōd- > <i>foot</i>	b : * <i>abl</i> - > <i>apple</i> ¹⁹³	b^h : * <i>b^her</i> - > <i>bear</i>
	t : * <i>trejes</i> > <i>three</i>	d : * <i>duo</i> > <i>two</i>	d^h : * <i>d^hō</i> - > <i>do</i>
	k : * <i>kap(j)</i> - > <i>have</i>	g : * <i>genos</i> > <i>kin</i>	g^h : * <i>g^hostis</i> > <i>guest</i>
	k^w : * <i>k^wod</i> > <i>what</i>	g^w : * <i>g^wēn</i> - > <i>queen</i>	g^wh : * <i>seng^wh</i> - > <i>sing</i> ¹⁹⁴

Az első változás (9a) nem történik meg zörejhang után: ie. *stǣ > a. *stand*, *oktōw > *eight*. A három lépés közül a harmadik (9c) igényel némi magyarázatot. A zöngés aspiráltak helyére lépő hangok nagyon hosszú ideig allofónikus viszonyban maradtak. A két allofón pontos eloszlását a germán alapnyelvben a germán nyelvek legkorábbi dokumentált változataiban föllelhető eloszlásuk, illetve az őket jelölő betűkre vonatkozó fonetikai rekonstrukció alapján mindezt idáig a legalaposabban Moulton (1954, 1972) határozta meg, a következőképpen:¹⁹⁵

¹⁹² Azért angol példákkal, mert ez egy igen konzervatív mássalhangzó-rendszerű nyelv. Lehet, hogy a rekonstruált germán alapnyelvi példák dekoratívabbak volnának, de a lényeg tekintetében semmivel nem volnának hasznosabbak.

¹⁹³ Az ie. **b**-t tartalmazó példák száma alacsony, és nem örvendenek általános elfogadottságnak.

¹⁹⁴ Az ie. **g^wh** változatos reflexeket mutat a germánban (hasonlóan a latinhoz), ebben kivételes az indoeurópai zárhangok között: zárhangként csak nazális után található. Egyéb reflexeire példák találhatók Prokoschnál (1939: 71–74).

¹⁹⁵ Moulton a **v** helyett a **β** hangot tekinti a **b** réshang-megfelelőjének, ez egy sokak által követett hagyomány. Én ettől eltekintek és mindenütt egységesen **v**-t fogok használni, mivel a kettő közötti különbség sehol nem fog szerepet játszani, másrészt mert a történeti korban ez a hang már valóban **v** a germán nyelvek többségében, harmadrészt mert nem vagyok meggyőződve a **β** rekonstrukció fonetikai helytállóságáról. Az óangol kapcsán egy megjegyzés erejéig erre a kérdésre még visszatérek (5.4.1.2.).

(11)

	/b/	/d/	/g/
gemináció	bb	dd	gg
N_	mb	nd	ng
#_	#b	#d	#g
l_	lv	ld	lg
r_, _#, V_V	v	ð	ɣ

Zöngétlen környezetben ez a három szegmentum (zömében az indoeurópaiból örökölt) fonotaktikai megkötések miatt nem fordult elő. Két esetben látom indokolttnak kétséget kifejezni Moulton fonotaktikai rekonstrukcióinak hitelességét illetően. Egyrészt a lehetséges mássalhangzócsoportok között sorolja fel a **ɣð**-t, jöllehet csak egy példája van rá (gót *gahugd*, óa. *hygd*, ófn. *huct*, ószász *gihugd* 'gondolat'). Ebben a hangkapcsolatban a második elem réshang-voltára nincs bizonyíték, továbbá fölöttébb valószínű, hogy képzővel állunk szemben (l. óa. *hycgan* < *hugian 'gondolkodni'). Másrészt **d** helyett **ð** allofönt tételez fel a **z** utáni helyzetben (*mizðð 'jutalom, bér'), ezt azonban semmilyen bizonyítékkal nem tudja alátámasztani.

Érdemi információt a három lépés relatív kronológiájára vonatkozóan csak az nyújt, hogy a különböző képzési módú zárhangok egymással egyáltalán nem fuzionáltak.¹⁹⁶ Ebből arra következtethetünk, hogy (i) a fentebbi második lépés (**b** > **p** stb.) nem előzhette meg az elsőt (**p** > **f**), akkor ugyanis az eredeti zöngés zárhangok helyén zöngétlen réshangokat találnánk; (ii) a fentebbi harmadik lépés (**b^h** > **b/v**) szintén nem előzhette meg a másodikat (**b** > **p**), akkor ugyanis a germánban egyáltalán nem volnának zöngés zárhangok, csak zöngés réshangok és zöngétlen zárhangok.¹⁹⁷ Ha a három lépés időben követte egymást, legvalószínűbb a fentebb megadott sorrend. Azonban történhetek egy időben is (amint azt Fourquet 1948 állítja),¹⁹⁸ ebben az esetben az egyes lépések nem választanak el egymástól ténylegesen elkülönülő nyelvéllapotokat. A kérdés nagy jelentőséggel egyébként nem bír, a Grimm-törvény kronológiája számomra csak egy strukturális viszonyokat tükröző „képzetes” kronológia.

¹⁹⁶ A kronológiai elképzelések áttekintéséhez l. Collinge (1985: 69), Cser (1994: 65–67).

¹⁹⁷ Ez a legutóbbi megjegyzésem ellentétben áll Kluge kronológiájával (**b^h** > **β**, **p** > **f**, **b** > **p**), amelyet itt Martinet (1937) és Abrahams (1949) alapján említek, valamint Twaddellével (**p** > **f**, **b^h** > **β**, **b** > **p**), amelyet szintén Abrahams (1949) alapján említek. Ők ketten azt feltételezik, hogy a zöngés aspirált zárhangokból először mindenütt réshangok lettek, azok zárhanggá válása a megfelelő környezetekben későbbi, a Grimm- (és a Verner-)törvénytől független jelenség. Én Moulton alapján úgy foglalkozom állást, hogy zöngés zárhangok nélküli nyelvéllapot rekonstruálására semmilyen bizonyítékkal nem rendelkezünk, ezért ilyet nem is feltételezhetünk.

¹⁹⁸ Jöllehet ő a Grimm-törvényhez például a **p** > **f**-típusú változás helyett csak egy aspirációt sorol, a feltételezett **p^h** > **f** stb. változás már egy ezt követő, a Grimm-törvénytől független „gyengülés” (relâchement).

A három lépés közül az első (9a) környezetfüggő változás volt.¹⁹⁹ Ez a változás a hangzósság növekedésével járt és olyan hangokat hozott létre, amelyek addig a rendszerben nem léteztek (változatokként való korábbi létezésükre sincs bizonyítékunk, szemben azzal, amit Streitberg 1896: 113 állít), valamint tipológiailag is másodlagosak forrásukhoz képest. Ezek a változások tehát teljes mértékben megfelelnek a gyengülésről felállított hipotézisemnek.

A második lépés (9b) ezzel szemben jellegzetes erősödés. Környezetfüggetlen változás volt, egyáltalán nem tudunk olyan környezetről és olyan szóalakról, amelyben ne játszódtott volna le. A hangzósság csökkenésével járt, az implikációs hierarchián fölfelé történő mozgás volt és olyan hangokat eredményezett, amelyek a (9a utáni) rendszerben változatokként bár, de léteztek. Az első lépésben az indoeurópai zöngétlen zárhangok pontosan azokban a környezetekben nem váltak réshanggá, ahol a zöngés zárhangokkal nem álltak kontrasztban, mert ez utóbbiak nem fordulhattak elő (zöngétlen) zörejhangok után. Ez konkrétan a **sp, st, sk, pt, kt** szekvenciákat jelentette. Ezek már az indoeurópaiban neutralizáló környezetek voltak, hiszen szókezdő **s** után csak zöngétlen zárhang állhatott (vagyis itt progresszív hasonulás volt),²⁰⁰ szó belsejében pedig kötelező volt a regresszív zöngésségi hasonulás (vagy inkább azonosság), ezért – megfordítva a dolgot – **s, p, k** után csak **t** állhatott, **d** nem.²⁰¹ Ez azt jelenti a kontrasztviszonyok tekintetében, hogy az első és a második lépés közötti képzetes stádiumban a zöngétlen zárhangok kiegészítő eloszlást mutattak mind a zöngétlen réshangokkal, mind a zöngés zárhangokkal, ugyanis az imént felsorolt öt (igen gyakori) mássalhangzócsoport második helyén csak zöngétlen zárhangok állhattak.

A harmadik változás (9c) értelmezése nem ilyen egyszerű. Olyan allofóniát eredményezett, amely az egyes leánynyelvekben csak egy-két évezreddel később fonologizálódott. Mivel a zöngés zárhangok disztribúciója szélesebbnek és fonetikailag kevésbé motiváltnak tűnik, mint a zöngés réshangoké, az előbbieket fogom alapváltozatnak tekinteni. Ha a réshangokat tekinteném alapváltozatnak, ahogyan többen is teszik (pl. Lass 1994), azok lehorgonyzatlanok lennének. A változás mindenképpen környezetfüggő, létrehozott egy harmadlagos fonációjú zárhangsorból egy másodlagos fonációjú zárhangsort és egy másodlagos fonációjú réshangsort, tehát csak részben jellemezhető az implikációs hierarchián fölfelé irányuló mozgásként.

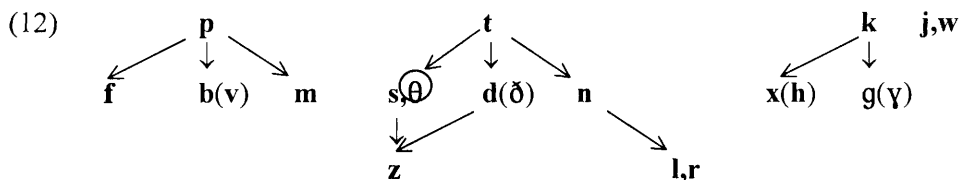
¹⁹⁹ Ez a változás jellegzetes példája annak, amit más fogalmak szerint negatívan kondicionált változásnak hívunk. Ezekre vonatkozóan l. a 2.1-ben mondottakat.

²⁰⁰ L. Cser (1995: 10).

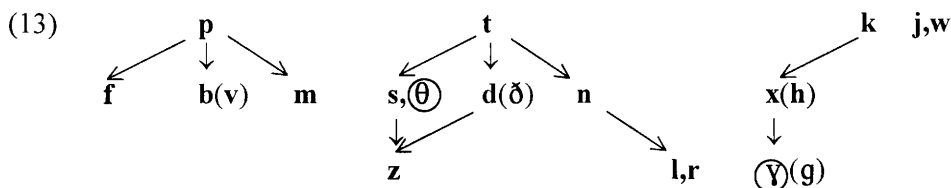
²⁰¹ Az első jelenség a Sieb-törvény nevet kapta, l. Collinge (1985: 155–158). Szó belsejében mind **st**, mind **zd** szekvenciára van példa az indoeurópaiban. A germánban a Grimm-törvény értelmében mindkettő **st**-ként folytatódik, l. lat. *nīdus* és a. *nest* 'fészek', (< ie. *nizdos), valamint a felsőfok képzőjét: g. (*még*)*istos* 'legnagyobb' és a. (*small*)*est* 'legkisebb' (< ie. **-istos*). A Grimm-törvény szintagmatikus és paradigmatiszós vonatkozásait tárgyalja Cser (1995: 9–13).

Egy másik nagy jelentőségű hangváltozás, a Verner-törvény volt az utolsó, amely hozzájárult a germán mássalhangzórendszer kialakulásához. Ennek értelmében minden nem szó eleji zöngétlen réshang helyére zöngés réshang lépett (vagy zárhang, az allofónikus szabály értelmében), kivéve, ha a zöngétlen réshang előtti szótagmag hangsúlyos volt.²⁰² Ez a hangváltozás önmagában nem érintette a mássalhangzórendszer felépítését, csak a zöngés és zöngétlen réshangok közötti választás vált a szabály által meghatározott környezetekben egy irányban megjósolhatóvá, valamint megjelent a *s* fonéma *z* allofónja. A Verner-törvény mindazonáltal nem vezethetett be teljes mértékű redundanciát az általa érintett környezetekben sem, hiszen csak egy irányban működött, azaz az eredeti szó belseji zöngés réshangok/zárhangok nem zöngétlenedtek hangsúly után. Ez a részleges redundancia is megszűnt akkor, amikor a szóhangsúly egységesen a tő első szótagjára húzódott. Ekkor ismét minden környezetben kontrasztba kerültek a zöngés és a zöngétlen réshangok (ahol ez utóbbiak előfordultak), továbbá önálló alapváltozattá vált a *s* és a *z*.

Mindezen változások után a germán mássalhangzórendszer a következőképpen festett:

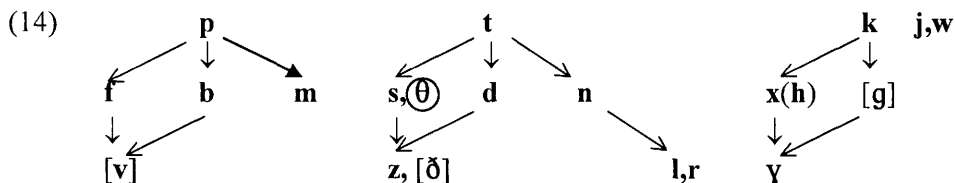
A fentebbi indoklás alapján a zöngés zörejhangok esetében a zárhangot veszem alapváltozatnak. Az ellenkező megoldás fölvetését egyedül a veláris sorban tekintem indokoltnak, a szókezdő helyzetben is előforduló *γ* miatt. Ha ott a réshangot tekintem alapváltozatnak, akkor a rendszer a következő lesz:

Így a rendszerben található egy lehorgonyzatlan elem, a *γ*. Megjegyzem még, hogy a *x*-nak minden valószínűség szerint már igen korán kialakult egy *h*

²⁰² Ie. *pæter > germ. *faðer > óa. *fæder*, n. *Vater* 'apa', de ie. *bhráter > germ. *brōðar > óa. *brōðor*, n. *Bruder* 'testvér'. A hangsúly az indoeurópaiban fonológiaiilag szabad volt, de lexikálisan és morfológiaiilag nem.

allofónja szókezdő és magánhangzóközi helyzetben. Ha kontrasztivitásuk hiányától függetlenül a zöngés réshangokat és a zárhangokat is föl vesszük a rendszerbe, akkor ezt kapjuk:

5.2. A gót fejlemények

A germán nyelvek közül a gót az, amelyről a legkorábbi időből (Kr. u. 4. sz.) rendelkezünk terjedelmes szövegmérléssel. Ez lehet az oka annak, hogy a nyelvcsoporthoz belül messze a legkonzervatívabb sok szempontból. Nem kivétel ez alól a mássalhangzórendszere sem. Jóformán a réshangok szóvégi és *s*, *t* előtti zöngétlenedése az egyetlen számottevő változás, amely jellemzi – persze ez sem egyedülálló a germán nyelvek között. A Thurneysen-törvény, amely a réshangok zöngességi disszimilációját írja le más zörejhangoktól bizonyos környezetekben, csupán csekély változást jelent és azt is csak a réshangok eloszlásában. A Holtzmann-törvény, amely egy maroknyi szóban írja le az indoeurópai félhangzók zárhanggá erősödését a gótban és a skandinávban, oly sok bizonytalansággal terhes, hogy jobbnak látom nem taglalni ebben a dolgozatban. Bizonyos, hogy nem tudnám előremozdítani a tömérdék vitatott kérdés egyikét sem a megoldás felé, ennek híján pedig nem tudok belőle semmilyen elméleti következtetést levonni. Mindenesetre ezek a változások semmilyen paradigmatis hatást nem gyakoroltak, ezért a gót mássalhangzórendszerről elmondható, hogy lényegében mind felépítésében, mind elemeinek szintagmatikus tulajdonságaiban megegyezik a germánnal.²⁰³

5.3. A nyugati germán fejlemények

A nyugati germánban két változás történt az alapnyelvhez képest, mindkettő környezetfüggetlen:

²⁰³ A gót nyelvnek és történetének számos klasszikus leírása van, pl. Braune – Ebbinghaus (1981), Kieckers (1960), Krause (1953). Közelebből a hangrendszert és annak történetét újabb szempontok alapján Moulton dolgozta fel (1954), (1972), e kettő közül az előbbi a legalaposabb tárgyalása a zörejhangok eloszlási kérdéseinek. A gót hangtan egészét dolgozta fel a korai generatív fonológia szellemében Voyles (1981), aki Moultonnal szemben azt feltételezi, hogy a *y* hang nem zöngétlenedett *s* és *t* előtt.

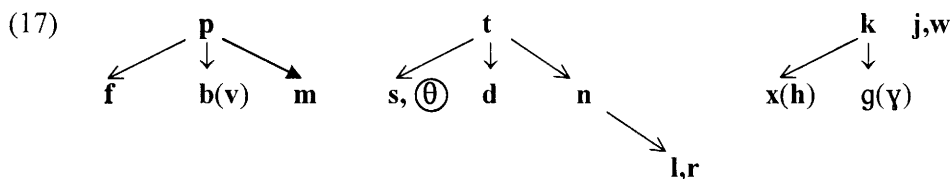
(15) $\delta > d$

Ez a változás egy allofónia felszámolása erősödés útján, a két allofón közül a nagyobb hangzósságú és a hierarchiában lejjebb álló felszívódik a kisebb hangzósságú, tipológiailag alapvetőbb változatban, amely öt lehorgonyozhatta volna, ha különbségük fonologizálódik.

(16) $z > r$

A rotacizmus közös újítása a nyugati és az északi germánnak. Eredményeképpen egy másodlagos fonációjú réshangból elsődleges fonációjú likvida lesz.

A nyugati germán mássalhangzórendszer összességében véve a δ és a z hiányától eltekintve megegyezik a germánnal:

Tipológiailag nézve mind a germán (beleértve a gótot), mind a nyugati germán két szempontból anomáliás rendszer: $s-\theta$ kontrasztot mutat, bár a dentális régióban csak egy zárhang horgonyozza le a többi hangot,²⁰⁴ valamint lehorgonyzatlan γ -t mutatnak, amennyiben a γ -t tekintem alapváltozatnak a g -vel szemben. Mindkét anomáliát leírtam tipológiailag, l. (3.4.5.).

5.4. Az angol fejlemények

5.4.1. A nyugati germántól a kései óangolig

A nyugati germán korszaktól az óangol kor végéig több fontos változás érintette a zörejhangrendszert. Ezek közül néhány általánosan megfigyelhető több germán nyelvben is (pl. a szövégi réshangok zöngétlenedése), mások nem (pl. a velárisok palatalizációja).²⁰⁵

²⁰⁴ A germán intervokálisan $z-\delta$ kontrasztot is mutat, a δ azonban természetesen csak a d allofónja, a kontraszt tehát valójában $z-d$ kontraszt.

²⁰⁵ Az $fs > ps$ és $xs > ks$ elhasonulásokról itt nem beszélünk, mivel paradigmatiságuk nincs.

5.4.1.1. A palatalizáció

A palatalizáció palatális magánhangzók előtt és néha palatális magánhangzók után történt. A következő konkrét változásokat foglalja magában:²⁰⁶

- (18) (a) $k > c > tʃ$
- (b) $g > ʝ > dʒ$
- (c) $ɣ > j > j$
- (d) $sk > ʃ$

A veláris zörejhangok nem pontosan ugyanazokban a környezetekben palatalizálódtak, és a palatális magánhangzók nem egyforma mértékben palatalizálták a velárisokat. A környezetek és az egyes palatalizációs folyamatok egészen pontos leírása ezen a helyen fölösleges volna. Mindenesetre a változás bonyolultságát illusztrálандó néhány szempontot hadd adjak:

Mind a négy változás megtörtént *i* és *j* előtt mind szó elején, mind szó belsejében, megtörténtek továbbá hangsúlyos *e* előtt is. A nyíltabb palatális magánhangzó előtt, amely a hangsúlytalan *e* és *æ* fúziójából keletkezett, és amelyet általában az <*e*> betűvel jelöltek, csak a réshang palatalizálódott (18c). A *ɣ* palatalizálódása megtörtént bármilyen palatális magánhangzó után is, feltéve, hogy nem követte közvetlenül egy veláris magánhangzó. A *k* veláris zárhang hasonló helyzetben csak *i* után palatalizálódott, és szintén csak akkor, ha nem követte közvetlenül egy veláris magánhangzó.²⁰⁷ A (18a, b, c) változások szó végén akkor is megtörténtek, ha a velárist *i* + zengőhang szekvencia előzte meg. A (18d) valószínűleg palatális környezetben indult, de idővel kiterjedt minden környezetre, tehát környezetfüggetlen változásként fejeződött be. Ennek köszönhetően a mai napig igaz az, hogy eredeti angol szavakban nem találunk *sk* szekvenciát.²⁰⁸

A klasszikus óangol korra fonologizálódott a velárisok és a palatálisok különbsége (jóllehet az írás nem különböztette meg őket). Ez köszönhető egyrészt a palatalizáció után lezajlott umlautnak, amely a veláris magánhangzókat palatalizálta bizonyos környezetekben, így az újonnan létrejött palatális magánhangzók miatt ismét fölléptek olyan szekvenciák, amelyekben veláris mássalhangzó

²⁰⁶ Hogg (1992) ide sorolja még a $x > ʃ$ változást is, amelyre a *x* szűk eloszlása miatt lényegében csak palatális magánhangzó és egy mássalhangzó között következhetett be. Ez a változás, ha egyáltalán ekkor történt, allofónikus maradt, de nem tudom, ez az allofónia nem tulajdonítható-e inkább már a germán korszaknak. Strukturális jelentősége nincs, a további tárgyalásban, mint eddig is, a *x* fonémába bele fogom érteni annak palatális változatát is.

²⁰⁷ Így foglal állást a szó belsejében történt palatalizációval kapcsolatban Hogg (1992: 258–260), de ő maga is felhívja a figyelmet arra, hogy ebben a részletkérdésben eltérőek a vélemények és sok a bizonytalanság.

²⁰⁸ Kivéve, ha hangátvetés eredménye, mint az *ask*-ban.

előzött meg egy palatális magánhangzót, másrészt tulajdonítható a hangsúlytalan szótagokban található palatális magánhangzós elemek (beleértve a **j-t**) eltűnésének, illetve fúziójának.

Azt nem tudjuk, hogy a palatálisok fonologizálódása és fonetikai eltávolodásuk az eredetijüktől (azaz a **c > tʃ**, **j > dʒ**, **ǰ > j** változások) időben hogyan viszonyulnak egymáshoz. Zavarossá teszi a képet az is, hogy a (18) pont alatt leírt változások által bevezetett morfológiai váltakozások igen hamar elkezdtek kiegyenlítődni. Ezenfelül az óangol nyelvjárások és a brit szigeteken beszélt skandináv nyelvjárások közötti kölcsönhatások is bonyolítják, sőt, sokszor lehetlenné is teszik a változás körülményeinek pontos meghatározását. Itt természetesen nem feladatom az összekuszálódott szálak kibogozása, a palatalizációnak csak a mássalhangzórendszerre gyakorolt hatását fogom megvizsgálni.

A (18a, b) változások csak a képzési hely változásával jártak, a Hogg által aszszibilációnak nevezett változások (az előző bekezdésben említettek) is érdektelenek számomra, ugyanis tipológiai szempontból az affrikáták a zárhangok közé tartoznak. A (18c) változás első lépése (a voltaképpeni palatalizáció) szintén csak a képzési hely változásával járt (és allofónikus maradt), a folytatása azonban környezetfüggetlen gyengülés volt, melynek során egy réshangból félhangzó lett. Ez nem eredményezett új hangot, hiszen az új keletű **j** egybeesett az eredeti, germánból és indoeurópaiból örökölt **j**-vel (l. óa. *gear* **jæ:ar** > a. *year* = n. *Jahr*; óa. *gellan* **jellan** > a. *yell* = n. *gellen*). A **sk > ʃ** változás paradigmátikusan nehezebben értelmezhető, hiszen ez egy fonémakombináció változása, mindazonáltal elmondható róla, hogy egy lehorgonyzott helyen egészíti ki az újonnan létrejött palatális sort.²⁰⁹

5.4.1.2. A réshangok zöngésségének újraeloszlása

Az ezzel a névvel illetett hangváltozáscsoport két változást takar: a zöngés réshangok szóvégi zöngétlenedését és a zöngétlen réshangok zengőközi helyzetben történő zöngésedését. Hogg (1992: 277–281) ide sorolja még a **x (= h?)** eltűnését intervokális helyzetben.²¹⁰

A szóvégi zöngétlenedés csak a **v**, **ɣ** hangokat érintette, mivel ekkorra már az eredeti **z** hangból **r**, a **ð**-ból **d** lett (l. fentebb). A két hang zöngétlenedése **f-t**, illetve **x-t** eredményezett, ezek egybeestek az eredeti szóvégi **f**-vel, illetve **x**-vel, tehát környezetfüggő fúzió történt. A zöngétlenedés szórványosan adatolt szóbelseji szótagvégekben is, ez azonban – szemben a némettel – soha nem vált elterjedtté.

A zöngésedés érintette az összes zengőközi réshangot (ezek között már nem

²⁰⁹ A (pre-)óangol palatalizáció legrészletesebb tárgyalása Hogg (1992: 257–276). L. még Cser (1995: 38–42).

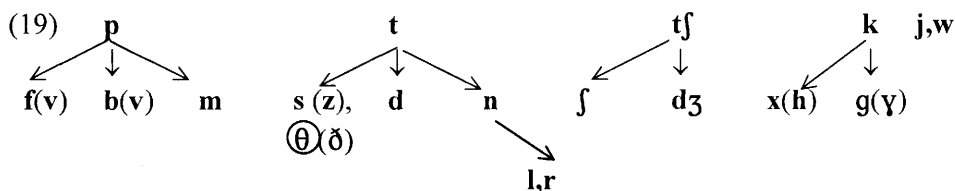
²¹⁰ A környezetek azonossága miatt ilyen esetekben szokott fölmerülni az, hogy a **x > h > Ø** típusú változások (azaz a tisztán glottális artikulációjú elemmé válás és az eltűnés) is a gyengülések közé tartoznak-e.

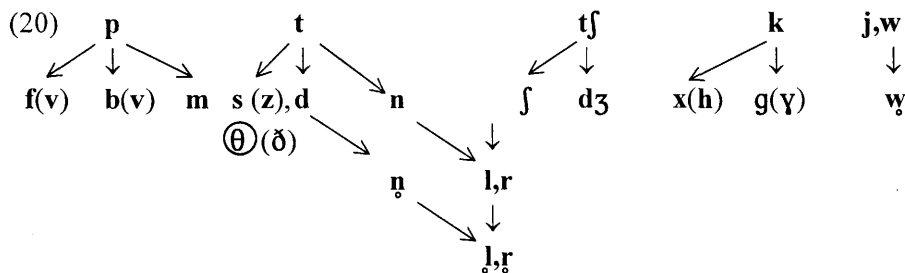
szerepelt a **x** és még nem szerepelt a **ʃ**. A **f** zengőközi reflexe egybeesett a **b** zengőközi allofónjával.²¹¹ A **θ** és a **s** zengőközi reflexének (**ð**, illetve **z**) azonban nem volt mivel egybeesnie az imént említett nyugati germán hangváltozások miatt. Ezek a gyengülések tehát új hangokat hoztak létre, amelyek előtt (a **v**-vel együtt) ott állt a későbbi – természetesen nem szükségszerű – fonologizálódás lehetősége.

Összességében véve a réshangok újraeloszlásának következménye az volt, hogy a zöngés és zöngétlen réshangok közötti kontrasztok megszűntek, mivel eloszlásuk kiegészítővé vált. A szó elején még fennálló **ɣ**–**x** kontraszt is megszűnt a szókezdő **ɣ** zárhanggá erősödésének köszönhetően. (Ez utóbbi változás mindenképpen későbbi volt a palatalizációnál, a szókezdő zöngés veláris zörejhang palatalizált reflexe ugyanis minden esetben **j**, soha nem **dʒ**.) Szó elején, szó végén és zöngétlen környezetben már csak zöngétlen, zengőközi helyzetben csak zöngés réshangokat találunk.

Eme változások után, valamint a szókezdő **ɣ** > **g** változás következtében, miután alapváltozatnak már mindenképpen a zárhangot kell tekintenünk, a kései óangol mássalhangzórendszer a következőképpen ábrázolható:

Fölmerülhet az is, bár a dolgozat gondolatmenete szempontjából mellékes, hogy nem volna-e lehetséges a szókezdő zöngétlen zengőhangokat önálló elemekként értelmezni **h**+mássalhangzó csoportok helyett (pl. *hlūd* **hlu:d** helyett **lu:d** 'hangos'). Ha elfogadjuk a zöngétlen zengőhangok monofonematikus voltát, a fentebb megadott táblázatba is belefoglalhatjuk őket:

Tipológiailag nézve a kései óangol mássalhangzórendszert, a **ɣ**-anomália kikü-

²¹¹ Hogg (1992: 283) céloz rá, hogy a korai óangol nyelvmlékek még tükröznék egy **v** – **β** megkülönböztetést, ahol a **v** a **f** allofónja, a **β** a **b**-é. Nekem ez egyáltalán nem tűnik meggyőzőnek.

szöbölése után (amely egy környezetfüggő erősödés útján történt) az egyetlen anomáliás jelenség benne továbbra is a *s-θ*-kontraszt.²¹²

5.4.2. A közé pangol zöre jhangrendszer kialakulása

Az óangol–közé pangol átmenet időszakában (12. sz.), illetve a közé pangol kor végéig (15. sz.) voltaképpen egy lényeges átrendeződés történt, a zöngés réshangok fonologizációja, ez azonban több, egymástól független változás útján valósult meg.

A gemináták általános degeminálódásának következtében, amely a zöngétlen réshangokat is érintette (zöngés geminált réshangok természetesen nem voltak), kontraszt jött létre az intervokális zöngés és zöngétlen réshangok között: óa. *cyssan* **kyssan** > korai ka. **kissan** > kései ka. **kisan** *kissen* 'megcsókolni', szemben ezzel: *risen* **rizan** 'fölemelkedett'. A szóvégi *ə* eltűnésével megjelent ez a kontraszt szó végén is: óa. *nosu* **nozu** > korai ka. **no:zə** > kései ka. **no:z** *nose* 'orr', szemben ezzel: *loos(e)* **lo:s** 'laza', avagy óa. *baðian -ð-* > korai ka. *bathe(n)* **-ð-** > kései ka. *bathe* **ba:ð** (> úja. *bathe*) szemben ezzel: óa. *bæð* **-θ** > ka. *bath* **baθ** (> úja. *bath*); a nagy számú francia jövevényszó pedig, amelyek *v*-vel kezdődtek, szókezdő helyzetben is létrehozta ugyanezt: *val(e)* **va:l** 'völgy' az ófranciából, szemben ezzel: *fal* **fal** 'zuhanás'. Így teljessé vált a közé pangol kor végére a zöngés réshangok fonologizálódása. Ezt az tette lehetővé, hogy mind-egyik lehorgonyzott alapváltozatként tudott beépülni a nyelv hangrendszerébe, mert mind a zöngés zárhangok, mind a zöngétlen réshangok adottak voltak.²¹³

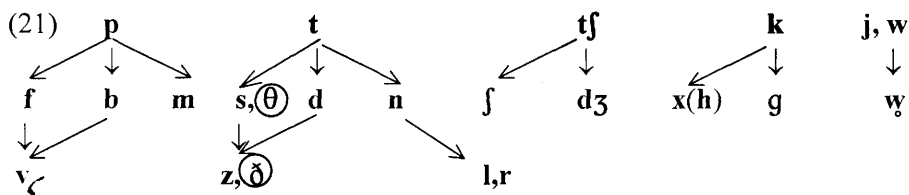
A marginalizálódott, beszűkült eloszlású *ɣ* hang azért nem fonologizálódott, mert mire a fent említett változások lezajlottak, már approximánssá vált. Ez a hang az óangol kor vége felé már csak szó belsejében, veláris magánhangzók után fordult elő, a közé pangol korra azonban itt is egybeesett az eredeti *w*-vel, majd a megelőző magánhangzóval kettőshangzová olvadt össze: óa. *dragan* > ka. *drawen*. Ezzel ez a hang teljes egészében kikerült az általam vizsgált elemek köréből.

²¹² Az óangol történeti és leíró hangtan jelenleg legteljesebb és legjobb leírása Hogg (1992), amely a szakirodalomról is kitűnő áttekintést ad. Ez Campbell korábbi klasszikus összefoglalásának (1959) helyére lépett, legalábbis a hangtan vonatkozásában. Érdekes fejtegetések találhatók az óangol hangtörténet témakörében Lass – Anderson (1975)-ben. Az óangol zöre jhangrendszer kialakulását részletesen tárgyalja Cser (1995). Az óangol zöre jhangrendszerről kontrasztviszonyok szempontjából a legjobb elemzés Anderson (1985).

²¹³ Lass (1992) feltételezi, hogy a jövevényszavak szókezdő zöngés réshangjait azért tűrte meg a közé pangol, szemben az óangollal (l. lat. *versus* → óa. *fers*), mert a délnyugat-angliai nyelvjárásokban általános volt a szókezdő *s*, *f* zöngésedése. Nekem ez nem tűnik meggyőzőnek, mivel a kérdéses nyelvjárások általában igen marginálisak voltak, más nyelvjárásokra egy-két átadott szótól eltekintve nemigen gyakoroltak hatást.

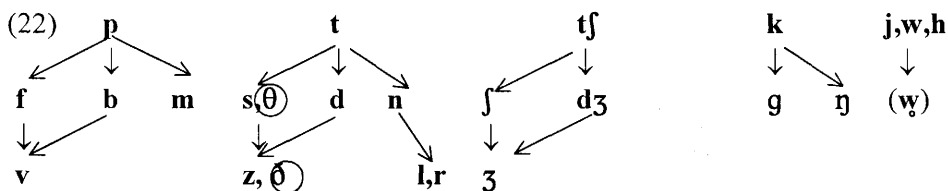
Itt említem meg azt is, hogy a hangsúlytalan szavak elején álló *θ* zöngésedésével a közé pangol kor végére vagy az újangol kor elejére szó elején is létrejött a *θ* – *ð* kontraszt, jöllehet a valódi minimális párok száma igen csekély.

A zöngétlen zengőhangok közül csak a **w** maradt meg (avagy a **x** fonéma eltűnt a szókezdő nem prevokális helyzetből), a többi környezetfüggetlenül összeolvadt a megfelelő zöngés zengőhangokkal.²¹⁴

5.4.3. Az újangol kor

A 15. századtól a mai napig tartó időszakban az angol mássalhangzórendszer két fonémával gazdagodott: a **zj** szekvenciák összevonásából létrejött a **ʒ** (*measure* ka. *mez'ju:r* > mai a. *'meʒə*), amelynek előfordulásait újabb kori francia jövevényszavak is gyarapították (pl. *beige* *berʒ* 'bézs'), valamint a nazális után álló **g** kiesésével fonologizálódott a **ŋ** (ka. *sing* *siŋg* > mai a. *siŋ* 'énekelni'). A **x** hang, amely csak szótagvégben fordult elő, pótlónyúlással eltűnt, kivéve a skót angolt (ka. *right* *rixt* > *ri:t* > mai a. *rait* 'jobb'), bizonyos szavakban azonban **f** lépett a helyére (*rough* ka. *ru:x* > mai a. *rʌf* 'durva'). Ezzel ennek a fonémának egyetlen realizációja maradt, a (hangsúlyos) magánhangzó előtti helyzetre korlátozott **h**. A **w** azonban számos angol nyelvjárásban megmaradt a mai napig – ez magyarázható azzal, hogy az implikációs hierarchiában nem olyan alacsonyan foglal helyet, mint a többi zöngétlen zengőhang.

5.5. A felnémet fejlemények

A felnémet mássalhangzórendszer távolodott el a germántól a leginkább egy radikális átrendeződés következtében, amely a középkor első századaiban ment végbe és ófelnémet mássalhangzó-eltolódásként ismert. Ennek még előzménye azonban egy olyan változás, amely szintén a felnémet sajátja, a zöngés réshan-

²¹⁴ Csekély jelentősége miatt csak lábjegyzetben említem a **ð** > **d** változást zengőhangok előtt és a **d** > **ð** változást **Vr** előtt (óá. *spīðra* > ka. *spider*, óá. *mōðor* > ka. *mother*).

gok teljes felszámolása. A **z > r** változás közös a nyugati és északi germán nyelvekben, a **ð > d** általában jellemzi a nyugati germánt, a pre-ófelnémetben azonban a **v** helyén **b**-t, a **γ** helyén **g**-t találunk minden környezetben. Itt tehát környezetfüggetlen erősödés útján felszívódott egy-egy allofón abban a hangváltózatban, amely tipológiailag őt lehorgonyozta.

5.5.1. Az ófelnémet mássalhangzó-eltolódás

A zörejhangrendszer eme nagyszabású átrendeződését és az ófelnémet kort ezen felül jellemző zörejhangváltozásokat a következő szabályokban lehet összegezni:

- (23)
- (a) A zöngétlen zárhangok helyére affrikáták lépnek szó elején és nazális, részben likvida után: **p > pf, t > ts, k > kx**;
  - (b) A zöngétlen geminált zárhangok helyére geminált affrikáták lépnek (ezek csak magánhangzóközi helyzetben fordulnak elő), amelyek azonban azonnal megrövidülnek: **pp > pf, tt > ts, kk > kx**;
  - (c) A rövid magánhangzó után álló zöngétlen zárhangok helyére geminált réshangok lépnek, amelyek közül a **ff** és a **xx** egybeesnek az eredeti zöngétlen geminált réshangokkal: **p > ff, t > ζζ,²¹⁵ k > xx**;
  - (d) A hosszú magánhangzó és részben a likvida után álló zöngétlen zárhangok réshangokká válnak: **p > f, t > ζ, k > x;²¹⁶**
  - (e) A zöngétlen zárhangok változatlanok maradnak, ha réshang után állnak, valamint a **t** megmarad **r** előtt;
  - (f) A zöngés zárhangok nyelvjárásonként változó mértékben zöngétlenednek, ez azonban a **d > t** változástól eltekintve nem idéz elő rendszerszintű változást. A későbbi jövevényszavakban előforduló zöngétlen zárhangok, valamint az eredeti zöngétlen zárhangok, amelyek környezetük miatt nem réshangzósodtak (pl. **rk**), különböznek a zöngés zárhangok reflexeitől, kivéve az eredetileg zöngés geminátákat, amelyek teljes mértékben zöngétlenedtek. A zárhangok általános szó(tag)végi zöngétlenedése még nem jellemző széles körűen az ófelnémetben, de gyakran előfordul már, ezért az alábbi összegző ábrába is belefoglaltam.

²¹⁵ A **t**-ből előálló réshang fonetikai mibenléte a mai napig nem egészen tisztázott. Annyi bizonyos, hogy egy koronális, zöngétlen réshang volt, amely a 13. sz. közepéig a legtöbb környezetben különbözött a **s**-től és a **ss**-től, mára pedig mindenütt egybeesett vele. A germanisztikai irodalomban széles körben használt, paleográfiai eredetű **<z>** jelet és a **<z>**-t azért nem használom, mert ezeknek a nemzetközi fonetikai jelkészletben meghatározott értékük van, amelyeknek a kérdéses ófelnémet réshanghoz semmi közük sincs.

²¹⁶ De **r** után a **k**-t nem érinti a változás.

(g) A zöngétlen réshangok jobbra magánhangzó szomszédságában, de nem szó végén (valószínűleg) zöngétlen lenisekké válnak, a *ss* úgyszintén,²¹⁷ szemben a *ff*-vel és a *xx*-vel: *f* > *v*, *s* > *z*, *θ* > *ð*.²¹⁸

(h) A (g) eredményeképpen előállt *ð* minden környezetben *d*-vé válik. Ez a *d* nem esik egybe az eredeti *d* zöngétlenedett reflexével (*t*).²¹⁹

A példaanyagban mai angol és felnémet megfelelőket állítok egymás mellé:

(24)(a) <i>pound</i>	<i>Pfund</i>	'font'
<i>ten</i>	<i>zehn</i>	'tíz'
<i>mint</i>	<i>Minze</i>	'menta'
<i>cold</i>	<i>chalt</i> (svájci német)	'hideg'
(b) <i>apple</i>	<i>Apfel</i>	'alma'
<i>set</i> (< óa. <i>settan</i>)	<i>setzen</i>	'ültetni, helyezni'
<i>wake</i>	<i>wecken</i> (ófn. - <i>ch</i> ; < * <i>wakkjan</i>)	'ébresztetni'
(c) <i>ship</i>	<i>Schiff</i>	'hajó'
<i>that</i>	<i>daß</i>	'az'
<i>break</i> (< óa. <i>brecan</i>)	<i>brechen</i>	'törni'
(d) <i>sleep</i>	<i>schlafen</i>	'aludni'
<i>white</i>	<i>weiß</i>	'fehér'
<i>reek</i>	<i>Rauch</i>	'bűz(ölög)'
(e) <i>spare</i>	<i>sparen</i>	'megkímél'
<i>right</i>	<i>recht</i>	'jobb'
<i>bitter</i>	<i>bitter</i> (< * <i>bitr</i> -)	'keserű'

²¹⁷ Legalábbis amennyiben kontrasztját a *ζζ*-val lenis–fortis kontrasztnak tekintjük. Ez ellen foglalt állást Braune – Eggers (1987), Joos (1952) és Esau (1976). Szerintük a kontraszt nem a képzés módjában, hanem helyében volt, amennyiben Braune – Eggers (1987) szerint a *ζ* dentális, a *s* palatális hang volt; ennek dacára ők is feltételezik a *s* általános gyengülését. Joos (1952) és Esau (1976) szerint a *ζ* dorzális, a *s* apikális, de van közöttük szubfonémikus erősségi kontraszt is. Az *s* és a *ζ* kontrasztja egyébként szó végén és geminációban is megmaradt az ófelnémet korban mindvégig, ebben is különböznek a többi réshangtól, hiszen a régi és az új *f*-k, valamint a régi és az új *x*-k szó végén igen korán neutralizálódtak. Ez Joos és Esau legfontosabb érve a kontraszt fortis–lenis értelmezése ellen. Ezzel szemben Penzl (1968) arra hivatkozik, hogy a kontraszt, ahol megmaradt, a mai napig fortis–lenis (ami zöngétlen–zöngés ellentétben jelentkezik, magánhangzóközi helyzetben).

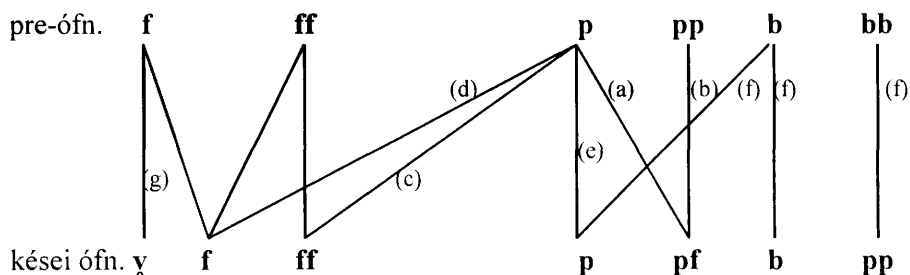
²¹⁸ A *θ* > *ð* változás minden környezetben megtörtént. A *f* < *v* írásmódja ennek a gyengülésnek a nyomát őrzi a német helyesírásban. A fortis–lenis kontraszt fonetikai mibenlétét részletesen nem tárgyalom, funkcionálisan és az implikációs hierarchia szempontjából a zöngétlen–zöngés kontraszttal analóg módon írható le. Ezeket a terminusokat itt azért alkalmazom, mert a német hangtanban bevettek, és ezzel a hagyománnyal nem akartam egy nem túl lényeges részletkérdés kedvéért szakítani.

²¹⁹ Szigorúan véve az irodalmi németben ez nem igaz nazális után, ahol a germán *nd* és *nθ* reflexe egyaránt *nd*.

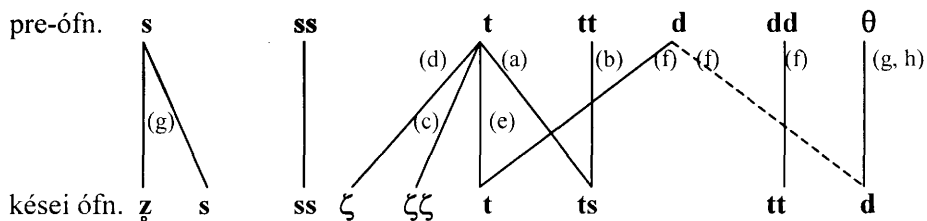
(f)	<i>sib(ling)</i>	<i>Sippe</i>	'testvér, család'
	<i>do</i>	<i>tun</i>	'tenni'
	<i>edge</i>	<i>Ecke</i> (< *aggjō)	'él, sarok'
(g-h)	<i>see</i>	[z] <i>ehen</i>	'látni'
	<i>thing</i>	<i>Ding</i>	'dolog'
	<i>father</i>	<i>Vater</i> (ófn. <i>v-</i>)	'apa'

Ábrába foglalva ezeket a változásokat:²²⁰

(25) labiális sor

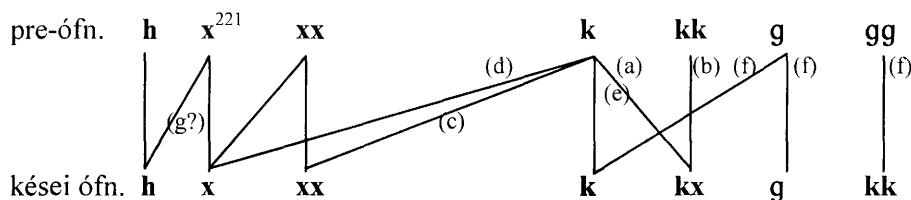

(26) koronális sor

²²⁰ Az ábrában a teljesség kedvéért feltüntettem a geminátákat is, noha azok bifonémikusak.

(27) veláris sor

A felsorolt hangváltozások tipológiailag a következőképpen értékelhetők:

Ad (a, b): Vegyük észre, hogy az affrikáták kialakulása más a rendszer egésze szempontjából, mint az óangolban. Az óangolra az áll, amire a mássalhangzórendszerek tipológiájának tárgyalásakor azt a kijelentésemet alapoztam, hogy az affrikáták a zárhangok közé sorolandók, ti. az egyszerű zárhangok és az affrikáták különböző képzési helyeken fordulnak elő. Az óangol affrikáták úgy alakultak ki, hogy a veláris zárhangok palatális magánhangzó szomszédságában palatálisra változtatták képzési helyüket, és ehhez képest másodlagos fejlemény volt az asszimiláció, a palatális zárhangok affrikátává alakulása. Az ófelnémetben ennek ellenkezőjét látjuk: minden zöngétlen zárhangból kialakul egy-egy affrikáta, és képzési helye azonos marad a zárhangéval. Az ófelnémet affrikáció egy általános réshangzósodási tendencia részeként lép fel, annak mintegy félbemaradt eredményeként – a környezetekre való tekintettel (pl. megelőző nazális) ez fonetikailag még indokolható is. Voltaképpen nem kizárt, hogy lehetne gyengülésnek is tekinteni a réshangzósodással együtt. Ezzel együtt nem gondolom, hogy az ófelnémet affrikátákat a zárhangokhoz képest függő helyzetűeknek kellene tekinteni. Ezek a változások tehát egészében véve nem feltétlenül tekinthetők gyengüléseknek, de a hangrendszert mindenképpen új elemekkel gyarapították.

Ad (c, d): Ezek a gyengülések környezetfüggő változások; a $t > \zeta\zeta$ új hangot hoz létre, a másik két réshang magánhangzóközi környezetben bevezet egy addig nem létezett kontrasztot (melyet fortis–lenis kontrasztnak tekint a szakirodalom), vagyis gyarapítja a fonémaállományt.

Ad (e, f): A zöngés zárhangok zöngétlenedése csak a teljes, azaz neutralizáló zöngétlenedés esetében van kihatással a mássalhangzórendszerre. Ez a $d > t$ esetében valósul meg a legteljesebben, ahol is környezetfüggetlen erősödésről beszélhetünk, melynek eredménye egybeesik a pre-ófelnémet t változatlanul maradt megvalósulásaiával. A szó(tag)végi zöngés zárhangok, valamint a **bb** és a **gg** zöngétlenedése környezetfüggő erősödés, amely kitölti a zöngétlen gemináták affrikálódásával üresen maradt környezetek egy részét. Továbbra is érvényesül a tendencia,

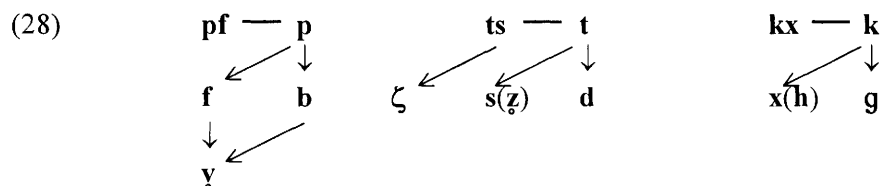
²²¹ A magánhangzóközi helyzetben történő $x > h$ változást Penzl (1975) az ófelnémet korra teszi, ha ezt elfogadjuk, a (g) alatti változások közé sorolhatjuk.

hogy a gemináták között nincsenek az implikációs hierarchiában alacsonyan elhelyezkedő zörejhangok, azaz zöngés réshangok vagy zöngés zárhangok.²²²

Ad (g): A **f** és a **s** leníciója környezetfüggő gyengülés, amely új hangtípusokat hoz létre. Mivel geminációban és szó végén az eredeti és az új **f** szegmentumok egybeestek, a **f** – **y** különbség fonologizálódott, míg a **s** – **z** kontraszt (még) nem. A **θ** leníciója környezetfüggetlen gyengülés, de ez is új hangtípust hoz létre, a fonémaállományt azonban természetesen nem gyarapítja.

Ad (h): A **ð** környezetfüggetlen erősödése egyedülálló fejleménye a zörejhangrendszernek, legalábbis az ófelnémet korban, hiszen az ezt megelőző időszakban minden zöngés réshang zárhanggá változott (a **z** kivételével, amely rotacizálódott). Tipológiaiilag viszont érthető, ugyanis a **ð** zöngés zárhang híján lehorgonyzatlan fonéma maradt volna, az erősödéssel viszont lehorgonyzott pozícióba került a rendszerben.

A kései ófelnémet zörejhangrendszer a következőképpen ábrázolható:

Amint látható, a rendszerben lehorgonyzatlan elemek egyáltalán nem találhatók.²²³

5.5.2. A közép- és újfelnémet fejlemények

Az ófelnémet korszakot követő időszakot együtt tárgyalom, mivel ez idő alatt aránylag kevés olyan változás történt, amely a mássalhangzórendszert érintette. Ezek a következők:

- (29) (a) A félhangzók likvida utáni helyzetben zárhangokká erősödnek, konkrétan: **rw** > **rb**, **lw** > **lb**, **rj** > **rg**. Ez környezetfüggő erősödés, amely

²²² Jól tetten érhető a gemináták fölfelé mozgása az implikációs hierarchiában, hasonlóan a (nyugati) germán zöngés réshangokhoz, amelyek geminataként zöngés zárhangokként jelentek meg, l. Cser (1994).

²²³ Némiképp bizonytalan vagyok én magam is azt illetően, hogy az affrikáták helye valóban az egyszerű zárhangokkal egy szinten van-e. Mindenesetre meg kell fontolni azt, hogy a koronális régióban koherens képet lehet alkotni a rendszerszerű vonatkozásokról, ha azt figyelembe vesszük, hogy a középfelnémetben a **ʃ** az ófelnémet **ʒ** helyét foglalja el a rendszerben (van olyan vélemény is, hogy a **ʒ** eredetileg is egy palatális réshang volt), ezért nem indokolatlan az, hogy a **ts** affrikátától függjön, ez azonban csak akkor oldható meg, ha a **ts** a **t**-vel egy szinten áll. Az persze kétségtelen tény, hogy azok a (ritka) nyelvek, amelyekben az affrikáták az egyszerű zárhangokkal azonos képzési helyeken fordulnak elő, tehát párhuzamos sort alkotnak, elemzésem számára problémát jelentenek.

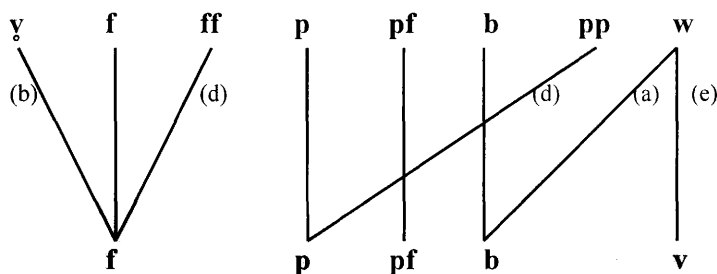

- már létező hangtípusokhoz sorolja át a félhangzókat. Példa: *gärwen* > *gerben* 'cserzeni', *swalwe* > *Schwalbe* 'fecske', *verje* > *Ferge* 'révész'.
- (b) A *y* lenis réshang környezetfüggetlen erősödés útján beleolvad az öt lehorgonyzó fortis megfelelőjébe, tehát *y* > *f*. Példa: *verje* (l. fentebb).
- (c) A *s* és a *ʒ* környezetfüggetlenül összeolvad *s*-be. A kettő között lehetséges környezeteikből adódóan egyetlen kontrasztlehetőség marad, magánhangzóközi helyzetben, ahol *VzV* < *VʒV* < *VsV* (*Riese* 'óriás'), de *VsV* < *VʒV* < *VtV* (*gießen* 'önteni') vagy *VsV* < *VssV* (*missen* 'nélkülözni'). Ez egy olyan fúzió, amely egymástól implikációsan független szegmentumok között történik. Következménye viszont a *s* – *ʒ* kontraszt fonologizálódása.
- (d) Minden gemináta degeminálódik. Példa: *missen*, *Sippe* (l. az előző pontban).
- (e) *w* > *v* minden környezetben. Ez a környezetfüggetlen erősödés a *y* > *f* változás által üresen maradt helyet tölti ki, de nélküle sem maradt volna lehorgonyzatlan elem a rendszerben. Ez szintén olyan fúzió, amely egymástól implikációsan független szegmentumok között történik.
- (f) Magánhangzók között *j* > $\emptyset$. Példa: *blüejen* > *blühen* 'virágozni'.
- (g) *sk* > *ʃ* minden környezetben, ami összefügghet a koronális réshangok fúziójával. Példa: *scuo* > *Schuh* 'cipő'. Szó elején *s* > *ʃ* változás történt minden mássalhangzó előtt, pl. *swalwe* (l. fentebb), *sparēn* > [*ʃ*] *paren* 'megkímélni'.
- (h) A *kx* nem marad meg affrikataként, hanem zárhanggá egyszerűsödik.²²⁴ Példa: *chalt* > *kalt* 'hideg'.

Ábrában összefoglalva:

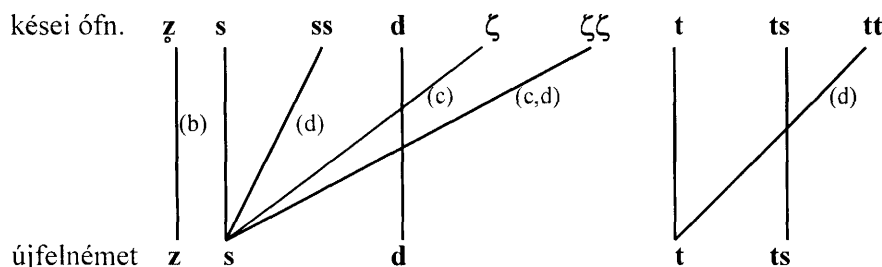
(30) labiális sor

kései ófn.

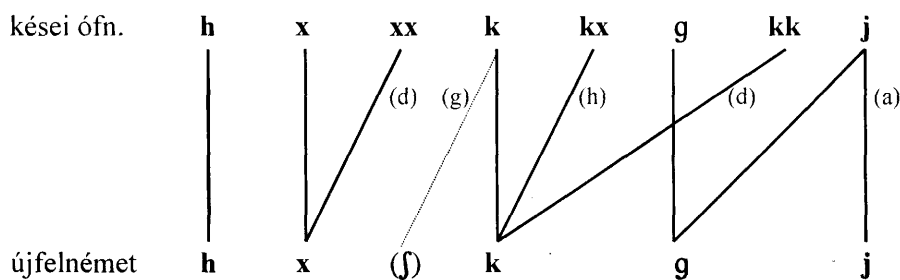

²²⁴ Ez alól csak az alemann nyelvjárás a kivétel.

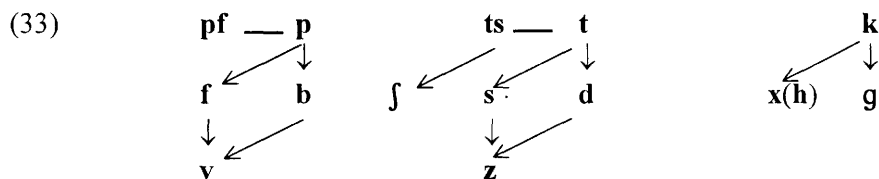
(31) koronális sor

(32) veláris sor

Tipológiai megjegyzéseimet az egyes változásokkal kapcsolatban már megtettem, nem marad más hátra, mint hogy összefoglaljam az újfelnémet zörejhangrendszerét:

Amint látható, a zörejhangrendszer mint rendszer annyit változott a kései ófelnémet kor óta, hogy a **z** fonologizálódott, a hierarchiában pedig a **ζ** helyét elfoglalta a **ſ**. Anomáliát továbbra sem mutat.²²⁵

²²⁵ A szakirodalomról: Az ófelnémet mássalhangzó-eltolódás a nyelvtörténeti irodalom legtöbbet tárgyalt témái közé tartozik. Klasszikus és a mai napig jól használható, részletes leírása és filológiai elemzése megtalálható Braune – Eggers (1987)-ben (kül. 81–110 és 119–169). Igen jó áttekintést és fonémikus elemzést ad Penzl (1975), Moulton (1987), Keller (1978) és Voyles (1976). A régebbi klasszikusok közé tartozik még Prokosch (1939) és Streitberg (1896). A közép- és újfelnémethez Penzl (1975)-re és Mettke (1989)-re támaszkodtam.

5.6. Az alnémet fejlemények

5.6.1. Az ószász nyelv mássalhangzórendszere

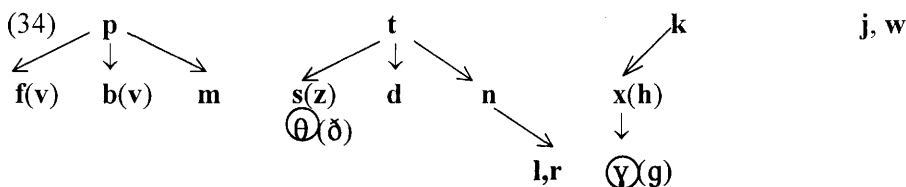
A nyugati germántól eltérően az ószász mássalhangzórendszer a következő változásokon ment keresztül:

(1) Zöngés környezetben ugyanúgy zöngésedtek (lenizálódtak) a réshangok (pontosabban a **f**, **s**, **θ**), mint a többi kontinentális nyelvben/nyelvjárásban. Szó belsejében a **b v** allofónja egybeesett a **f** zöngésedett reflexével, míg szó végén ennek az ellenkezője történt, ott az általános réshang-zöngétlenedés miatt **f**-t találunk. Ennek megfelelően az óangolhoz hasonló helyzet állt elő, amennyiben a **v** mind a **f**-vel, mind a **b**-vel kiegészítő eloszlásban áll. A dentális sorban – ismét az óangolhoz hasonlóan – a **ð** a **θ** helyzeti variánsa, a **d**-vel természetesen kontrasztban áll. Ami a velárisokat illeti, forrásaim eltérően vélekednek róluk: Klein (1984) nem említi a **x**-t a zöngésedő réshangok között, ezzel szemben Voyles (1970) igen. Tekintettel a *fehu* 'barom', *sehan* 'látni' írásmódokra, én magam hajlok arra, hogy az előbbinek adjak igazat. A **ɣ** szó végén szintén zöngétlenedhetett már ebben a korban.

Az általános szó eleji réshang-zöngésedés Klein (1984) szerint valószínűleg ebben az időben történt, jóllehet az egyik legfontosabb nyelvemlék, a Heliand-ének még nem tükrözi. A középalnémet már igen (*vrolích* 'víg').

(2) A velárisok – az óangolhoz hasonlóan – palatalizálódtak, de csak a palatális magánhangzók előtt, és fonologizálódásuk is csak jóval később következett be (Klein a 13. századra, tehát már a középalnémet korra teszi). A palatalizálódott **k** reflexe **ts**, a **ɣ**-é **j**.

Ezek figyelembevételével az ószász mássalhangzórendszer így írható fel:

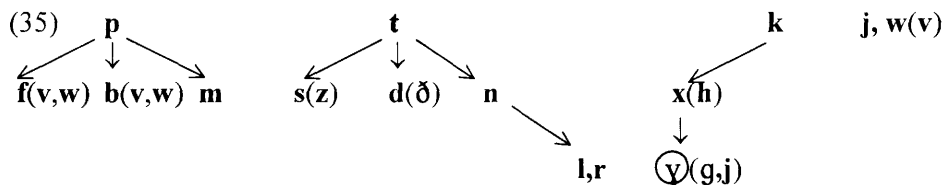
A rendszer két szempontból anomáliás: egyfelől a **s**–**θ** kontraszt miatt, másfelől azért, mert a **ɣ** szélesebb eloszlással rendelkezett, mint a **g**, így az előbbit kell alapváltozatnak tekintenünk, amely azonban így lehorgonyzatlan marad.

5.6.2. Közép- és újalnémet

Amit a felnémet gyengülésekről elmondtam, azt elmondhatom az alnémet gyengülésekről is: rendszerszerű leírást jelenleg nem lehetséges készíteni róluk, mind-

össze néhány általános tendenciára fogok tudni itt is rávilágítani a rendelkezésemre álló adatok alapján.²²⁶

A szóvégi zöngétlenedés széles körű jelenség az alnémet nyelvjárásokban is. Ennél kevésbé általános, de nem ritka a magánhangzóközi helyzetben álló **p** és **k** leníciója, még geminátaként is. Ebben a folyamatban egy-két nyelvjárásban a szóvégi vagy mássalhangzós környezetben álló zöngétlen zárhangok is részt vesznek. Ami a zöngés zárhangokat illeti, ezek közül a germán **d** (és a **θ**) reflexe szinte mindenütt zárhang, szó végén zöngétlen, néhol intervokálisan gyengül réshanggá (**ð**), likvidává (**r**), sőt el is tűnhet. A **b** reflexe szó végén minden nyelvjárásban **f**, intervokálisan jobbra **v**. (Bár azt, hogy ez a hang, amely intervokálisan és más környezetekben is származhat a germán **w**-ből is, pontosan réshang-e vagy approximáns, minden egyes területi változatban külön-külön lehet csak eldönteni.) A **g** folytatása nemcsak intervokálisan, hanem szó elején is lehet réshang, sőt, nemritkán zöngétlen palatális fortis, bár ez kevésbé gyakori, mint a lenis változat. Mind szó elején, mind intervokálisan megtaláljuk a **g** és a **j** változatot is. Intervokálisan a hang el is tűnhet. Niebaum az **s** esetében is feltételez egy magánhangzóközi **z** változatot. Mindezek figyelembe vételével a következő hangrendszert rendelhetjük a közép-alnémet nyelvhez:

Lényeges mozzanat az ószász **θ** eltűnése, ez ugyanis környezetfüggetlen fúzió útján felszámolt egy lehorgonyzatlan elemet. Ugyanakkor nem szűnt meg a lehorgonyzatlan **y** – ezt azonban ismét csak azzal a kikötéssel mondhatom, hogy valószínűleg nyelvjárásonként kellene eldönteni, valóban az-e az alapváltozat.

5.7. A holland (németalföldi) fejlemények

Az ónémetalföldi híven őrzi a nyugati germán mássalhangzórendszert.²²⁷ Leglényegesebb újításai abban állnak, hogy a többi germán nyelvhez hasonlóan zöngétleníti a szóvégi mássalhangzókat, a réshangokat és zárhangokat egyaránt, továbbá zsugorodik a **h** eloszlása, mert magánhangzóközi és szó eleji mássalhangzó előtti

²²⁶ Forrásaim Niebaum (1984) és Simmler (1982).

²²⁷ A németalföldi hangtörténet tárgyalása a Goossens (1974)-ből származó adatokon alapszik.

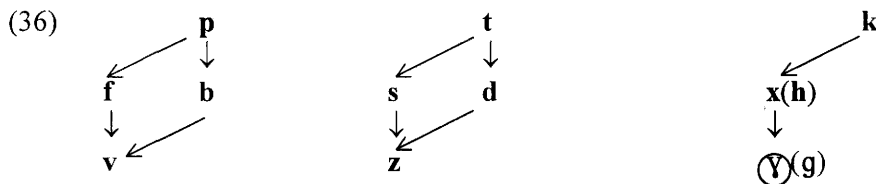
helyzetben eltűnik, a **hs** csoportból pedig **ss** lesz. Ezekon kívül a **ft** és a **xt** csoportok egybeesnek **xt**-ben (*luft > *lucht* 'levegő').

A középnémetalföldi korra általános degemináció zajlik le. Megtörténik a kontinentális germán nyelvekre jellemző $\theta > d$ változás,²²⁸ vélhetőleg itt is δ -n keresztül, ami azért valószínű, mert a zöngétlen réshangok magánhangzós környezetben, de nem szó végén, ugyanúgy lenizálódnak (pontosabban zöngésednek), mint a németben. Goossens (1974) állítása szerint rövid magánhangzó után nem történt meg a zöngésedés, erre példának a *heffen* 'emelni' szót hozza. Nem tudom állítása hitelességét sem elismerni, sem kétségbe vonni, de nekem a többi germán nyelvvel fennálló párhuzam alapján úgy tűnik, valószínűbb egy olyan magyarázat, mely szerint a degemináció nem előzte meg a zöngésedést, ezért az eredeti gemináták „lekéstek” róla. A szókezdő **fr**, **fl** kapcsolatok is **vr**, **vl**-be mentek át (*fleugan > *vliegen* 'repülni'). A **v – f** és a **z – s** kontraszt a zöngétlen réshanggal kezdődő francia jövevényszavaknak köszönhetően fonologizálódott.²²⁹ Elképzelhető, hogy az utóbbi kontraszt időben később alakult ki, ennek az én számomra jelentősége nincs. A **x** hangot a zöngésedés nem érintette, ugyanis azokban a környezetekben, ahol a többi réshang zöngésedett, már nem fordult elő. A **sk** hangkapcsolat itt sem maradt változatlan, hanem átment **sx**-be.

Tipológiai nézve a **f** és a **s** zöngésedése hasonló jellegű, mint a felnémet ugyanezen változása, jóllehet ott az újkeletű zöngétlen (a felnémetre alkalmasabb terminológiával fortis) réshangok a nyelven belülről „termelődtek újra” és szorították lejjebb az implikációs hierarchiában a lenizálódottakat, míg a hollandban ehhez kölcsönszavakra volt szükség, hiszen, a zöngésedés kondicionált változás lévén, utána az eredeti, zöngétlenül maradt réshangok kiegészítő eloszlásban álltak a zöngésedettekkel.

Lényeges az is, hogy a környezetfüggetlenül zöngésedett, majd zárhanggá erősödött θ , ismét szemben a felnémettel, összeolvadt az eredeti **d**-vel.

A középnémetalföldi zörejhangrendszer ezek után a következőképpen írható fel:

²²⁸ A $\theta\theta$ folytatása esetleg **s**, ez azonban bizonytalan, mert $\theta\theta$ nem adatolt az ónémetalföldiből. A Goossens (1974) által említett példák morfológiai toldalékolás eredményei.

²²⁹ Érdekes, hogy ez a fejlemény pontosan fordította az egykorú angol változásoknak abban az értelemben, hogy ott a **v – f** és a **z – s** kontraszt a zöngés réshanggal kezdődő francia jövevényszavaknak köszönhetően fonologizálódott (egyebek mellett, l. 5.4.2.).

A rendszer egyetlen lehorgonyzatlan eleme a **ʏ**, amelyet alapváltozatnak kell tekintenünk a **g**-hez képest, mert szélesebb eloszlással rendelkezik.

Az újnémalföldi időszakban eltűntek a nazális után álló periferiális zöngés zárhangok: **mb** > **m**, **ŋg** > **ŋ**. Legfontosabb változása ennek a periódusnak a zörejhangok tekintetében a második szóvégi zöngétlenedés. Ez a szóvégi **a**-k lekopásával szóvégi helyzetbe került zöngés zárhangokat érintette, lényegében az eredeti (ónémalföldi) **bb**, **dd**, **gg** és **nd** csoportokat. A szó végére került **gg** folytatása **x**,²³⁰ a többié **p**, **t** és **nt**. A megmaradt **g** hangok (szintén csak eredeti gemináták lehetnek, hiszen nazális után már eltűntek) mind réshangként folytatódhatnak, az összes **ʏ** pedig (beleértve az eredetieket, tehát szó elejieket és intervokális szimplákat, valamint – értelemszerűen – a szóvégieket) **x**-vé zöngétlenedik (legalábbis a nyelvjárások nagy részében).

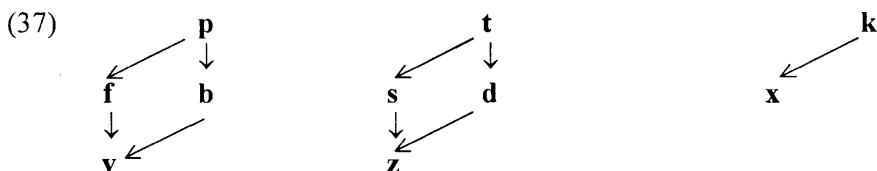
Jól látható, hogy a lényeges átstrukturálódások a veláris régióban történtek, ami indokolható azzal, hogy ez volt a mássalhangzórendszer leglabilisabb képzési helye az ott található lehorgonyzatlan **ʏ** miatt. Ezt a hangot a többi germán nyelv is lehorgonyzott hangokkal váltotta fel, a holland azonban különbözik pl. az angoltól és a némettől abban, hogy nem zárhanggal vagy approximánssal helyettesítette, hanem zöngétlen réshanggal – minden környezetben, még magánhangzók között is, pl. *regen* **re:xə** 'eső'. Tipológiailag nézve a **ʏ** > **x** változás kondicionálatlan erősödés, amely felszámolt egy lehorgonyzatlan szegmentumot.

Az eredeti **gg** réshangként való folytatása a degemináció után nem feltétlenül tekintendő környezetfüggetlen gyengülésnek, ugyanis gemináták csak magánhangzók között fordultak elő, a degemináció utáni réshangzósodás tehát egyszerűen annyit jelent, hogy továbbra is aktív az a fonotaktikai szabály, melynek értelmében ebben a helyzetben a **g** nincs megengedve.

Még egy változás, amelyet meg kell említenünk: az intervokális **d** eltűnése. Ez a változás a mai napig számos esetben fakultatív, illetve eltérő stilisztikai értékkel bíró szóváltozat-párokat hozott létre (*vader* ~ *vaar* 'apa'). Maga a jelenség fölveti a kérdést, vajon valóban zárhanggá vált-e az ősgermán **ð** a nyugati germánban intervokális helyzetben is, vagy ez alól a holland alapját képező nyelvjárások kivételek voltak. Ezt tárgyalva Goossens (1974: 97) arra jut, hogy a későbbi (véltőleg réshangon keresztül történt) eltűnés ellenére valószínűbb az ónémalföldi zárhangérték minden helyzetben. Ezt egyszerűen azzal indokolja, hogy szó végén a zöngétlenedés eredménye **t**, nem **θ**, itt tehát nyilvánvalóan egy zárhang allofón állt. Ebből azonban véleményem szerint nem következik, hogy intervokálisan is annak kellett lennie.

Mindezeknek megfelelően a mai holland zörejhangrendszer a következőképpen írható fel:

²³⁰ Egyes nyelvjárásokban lehet **k** is.

A kisebb változások között említjük még a szó belsejében és végén történő **sx** > **s**, valamint a **wr** > **vr** változást. Érdekességképpen megjegyezzük, hogy a mai hollandban – ismét csak eltérően a nyugati germán nyelvek többségétől – valóban a zöngesség és nem a hehezet különbözteti meg egymástól a zárhangokat (és a réshangokat is). Ezzel összefügg az, hogy van zörejhangok közötti zöngességi hasonulás is, mégpedig regresszív, ha a második hang zárhang (**sb** > **zb**), de progresszív, ha réshang (**pv** > **pf**), valamint progresszív akkor is, ha a második elem egy funkciószó kezdő **d**-je (**sd** > **st**).

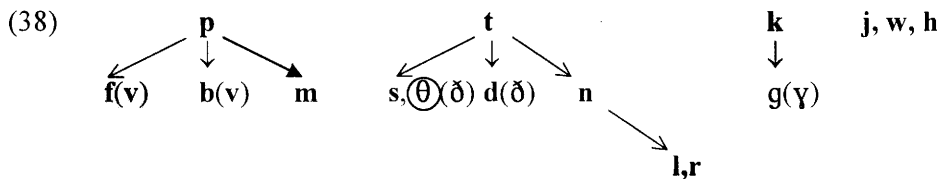
5.8. A skandináv fejlemények

A skandináv legkorábbi írott korszakában szintén történt néhány olyan változás, amelyek a hangrendszerre hatással voltak.²³¹ Az óangolhoz hasonlóan itt is kialakult a réshangok között egy zöngességi újraeloszlás, miután a zöngétlen réshangok zöngésedtek zengőközi és szóvégi zöngés hang utáni helyzetben, a szókezdő zöngés réshangok pedig zárhangokká váltak. Ehhez járul még néhány apróbb változás, mint például a **Vθl** > **V:l** és a magánhangzóközi és mássalhangzó előtti **x** eltűnése (*slaxan* > *slāa* 'megölni', *rextar* > *rētr* 'jó'). Ez az elem csak szó elején maradt meg, ahol valószínűleg már ekkor laringális réshanggá vált.

Ezeknek eredményeképpen a zöngés réshangok a zöngétlen réshangokkal kiegészítő eloszlásba kerültek. Nekem az adatokból úgy tűnik, hogy kiegészítő eloszlásuk a zöngés zárhangokkal is fennmaradt, noha ezt Haugen elemzése (1976: 154–155) nem mondja ki világosan. Jelentős még a **z** kiesése a rendszerből – ez az elem a germán egyetlen alapváltozatként létező zöngés réshangja volt. A **z** egy (valószínűleg) zöngés apiko-palátális réshanggá vált (ezt a skandinavisztikai hagyományban *R*-rel jelölik), ez azonban nem bizonyult stabil elemnek. Ha mássalhangzó utáni helyzetben állt, hasonult ahhoz: **stainaz* > *stainaR* > *stainR* > *steinn* 'kő'. Minden más környezetben pedig **r** lett belőle (rotacizmus), fejlődése tehát ebből a szempontból is hasonlít a nyugati germán nyelvekéhez.

²³¹ A skandináv nyelvekhez a következő munkákat használtam: Haugen (1976), amely áttekintés a nyelvcsoporthoz tartozó történetéről, belső történet tekintetében kifejezetten strukturalista megközelítéssel; továbbá Seip – Saltveit (1971) és Noreen (1970), amelyek régivágásúbb, a paleográfiai és nyelvtörténeti adatok teljességének válogatás nélküli bemutatására törekvő munkák. Az izlandihoz ezeken kívül még forrásom volt Kress (1982).

A közskandináv mássalhangzórendszer tehát így ábrázolható:

Tipológiaiailag egyedül a germánból örökölt $s-\theta$ kontraszt anomáliás jelenség.

A középskandináv korszakban két olyan erősödési folyamat játszódtott le, amelyek rendszerre gyakorolt hatása és tipológiai vonatkozása lényeges: a $\theta > t$ és a $\delta > d$ környezetfüggetlen erősödések (*þank > tack* 'köszönet', *faðir > fader* 'apa'; az izlandi ezek alól már kivétel). Az eredeti θ ezt megelőzően hangsúlytalan helyzetben, magánhangzós környezetben (tehát főleg funkciószavakban) zöngésedett δ -vé, ez azután természetesen átment a második erősödésen (*þu > ðu > du* 'te'). A két folyamat közül a második ($\delta > d$) tulajdonképpen azonos azzal, amit a nyugati germánban is láttunk, tipológiai vonatkozása is ugyanaz: környezetfüggetlen erősödés útján egy szegmentum beleolvad abba a szegmentumba, amely őt lehorgonyozta volna, ha különbségük fonologizálódik. Az első folyamat ($\theta > t$), amelyre ebben a formában a többi germán nyelvben a fríz kivételével nem találtunk példát, ezzel szemben valóban zsugorítja a rendszert olyan módon, hogy egy elemet, amely maga nem horgonyoz le semmit, „fölszív” az az elem, amely őt lehorgonyozza. A θ ezeket a változásokat megelőző zöngésedése környezetek tekintetében is azonosnak látszik a középangolban nagyjából ez idő tájt lezajlott zöngésedési folyamattal.

A skandináv nyelvcsoporthoz tartozó történetének ebben a korszakában alakult ki (az izlandi kivételével) egy önálló palatális zörejhangsor (az izlandiban csak palatalizált zörejhangokról lehet beszélni). Ez részben a veláris zárhangok (vagy azokat tartalmazó mássalhangzócsoporthoz) palatalizálódásának eredménye előtt képzett magánhangzók előtt, részben a dentális zörejhangok (ekkor már csak t, d, s) és a j összeolvadásából áll elő. Fontos megjegyezni, hogy ez a változás jobbra szó elején következett be, szó belsejében ritkán palatalizálódtak a velárisok és a dentálisok. Az, hogy az így keletkezett elemek zárhangoknak vagy affrikátáknak tekintendők-e, számomra nem érdekes. Annál érdekesebb viszont az, hogy a skandináv nyelvek és nyelvjárások túlnyomó többségében elvesztette zárelemét mindegyik palatális zörejhang, így lehorgonyozatlan réshangok (és j) jöttek létre voltaképpen környezetfüggetlen gyengüléseknek köszönhetően. A konkrét palatalizálódási folyamatok Haugen (1976: 270) alapján sematikusán így mutathatók be:

- (39) $\begin{array}{l} \text{dj} \\ \text{g(j)} \end{array} \rightarrow \text{dj} \rightarrow \text{j} \quad b\ddot{e}ygja > \text{középsk. } b\ddot{e}ya \text{ 'hajlítani'}$
- $\begin{array}{l} \text{tj} \\ \text{k(j)} \end{array} \rightarrow \text{t}\check{\text{c}} \rightarrow \check{\text{c}} \quad stykke > \text{északi svéd } [sty\check{\text{c}}\check{\text{c}}e] \text{ 'darab'}$
- $\begin{array}{l} \text{stj} \\ \text{sk(j)} \end{array} \rightarrow \text{st}\check{\text{c}} \rightarrow \text{s}\check{\text{c}} \rightarrow \text{ʃ} \quad skj\ddot{o}ldr > \text{färöi } \text{ʃ}\ddot{o}ldur \text{ 'pajzs'}$

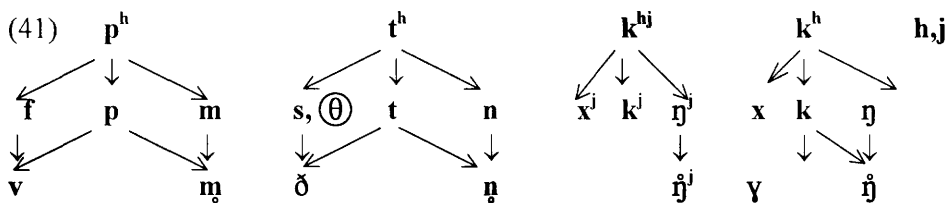
A palatalizáció jelentősége a mássalhangzórendszerre nézve az, hogy egy új képzési helyet alakított ki, ahol az újonnan megjelent zárhangok fokozatosan és különböző mértékben, de jellegzetesen réshangokká válnak. Palatalizáció az óangolban is történt, ott azonban egy teljes mértékben lehorgonyzott elemeket mutató szegmentumkészlet alakult ki és maradt meg stabilan. A palatális zörejhangokról azonban tudjuk azt, hogy a más képzési helyekre vonatkozó implikációs viszonyok szemmel láthatóan nem vonatkoznak rájuk ugyanolyan általánosan. A közép-skandináv palatálisok a francia palatálisok fejlődéséhez hasonló vonásokat mutatnak (nem is nagy időbeli eltéréssel).

Ezekén kívül megemlíthető még a zárhangok hangzósabbá válása két magánhangzó közötti helyzetben. Ez szinte minden skandináv nyelvjárásban megfigyelhető, eredményei zöngés réshangok és/vagy approximánsok. Ezek a hangzósodások a mássalhangzórendszer egészének felépítésére nincsenek hatással, hiszen vagy csak helyzeti variánsokat hoznak létre, vagy szegmentumok eloszlási szabályszerűségein változtatnak. Bizonyos mássalhangzócsoportokból (úgy mint *r* + koronális zörejhang) retroflex zörejhangok jöttek létre. Ez lehorgonyozhatta a palato-alveoláris *ʃ* szegmentumot. Modern kontinentális skandináv mássalhangzórendszerre álljon itt példa gyanánt a norvég:

- (40) $\begin{array}{c} p^h \\ \swarrow \downarrow \searrow \\ f \quad b \quad m \end{array} \quad \begin{array}{c} t^h \\ \swarrow \downarrow \searrow \\ s \quad d \quad n \\ \quad \quad \searrow \\ \quad \quad l, r \end{array} \quad \begin{array}{c} t \\ \swarrow \downarrow \searrow \\ ʃ \quad d \quad \eta \end{array} \quad (\check{\text{c}})$
- $\begin{array}{c} k^h \\ \downarrow \searrow \\ g \quad \eta \end{array} \quad j, v, h$

Amint látható, az egyetlen lehorgonyzatlan zörejhang a palatális ɕ.

Az izlandi nyelv kevésbé innovatív mássalhangzórendszere a következő:

A rendszer egyetlen lehorgonyzatlan eleme a két dentális/alveoláris réshang valamelyike: a s–θ anomáliát az angolhoz hasonlóan a mai napig hordozza a nyelv. Kress (1982) a zöngés réshangok között sorolja fel a j szegmentumot. Én nem tudom eldönteni, hogy helyes-e ez, mindenesetre erős a gyanúm, hogy itt is egy approximánssal állunk szemben. Ha mégsem, akkor természetesen a x^j alatti helyet foglalja el. Nem kizárt, hogy a v is közelebb áll az approximánsokhoz.

6. A dolgozat összefoglalása

A dolgozat központi gondolatmenetének gerincét két elméleti konstruktum összekapcsolása alkotja. Az egyik a mássalhangzórendszerek implikációs hierarchiája, amelyet a rendelkezésre álló fonetikai–tipológiai irodalom alapján dolgoztam ki nagyobb részletességgel, mint korábban mások. A másik a mássalhangzó-gyengülés fogalma, beleértve komplementerét, az erősödést. A gyengülés a történeti hangtan egyik leggyakrabban használt kategóriája, azonban a rá vonatkozó vélemények elemzése jól megmutatja, hogy egyáltalán nincs kielégítő módon körülhatárolva és ezért tudományos igényű érvelésben számos félreértésre adhat okot.

A mássalhangzórendszerek implikációs hierarchiáját és a gyengülés, illetve erősödés fogalmát egy harmadik elméleti konstruktumon, a hangzósságon keresztül látom összekapcsolhatónak. A hangzósság tapasztalatom szerint az implikációs hierarchiában igen nagy szerepet játszik, annak mintegy alapvető szervező elveként. Ugyanakkor attól egyes pontokon el is tér, például a nazálisok és a réshangok viszonyában. A gyengülés–erősödés terén a hangzósságot definitív ismérvnek tettem meg egyrészt azért, hogy ez a fogalompár kellőképpen leszűkítve világosabb referenciával rendelkezzen a nyelvi adatok körében, másrészt azért, mert a konkrét elemzésekben és a gyengülési „sorok” és egyéb ide tartozónak vélt jelenségek besorolásában a hangzósság jól látható módon fontos (bár korántsem kizárólagos) szerepet játszik minden nyelvész elemzésében.

A gyengülések és erősödések (azaz a hangzóssági változások) történeti vizsgálatából adódik egy általánosítás (l. 4.7), amely legalábbis a zörejhangok körében

mindenképpen jól megalapozottnak tűnik: a gyengülések túlnyomórészt (a palatalizáltak gyengülésének kivételével) környezetfüggők, míg az erősödések esetében a környezetfüggő és a környezetfüggetlen változások arányában nincs jelentős eltérés. Ez a jelenség jól magyarázható, ha az ilyen változások és az implikációs hierarchia közötti összefüggést (amelyet a hangzósság teremt) vizsgáljuk: a gyengülések az implikációs hierarchiában való lefelé mozdulásnak felelnek meg, ezért ha környezetfüggetlenek volnának, lehorgonyzatlan szegmentumokat hoznának létre. Az erősödésekre ugyanez nem áll, hiszen azok a hierarchiában fölfelé történő mozgásnak felelnek meg, ezért mindegy, hogy környezetfüggők vagy környezetfüggetlenek-e. A germán nyelvek részletes történeti vizsgálata messzeemenően alátámasztja ennek a magyarázatnak a helyességét.

6.1. Fennmaradó kérdések

Számos olyan kérdés van, amelyek tágabban véve ennek a dolgozatnak a témájába vágnának, azonban nem foglalkoztam velük. Ahogy én látom, ezek a következők:

(1) A gyengülések és erősödések környezeteinek nem szegmentális jellemzői: hogyan hat a hangsúly, a szótagszerkezet stb. Az eddig látottakból kiderül, hogy a széles körben elterjedt általánosítások itt sem feltétlenül állják meg a helyüket: van szótagvégi erősödés is (l. rétoromán, 4.5.1.), a hangsúly utáni helyzet lehet erősödő és a hangsúly előtti lehet gyengülő pozíció (l. Verner-törvény, 5. fejezet). Ennek tipológiai vizsgálata azonban hatványszerűen megemeli a vizsgálandó adatok mennyiségét.

(2) A gyengülések és a hangkiesések, vagy tágabban a gyengülések és a hangváltozások zsugorító (reduktív) szerepe közötti viszony. Ez központi kérdése a történeti nyelvészetnek, sok értékes munka született e tárgyban, de igazán átfogó és általánosan elfogadott modellje és magyarázata nincs még.

(3) A hangzóssági változások és a tisztán laringális elemek (elsősorban a **h** és a **ʔ**) változások eredményeképpen való előállásának viszonya is vizsgálatra vár még. Legtöbben, akik a kérdéssel foglalkoztak, magától értetődőnek veszik, hogy a laringálisokat eredményező változások is gyengülések. Az ilyen változások környezeteit alaposabban meg kellene vizsgálni ahhoz, hogy a kérdésben tisztábban lehessen látni.

(4) Meg kell vizsgálni a gemináták és a (de)geminációk általános kérdéseit: lehetséges, hogy valamilyen módon illeszkednek a dolgozatban tárgyalt jelenségek körbe.²³²

(5) A zöngés (nem szibiláns) réshangok és az approximánsok sajátosan szoros viszonya, illetve a közöttük történő átmenet gyakorisága hagyományosan igen

²³² Cser (1994)-ben germán adatok alapján emellett érvelek.

sok deskriptív zűrzavarnak a forrása. Ez a jelenséggör feltétlenül elmélyült kutatást igényel.²³³

Biztos vagyok benne, hogy eme öt kérdéskör alaposabb vizsgálata elmélyíthetné dolgozatom eredményeit, sőt, lehet, hogy többhelyütt jelentősen módosítaná azokat. Ezekre a feladatokra azonban ennek a munkának a keretei között nem vállalkozhattam.

Hivatkozások

- Abrahams, H. (1949), *Etudes phonétiques sur les tendances évolutives des occlusives germaniques*. Universitetsforlaget, Aarhus.
- Anderson, John M. (1985), The status of voiced fricatives in Old English. *Folia Linguistica Historica* 6: 215–243.
- Ács Péter – Siptár Péter (1994), Túl a gondozott beszéden. In: Kiefer 1994: 550–580.
- Bakró-Nagy Marianne (1992), Proto-Phonotactics. Phonotactic Investigation of the Proto-Uralic and Proto-Finno-Ugric Consonant System. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Baldi, Philip – Ronald H. Werth (1978), *Readings in Historical Phonology*. Pennsylvania State University Press, University Park, Pa.
- Bammesberger, Alfred (szerk.) (1988), *Die Laryngaltheorie*. Carl Winter, Heidelberg.
- Bańcerowski, Jerzy (1968), A gyengülés-erősödés folyamata a finn nyelvben. *NyK* 70: 3–21, 277–307.
- Bańcerowski, Jerzy (1969), Konsonantenalternation im Ostlappischen unter dem Aspekt der Verstärkung–Lenierung. Poznań.
- Bárczi Géza (1962), A finnugor kori zárhangok ősmagyar kori történetéhez. *MNy* 58: 1–10.
- Bazin, Louis (1959a), Structures et tendances communes des langues turques. In: Deny et al. 1959: 11–19.
- Bazin, Louis (1959b), Le Turkmène. In: Deny et al. 1959: 308–317.
- Bell, Alan (1986), Review of Maddieson 1984. *Language* 62:899–902.
- Benkő Loránd (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benzing, Johannes (1959), Das Tschuwaischische. In: Deny et al. 1959: 695–751.
- Bergmann, Rolf – Tiefenbach, Heinrich – Voetz, Lothar (1987), *Althochdeutsch*. Carl Winter, Heidelberg.
- Besch, Werner – Knoop, Ulrich – Putschke, Wolfgang – Wiegand, Herbert Ernst (szerk.) (1982), *Dialektologie*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- Besch, Werner – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan (szerk.) (1984), *Sprachgeschichte*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- Blake, Norman (szerk.) (1992), *The Cambridge History of the English Language* 2: 1066–1476. CUP, Cambridge.
- Bodnár Ildikó (1998), A fonémaállomány rendszerezése. *ÁNyT* 19: 5–33.

²³³ Előremutató dolgozat ebben a kérdésben Bodnár (1998). Erről másképp I. Bańcerowski (1968) és (1969).

- Braune, Wilhelm – Ebbinghaus, Ernst A. (1981¹⁹), *Gotische Grammatik*. Max Niemeyer, Tübingen.
- Braune, Wilhelm – Eggers, Hans (1987), *Althochdeutsche Grammatik*. Max Niemeyer, Tübingen.
- Browning, Robert (1969), *Medieval and Modern Greek*. Hutchinson, London.
- Burrow, T. (1955), *The Sanskrit Language*. Faber and Faber, London.
- Bynon, Theodora (1977), *Historical Linguistics*. CUP, Cambridge.
- Caferoğlu, Ahmet (1959), Die anatolischen und rumelischen Dialekte. In: Deny et al. 1959: 239–260.
- Caferoğlu, Ahmet – Doerfer, Gerhard (1959), Das Aserbeidschanische. In: Deny et al. 1959: 280–307.
- Campbell, Alistair (1959), *Old English Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- Clements, George N. (1985), The geometry of phonological features. *Phonology* 2: 225–252.
- Coetsem, F. van – Kufner, H. L. (1972), *Toward a Grammar of Proto-Germanic*. Max Niemeyer, Tübingen.
- Collinge, N. E. (1985), *The Laws of Indo-European*. John Benjamins, Amsterdam.
- Comrie, Bernard – Corbett, Greville G. (1993), *The Slavonic Languages*. Routledge, London – New York.
- Cser András (1994), Constraints operating on Germanic geminations. In: *Vienna English Working Papers* 3: 62–74.
- Cser András (1995), The formation of the Old English obstruent system. *Szakdolgozat, ELTE*, Budapest.
- Cser András (1999), A mássalhangzó-gyengülések és -erősödések értelmezései a történeti nyelvészetben. *NyK* 96: 205–216.
- Cser András (2002), A zörejhangok gyengülési és erősödési folyamatainak tipológiája és modellezése. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- Deny, Jean et al. (szerk.) (1959), *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Steiner, Wiesbaden.
- Doerfer, Gerhard (1976), Proto-Turkic: reconstruction problems. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1975–1976: 1–59.
- Dressler, Wolfgang U. – Pfeiffer, Oskar E. – Rennison, John R. (1981), *Phonologica 1980. Proceedings of the 4th International Phonology Meeting*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck.
- Durand, Jacques (1990), *Generative and Non-Linear Phonology*. Longman, New York.
- Eckmann János (1959a), Das Chwarezmtürkische. In: Deny et al. 1959: 113–137.
- Eckmann János (1959b), Das Tschagataische. In: Deny et al. 1959: 138–160.
- Elfenbein, Josef (1989), Balōčī. In: Schmitt 1989: 350–362.
- Emmerick, Ronald E. (1989), Khotanese and Tumshuqese. In: Schmitt 1989: 204–229.
- Esau, Helmut (1976), On German *s*, *z*. *Journal of English and Germanic Philology* 75: 188–197.
- Ferguson, Charles A. (1963), Assumptions about nasals: a sample study in phonological universals. In: Greenberg 1963: 53–60.
- Fisiak, Jacek (szerk.) (1980), *Historical Morphology*. Mouton: The Hague.
- Fisiak, Jacek – Puppel, Stanislaw (szerk.) (1992), *Phonological Investigations*. John Benjamins, Amsterdam.

- Fodor István (szerk.) (1999), *A világ nyelvei*. Akadémiai, Budapest.
- Fónagy Iván (1956), *Über den Verlauf des Lautwandels*. ALH 6: 173–278.
- Fourquet, J. P. (1948), *Les mutations consonantiques du germanique: Essai des positions de problèmes*. Les Belles Lettres, Paris.
- Friedman, Victor A. (1993), Macedonian. In: Comrie – Corbett 1993: 249–305.
- Gamkrelidze, Thomas V. (1978), On the Correlation of Stops and Fricatives in a Phonological System. In: Greenberg 1978: 9–46.
- Goldsmith, John A. (1995), *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell, Oxford.
- Goossens, Jan (1974), *Historische Phonologie des Niederländischen*. Max Niemeyer, Tübingen.
- Greenberg, Joseph H. (szerk.) (1963), *Universals of Language*. MIT, Cambridge, Mass.
- Greenberg, Joseph H. (1966), *Language Universals with Special Reference to Feature Hierarchies*. Mouton, The Hague.
- Greenberg, Joseph H. (szerk.) (1978), *Universals of Human Language*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Haiman, John – Benincà, Paola (1992), *The Rhaeto-Romance Languages*. Routledge, London – New York.
- Hardcastle, William – Laver, John (szerk.) (1997), *The Handbook of Phonetic Sciences*. Blackwell, Oxford – Malden.
- Harris, Alice C. – Campbell, Lyle (1995), *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. CUP, Cambridge.
- Haugen, Einar (1976), *The Scandinavian Languages*. Faber & Faber, London.
- Herman József (1967), *Précis d'histoire de la langue française*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hock, Hans H. (1986), *Principles of Historical Linguistics*. Mouton de Gruyter, Amsterdam.
- Hogg, Richard (1992), *A Grammar of Old English. Volume 1: Phonology*. Blackwell, Oxford – Cambridge MA.
- Honti László (1982), *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Huntley, David (1993), Old Church Slavonic. In: Comrie – Corbett 1993: 125–187.
- Jakobson, Roman (1968 [1941]), *Child Language, Aphasia and Phonological Universals*. Mouton, The Hague.
- Jakobson, Roman (1978 [1931, 1949]), *Principles of Historical Phonology*. In: Baldi – Werth 1978: 103–120.
- Joos, Martin (1952), The Medieval Sibilants. Lg 28: 222–231.
- Kaisse, Ellen M. (1992), Can [consonantal] spread? Lg 68: 313–332.
- Kálmán Béla (1965), A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása. MNy 61: 385–398.
- Kamprath, Christine (1986), The syllabification of consonantal glides: Post-peak distinctions. North Eastern Linguistic Society 16: 217–229. Idézve Kaisse 1992 alapján.
- Kamprath, Christine (1987), *Suprasegmental structures in a Răto-Romansh dialect: A case study in metrical and lexical phonology*. University of Texas dissertation, Austin. Idézve Kaisse 1992 alapján.
- Kellens, Jean (1989), Avestique. In: Schmitt 1989: 32–55.
- Keller, Eduard (1978), *The German Language*. Faber & Faber, London.

- Kieckers, Ernst (1960²), *Handbuch der vergleichenden gotischen Grammatik*. München.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (1994), *Strukturális magyar nyelvtan II. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kingston, John – Beckman, Mary E. (szerk.) (1990), *Papers in Laboratory Phonology I: Between the Grammar and Physics of Speech*. CUP, Cambridge.
- Kiparsky, Paul (1995), *The Phonological Basis of Sound Change*. In: Goldsmith 1995: 640–670.
- Klein, Thomas (1984), *Phonetik und Phonologie, Graphetik und Graphematik des Altniederdeutschen (Altsächsischen)*. In: Besch et al. 1984: 1074–1078.
- Krause, Wolfgang (1953), *Handbuch des Gotischen*. C. H. Beck'sche, München.
- Kress, Bruno (1982), *Isländische Grammatik*. VEB, Leipzig.
- Kruszewski, Nikolai (1978[1881]), *On sound alternation*. In: Baldi – Werth 1978: 64–91.
- Kufner, Herbert L. (1960), *History of the Central Bavarian Obstruents*. Word 16:11–27.
- Labov, William (1994), *Principles of Linguistic Change. Internal Factors*. Blackwell, Oxford.
- Ladefoged, Peter – Maddieson, Ian (1996), *The Sounds of the World's Languages*. Blackwell, Oxford – Cambridge, MA.
- Lass, Roger (1980), *Paradigm coherence and the conditioning of sound change: Yiddish schwa-deletion again*. In: Fisiak 1980: 251–272.
- Lass, Roger (1984), *Phonology*. CUP, Cambridge.
- Lass, Roger (1986), *Review of Maddieson 1984*. JoL 22: 200–204.
- Lass, Roger (1992), *Phonology and morphology*. In: Blake 1992: 23–155.
- Lass, Roger (1994), *Old English*. CUP, Cambridge.
- Lass, Roger – Anderson, John M. (1975), *Old English Phonology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Laver, John (1994), *Principles of Phonetics*. CUP, Cambridge.
- Lindblom, Björn – Guion, Susan – Hura, Susan – Moon, Seung-Jae – Willerman, Raquel (1995), *Is sound change adaptive?* Rivista di Linguistica 7.1: 5–37.
- Lüdtke, Helmut (szerk.) (1980), *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Maddieson, Ian (1984), *Patterns of sounds*. CUP, Cambridge.
- Mańczak, Witold (1980), *Frequenz und Sprachwandel*. In: Lüdtke 1980: 37–79.
- Mansuroğlu, Mecdut (1959), *Das Karakhandische*. In: Deny et al. 1959: 87–112.
- Martinet, André (1937), *La gémination consonantique d'origine expressive dans les langues germaniques*. Levin & Munksgaard/Klincksieck, Copenhagen – Paris.
- Martinet, André (1955), *Economie des changements phonétiques*. Francke, Berne.
- Masica, Colin P. (1991), *The Indo-Aryan Languages*. CUP, Cambridge.
- Mayrhofer, Manfred (1986), *Indogermanische Grammatik I*. Carl Winter, Heidelberg.
- Mayrhofer, Manfred (1989), *Vorgeschichte der iranischen Sprachen; Uiriranisch*. In: Schmitt 1989: 4–24.
- Mettke, Heinz (1989⁶), *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Bibliographisches Institut, Leipzig.
- Moravcsik Gyula (1989²), *Bevezetés a bizantinológiába*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Morgenstierne, Georg (1938), *Indo-Iranian Frontier Languages II*. Aschehoug, Oslo.
- Moscatti, Sabatino (szerk.) (1980), *An Introduction to the Comparative Grammar of the*

- Semitic Languages. Phonology and Morphology. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Moulton, William G. (1954), The stops and spirants of early Germanic. *Lg* 30: 1–42.
- Moulton, William G. (1972), The Proto-Germanic non-syllabics (consonants). In: Van Coetsem – Kufner 1972: 141–173.
- Moulton, William G. (1987), Zum Konsonantismus des Althochdeutschen. In: Bergmann et al. 1987: 72–85.
- Newmeyer, Frederick J. (szerk.) (1988), *Linguistics: The Cambridge Survey. Volume I: Linguistic Theory: Foundations*. CUP, Cambridge.
- Niebaum, Hermann (1984), Phonetik und Phonologie, Graphetik und Graphematik des Mittelniederdeutschen. In: Besch et al. 1984: 1220–1227.
- Noreen, Adolf (1970⁵), *Altnordische Grammatik*. Niemeyer, Tübingen.
- Nyitrai István (1999), *Pasto*. In: Fodor 1999: 1185–1186.
- Pagliuca, William – Perkins, Revere D. (1986), Review of Maddieson 1984. *Lingua* 70: 365–378.
- Payne, John (1989), *Pāmir Languages*. In: Schmitt 1989: 417–444.
- Penny, Ralph J. (1991), *A History of the Spanish Language*. CUP, Cambridge.
- Penzl, Herbert (1968), Die mittelhochdeutsche Sibilanten und ihre Weiterentwicklung. *Word* 24: 340–349.
- Penzl, Herbert (1975), *Vom Urgermanischem zum Neuhochdeutschen. Eine historische Phonologie*. Erich Schmidt, Berlin.
- Poppe, Nikolaus (1959), Das Jakutische. In: Deny et al. 1959: 671–684.
- Priestley, Tom M. S. (1993), Slovene. In: Comrie – Corbett 1993: 388–451.
- Pritsak, Omeljan (1959a), Das Karaimische. In: Deny et al. 1959: 318–340.
- Pritsak, Omeljan (1959b), Das Neuigurische. In: Deny et al. 1959: 525–563.
- Pritsak, Omeljan (1959c), Das Altaitürkische. In: Deny et al. 1959: 568–598.
- Pritsak, Omeljan (1959d), Das Abakan- und Culymtürkische und das Schorische. In: Deny et al. 1959: 598–640.
- Prokosch, Eduard (1939), *A Comparative Germanic Grammar*. Linguistic Society of America, Philadelphia.
- Rédei Károly (szerk.) (1988), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–II*. Harrassowitz – Akadémiai Kiadó, Budapest – Wiesbaden.
- Rohlf, Gerhard (1966), *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. Fonetica. Einaudi, Torino.
- Russell, Paul (1995), *An Introduction to the Celtic Languages*. Longman, New York.
- Safir, Ken (szerk.) (1979), *Papers on Syllable Structure, Metrical Structure and Harmony Processes*. MIT Working Papers on Linguistics Vol. 1. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Sammallahti, Pekka (1988), Historical phonology of the Uralic languages. In: Sinor 1988: 478–554.
- Schenker, Alexander M. (1993), Proto-Slavonic. In: Comrie – Corbett 1993: 60–121.
- Schirmunski, Viktor M. (1962), *Deutsche Mundartkunde*. Akademie-Verlag, Berlin.
- Schmitt, Rüdiger (szerk.) (1989), *Compendium Linguarum Iranicarum*. Reichert, Wiesbaden.
- Seip, Didrik Arup – Saltveit, Laurits (1971), *Norwegische Sprachgeschichte*. Walter de

Gruyter, Berlin – New York.

Sihler, Andrew L. (1995), *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. OUP, Oxford.

Simmler, Franz (1982), *Konsonantenschwächung in den deutschen Dialekten*. In: Besch et al. 1982: 1121–1129.

Sims-Williams, Nicholas (1989), *Sogdian*. In: Schmitt 1989: 173–192.

Sinor, Denis (1988), *The Uralic Languages*. Brill, Leiden.

Siptár Péter (1994), *A mássalhangzók*. In: Kiefer 1994: 183–272.

Siptár Péter (1995), *A mássalhangzók fonológiája*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Siptár Péter (1996), *A Janus-faced Hungarian Consonant*. In: Varga L. (szerk.), *The Even Yearbook*. ELTE, Budapest: 83–96.

Skjærvø, Prods O. (1989a), *Languages of Southeast Iran*. In: Schmitt 1989: 363–369.

Skjærvø, Prods O. (1989b), *Pashto*. In: Schmitt 1989: 384–410.

Streitberg, Wilhelm (1896), *Urgermanische Grammatik*. Heidelberg.

Sturtevant, Edgar H. (1917), *Linguistic Change*. The University of Chicago Press, Chicago.

Sundermann, Werner (1989), *Westmitteliranische Sprachen*. In: Schmitt 1989: 106–113.

Szemerényi, Oswald (1972), *Comparative Linguistics. Current Trends in Linguistics* 9: 119–195.

Szemerényi, Oswald (1973), *La théorie des laryngales de Saussure à Kurylowicz et à Benveniste*. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 68: 1–25.

Szemerényi, Oswald (1990⁴), *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Szende Tamás (1995), *A beszéd hangszerelése*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Szende Tamás (1997), *Alapalak és lazítási folyamatok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Teyssier, Paul (1980), *Histoire de la langue portugaise*. Presses Universitaires de France, Paris.

Thomsen, Kaare (1959), *Das Kasantatarische und die westsibirischen Dialekte*. In: Deny et al. 1959: 407–421.

Thordarson, Fridrik (1989), *Ossetic*. In: Schmitt 1989: 456–479.

Trubetzkoy, Nikolai S. (1939), *Grundzüge der Phonologie*. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 7.

Voyles, Joseph B. (1970), *The Phonology of Old Saxon*. Part I. *Glossa* 4: 123–159.

Voyles, Joseph B. (1976), *The Phonology of Old High German*. Franz Steiner, Wiesbaden.

Voyles, Joseph B. (1981), *Gothic, Germanic and North Germanic*. Franz Steiner, Wiesbaden.

Wackernagel, Jacob (1896), *Altindische Grammatik I: Lautlehre*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Westbury, John R. – Keating, Patricia A. (1986), *On the naturalness of stop consonant voicing*. *JoL* 22: 145–166.

Zvelebil, Kamil (1970), *Comparative Dravidian Phonology*. Mouton, Paris – The Hague.

HAVAS FERENC

A stadiális tipológia

The goal of the present study is to discuss a “forgotten chapter” in the history of language typology usually referred to as *stadial typology* (ST), a school or trend of linguistics which flourished from the mid-1920s until the end of the 1940s. In a historiographic sense, ST is a link between classical Boppian style historical-comparative linguistics (i.e. the so-called Paleogrammarians) and modern language typology. The main research objective of ST was to identify the essential cognitive differences distinguishing modern languages and to relate their typological diversity to historical stages of the development of mind based on the qualitative progress of universal and necessary social development. Although none of the crucial points of this research program ever materialized, the failure of ST proved to be, in a way, productive, since it anticipated the problematics of both content and formal typology, in particular, as regards the description of ergativity. As for the historical-typological problems taken up by the school of ST, they were left unresolved, and they still constitute a major challenge to linguistics.

A nyelvtudomány történetében az egyes részdiszciplínák sorsa általában jól áttekinthető. Megállapíthatók a kezdeteik, kirajzolható az ismeretek bővülésének többé-kevésbé egyenletes folyamata. A nyelvtipológia azonban e szempontból kétszeresen is kivételt képez. Először is meglehetősen nehéz kijelölni az indulópontjait, hiszen, különösen a XIX. század első felében, a tipológiai jellegű problematika (a nyelvek morfológiai osztályozásának formájában) teljes egészében beágyazódott a történeti–összehasonlító nyelvészeti kutatásokba, a genealógiai kérdéskörtől való elkülönültsége még az ezt tárgyaló tudósok számára is csak hosszú évtizedek múltán vált világossá. Azonban még különösebb sors jutott a tipológiának egy másik szempontból: története, mondhatni, két független korszakra szakad, amelyeket hosszú évtizedek stagnálása választ el egymástól. Mint ismeretes, az ógrammatikusok nemzedéke által kidolgozott, jól ismert morfológiai osztályozás a megállapított nyelvtípusokat a gondolkodásmód, a pszichikai alkat, a kultúra megteremtésére való képesség különböző fokozataival asszociálta, egyes esetekben leértékelő ítéletekkel illetve az alacsonyabb rendűnek tekintett felépítési elveket (izolálás, agglutinálás), és szinte mindig hangsúlyozva a flektáló nyelvek kitüntetett voltát. Amikor a hol biologista, hol hegelianus szemléletű nyelvhasználat a század utolsó évtizedeiben felváltotta az ideológus interpretációktól idegenkedő, pozitivistikus tudománysszemlélet – tehát az újgrammatikus iskola fellépével – a nyelvtipológiai kérdéskör mindenekelőtt

éppen ezen átideologizáltsága okán szorult háttérbe a lingvisztikában.¹ Egyszer-smind „az újgrammatikusok még kvázi-genetikus aspektusban is bizalmatlanok voltak a tipológiával szemben, minthogy a tipológiai stúdiumok leíró technikát kívánnak, és a *Prinzipien der Sprachgeschichte*² dogmatizmusa valamenyny leíró jellegű megközelítést tudománytalannak bélyegezte” – ahogyan R. Jakobson (1972: 194) írja. A hallgatólagos anatómia – főleg Európában – lényegében a második világháború végéig tartott (bár az Egyesült Államokban a strukturalizmus ismét visszahelyezte jogaiba a nyelvi szerkezetek típusainak kutatását, különösen E. Sapir *Language*-ének 1921-es megjelenése után). A század közepétől azután világszerte fellendült a tipológiai érdeklődés, az 1960-as évektől pedig az univerzálékutatással kiegészülve, a nyelvtudomány egyik leg-szerteágazóbb és legperspektivikusabb diszciplínájává vált.

Kevésbé közismert azonban, hogy Európában az ógrammatikus tipológiát és a modern kutatásokat elválasztó hosszú „lappangás” időszakában mégiscsak létezett egy figyelemre méltó nyelvtipológiai iskola, amely bizonyos értelemben tudománytörténetileg is hidat képez a két végpont között, amennyiben saját belső történetének folyamatában többé-kevésbé ógrammatikus alapokból indítva ugyancsak többé-kevésbé modern problematikához jutott el. Az úgynevezett stadiális tipológiáról van szó, egy olyan nyelvészeti elméletéről, irányzatról vagy koncepcióról – a megnevezés felfogás kérdése –, amely jelesül a szovjet nyelvtudomány történetének jellegzetes fejezetét képezi. Az alábbiakban éppen ennek az „elfelejtett iskolának” a teljesítményét kísérem meg főbb vonalaiban bemutatni és értékelni.

*

Kétségtelen tény, hogy a stadiális tipológiai iskola mind elméleti indíttatásaira, mind művelőinek verbuválódására nézve Ny. Ja. Marr (1864–1934) grúz-szovjet nyelvész lingvisztikai tevékenységében gyökerezett. Pusztán ez a körülmény persze bizonyos értelemben mind a mai napig árnyat is vet az iskola munkásságának értékelésére, hiszen Marr megítélése a híres-hírhedt 1950-es marizmus-vita (Sztálin nevével fémjelzett) lezárása óta a szakirodalomban túlnyomórészt, a nyelvészeti közvéleményben pedig jóformán kivételtelenül elutasító. Marr teljesítményének és a körülötte kialakult politikai és tudománytörténeti fejleményeknek a taglalására ehelyütt természetesen sem lehetőség, sem ok nem mutatkozik,³ itt most csak azon nézeteire korlátozódok, amelyek egyáltalán valamiféle indíttatást jelenthettek egy tipológiai jellegű kutatási irány kialakulására.

Marr, munkásságának abban az időszakában, amikor az „indoeurópaisztikát”

¹ Az ironikus elutasítás jó példája J. N. Baudouin de Courtenay 1909.

² Hermann Paul nagyhatású újgrammatikus kézikönyve 1880-ban jelent meg először.

³ Ezt részletesen megtettem A marizmus-szindróma című, kiadásra váró monográfiámban.

(pontosabban annak kortárs, újgrammatikus változatát) már teljes egészében elutasítandónak tekintette, tehát nagyjából a húszas évek közepétől, kísérletet tett arra, hogy diszkreditálja ennek teljes fogalomrendszerét. A kifogásolt pontok: az indoeurópai nyelvcsalád kitüntettségének tétele, az indoeuropaisztika sugallta ősnyelvkoncepció, sőt, a nyelvcsalád mint lingvisztikai fogalom a maga általánosságában. Az őshaza, az ősnyelv, és az ezekre a feltételezésekre alapozott nyelvcsalád-modell pusztán fikció – hirdette Marr –, olyan tudományos konstrukció, amely jobb esetben látszatokra, rosszabb esetben egyenesen faji előítéletekre épül. A nyelvek történetében nem mutatkozik semmiféle eredeti „családi” elkülönülés. Keletkezésében és fejlődésében az emberi nyelv valójában egységes és egyetemes történelmi utat jár be, a nyelvcsalád képzelet csupán téves értelmezése azoknak a hasonlóságoknak, amelyek bizonyos, korábban e folyamatban már kialakult nyelvek utólagos kereszteződéséből álltak elő.

A nyelveknek ez az egységes keletkezési és fejlődési folyamata, Marr preferált kifejezésével a glottogónia, mindazonáltal nem egy egyenletes mozgású evolúció képét mutatja, hanem stadiális jellegű, azaz – a prelogikus nyelvi gondolkodás korától mind a mai napig – egymástól különböző felhalmozódási szakaszok, stádiumok sorozata. Egy bizonyos ponton e stádiumok mindegyike robbanásszerű változások, mutációk révén újabb stádiumnak adja át a helyét, ily módon a nyelv újabb rendszereit hozva létre, melyek azonban egyidejűleg őrzik is a megszűntek nyomait. Ugyanakkor, tekintettel arra, hogy a stadiális előrelépéseknek csak a logikája, de nem az üteme egyetemes, nincs kizárva, hogy különböző stádiumokat képviselő nyelvek egyidejűleg is létezzenek, akár oly módon is, hogy e stadiális eltérésüktől eltekintve nagyfokú hasonlóságot mutatnak fel egymással.

Ezek a nézetek se nem egy csapásra, se nem ellentmondásmentesen jelentek meg Marr nyelvészeti horizontján. Jól mutatja ezt az ún. „jafetikus nyelvek” kezelése is munkásságának különböző periódusaiban. Korai időszakában néhány – igaz, egyre bővülő számú – kaukázusi nyelvet sorolt ebbe a csoportba, később azonban a megjelölés egyre tágabb értelművé vált, méghozzá nemcsak térben (mind több nem-kaukázusi nyelv bevonásával), hanem időben is, amennyiben a jafetikus nyelvek köre kihalt, sőt, csak nevük révén ismert nyelvekkel is szaporodott. Mindazonáltal elég sokáig úgy tűnt, hogy Marr a jafetikus nyelveket a nem-jafetikusak (mindenekelőtt persze az indoeurópai nyelvek) történeti szubsztrátumának tekinti. Amikor azonban „felfedezte”, hogy maguk a jafetikus nyelvek is többstádiumúaknak mutatkoznak, elvált egymástól a stádiumok – és a velük asszociált „rendszerek” –, illetve a konkrét nyelvek besorolásának fogalomköre. (Ez ugyanakkor nem akadályozta meg Marrt abban, hogy továbbra is beszéljen „jafetikus rendszerről”, ami természetesen fogalmi konfúzióhoz vezetett.) Mindenesetre ettől a fordulattól kezdve merülhet fel a gyanú, hogy Marr rendszeren talán valami olyasmit ért, amit ma nyelvtípusnak nevezünk; bár rö-

tön hozzá kell tennünk, hogy ez utóbbi interpretáció esetén viszont érthetetlen, miért kellene emiatt a nyelvcsalád egészen másra utaló fogalmát elvetni, hiszen ezek a terminusok, minthogy egészen eltérő logikai síkon fogalmazódnak meg, békésen megférhetnek egymással. Persze nem Marrnál, aki a leghatározottabban azzal a programmal lép fel, miszerint a genetikus nyelvszemléletet, mely hamis, le kell cserélni a valóságos összefüggéseket feltáró stadiális megközelítéssel.

Meglepő módon az illetéknéppen Marr által javasolt, állítólag gyökeresen új nyelvosztályozás lényegében nagyonis hagyományosnak tűnő felfogást reproduktál. Alapjában nem egyébről van szó, mint az ógrammatikusok nemzedéke által kidolgozott amorf (izoláló)–agglutináló–flektáló sémáról,⁴ legfeljebb azzal a különbséggel, hogy Marr ezeket a típusokat közvetlenül az anyagi kultúra sajátosságaira, „marxizáló” korszakában pedig a termelési formációkra kívánta visszavezetni. Ez utóbbi törekvése azonban állandóan – hogy stílszerűek legyünk – „kerezsződött” azzal a korábbi koncepciójával, miszerint a stádiumokat mindenekelőtt a kozmikus, totemisztikus, illetve technológiai világnézet különbözteti meg egymástól. Bárhogyan is: a lényeg, hogy Marr az általa elvetett genetikus osztályozást lényegében a feltételezett formális (kvázi)tipológiai stádiumoknak kívánta alávetni, így jutva el a „rendszer” lebegtetett fogalmához, mely azután, szerencsétlen módon – éppen az illetéknéppen érvényesített indíttatás, módszer és célkitűzés következtében – egyszerre volt tekinthető tipológiai osztálynak, glottogóniai stádiumnak illetve a nyelvcsalád-koncepció pusztá átfogalmazásának, miközben tisztán ugyanezen terminusok egyikének sem tudhatott megfelelni.

A homályos koncepció tisztázása a Marr-tanítványok számára is felettébb kíváncsnak tűnt. A feladat megoldására mindenekelőtt maga a legfőbb elméleti örökös, I. I. Mescsanyinov (1883–1967) vállalkozott, méghozzá többszörös nekifutással. Első korszakában, amikor még határozottan Marr tanításait követi, a stadiális tekintetében nagyjából ott vette fel a fonalat, ahol Marr már többstádiumúnak minősítette a jafetikus nyelveket, de a stádiumok maguk még az ógrammatikus hagyományt tükrözték. Ennek megfelelően Mescsanyinov 1931-es sémája is lényegében a XIX. századi ún. morfológikus nyelvosztályozásból örökölt amorf–agglutinatív–flektáló sorból indul ki, de ezt hétfokozatúvá bővíti. Az első fokozat a jeladó, diffúz stádium, ahol a tagolatlan jel egy teljes frázist képvisel. A második, amorf–szintetikus stádiumban a jel, mint egy bizonyos

⁴ Az igazság megköveteli, hogy hozzátegyük: különösen élete vége felé Marr e nyilvánvalóan morfológiai jellegű felosztás megtartása mellett figyelmet szentelt bizonyos mondattani jelenségek tipológiai különbségeinek is, így például mondható, hogy – a jelenség valódi lényegének és jelentőségének megragadása nélkül – figyelte az ergatív és a nominatív mondatfelépítés szembenállását a „jafetikus”, illetve a „prometheida” (értsd: indoeurópai) nyelvek körében. A stadiális iskola nyelvészei később, a mondattani tipológia előtérbe kerülésekor, nem véletlenül hangsúlyozták (túl) Marrnak ezeket a megfigyeléseit.

tárgy vagy fogalom megjelölése, szóvá alakul át. A mondat most már megformálatlan szavak egymásutánja, melyeknek összekötő elve a sorrend. A harmadik, amorf-agglutináló vagy determináló stádiumban a – még mindig amorf – segédszók kiválása jelenti az újdonságot. A negyedik fokozat a tulajdonképpeni agglutinálása, aholis a segédszók egy része funkcionális szerepénél fogva elveszti önállóságát (hangsúlyát), és csatlakozik valamely alapszóhoz. Az ötödik, affixáló stádiumban ugyanezek végleg elvesztik önálló jelentésüket, és ezáltal affixumokká válnak. A következő fokozatban a szó grammatikai kapcsolatait kifejező alakváltozás magának a szótőnek a fonetikai változásában, a belső flexióban is megnyilvánul (flektáló stádium). Végül a hetedik stádium, a prepozíciós – külsőre a harmadikra emlékeztetve – a segédszók önállóvá tételeivel a szavakon kívülre emeli a grammatikai kapcsolatok meghatározásának funkcióját. Ezeket a stádiumokat Mescsanyinov itt még hajlamos a megfelelő társadalmi fokozatok igényeivel társítani. Mindazonáltal a merev összefüggések feloldására vall, hogy már ekkor is csak a stádiumok eredeti felleptéhez köti a megfelelő társadalmi formációkat. A jafetikus nyelvek bemutatásával nemcsak a többstádiumúságot példázza, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy a gondolkodás a nyelv bizonyos formálisan meghatározott stadiális állapotától képes elrugaszkodni is (többek között aktívan értelmezhet formálisan passzív szerkezeteket). A legelőremutatóbb momentum ekkori elképzelésében talán az a – sémáján is túllépő – tétele, miszerint a stádium különféle jelek együttélését jelenti, s így eleve nem statikus rendszer: éppen belső ellentétei révén – nem pedig egyszerűen külső erők hatására – bomlik fel, és adja át helyét azután egy következő fokozatnak.

A stadiális morfológikus felfogása a harmincas évek első felében tarthatatlanná vált. Kiviláglott, hogy egy ilyen felosztás se nem ad valódi történeti perspektívát (például értelmezhetetlen marad benne a morfológiai változások láthatólag ciklikus jellege), se pedig nem tükrözi igazán a nyelv tartalmi struktúráját. Mind az indoeurópai nyelvészet hagyományaitól való elfordulás tendenciája, mind a Szovjetunió korábban kevésbé ismert nyelveinek elemzése egyre inkább a mondat felé fordította a tipológusok figyelmét. Mint futólag említettük, bizonyos értelemben már Marr anti-indoeurópaizmusának egyik – intuitív – indíttatása is az indoeurópai nyelvek nominatív mondattípusának és (többek között) a kaukázusi nyelvek ergatív mondatfelépítési elvének szembeállítása volt, végső soron tehát az az igény, hogy a különböző típusú nyelveket ne az indoeurópai nyelvészet által egy meghatározott típusra, a nominatív nyelvekre kidolgozott terminológiával írják le. Míg azonban Marrnál ez a törekvés, mint láttuk, az indoeurópaisztika „leváltásának” (vagy legalábbis a tipológia mögé utasításának) programjaként fogalmazódott meg, Mescsanyinov már 1934-ben lényegében fel- és elismeri a genetikus és a tipológiai megközelítés különbségét (a 40-es években ez azután már nála és másoknál is természetessé válik), s ezzel pontosabban kirajzolódik, hogy

tulajdonképpen a hagyományos indoeuropaisztikának mely vonásaival helyezkedik is szembe a stadiális tipológia. Mindez persze csak megalapozottabbá teszi az európacentrizmus (azaz tulajdonképpen: „nominatív-centrizmus”) bírálatát.

E felismerések jegyében Mescsanyinov szakít a morfológiai stádiumok szerinti osztályozás kísérleteivel. A fordulat szembetűnő. Stadiális nyelvtipológia alcímű 1936-os munkájában⁵ a megnevezésekben még felfedezhető ugyan a marri felfogás, a stádiumok tartalmi jellemzése azonban már határozottan a néhány évvel későbbi kialakult (stadiális) mondattani tipológia felé mutat. Négy típust különböztet meg itt a szerző: 1) aktív–mitológiai (aktív–passzív) stádium, 2) passzív (passzív–aktivizáló) stádium, 3) ergatív (formálisan passzív) és végül 4) aktív vagy aktív–logikai (formálisan aktív, későbbi terminussal tehát nominatív) stádium. Az első szakasz pusztán rekonstruált, a második is csak néhány nyelv maradványrétegeiből következtethető ki. A két utolsó stádium nyelvei ma is egyértelműen elkülönülnek – mutat rá Mescsanyinov. Az ergativitás a mondat szerkezetében mint mély (tartalmi) nyelvszerveződési elv lép fel, nem pedig mint pusztán formális kritérium. Magának az ergatív mondat szerkezetnek ugyanis három megjelenési módját különbözteti meg a szerző,⁶ melyeket mai terminológiával igei, egyes, illetve névszói változatnak nevezhetnénk, annak megfelelően, hogy az adott szerkezetben az ergativitásviszonyokat teljes mértékben az igei állítmány, vagy ezen kívül még a vele szintaktikai kapcsolatban álló névszók megformáltsága is tükrözi, illetve, a harmadik esetben, csakis ez utóbbiaké. A négy fent felsorolt stádiumot Mescsanyinov természetesen egy egységes történeti folyamat részének tekintti, ezek szerint – többek között – evidenciaként kezelve, hogy a nominatív mondatfelépítés a legkésőbbi típus, és, közelebbről, egy korábbi ergatív stádium felbomlásával állt elő.

Ez az utóbbi gondolat, mely implicite Marr késői írásaiban is megjelent, a harmincas évek elején többirányú megerősítést nyert a nyelvről szóló új tanítás képviselőinek munkáiban. Minthogy ezeknek a kutatásoknak egyfelől önmagukban véve, másfelől Mescsanyinovnak az évtized végére kiformalódó elképzelése tekintetében nem kis jelentősége volt, megszakítva most Mescsanyinov koncepciójának tárgyalását, térjünk ki két újabb szerző, Bihovszkaja és Kacnyelszon egy-egy munkájának ismertetésére.

Sz. L. Bihovszkaja a harmincas évek elejétől – még Marr egyetértésével – több tanulmányában tulajdonképpen már a nominatív rendszert megelőző ergativitás kimutatásával foglalkozik,⁷ amikor annak egyik kulcskérdését, nevezetesen az indoeurópai típusú nominatívusz–akkuzatívusz megkülönböztetés eredetét

⁵ Mescsanyinov (1936). Klimov (1981: 46) szerint ez a munka a később kiteljesedő tartalomorientált tipológiai osztályozás első kísérletének tekinthető.

⁶ Mescsanyinov, i. m. 191–205.

⁷ Vö. Bihovszkaja (1930).

vizsgálja. A baszk, abház, avar, lezg stb. nyelvek névmási elemeit illetve tárgyatlan és tárgyas igei szerkezeteit analizálva arra mutat rá, hogy a bennük megnyilvánuló ergatív jelleg egy ősi osztályozási elvről, az aktív és passzív lények megkülönböztetéséről tanúskodik. Az indoeurópai nyelvekből éppúgy kimutatható: eredetileg bennük is ez volt a felosztás alapja. Először is világos, hogy a semleges nem kezdetben a társadalmilag passzív lények osztályának megjelölése. Bizonyítja ezt, hogy a neutrum alany- és tárgyesete egyformán hangzik: az alanyeset azért nem különülhet el a tárgyesettől, mert a passzív lények nem játszhatják a cselekvő szerepét, következésképpen nem állhatnak aktív esetben (amelyből ugyanis a nominatívusz származik). Aligha lehet véletlen, hogy, például, a latin nyelv ún. második deklinációjában a semleges nemű szavak alanyeseti végződése megegyezik a nem-semlegesek tárgyeseti végződésével – hiszen tárgynak lenni és passzívnak lenni nagyonis összefügg –, vagy hogy a görögben a névelő töve a hím- és nőnem függő eseteiben egészen más, mint az alany- (vagyis eredetileg aktív) esetben, ellenben megegyezik a semleges nemű névelő tövével. A deklinációk szabálytalanságai és az egy grammatikai sorba tartozó, de etimológiailag össze nem függő (szuppletív) alakok ezek szerint egy korábbi, más elveken alapuló nyelvi rendszerben lelik magyarázatukat. Bihovszkaja természetesen nem mulasztja el ehhez hozzátenni, hogy ennek a régebbi felépítésnek – a lények aktív és passzív osztályba sorolásának – gyökerei a legősibb gazdasági közösségek gondolkodásmódjában rejlenek.⁸

A másik munka, melyre ennél részletesebben kell kitérnünk, a Marr-iskola fiatalabb nemzedékének egyik legkiválóbb képviselőjétől, Sz. D. Kacnyelszontól származik (eredetileg a kandidátusi értekezése volt). Ez az 1936-ban megjelent könyv, amely A nominatív mondat keletkezéséről címet viseli, közelebről azt a feladatot tűzi maga elé, hogy felderítse a nominatív előtti mondatfelépítési elv maradványait – specifikusan a germán nyelvekben.

A történeti mondattan új, lényegében Marr nyelvészeti tanításán alapuló perspektívái lehetővé tették – mondja a szerző –, hogy ezt a kutatást pusztán a germán nyelvek körében is el lehessen végezni, anélkül, hogy különösebb figyelmet szentelnénk annak az üres absztrakciónak, amelyet indoeurópai ősnyelvnek neveznek. Az ergatív mondat maradványai az egyes indoeurópai nyelvekben ugyanis jóval mélyebben gyökereznek, mint azok a kikövetkeztetett ősidogermán formák, melyek lényegében a nominatív sémát követik.

Vizsgálódásait Kacnyelszon is a szuppletív sorok elemzésével kezdi. Erről a

⁸ Megjegyzendő, hogy a Bihovszkaja által leírt indoeurópai grammatikai jelenségekkel az európai nyelvészek korábban is foglalkoztak. Maga a szerző is említi Uhlenbeck, Meillet, Vendryès nevét, amihez az alább tárgyalandó Kacnyelszon-mű de la Grasserie-ét és Pottét is hozzáteszi, s a sor bizonyára még így sem teljes. Ami itt új, az elsősorban e jelenségeknek a stadiális tipológia szellemében való interpretációja.

jelenségről az indoeurópaisztika Osthoff óta tudja, hogy nem anomália vagy nyelvromlás eredménye, hanem annak következményeképpen áll elő, hogy két vagy több, egymástól eredetileg különböző jelentésű elem egy rendszerbe kapcsolódik, a továbbiakban már egyazon alapjelentés morfológiaileg eltérő variánsainak mutatkozva. Kacnyelszon közelebbről a személyes névmások szuppletív esetalakjait tekinti át. Az alanyeset (*casus rectus*) és a függő esetek (*casus obliqui*) töltérése a legtisztábban mindkét szám első személyében figyelhető meg, a második személyben csak többes számban. (A harmadik személy töltérései nem vonhatók ide, mert azok a legkülönbözőbb mutató névmások keveredéséből álltak elő.) Szemantikailag az 1. és 3. személy polaritásáról van itt szó, lévén az első személy a tényleges „személy”, a harmadik pedig a tényleges „névmás” – emögött pedig végül is szubjektum és objektum szembeállításra húzódik meg; márpedig a szubjektum kategóriája, mint látható lesz, elválaszthatatlanul összefügg a nominatív mondatfelépítés létrejöttével. A valamikori eltérő felfogást többek között a gót mutató névmások is egyértelműen tükrözik, ahol is a hím- és nőnem alanyeseti töve eltér a függő esetétől, az utóbbi viszont a semleges nemű névmási tövel azonos. Erről a jelenségről már XIX. századi kutatók is kimutatták, hogy egy korábbi mondat szerkezeti elv maradványa.

Áttérve a szubjektum nélküli mondatokra, a szerző M. Deutschbein véleményét idézi, mely szerint a szubjektumfelfogás, mely egy tárgyat mint szubsztanciát ábrázol, feltétlenül későbbi világlátásra vall, mint az általában vett főnév kategóriája, mely pusztán megnevezi a tárgyat. Annyi mindenesetre bizonyos – teszi hozzá Kacnyelszon –, hogy a nominatívusz, a szubjektumfogalom e letéteményese, genetikailag a szubsztanciális valóságfelfogás kialakulásával kapcsolatos. A szerző véleménye szerint a személytelen szerkezetek köztes állapot hírnökei: eredetileg azt a világlátást tükrözik, amelyben a tudat ugyan már minden gondolkodási aktusban felfedezi a nominatív szubjektumot, de ingadozik az ige által kifejezett cselekvés vagy állapot valódi szubsztanciája tekintetében. Egyfajta animisztikus és kultikus világlátással is kapcsolatba hozhatóan olyan gondolkodási normákat tükröz, melyek szerint a természeti, a lelki, a sorsszerű állapotok, illetve folyamatok valamely külső, a mondatban nem jelölt szubjektum művei, az események által érintett dolgok vagy személyek legfeljebb másodrendű szubjektumként jelölődnek a mondatban.

A nominatívusz szemantikai funkcióját valójában csak akkor lehet megragadni, ha az *igenem*, a *genus verbi* kategóriájával párhuzamosan vizsgáljuk. Csakis az *igenem*ek (aktívum, passzívum, medium) megléte teszi a nominatívuszt a mondat központjává, olyan univerzális szubjektum-esetté, mely bármely tárgyat, jelenséget, viszonyt kifejezhet, függetlenül attól, hogy a vele kapcsolatos predikátum tartalmát magában rejt, kívülről kapja, vagy kívülre irányítja. Nos, az *igenem* kategóriájáról a germán nyelvemlékek, sőt a mai nyelvállapot is bizonyítja, hogy nagyonis fiatal jelenség. A gótban például az *igenem*ek következet-

len használata, az aktív formájú infinitívusz adott esetben szenvedő jelentésű alkalmazása, az ún. mediopasszívum eredetileg egyáltalán nem passzív jelentése stb. mind arra utal, hogy a germán nyelv akkoriban aligha ismerhette a szigorú értelemben vett passzívumot.

A legeklejtásabban a múlt idejű igenevek, melyeket R. de la Grasserie „a passzívum minimumának” nevez, mutatnak fel ilyesfajta ingadozást. Míg a jelen idejű participiumok mindig cselekvő jelentésűek, addig a múlt idejűek, formailag azonos felépítéssel, hol passzívák, hol aktívák, mégpedig – Kacnyelszon lényeges meglátása szerint – annak függvényében, hogy intranszítívák-e vagy tranzitívák. (Az esetleges kivételek a mai értelemben vett tárgy és a reális objektum különbségével magyarázhatók.) További fontos tény – már Potyebnya felfedezte a szláv nyelvekben –, hogy a participiumok után feltűnően gyakran lép fel, ma értelmetlennek tűnően, az *és* kötőszó (pl. „*reggel felkelvén és mondá*”), ami csakis arra vallhat, hogy a participiumok valaha sokkal inkább állítmányi jellegű kifejezések voltak, mint jelenleg. Ez az állítmányi igenév I + N formájú lehetett, ahol az I a participium alapjául szolgáló, igenemi szempontból közömbös ige formáját jelöli, az N pedig egy olyan névmási elem, melynek eredetileg kettős funkciója volt: intranszítív igék esetén a szubjektumot, tranzitív igék mellett pedig az objektumot jelölte. Mármint ez az elképzelés, hogy tudniillik egy és ugyanazon elem az ige jelentésétől függően hol a szubjektumra, hol az objektumra vonatkozott, az indoeurópai (azaz nominatív) tradíciók fényében szinte képtelenségnek tűnik – de hát tucatjával vannak olyan nyelvek, melyeknek alapvető mondat szerkezete ma is ezen az elven nyugszik. Ezek az ergatív nyelvek.⁹

A gondolatmenetnek ezen a pontján következik az ergatív mondat szerkezet, a casus ergativus és a casus inertiae (a „tehetetlen”, „passzív” dolog esete), ill. a nekik megfelelő mondat formák részletes leírása, melyben Kacnyelszon bőségesen támaszkodik Gabelenz, Pott, Schuchardt, Uhlenbeck, Trombetti, Finck, Marr, Mescsanyinov és mások kutatásaira (ezzel mintegy a kérdés történetét is feldolgozva). „Az a tény – konkludál a szerző –, hogy e jelenség, minden morfológiai változatossága mellett, számtalan nyelvben megfigyelhető, amellet szól, hogy ez a szerkezet nem véletlenek összejátszása folytán jött létre, hanem a mondat fejlődésének általános érvényű lépcsőfoka” (Kacnyelszon 1936: 63).

Az ergatív szerkezet – mutat rá Kacnyelszon – az ősi logikai (vagy, ha tesszük, logika előtti) mentalitás terméke. Az őskommunisztikus világlátás azon korszakához tartozik, amelyben – a marxizmus klasszikusainak kifejezésével –

⁹ Az eddig használt és az adott vonatkozásban lényegében téves „passzív szerkezet” kifejezés helyett alapjában véve Kacnyelszonnak ez a műve teszi általánosan elfogadottá a – különben A. Dirr által 1928-ban javasolt – „ergatív szerkezet”, illetve az „ergatívusz” terminust. (Az „abszolút eset” – abszolútívusz – illetén elnevezését pedig néhány évvel később Mescsanyinov kezdeményezi.)

az individuum még nem szakadt le a nem köldökzsinórjáról; amelyben a természetről és a társadalomról, illetve a társadalomról és az egyénről alkotott elképzelések még alig különbözöttek el egymástól. Minél inkább előrehalad azután a törzsiség felbomlása, minél önállóbbá válik az egyén, annál inkább differenciálódnak ezek a képzetek. Az őslógikai gondolkodásmód végső felbomlását a magántulajdon kialakulása hozza magával, amikor is a személyiség már mint önálló individuum, a tárgy pedig mint egy meghatározottságait önmagában birtokló szubsztancia lép fel a tudatban. Az ergatívuszi eset átmeneti állapotról tanúskodik: a tehetetlen tárgyat itt ugyan mint a cselekvés hordozóját fogják fel, ám ezt az aktivitást még sokáig a tárgyhoz képest külsődleges, alkalmi tulajdonságnak tartják – morfológiailag ez abban fejeződik ki, hogy az ergatívusz az inert esetből van levezetve, pusztán belőle való eset(legesség). Csak amikor a passzív–aktív osztályozási rendszer előáll, válik az ergatívusz az aktívnek elképzelt dolgokat megnevező esetté. Ily módon lesz belőle utolsó előtti lépcsőfok a nominatívusz mint eset kialakulásához, amely azután minden lehetséges predikátum szubsztanciájaként, hordozójaként szolgálhat.

Összefoglalásunk korántsem ábrázolja a szerző minden lényeges érvét a nominatív mondatfelépítés ergatív eredetéről, de talán ennyivel is érzékelteti, miért szerzett ez a mű azonnal nemzetközi elismerést Kacnyelszonnak.¹⁰ A legkevesebb, amit az értekezés tudománytörténeti érdemeiről elmondhatunk, hogy közvetlen előzményül szolgált Mescsanyinov 1940-es Általános nyelvészet című könyvéhez (1940), amely lényegében a nyelvtipológia történetének egyik klasszikus opuszaként értékelhető, mint a mondattani tipológia alapvetése, egyszersmind a stadiális tipológia történetének legjelentősebb alkotása.

Térjünk tehát vissza Mescsanyinov koncepciójához.

Az imént említett két szempont, a mondattané és a stadiális, már a könyv alcímében is találkozik egymással: A stadiális problémájáról a mondat szerkezetének fejlődésében. A későbbiek szempontjából nem érdektelen leszögezni, hogy ebben a műben a mondattani stadiális vizsgálata Mescsanyinov számára alapjában véve maguknak a nyelveknek a stadiális osztályozását jelenti, más szóval az egységes glottogóniai folyamat minőségi (strukturális) ugrásainak felderítését a szintaxis fejlődési stádiumainak megragadásával. Míg a klasszikus nyelvtipológiában a morfológia volt, itt tehát egyértelműen a szintaxis válik azzá a nyelvi jelenséggé, amely az egész nyelv lényegét, s ezen keresztül az egész nyelv fejlődését megragadhatóvá teszi. Azt sem nehéz belátni, hogy ez a nyelvi szint a tudati fejlődés feltételezett stadiálisával is sokkal kézzelfoghatóbban asszociálódik, mint a morfológia. Így hát mind a tematika, mind a nagyívű általános nyelvészeti-nyelvfilozófiai keret a stadiális nyelvtipológia koncepcionális

¹⁰ Maga C. C. Uhlenbeck, az ergativitás addigi legnagyobb európai kutatója is igen pozitívan értékelte. Idézi Klimov (1981: 109).

kiteljesítését ígéri, és ez a szintézis a műben valóban létre is jön. Ez persze nem jelenti azt, hogy az egész kérdéskör (társadalmi–tudati stadialitás, egységes glottogónia, a szintaktikai típusok diakróniája) összefüggésében ne lennének felderíthetők olyan momentumok is Mescsanyinov könyvében, melyek az elméleti alapkérdések tekintetében hézagokra, az újrainterpretálás igényére, le nem zárt kérdésekre utalnak.

A mondatszerkezet stadialitását tárgyaló fejezetek alapevidenciája, hogy mai értelemben mind a szó, mind a mondat történelmileg létrejött kategória. Tartalmi szempontból kétségtelenül a mondat az ősből kettőjük közül. A mai nyelvekben megőrződött szintet megelőző, csak kikövetkeztethető ősi fázisban egyetlen fonetikai komplexumban nyilvánulhatott meg egy egész mondatnyi tartalom. A már dokumentálható szerkezeti szintek közül a teljes inkorporálást (bekebelezést) mutató mondatzó az első fokozat. Ilyen szerkezetet képvisel például a jukagír vagy a csukcs mondat. Két vagy több változtathatatlan elem egy szintaktikai egésszé egyesül, melyek közül az egyik központivá válik, a többi meg ennek mintegy a jelzőjeként, konkretizálójaként lép fel; alakilag az ilyen komplexum az összetett szavak módjára szerkesztődik, ám tartalmilag: mondat – amelyben azonban nincsenek mondatrészek és szófajok, s maga sem jellemezhető az igeiség vagy névszóiség kritériumaival. Mivel sem a – későbbi szempontból kijelölhető – „szubjektum”, sem a „cselekvés” nem jelenhet meg „tárgyi”, „jelzői” stb. konkretizálók nélkül (hogy úgy mondjuk, nem lehet önálló megnyilatkozás), az ilyen nyelvekben a lehetséges „mondatok” és „szavak” száma egybeesik. Az egyetlen szintaktikai eszköz az elemek sorrendje. A második fokozat a tömbös inkorporálás (pl. gilják). Ez az első szerkezetileg is mondatnak nevezhető konstrukció, hiszen mondatoknál kisebb egységekből, szavakból áll, pontosabban két, önmagán belül az előbbi fokozat elvén épülő inkorporált tömbből, amelyek közül az egyik az alanyi, a másik az állítmányi komplexum. (Ugyanakkor ez tartalmilag nem feltétlenül azonos a mi felfogásunk szerinti cselekvő–cselekvés felosztással.) A tömbökön belül az egyes elemek még mindig nem köthetők szófajokhoz; a második tömbben megjelenik ugyan az állítmányiség jele, de ez az egész tömböt jellemzi, nem valamely elemét; a későbbi vonzatok (például a tárgy) pedig továbbra is csak inkorporált „koncretizálók”. Szintaktikai összefüggések jelzésére, mint korábban, csak a kötött sorrend eszköze áll rendelkezésre, mind a két tömb között, mind pedig a tömbökön belül. Ugyanezen észak-ázsiai nyelvekben (pl. a jukagírban) megfigyelhető azonban egy harmadik fokozat is, a szintaktikai komplexumoké (mai kifejezéssel szintagmáké). Itt az egymáshoz tartozó részek nemcsak sorrendjükkel, de már grammatikai eszközökkel is egyeztetődnek, következésképpen a mondattani funkciók jelölésével kialakul a szófajiságnak, mindenekelőtt az állítmány igeiségének morfológiai megnyilatkozása. Ez a fokozat tehát minőségi ugrást jelent az amorf mondatszerkezettől a morfológiailag megformált

felé. Magának az egyeztetésnek is két lépcsője van: az osztályjelölők segítségével történő (pl. szuahéli, zulu) és az indoeurópai nyelvekben megszokott grammatikai kongruencia. – Stádiumok-e egyben ezek a fokozatok? Nos, a megformáltság és az amorf jelleg között bizonyosan stádiumhatár húzódik. Hogy azonban az amorf fokozatok közül pontosan melyik tekinthető külön stádiumnak (netán az amorf jelleg maga a legalacsonyabb stádium) az nem egészen világos Mescsanyinov gondolatmenetében. Afelől mindenesetre nem hagy kétséget, hogy ezek egymásból álltak elő; ezek szerint azonban például a jukagírban az első fokozat csak megőrzött régiség a harmadik mellett, ami persze máris felveti a „mondatszerkezeti stadiális vagy nyelvi stádium?” kérdését.¹¹ A fokozatok mindenesetre a gondolkodás fejlődésének függvényei. Ezért azután a fordítások a különböző stádiumú nyelvek között mindig pontatlanok – hívja fel a figyelmet a szerző.

A mai értelemben vett mondat – és egyben szó – kialakulásának magvát az igeiség kialakulása képezi, mely természetesen későbbi, mint az állítmányiség. A felbomló inkorporált rendszerből a szintaxis és a lexika több irányban fejlődhet tovább. Amikor a névszó és ige még egészen közel áll egymáshoz, párhuzamosan keletkeznek névszói és igei jellegű mondatok, majd az igei forma fejlődése következtében a névszói mondatok rovására teret hódítanak az igeiek. Ezzel összefüggésben a predikatív jelölő igei formánssá kezd átváltozni. Másfelől, az igeiség alakulásától függően, különféleképpen értelmeződik a szubjektum, illetve ennek tartalmi viszonya is a predikátumhoz.

Milyen mondatszerkezetek állnak elő az inkorporálás felbomlását követően? Az aleut nyelv ígéjének elemzésekor Mescsanyinov kimutatja, hogy ennek alapját egy névszói forma képezi. Predikatív használatban úgy lesz ebből ige, hogy a már létező személyes névmások csatlakoznak a névszói alakhoz. A névszó + névmás kapcsolat és a predikatív funkció tehát együtt hozza létre az ígét, mely így egyszersmind mondatértékű is lesz, hiszen a névmási ragozáson kívül a szubjektumot is kifejezi. Ebben a névmási igeragozásban a szubjektumot tehát mint cselekvőt fogják fel. Megjegyzendő még, hogy ha a mondatban külön szubjektum és objektum is van (az előbbi csak harmadik személyben lehetséges), mindkettő független esetben áll. Az ily módon létrejött névmási jellegű predikatív szerkezet alternatívája (ugyanebben a nyelvben is, illetve másutt) a

¹¹ Az utólagos interpretációk maguk is ingadoznak annak megítélésében, hogy mely mondat szerkezeti típusokat tekintett Mescsanyinov egyben stádiumoknak is. Például Klimov (i. m. 46 kk.) szerint osztályokként Mescsanyinov csak három szerkezetet különböztet meg: a possesszív, az ergatív és a nominatív mondatfelépítést. Az 1975-ös Mescsanyinov-válogatás előszava az amorf-posszesszív-ergatív-nominatív stádiumokat tulajdonítja a szerzőnek (Mescsanyinov 1975: 7). Maga Mescsanyinov azonban ott, ahol a kérdést nyíltan felteszi, ettől eltérő módon foglalja össze a fokozatokat, ill. stádiumokat.

posszesszív szerkezet. Ebben a predikatív formájú névszó a birtokos szerkezeteket követi, s a szubjektum már meghatározott függő (birtokos) esetben áll. Hogy az adott szerkezet birtokviszonyt vagy predikatív viszonyt fejez-e ki, a szintaktikai funkció kérdése. Az „apa háza” és „apa vevése” jelentésű kifejezések morfológiai felépítése egyaránt a birtokos–birtok sémát követi, ámde míg az előbbi önmagában nem áll meg, az utóbbi: mondat (‘az apa vásárol’). Az ilyen szerkezetben a szubjektum tehát a cselekvés birtokosaként áll előttünk. A birtokos névszói szerkezet predikatív funkcionálása egyben választ adhat arra a kérdésre is, hogy egyáltalán hogyan jöhetett létre a szubjektumnak bármely függő esettel való megjelölése. – Ez a függő eset azonban nem feltétlenül azonos a birtokossal. A csukcs nyelvben például, tranzitív igék esetén a cselekvő személy függő esete az eszközhatározós névszó alakját követi, funkciójánál fogva azonban a cselekvés végrehajtóját jelöli, vagyis ergatívuszi szerkezetet alkot. Alaktan-történeti megfontolások alapján nem zárható ki, hogy ez az ergatívus (legalábbis bizonyos nyelvekben) a birtokos formára megy vissza, de valószínűbb, hogy ez a két felépítés az alanyi–tárgyi egyeztetésű szerkezetek párhuzamos, alternatív fejlődési módja: a gondolkodás vagy azt a mozzanatot ragadja ki, hogy a cselekvés valamely személy tulajdona, vagy azt, hogy általa hajtódik végre. Mindenesetre lényeges különbség a két szerkezet között, hogy az ergatív felépítés esetén a kétirányúan egyeztetett (tárgyas) és egyirányúan egyeztetett (intranszitiv) igék szubjektuma két különböző esetben áll, ami egyébként már önmagában is hangsúlyozza az utóbbiak szubjektumának nem-aktív jellegét. Ezt erősíti tovább, az objektum és a nem-aktív szubjektum azonos esetalakja, ami így azután se nem nominatívus, se nem akkuzatívus, hanem abszolút eset. – A szubjektum függő esetére további lehetőségek is vannak. Bizonyos nyelvekben (pl. a grúzban) az igék egy csoportja, nevezetesen az érzékelést, érzést jelentő igék mellett a szubjektum részeshatározó esetbe kerül. Ez az affektív mondat-szerkezet formai sajátossága. Tartalma szerint az ilyen mondat élesen elkülönül az ergatív és posszesszív mondatoktól, amennyiben benne a szubjektum – és ezen keresztül az egész szerkezet – (a szó eredeti, nem-nominatív értelmében) passzív. A szubjektum itt egy cselekvés eredményének átélője, elszenvedője, még ha ez a cselekvés valakire vagy valamire irányul is.¹² A szóban forgó mondat szerkezet Mescsanyinov részletes elemzése szerint történetileg későbbi, mint az előbb tárgyaltak (feltételezi a gazdag morfológiát és az igék szemantikai csoportokra bomlását), ám valamikor nem korlátozódott az érzékelést, érzést

¹² Mescsanyinov szerint egy „az apának szeretett a fia” módon modellálható (‘az apa szereti a fiát’ jelentésű) grúz mondatban voltaképpen két passzív tag szerepel. Az egyik az állapot szubjektuma (nominatív szemszögből az objektum), itt a fiú, aki a szeretettség állapotában van, a másik a szituáció egészének érintettje, akivel mindez megtörténik, aki mindezt passzív módon átérzi: az apa. A grúz mondatban az előbbi nominatívusban, az utóbbi pedig részeshatározó esetben áll.

jelentő igékre. Az ilyen mondat szemantikájában eredetileg az objektum a központi tag, és a rá irányuló cselekvés csupán másodlagosan hat ki arra a személyre, akit ma szubjektumnak fognak fel. Ez a mondatstruktúra Mescsanyinov szerint gondolatilag a nominatív nyelvek (ma már természetesen mindezekről elkülönülő) passzív mondatstruktúrájával közös eredetű. Amennyiben benne ma már a datívuszi alakot fogják fel szubjektumnak, az affektív szerkezet sorsa eklatáns példája egy megkövült forma funkcionális ártértelezésének.

Végül a lokatív mondatstruktúrára az jellemző, hogy benne a birtoklás vagy affektus szubjektuma a tárgyi predikatív kifejezés helyhatározói konkretizációjaként lép fel. Mindezek a mondatfelépítési módok bekapcsolva most már a nominatív szerkezetet (és az annak megfelelő passzív szerkezetet) is, különféleképpen együttélhetnek akár egyazon nyelvben; váltakozásuk függhet az igék tranzitivitásától, jelentésétől, sőt néhol a használt igeidőtől; fakultatív használat is előfordul. Az avar vagy az udi nyelvben Mescsanyinov hat különböző mondatfelépítést is felfedez, rámutatva kikövetkeztethető relatív kronológiájukra. Az utóbbi tekintetben természetesen ő is az ergatív szerkezet nominatívba való átalakulását tárgyalja a legrészletesebben, különböző kaukázusi nyelvek, különösen pedig a grúz nyelv elemzése alapján, aholis az ingadozás illetve átmenet a különböző igeidők eltéréseben szinte tetten érhető.

Mindezen mondatstruktúrák elkülönítésekor Mescsanyinov eminens kritériuma a mondat két főtagja, a szubjektum és a predikátum közötti kapcsolat. A predikátum elemzése azonban maga is egy belső alapviszonyt tart szem előtt: a cselekvésszó és az objektum viszonyát. Az egész vizsgálódás elméleti keretét így tehát a szubjektum–ige–objektum, s mivel az igének ige voltához nemegyszer kétség férhet, helyesebben szólva alapjában a *s z u b j e k t u m – o b j e k t u m* viszonyok meghatározása adja.¹³ Így az elemzés elmélyítését mindennek előtt az ige, az igei szerkezetek, a mondat és a mondatrészek még részletesebb feldolgozása jelentheti – nem véletlenül koncentrált Mescsanyinov, a stadiális szemponjtát némileg háttérbe szorítva, éppen mondat- és szófajttörténeti kérdé-

¹³ A szóban forgó kérdést Mescsanyinovnak ez a műve a negyvenes évek végéig tartó kihatással a tipológiai vizsgálódások centrális tárgyává teszi. Idézet A. P. Riftyin 1946-os előadásából: „A nyelv grammatikai magvában van egy központi viszony, amely meghatároz minden egyéb viszonyt mind ebben a magban, mind rajta kívül. Ilyen viszonynak kell tartani véleményünk szerint a szubjektum–objektum–viszonyokat. Ezek mindenekelőtt a társadalmi gyakorlat reális szubjektumainak a társadalmi gyakorlat objektumaihoz való viszonyait tükrözik. És ahhoz hasonlóan, ahogyan a társadalmi fejlődés minden egyes lépcsőfokán a társadalmi szubjektum viszonya az objektumhoz meghatározza a szubjektumok egymáshoz való viszonyát, ezeknek a viszonyoknak a felfogását, s ugyanígy az objektumok és kapcsolataik megértését is; a szubjektum–objektum viszonyok a mondatban hasonlóképpen gerincét és meghatározó elvét képezik minden más viszonynak. Ezért válnak tehát számunkra alapkritériummá”, Riftyin 1946: 22, idézi Klimov (i. m. 34).

sekre a most ismertetettet követő fontos műveiben.¹⁴ Ami mármost magát a stadialitás kérdését illeti, ebben Mescsanyinov elméleti törekvései egyértelműek ugyan, nevezetesen a grammatikai rendszer minőségi változásai mögött kimutatni a tudati normák és végső soron a társadalmi gyakorlat átalakulását mint alapot, gyakorlatilag azonban ez a program inkább a grammatikai elemzés „előkészítő” stádiumában marad. A műben egyfelől világossá válik, hogy a nyelvtipológia központi klasszifikációs elvének a mondat szerkezeti típusok felderítésének kell lennie, s e típusokat Mescsanyinov érdekesítő és meggyőző módon ki is mutatja; másfelől elméletileg mindez új fogódzókat kínál az egységes glottogónia és ennek stadiális fejlődése¹⁵ tekintetében is – a két program konkrét egymásra vonatkoztatását azonban végső soron nem sikerül megoldani.

A negyvenes évek első fele a stadiális elemzések széles körű gyakorlati kiterjesztésének időszaka a szovjet általános nyelvészetben. A kutatások nemcsak az indoeurópai és kaukázusi nyelveket érintik, hanem behatolnak az orientalisztikába, turkológiába, finnugrisztikába stb. Ezek a kutatások, konkrét, az adott nyelvre vonatkozó eredményeiken túl – melyekkel itt most nem feladatunk foglalkozni – természetesen magát az alkalmazott keretelméletet is befolyásolják, minthogy nemegyszer hallgatólagosan vagy kimondottan korrigálják is annak bizonyos téziseit. A skála igen széles: a feltételezett stádiumok továbbrésztelvezésének igényétől a stadialitás alapelveinek megkérdőjelezéséig terjed. Ismerkedjünk meg néhány ilyen jellegű tanulmánnyal az évtized közepéről illetve második feléből.

Az elmélet gazdagító módosításának jó példája D. V. Bubrihnak elsősorban finnugor nyelvek vizsgálatára alapozott elképzelése a verbális mondat stadialitásának kérdéséről (1946). Bubrih szerint az igei mondat szerkezetének értékelésénél alapvetően azt a kettős kritériumot kell szem előtt tartanunk, hogy milyen a cselekvőnek a cselekvéshez való viszonya, és mennyire tükröződik a cselekvő fogalmi lényege az őt jelző szó mondatbeli helyzetében. Ebből a szempontból szerinte alapján háromféle szerkezet áll szemben egymással. Az egyik a nominatív, melyben a cselekvőnek a cselekvéshez való viszonya független a cselekvés tranzitív vagy intranszitiv voltától. Az ilyen szerkezetben az alany

¹⁴ A legjelentősebbek Mescsanyinov 1945 és 1948.

¹⁵ Ez a két szempont sem függ abszolút módon egymástól Mescsanyinov gondolatmenetében. Amikor azt fejtegeti, hogy a nyelvi fejlődés monizmusa, amely maga után vonja a nyelvi formák egymásból való előállítását, az egyik minőségi állapotból a másikba vezető történeti fejlődés számára nemcsak egyetlen utat jelöl ki, lényegében elválasztja a konkrét történeti változásokat a törvényszerű stadialitási sémától; más szóval nyitva hagyja az utat az egységes glottogónia stadiális alternatívása felé, értve ezen, hogy egy adott nyelv számára nem kötelező az összes stádium bejárása, még ha az általa ténylegesen bejárt stádiumok sorrendje nem kevésbé szükségszerű is.

mondatbeli helyzetét (és, ha van esetrendszer, a nominatívuszt, illetve valamely neki megfelelő esetet) használjuk a cselekvő kifejezésére az aktív, s az objektum kifejezésére a passzív szerkezetben; aktív szerkezet esetén a tárgy mondatbeli helyén – ha létezik esetrendszer – akkuzatívuszbán (illetve valamely ennek megfelelő esetben) áll az objektum, passzív szerkezetnél pedig valamely határozói bővítmény helyén és, ha van ilyen, valamely függő esetben áll a cselekvő megnevezése. A másik szerkezetet Bubrih abszolútívnak nevezi. Itt a cselekvő más-más viszonyba kerül a cselekvéssel, aszerint, hogy az tárgyas-e vagy intranszítív. Az ilyen szerkezetek esetében nincsen a nominatív felépítés aktív–passzív szembenállásának megfelelő alternatíva: a cselekvési helyzet központja – ami tranzitív cselekvések esetén az objektummal; intranszítívak környezetében pedig a szubjektummal azonos – az első helyre kiemelt mondatrész, ez szerepel tehát az alany helyén ún. abszolút esetben; továbbá, ha a cselekvés tárgyas, a cselekvőt valamely határozói bővítmény mondatbeli helyén, s valamely függő esettel fejezzük ki. Ez az abszolútív szerkezet – a látszólagos hasonlóság ellenére – nem azonos azzal a harmadik felépítésmóddal, amelyet tulajdonképpen ergatív mondatnak nevezünk, ez utóbbiban ugyanis a cselekvő – függő esetének megtartása mellett – szórendileg első helyre kerül, s az ígét már formálisan egyeztetik is vele. Elméleti megfontolásokon túl a finnugor nyelvek, különösen a mordvin elemzése alapján Bubrih az abszolútív szerkezetet tartja a legősibbnak a három felépítés közül, s kimutatja, hogyan jöhetett ebből létre később egyfelől a nominatív, másfelől az ergatív szerkezet. (Ezzel persze hallgatólagosan cáfolja a nominatívnek az ergatívból való eddigi eredeztetését.) Ettől függetlenül a nominatív szerkezet megszilárdulását ő is későbbre teszi, mint az ergatívét.

Más, az indoeurópai nyelvek szerkezetére vonatkozó ekkori kutatásokban is – kimondva vagy kimondatlanul – kulcskérdéssé válik a prenominatív stádium ergatív jellegének hipotéziséhez való viszony. A. V. Gyesznyickaja (1947) például az indoeurópai nyelvek tárgyesetének eredetéről írott cikkében hallgatólagosan elveti ezt a feltételezést, holott lényegében ugyanazon tényeket és ugyanazon stadiális-elv alapján vizsgálja, mint a harmincas években Bihovszkaja vagy Kacnyelszon. Ő is az indoeurópai névszók eredeti kettős osztályozásából indul ki, elfogadva azt a lényegében Bopp óta közismert magyarázatot, miszerint a nominatívuszi -s eredetileg a potenciális szubjektumok (az élők) végződése volt. Véleménye szerint azonban nem-alanyi funkcióban mind ezek a szavak, mind pedig az eredetileg csakis objektumokat jelölők megformálatlanok voltak; ez az alak meghatározatlan, általában vett határozói–jelzői funkciót töltött be. A sokszor elemzett -m formáns – eredetileg alighanem pusztán a meghatározottság jelölésére – először az életteleneknél, s ott is csak egy bizonyos tőtípusnál lépett

fel.¹⁶ Nem-alanyi pozíció esetén ez azután áttérjedt az élők osztályára is – ettől kezdve „eset” tehát ez a forma, de sokáig döntően még mindig abban a meghatározatlan funkcióban, mint a megformálatlan alak a többi tőtípusban. Más, kézfelfoghatóbb határozói-jelzői jelentésű esetek létrejötté, s nem utolsó sorban az igenemi rendszer meg a tranzitivitás-viszonyok kidomborodása teszi azután ezt a formát a legközvetlenebb igei bővítmény esetévé, a mai értelemben vett akkuzatívusszá. Mint látható, ez a gondolatmenet, miközben stadiális jellegű különbséget tesz a mai összefüggések és az eredeti indoeurópai állapot között, voltaképpen nemcsak hogy nem említi, de (főleg az eredeti „meghatározatlan eset” kategóriáján keresztül, ami semmiképpen sem azonosítható a cselekvés által érintett tárgy fogalmával) logikailag ki is zárja az ergatív hipotézist a tárgyeset eredetének magyarázati lehetőségei közül.

M. M. Guhman (1947) már *expressis verbis* is elutasítja a prenominatív stádiumnak az ergatívval való azonosítását az indoeurópai nyelvrendszer stadiális fejlődéséről szóló tartalmas dolgozatában, melyben egyébként a stadiális elemzés egyéb evidenciáihoz is alkotó kritikával viszonyul. Az indoeurópai nyelvek morfológiai és szintaktikai rendszerében feltárható ellentétes strukturális tendenciák prehisztorikus rendszerváltozást tükröznek – mondja –, a kérdés lényege tehát annak felderítése, milyen is volt ez a prenominatív stádium. Úgy látszik, pusztán az alanyi–tárgyi viszonyok elemzésével ezt nem lehet pontosan meghatározni, ehhez egy újabb kritérium szükséges: a szó–mondat viszony feltárása. A két szempont összefügg egymással, a szó mondatbeli elkülönülésének mértéke ugyanis nem egyszerűen a szófajok morfológiai differenciájával mérhető, hanem éppen ezen alanyi–tárgyi összefüggésekkel való viszonya alapján is. A szerző ennek figyelembevételével részletesen megvizsgálja az indoeurópai nyelvek mindazon morfológiai és szintaktikai jellegzetességeit, melyeknek történeti létrejötté, tehát valamikori hiánya, illetve eltérő jellege az indoeurópai nyelvek belső elemzésével kimutatható.¹⁷ Itt csak utalhatunk ezekre a momentumokra. A főnév és ige hajdani egybeesését bizonyítják a közös relatív-tő-képző szuffixumok, a főnevek és az archaikus atematikus igék tömorfémáinak egybeesései, a többes szám harmadik személy morfémájának etimológiai azonossága az aktív participium képzőjével stb. Az állítmányi funkció ma az igével kapcsolódik

¹⁶ Mégpedig az *-o* tövűeknél. Következésképpen fel kell figyelni arra, hogy az *-m* más tőtípusokban a neutrumban sem általános; de még az *-o* tövűeknél is ingadozás lehetett, amit egy sor olyan indoeurópai nyelv bizonyít, ahol az *o*-tövek alakjai egészen biztosan nem vezethetők vissza valamikori *-m* végződésre. Gyeszniczaja e kérdésben tehát hallgatólagosan bizonyos tények túlértékelését veti elődei szemére.

¹⁷ Ez a hozzáállás is hallgatólagos elhatárolódásnak tekinthető a korábbi módszertől, mely a nominatív nyelvek múltjának magyarázatát szinte azonnal a genetikailag és persze tipológiailag nem-rokon nyelvek tanúságával kezdte.

össze, ám az igenevekből, melyeknek szerepe – eredetileg morfológiai differenciáció nélkül – az állítmányiságtól a jelzői funkcióig terjedt, kikövetkeztethető egy korábbi stádium, ahol ezek önmagukban pusztán valamely folyamattal összefüggő minőséget fejeztek ki. Bizonyos töszavakban eredetileg nem vált el a cselekvő személy, a cselekvés eredménye és a cselekvés megnevezése, ugyanez a melléknévi és főnévi igenevek formánsaiból is kimutatható. Az állítmányi névszó cselekvő vagy szenvedő értelmezése nem alaktani jegyeiktől függött, hanem a szomszédos igék tárgyias vagy tárgyatlan jellegétől. Mindezek a jelenségek a szónak mint a beszéd egységének önállótlanásával, konkrét értelmezésében az éppen adott kontextus általi meghatározottságával függenek össze. Ha ehhez hozzátesszük az indoeurópai típusú alany egyetemes, tehát az igében kifejezett tartalom vonatkozásában semleges kategóriáját, s a nominatív struktúrában rendszeridegenként többé-kevésbé továbbélő affektív szerkezeteket, akkor végül is tények egész sorozatával, összefüggő koordináták hálózatával lesz kimutatható a nominatív és a prenominatív stádium szembenállása. További kutatásokat igényel most már a szerző szerint a prenominatív stádium belső összefüggéseinek megállapítása; ez az elemzés persze a későbbiekben e stádiumon belül is több réteget tárhat fel.

Ezekben a most bemutatott dolgozatokban a stadiális tipológia továbbfejlesztésének, módszertani módosításának, belső kritikájának igényével találkozunk. Volt azonban példa külső, teljes egészében negatív bírálatra is. Ilyen többek között a huszadik századi komparativisztika jeles alakjának, a lengyel J. Kuryłowicznak 1946-os Ivovi előadása. Szerinte szó sem lehet arról, hogy az ergativitás és a nominativitás szembenállása stadiális jellegű legyen. Összehasonlító táblázata szerint mind a nominatív, mind az ergatív nyelvekben a mondat szerkezeteknek három-három típusú funkcionális elosztását fedezhetjük fel. Az első típusban egy szubjektumot, igét és objektumot tartalmazó mondatot csak egyféleképpen lehet felépíteni: *a nő főzi a húst* (nominatív), *a nőtől főzetik a hús* (ergatív). A második típusban ezeken kívül létezik egy-egy, az első szerkezet jelölt tagjára vonatkozó hiányos szerkezet: *a hús főzetik* (nominatív), illetve *a nő főz* (ergatív). Végül a harmadik típusban az első típus egyetlen mondat szerkezetének van stilisztikai variánsa is, az első kettőn túl tehát létezik: *a hús főzetik a nőtől* (nominatív), illetve *a nő főzi a húst* (ergatív). Kuryłowicz szerint, ahol a kifejezésnek nincsenek variánsai, ott a gondolkodás különbsége egyáltalán nem tükröződhet a szerkezetben. (Bármit gondol is a beszélő, nem az ő elhatározásán múlik, hogy a cselekvőből vagy az objektumból kiindulva építi-e fel a mondatot.) Ahol vannak stilisztikai variánsok (tehát a harmadik esetben), ott viszont pusztán az a különbség áll fenn a nominatív és az ergatív nyelvek között, hogy az egyiknél az objektumból, a másiknál a szubjektumból való kiindulás lesz a stilisztikailag nem-elsődleges, kiemelt szerkezet. A

nominatív és az ergatív felépítés tehát egyenértékű, nem tükröz különböző gondolkodást. De akkor nem is tartozhatik két különböző glottogóniai stádiumhoz.¹⁸

Kuryłowicz gondolatmenete – ha nem makulátlan is – egy dologra mindenképpen felhívja a stadiális híveinek figyelmét: úgy látszik, hogy a mai állapotban vizsgált ergatív és nominatív nyelvek szerkezetében nem találunk olyan jeleket, melyek az ergativitás szükségszerű archaikusságát, vagy különösen éppen prenominatív jellegét bizonyítanák. Más kérdés, hogy a szerző ebből azonnal arra a következtetésre jut (Kuryłowicz 1946: 393), miszerint maga az alapkérdés semmis: „Ha létezett is a nyelvfejlődésben stadiális, a rendelkezésünkre álló anyagokban nem hagyott nyomot”. Igazán komolyan azonban ezt az ítéletet már csak azért sem lehet venni, mert Kuryłowicz itt teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a kérdés összes többi vonatkozását, hogy mást ne említsünk, mindazokat a kutatásokat, amelyek az ergativitástól teljesen függetlenül mutatták ki egy valamikori prenominális stádium létét az indoeurópai nyelvekben.¹⁹

A fenti típusú kiegészítések, módosítások és bírálatok a negyvenes évek végére elengedhetetlenné tették a stadiális tipológia vezető alakjai számára, hogy számot vessenek irányzatuk eddig elért eredményeivel, egyszersmind tudatosan megszabaduljanak az elmélet bizonyos tarthatatlannak bizonyult ballasztjaitól. Az át-

¹⁸ Kuryłowicz látszólag lefegyverző logikájának rejtett elégtelensége abból adódik, hogy amennyiben egyáltalán használja a szubjektum és objektum kategóriáját (nála agens és patiens), eleve eldönti a gondolkodással való összefüggés kérdését, hiszen ezeket ebben az esetben – így vagy úgy – kötelezően kifejezendő kategóriáknak tartja (és végső soron ezért közömbösnek, hogy melyikük a kiindulópont és melyikük a függő esetalakokkal megjelölt tag).

Ha a kéttagú konstrukciókból indult volna ki (előadása elején említi is, hogy van olyan nyelv, ahol a passzívumot csakis ilyenekben használják), akkor a kétféle, nála preconcepciózusan h i á - n y o s n a k ábrázolt szerkezet között mégiscsak kénytelen lett volna elvi különbséget látni (vagy pedig összevethetetlennek tartani őket – de akkor egyenértékűek sem lehetnek). Ezenkívül az ignoratio elenchi logikai hibájába esik, amikor az egyes beszélő gondolkodásbeli választásairól beszél a kétféle mondatfelépítés mögötti gondolkodásbeli különbség helyett. Az, hogy a beszélőnek van-e kifejezési alternatívája, valójában se nem bizonyítja, se nem cáfolja, hogy ahol a szóban forgó mondatok grammatikai felépítése között elvi különbség áll fenn, ott ez a mögöttes gondolkodásmód következménye. (Sőt, ez a kérdés éppen akkor válik igazán élessé, ha a beszélőnek nincsen választási lehetősége.)

¹⁹ Félreértések elkerülése végett szeretném hangsúlyozni, hogy itt Kuryłowicz formalista hozzáállásának bírálatáról van szó, nem pedig a stadiális hipotézis védelméről. Nyitva hagyva azt a kérdést, hogy elfogadható-e Kuryłowicz végső ítélete, arra kívántam rámutatni, hogy érvelése sem a kiinduló tételek tartalmassága, sem a következtetések logikai precizitása tekintetében nem tekinthető kielégítőnek. Ugyanez vonatkoztatható egyébként arra a gondolat kísérletre is, melyben egy eredeti mondattani sokszínűségből egyes szerkezetek véletlenszerű kiesésével „állítja elő” a nominativitás illetve ergativitás látszatát. Kérdés, hogy ez a séma mennyiben vonatkoztatható a nyelvek tényleges történetére. S még ha igen is: hogyan állt elő ez az eredeti állapot? Summa summarum: az alapkérdést Kuryłowicznak valójában sem semmissé nyilvánítania, sem megoldania nem sikerül dolgozatában – így azután végkövetkeztetése pusztá deklaráció marad.

fogó értékelést végül Kacnyelszon végezte el 1947-es, a szovjet általános nyelvészet, ezen belül a stadiális tipológia akkori helyzetéről szóló tanulmányában.

A helyzetfelmérést Kacnyelszon az irányzat önbírálatával kezdi. „A szovjet nyelvtudomány még nem dicsekedhetik azzal, hogy megalkotta volna a mondat stadiális fejlődésének többé-kevésbé végleges sémáját. Nem rendelkezünk még sem a legfontosabb stádiumok általánosan elfogadott periodizációjával, sem pedig ezeknek a gondolkodás fejlődésének folyamatához kapcsolódó, elegendően teljes és konkrét jellemzésével. De az alatt a tizenhárom év alatt, amely Ny. Ja. Marr akadémikus halála óta eltelt, nem keveset értünk el ebben az irányban” (Kacnyelszon 1947: 389).

A stadiális tipológiának a szintaktikai kutatások alapján kidolgozott, egyébként továbbra is paleontológiai nevezett módszerét ezekután a következő tételekben foglalja össze:

„1. A nyelvi stádium azon mondattani viszonyok összessége, amelyek a nyelv valamely fejlődési fokán adva vannak. A mondat szerkezetét meghatározó szintaktikai viszonyok: a mondatrészek viszonyai és a mondatot egészében véve meghatározó modalitásviszonyok.

2. A mondatrészek viszonyai nemcsak a nyelv grammatikai felépítését határozzák meg, hanem a szókincs szemantikai struktúráját is. A mondattani viszonyok alapján jön létre a szavak szófajok szerinti csoportosulása.

3. Hogy felderítsük a szintaktikai viszonyokat, amelyek a nyelv egész világhoz tartozásának a fundamentumát képezik, bonyolult előkészítő munka szükséges a nyelv egész morfológiai struktúrája tekintetében és a formális grammatikai kategóriák elkülönítésében az univerzális jelentésű kategóriáktól.

4. A hagyományos nyelvtan azon a meggyőződésen alapult, hogy az olyan kategóriák, mint a szubjektum, predikátum stb., ha kaphatnak is különböző alaki megjelenítést, lényegében szilárdan rögzítettek maradnak. Valójában azonban kiderült, hogy ezek folyékony kategóriák, és a fejlődés eltérő stádiumaiban minőségileg különbözők.

5. A mondat fejlődő kategóriái közvetlenül tükrözik a gondolat, az ítéletalkotás történetét. A mondat kategóriái végső soron egybeesnek a gondolkodás történelmileg változó kategóriáival. Ebben a történelmi felfogásban feloldódik a grammatika és a logika hagyományos elkülönítése, és megérnek a szükséges előfeltételek a gondolkodás konkrét, egy sor tudományra alapozott történetének kidolgozásához (...)” (Kacnyelszon 1947: 398–390).

Ezekben a tételekben, a módszeren túl, valójában rövid foglatatát kapjuk a stadiális tipológia szinte minden jelentős állításának, melyet a negyvenes évek végén – de, legalábbis logikailag, még az alább tárgyalandó újabb mescsanyinovi koncepciómódosítás előtt – az irányzat bármely híve a magáénak vallhatott. Talán csak az egységes glottogónia tételét kell hozzátennünk, hogy pontosan érzékeljük, mit is értett Kacnyelszon azon, hogy a nyelvről szóló új tanítás, pon-

tosabban annak a stadiális tipológiában megtestesülő konkretizációja dialektikusan megoldja az egyes nyelvek felépítésében megnyilvánuló univerzális és individuális momentumok viszonyára vonatkozó kérdést. „A nyelvek felépítésében nemcsak a hasonló és közös vonások, hanem a nyelvek strukturális különbségei is az egységes glottogóniai folyamat egyes megnyilvánulásai. A nyelv egyetemes ellentmondásos fejlődése vezet mind az általános momentumok, mind az egyes nyelvek felépítése közötti eltérések kialakulásához. Azt mondhatnánk, hogy az, ami minden nyelv felépítésében közös, az egyetemes emberi gondolkodás fejlődésének folyamatát tükrözi, a különbségek pedig a hangalakai megformálás sokféleségének folyományai – ha a hang és jelentés egysége a nyelvben nem öltene bonyolult formákat, minek következtében a beszéd gondolkodási kategóriái sem mindig tiszta, univerzális formában lépnek elénk. Összességében a nyelvek alakulásának történetében világosan el lehet különíteni két összefonódó áramlatot, melyek a forma és tartalom eme dialektikáját tükrözik, két kereszteződő vonalat, kétféle történelmi folyamatot. Az első típusú történetiség: a nyelv stadiális tipológiája, amely az univerzális, különböző nyelvekben megismétlődő, törvényszerű fejlődési fokozatokban mutatkozik meg; a második típusú: a nyelv materiális és formális története, a hangkészlet és a grammatikai technika konkrét története, mely különféleképpen alakul a különböző nyelvekben” (Kacnyelszon 1947: 387–388).

Az a kérdés, hogy hogyan is kell elképzelnünk a glottogóniai folyamat egységét, tizenhárom évvel Marr halála után Mescsanyinov számára is újradefiniálандónak tűnik. „Ez az egység – írja 1947-ben²⁰ – egyáltalán nem csak a tőszavak azonosságában vagy a grammatikai formák hasonlóságában nyilvánul meg. Nem kevésbé, sőt még világosabban megmutatkozik ezek különbségeiben, ha figyelembe vesszük a mind a szóban, mind a szintaktikai szerkezetekben megtestesülő és az egyesítő elvet jelentő tartalmat, a funkció azonosságát. Alapjában a forma és a tartalom kérdéséről van szó. De ezek is végtelenül dialektikusan kapcsolódnak egymáshoz, minthogy mindkettő maga is permanens mozgásban van. Változnak a formák; változnak az aktuális képzetek is. Nemcsak a grammatikai kategóriák, de a fogalmi kategóriák is különböző fejlődési fokozatokat jártak be. A régi nyelvtani forma új tartalmat is kaphat. Ezért azután egy és ugyanazon tartalmat, egy és ugyanazon fogalmakat különböző eszközökkel lehet kifejezni, melyek történeti használatuk során nem ritkán át is értelmeződnek. Így például napjaink jafetikus nyelvei, miközben megőrzik a nyelv történetileg létrejött felépítését, ma már ugyanazokat a fogalmakat fejezik ki vele, amelyeket az indoeurópai nyelvek az ő saját nyelvfelépítésükkel, mely fejlődése során más utakat járt be.”²¹

²⁰ Mescsanyinov (1947a)

²¹ Mescsanyinov (1975: 333)

A glottogóniai folyamat ilyenén felfogása természetesen megkérdőjelezi az egész iskola központi alapelveinek és terminusának, a nyelvi stádiumnak az elméleti státuszát. A bizonytalanság oly nyilvánvaló volt, hogy magának Mescsanyinovnak a kezdeményezésére a Nyelv és Gondolkodás Intézetének összehasonlító nyelvészeti kabinetje 1946/47 fordulóján speciális tudományos ülésszakot szentelt a stadiális problémájának a nyelvtudományban. Ennek vitaindítójául készült Mescsanyinov A stadiális problémája a nyelv fejlődésében című tanulmánya,²² mely az irányzatnak ismét új, s ezúttal végső fordulatot adott, még ha ez utóbbi momentumot magának a vitának a résztvevői nem láthatták is át teljes jelentőségében.

A fordulat lényege annak a kimutatása volt, hogy bár a stadiális elemzés egy egész korszak tipológiájának módszertani, fogalmi és irányultsági keretet nyújtott, éppen legalapvetőbb fogalmára, a stádiumra nézve sok minden homályban maradt, s így azután az sem vált világossá, mikor is beszélhetünk egy nyelvben stadiális átmenetekről, minőségi változásokról. Az világos, hogy egy stadiális váltás az egész nyelvi rendszert érintő mély átalakulásokat követel. Már azt sem csupán egyes jegyek, hanem csak egész jegycsoportok differenciája alapján jelenthetjük ki, hogy két rendszer szemben áll egymással. De még a szembenállás alapján sem feltétlenül lehet közöttük időrendi egymásutániségot megállapítani.

Miben lehet megragadni a stádiumok lényegét? A XIX. század morfológiai jegyeket állított szembe, amikor struktúrákat akart megkülönböztetni – mondja Mescsanyinov –, így jött létre az amorf–agglutináló–flektáló–analitikus felosztás. Az új tipológia szintaktikai jegyeket választ, amikor az amorf–posszesszív–ergatív–nominatív típusokat különíti el. Valószínű, hogy az utóbbi osztályozás mellett szól a nyelv és gondolkodás viszonyához való szorosabb kapcsolódása. De ez a két – végső soron egyaránt formális – klasszifikáció voltaképpen nem zárja ki egymást, párhuzamosan létezik, miközben egyik sem garantálja, hogy a tipológiai különbségek szisztémáján túl egyszersmind a stadiális periodizációt is megadja.

Ami a szintaktikai sémát illeti, a probléma lényege abban áll, hogy a mondat-szerkezetek rendszere nem azonosítható maguknak a nyelveknek az osztályaival. Előfordul ugyanis, hogy egy és ugyanazon nyelvben egyenrangú módon több mondatfelépítés is létezik (például a grúzban három is), ebből azonban abszurd következtetés lenne az adott nyelvet egyszerre több stádiumba besorolni. Vagy ugyanilyen alapon a szamojéd nyelveket például egyetlen stádiumhoz sem köthetnénk, hiszen bennük az alanyeset és tárgyeset megkülönböztetése nominatív, az ige két irányú, a tárgy meghatározottságára is utaló egyeztetése viszont – Mescsanyinov így véli – ergatív vonás. (Az sem segít, ha átmenetinek nyilvánítjuk ezt a mondatfelépítést, ugyanis ehhez tudnunk kellene, hogy ténylegesen

²² Mescsanyinov (1947b)

mozgásban van-e, s ha igen, honnan és hová tart: még nem egészen ergatív vagy még nem egészen nominatív?) Bárhogy álljon is a dolog, ha arra kényszerülünk, hogy egy nyelvet egyszerre több stádiumba (netán egybe se) soroljunk, abból csak az következhet, hogy magának a stádiumnak az értelmezése hibás. A nyelvek maguk ugyanis nem esnek részekre, adott pillanatban organikus egészet képeznek, így hát – ha a stádium egyáltalán jelent valamit – mindegyiküknek egy meghatározott stádiumban kell lennie. A mondat szerkezet és a stádium azonosításának téves voltára másfelől az olyan nyelvek mutatnak rá, melyek egymástól eltérő mondat szerkezetük ellenére sem sorolhatók különböző stádiumokhoz. A possesszív mondat felépítésű lak nyelv például stadiálisan nem különíthető el ergatív rendszerű szomszédaitól (avar, lezg, dargi); ugyanis a lényeg nem a szubjektum konkrét esetalakja, hanem az a tendencia, hogy a nyelv szerkezetileg is szembeállítsa egymással a produktív és a nem-produktív cselekvéseket. Így hát a stádiumok, úgy látszik, többrendszerűek is lehetnek.

Módszertani hiba formális különbségekből azonnal hierarchikus eltéréseket kikövetkeztetni, nem is beszélve a kronologikus besorolásokról – érvel Mescsanyinov. Ugyanazt a feladatot még azonos rendszerű nyelvek esetében is különböző megjelenési formák láthatják el. Az ergativitás például a lezgben elsősorban a főnévben fejeződik ki, az abházban az igében, a dargi nyelvben mindkettőben. A különbségekben megnyilvánuló tendencia itt alighanem az azonos feladat eltérő megoldása – ám nem állíthatjuk, hogy ezek a lehetőségek logikailag vagy időrendileg követik egymást. Adott esetben természetesen bizonyítható lehet, hogy – mondjuk – valamely nyelv ergatív szerkezete korábban possesszív mondat felépítésre megy vissza, ámde korántsem szükségszerű, hogy ennek más nyelveknél is így kellett lennie.

Ugyanezt a módszertani tévedést követhetjük el, ha a különböző mondatrendszereket gondolkodásbeli differenciákra akarjuk visszavezetni. „Az alany nagyszámú esete, később kettőre, sőt egyetlenre csökkenése arról tanúskodhat, hogy a szubjektumnak a cselekvéshez fűződő viszonya más és más értelmezést kapott az egyes mondatrendszerek kialakulása során. A nyelvfejlődés későbbi szakaszában azonban megváltozhatott a meglévő mondatfelépítés értelmezése.”²³ A mondat szerkezetek ilyenén felfogásbeli átértelmeződésében Mescsanyinov feltételezése szerint az inverzió játszott döntő szerepet. Úgy látszik, például, hogy a már említett „az apának szeretett a fia” formájú (de ’az apa szereti a fiát’ jelentésű) grúz mondat, mely e nyelv jelen idejében tipikus az érzelmeket kifejező igék esetében, eredetileg nominatív felépítésű volt, tehát a „fia” volt az alanya, és az „apának” ténylegesen datívuszként értelmeződött. A beszélők később affektívvá értelmezték át ezt a mondat szerkezetet. Ugyanez az átértéke-

²³ Mescsanyinov (1975: 306)

lés más felépítési elvekkel is megtörténhetett pusztán külsődlegessé téve egyes mondatsemák eltérését. „Az ergatív és a nominatív nyelvek jellemző szerkezetei mai alkalmazásukat tekintve már elsősorban formájukban különböznek. És aligha lesz igazunk, ha azt állítjuk, hogy e nyelvek ma is beszélőik eltérő tudati normáit bizonyítják”²⁴ – teszi hozzá Mescsanyinov.

Mindebből az a következtetés adódik tehát, hogy amennyiben már kialakult, mai állapotukban megfigyelt struktúrákat hasonlítottunk össze, akkor ez az összevetés nem mutat túl a szinkronián. Ez persze nem zárja ki, hogy a genetikai elemzés során mégiscsak visszajussunk egy meghatározott korábbi stadiális állapothoz. Minthogy azóta azonban ez a felépítési mód átértékelődött, s ma nincs mögötte az a hajdani gondolkodásmód, mely létrehozta, az egész stadiális-kérdés áttevődik a nem-nyelvi szférába: kiderül, hogy a stádiumok a gondolkodás fejlődésének állomásai. Ezt a nyelvészet szempontjából nem kívánatos következményt csak úgy lehet elkerülni, ha a nyelvi stadiális problémáját forma és tartalom elszakíthatatlan kapcsolatában vizsgáljuk – fejtegeti a szerző. Konkrét programot azonban nem jelöl ki egy ilyen elemzés számára.²⁵

Az ülésszak résztvevői természetesen azonnal észrevették, hogy Mescsanyinov új felfogása már nem egyeztethető össze saját, és egyáltalán a stadiális tipológia korábbi koncepciójával. E felismerésről is számot adó hozzászólásában²⁶ Holodovics a fordulat kezdetét korábbra, az „Általános nyelvészet” utáni időkre teszi – mint láttuk, nem alaptalanul –, és leszögezi, hogy a kétféle hozzáállás szintézise még mindig várat magára. Így hát a negyvenes évek végén a stadiális nyelvtipológia hívei, hogy úgy mondjuk, az anyaggyűjtés, feldolgozás és óvatos

²⁴ Uo.

²⁵ A dilemmát más szavakkal talán a következőképpen lehetne rekonstruálni. Ha a mondat szerkezeti különbségek mögött gondolkodásbeli differenciák vannak, akkor el kell ismerni a relativizmus álláspontját: a nyelv végtelenen saját kereteibe szorítja a gondolkodást. Az átértelmezés (inverzió) jelensége azonban ennek ellenkezőjét bizonyítja. Eszerint még sincs összefüggés a mondat felépítése és a mögöttes gondolkodásmód között. De akkor miért állnak elő a különböző mondat szerkezetek? – Lehetséges, hogy a két tényező között ma nincs összefüggés, de a múltban volt. Akkor az alapkérdés a gondolkodás stadiálisága, mely létrehozta a nyelvi stádiumokat. Ámde ezek szerint először is ennek a stadiálisának függetlennek kellett lennie a nyelvi kerettől, amikor is megszűnik lingvisztikai probléma lenni, másodszor pedig érthetetlen, hogy a tudati ugrás egyes esetekben miért alakította át a nyelvi szerkezeteket, más esetekben pedig miért elégedett meg ezeknek pusztá átértelmezésével? Ráadásul még ott sem tudunk egyértelműen szükségszerű kronologikus hierarchiát kikövetkeztetni, ahol a szerkezetváltás kimutatható. Mindezek az ellentmondások nagy valószínűséggel valóban a nyelv tartalmi és formai dialektikájának felderítésével oldhatók meg, ahogyan azt Mescsanyinov javasolja, azonban alighanem csak akkor, ha ezt a tartalmi oldalt nem azonosítjuk eleve magával a gondolkodással. Ez azonban olyan probléma, amelynek átlátását a nyelvtudomány nagy részétől még több mint fél század múltán is számonkérhetjük.

²⁶ Holodovics (1947)

értékelés periódusában tudták magukat, mintegy készülődve a döntő fordulatra. Utólag azonban világos, hogy várakozásuk ekkor már megalapozatlan volt. Mescsanyinov kétségtelenül kézenfekvő érvei ugyanis nem egyszerűen átértékelést jelentenek a stadiális tipológiában, hanem az alapprogram elvi felszámolását.

Mescsanyinov gondolatmenetének lényege végül is annak kimondása, hogy a mai nyelvek strukturális tipológiája – legyen az morfológiai, szintaktikai, avagy, mint Holodovics követeli, komplex, minden szintre kiterjedő elemzés eredménye – nem vezethet olyan nyelvi osztályok megállapításához, melyek egyben a történeti folyamat stádiumai is lehetnének. Másfelől lehetséges, hogy a nyelvek belső elemzésével ki tudunk következtetni történeti stádiumokat (amelyek, feltevés szerint, az emberi gondolkodás fejlődésével függenek össze). Ezek a történeti stádiumok azonban ekkor nem jelentik maguknak a nyelveknek osztályozását, de még a szerkezetekét sem, hiszen nemcsak a nyelvekre, de egyes szeleteikre nézve sem áll fenn a gondolkodásmód és a nyelvi forma szükségszerű megfelelése. Röviden: ha az elemzés valóban tipológiai, nem jutunk stádiumokhoz, ha stadiális, nem jutunk tipológiához. A „stadiális nyelvtipológia” kifejezés ily módon *contradictio in adiecto* – programja tehát elvileg nem hajtható végre. Elvben – és tulajdonképpen gyakorlatilag is – ezzel a konklúzióval zárult a stadiális jelzővel illelhető tipológiai irányzat nyelvtudomány-történeti periódusa.

*

Kísérreljük meg mindezekután a stadiális nyelvtipológia egészében történő értékelését.

Az irányzat alapprogramját, minden fordulata ellenére, végig az a célkitűzés jellemezte, hogy megtalálja a mai nyelvek strukturális eltérései mögött a lényegi gondolkodásbeli differenciákat, s így a nyelvek típuskülönbségeit egy tudattörténeti folyamathoz kösse, aholis ez utóbbi, előfeltevés szerint, az egyetemes és szükségszerű társadalmi fejlődés minőségi előrelépéseiben lenne megalapozva. Leszögezhetjük, hogy ezt a programot egyetlen lényeges pontjában sem sikerült megvalósítani. A stadiális nyelvtipológia kísérlete ebben az értelemben fiaskónak bizonyult.

Ennek egyértelmű megállapítása azonban csak az egyik, megítélésem szerint könnyebben felismerhető fele a teljes igazságnak. A dolog lényege ugyanis az, hogy a stadiális tipológia programja egymástól elválasztható és elválasztandó momentumokat kötött össze (éppen ezzel megnehezítve a maga dolgát). Ha ezeket az összetevőket különválasztjuk, siker és kudarc tekintetében meglehetősen komplex képet kapunk.

Először is ismételjük meg az imént ábrázolt végeredményt: a nyelvek, illetve a mondatszerkezetek tipológiája már eleve két különböző kérdés. A stadiális

tipológiai iskola, ha valamivel, a mondat szerkezetek tipológiájával kapcsolatban jutott maradandó meglátásokra. A nyelveket, egészükben, ezen az alapon legfeljebb olyan elnagyoltsággal lehet típusokba rendezni, mint ahogyan azt a múlt századi morfológiai tipológia tette. Értsd: vannak tiszta esetek, és a kép addig világos, amíg ezekre korlátozódunk.

Maguknak a mondatfelépítési típusoknak a tipológiájára szűkítve a kérdést, mindenekelőtt a társadalomtörténeti előfeltételek (Marr legkedvesebb ideája) választhatók le a gondolatmenetről. Semmi sem indokolhatja, hogy a mondattípusok egymásból való előállítását formációelméleti párhuzamokkal magyarázzuk. Már csak azért sem, mert ez magára a gondolkodásra nézve sem sikerült még senkinek, pedig a marri típusú mentalizmus a gondolkodás fejlődésének stadiálitását a nyelvfejlődés még közvetlenebb előfeltételének látta, mint a termelési módokét. Valójában azonban minden ilyen kísérlet – a legkiérleltebb, a Mescsanyinové is – állandóan körben forgott, tautológiákba tévedt, amikor valamely szintaktikai struktúra kialakulását egy meghatározott gondolkodásmódhoz kívánta kötni, hiszen ez utóbira mindeközben semmiféle más bizonyíték nem adódott, mint maga a megmagyarázandó nyelvtani jelenség.

Marad tehát a grammatikai elemzés, pszichikai és társadalomelméleti előfeltételek nélkül. De ekkor is van még mit redukálni a stadiális tipológián.

Először is fel kell ismernünk, hogy amennyiben a stadiális tipológia a maga történetiségét úgy értelmezi, hogy ő tárja fel a valódi nyelvtörténet elveit, akkor visszakérül az eredeti, mondhatni legalapvetőbb marri konfúzió csapdájába, nevezetesen hogy a történeti-összehasonlító nyelvészetet nem kiegészíteni, hanem lecserélni kívánja egy más irányú nyelvmagyarázattal. Ez elvileg lehetetlen, hiszen – mint a huszadik századi nyelvtudomány számára már evidenciává lett – a nyelvek rokonsága és tipológiai korrelációi semmiféle implikációs viszonyban nem állnak egymással, s így azután az egymás illetékességébe tartozó nyelvi sajátosságokra nem nyújthatnak magyarázatot. Első lépésben tehát először is a tipológia mint független diszciplína látszik megszabadítandónak a történetiség igényétől. A legtöbb olyan elemző, aki egyáltalán hajlandó értékeket elismerni a stadiális tipológiában, így is tesz. A marizmus-történet kilencvenes évekbeli monográfusa, Alpatov például (1991: 122) rámutat, hogy a stadiális tipológia voltaképpen nem egyéb, mint az egyik legelső, és nem is eredménytelen kísérlet a tipológián belül egy új fejezet, a mondattani tipológia megalapozására. (Egyenesen úgy nyilatkozik, hogy Mescsanyinovék Indiába akartak hajózni, de – szándékaiktól eltérően – Amerikát fedezték fel.)

Ehhez kétség sem férhet, de mégis csak az igazság egyik fele. Annak a ténynek ugyanis, hogy létezik egy mondattani tipológia, se nem előfeltétele, se nem következménye, hogy a tipológia ne lehessen történeti tudomány. Bárhogyan értékelje is valaki például a nominatív és a nem-nominatív mondatfelépítési elvek viszonyát, azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek a nominatív nyelveken

belül valamiféle nem-nominatív elvet képviselnek, valamiképpen meg kell magyaráznia. Hogy ez a nem-nominatív jelleg egyszersmind történetileg létrejött valami, azt bizonyítja többek között a típusnak nevet adó nominatívusz, azaz az alanyeset nagyfokú szemantikai elvontsága („fejlettsége”). És ha ezt megállapítjuk, már vissza is érkezünk a diakroniába, pontosabban a történetiség egy másik értelmezéséhez, ahol is az éppen elemzett nyelvek csak példázzák a szóban forgó történeti fejleményt, ám nem arról tanúskodnak, hogy ez éppen bennük ment volna végbe; más szóval itt nem valamely nyelv, hanem az egyáltalában vett emberi nyelv történetéről van szó. Következésképpen létjogosultsága van egy történeti tipológiának is, amelyben a történetiség nem ugyanazt jelenti, mint a történeti-összehasonlító nyelvészet esetében. Nem arról van tehát szó, hogy a Marr-iskola stadiális-kutatói szinkrón mondattani tipológiát űztek, miközben azt tévedésből diakrón nyelvészetnek hitték, hanem arról, hogy – megengedem, ugyancsak nem tudatosítva – diakrón mondattani tipológiát fejtettek ki, emellett persze szükségszerűen kidolgozva ennek szinkrón (avagy pánkron) fogalmi apparátusát is. Ebben az értelemben – nyugodtan mondhatjuk – nem az elsők között voltak, hanem ők voltak az elsők. Az általuk feltett kérdéseket ilyen széles összefüggésben korábban senki sem vizsgálta, és ha ők sem találtak rájuk feleletet, vagy rossz választ adtak, attól a kérdések még kérdések maradtak.

A stadiális tipológia kísérlete közvetlenül balsiker volt ugyan, de a termékeny kudarcok közül való. Hiszen belőle később ténylegesen kisarjadtak újabb kutatások (a kontentív, azaz tartalmi tipológia, szemben a strukturális jellegű formális tipológiával), kutatók sora folytatta mondattani tipológiai vizsgálatait orosz nyelvterületen is (a folyamat végső kifutásában – többek között személyesen Hologovics munkássága révén – a ma is elismert leningrádi-pétervári iskola tevékenységéhez vezetett), olyan problémák sorát előlegezte meg, melyek a XX. század utolsó évtizedeiben a tipológiai érdeklődés előterébe kerültek (mint például az ergativitás, amelynek taglalásakor ma nem illik például megkerülni Klimov – a fent tárgyalt iskola „utónemzedékének” jeles alakja – ide vonatkozó műveit; továbbá az átértékelés, a grammatikalizáció stb.). Ami pedig az irányzat által felvállalt – de meg nem oldott – történeti-tipológiai problematikát illeti, ez olyan elejtett szálát képvisel, amelyet meggyőződésem szerint századunkban még fel fog emelni a nyelvtudomány. A stadiális tipológiai iskoláról mindenestre nem érdemes megfeledkezni.

Irodalom

- Alpatov, V. M. [Алпатов, В. М.] (1991), История одного мифа. Мэпп и марризм. Наука, Москва.
- Baudouin de Courtenay, J. N. [Бодуэн де Куртене, И. А.] (1909), Заметки на полях статьи академика Радлова. Живая старина, II–III: 191–206. Magyar fordítás (Antal László) in: Havas 1977: 447–456.
- Bihovszkaja, Sz. L. [Быховская, С. Л.] (1930), К вопросу о происхождении склонения. Известия Академии наук СССР, Отделение гуманитарных наук: 283–295. Magyar fordítás (Lindner Márta) in: Havas 1988: 149–159.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1946), К вопросу о стадильности в строе глагольного предложения. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка V/3: 205–212. Magyar fordítás (Varga Judit) in: Havas 1988: 391–400.
- Guhman, M. M. [Гухман, М. М.] (1947), О стадильности в развитии строя индоевропейских языков. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка VI/5: 101–114. Magyar fordítás (Sziklai Lászlóné) in: Havas 1988: 418–435.
- Gyesznyiackaja, A. V. [Десницкая, А. В.] (1947), К вопросу о происхождении винительного падежа в индоевропейских языках. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка VI/6: 493–499. Magyar fordítás (Spannraft Marcellin) in: Havas 1988: 410–417.
- Havas Ferenc (szerk.) (1977), Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény (XIX. század). (ELTE BTK jegyzet.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- Havas Ferenc (szerk.) (1988), Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény II. (ELTE BTK jegyzet.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- Holodovics, A. A. [Холодович, А. А.] (1947), К итогам обсуждения проблемы стадильности. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка VI/3: 259–262. Magyar fordítás (Varga Judit) in: Havas 1988: 436–442.
- Jakobson, R. O. (1958), Typological Studies and their Contribution to Historical Comparative Linguistics. Proceedings of the VIII. International Congress of Linguists 1957, Oslo. Magyar fordítása in: Uő: Hang–Jel–Vers². Gondolat, Budapest, 1972: 193–203.
- Kacnyelszon, Sz. D. [Кацнельсон, С. Д.] (1936), К генезису номинативного предложения. Издательство АН СССР, Москва–Ленинград. Magyar fordítás (Boldog Gyöngyi) in: Havas 1988: 315–390.
- Kacnyelszon, Sz. D.: [Кацнельсон, С. Д.] (1947), Тридцать лет советского общего языкознания. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка VI/5: 381–394.
- Klimov, G. A. [Климов, Г. А.] (1981), Типологические исследования в СССР (20–40-е годы). Наука, Москва.
- Kurilowicz, J. [Курилович, Ю. Г.] (1946), Эргативность и стадильность в языке. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка V/5: 387–393. Magyar fordítás (Spannraft Marcellin) in: Havas 1988: 401–409.
- Mescsanyinov, I. I. [Мещанинов, И. И.] (1931), К вопросу о языковых стадиях.

- Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка 7: 857–882. Magyar fordítás (Boldog Gyöngyi) in: Havas 1988, 160–181.
- Mescsanyinov, I. I. [Мещанинов, И. И.] (1936), Новое учение о языке: стадияльная типология. Наука, Ленинград.
- Mescsanyinov, I. I. [Мещанинов, И. И.] (1940), Общее языкознание. К проблеме стадияльности в развитии слова и предложения. Újra megjelent in: Mescsanyinov 1975: 11–292. Részleteinek magyar fordítása (Boldog Gyöngyi) in: Havas 1988: 182–295.
- Mescsanyinov, I. I. [Мещанинов, И. И.] (1945), Члены предложения и части речи. Москва–Ленинград. Újra megjelent: 1978, Наука, Ленинград.
- Mescsanyinov, I. I.: [Мещанинов, И. И.] (1947a), Новое учение о языке на современном этапе развития. Újra megjelent in: Mescsanyinov 1975: 313–336.
- Mescsanyinov, I. I.: [Мещанинов, И. И.] (1947b), Проблема стадияльности в развитии языка. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка VI/3. Újra megjelent in: Mescsanyinov 1975: 293–312. Magyar fordítás (Boldog Gyöngyi) in: Havas 1988: 296–314.
- Mescsanyinov, I. I. [Мещанинов, И. И.] (1948), Глагол. Москва–Ленинград. Újra megjelent: 1982, Наука, Ленинград.
- Mescsanyinov, I. I. [Мещанинов, И. И.] (1975), Проблемы развития языка. Наука, Ленинград.
- Riftyin, A. P. [Рифтин, А. П.] (1946), Основные принципы теории стадий в языке – 1819–1944. Труды юбилейной научной сессии. Ленинградский государственный университет, Ленинград.

Altaji etimológiák: *tōz*, *toprak*, *toγosun*

One of the fundamental questions in Altaic research concerns how we can identify those elements of the vocabulary of the so-called Altaic languages which belong together etymologically. This article – as the first step of a process of research – investigates three words to work out those essential methodological aspects which are necessary to solve the above-mentioned problem. The author points out that Turkic *toprak* ‘soil, earth, etc.’ is a form derived with the formative $\pm rA-$ from Turkic *topa* ~ *topo* ~ *topu* ‘id.’ (= Samoyedic *tobo*) (i.e. *topu+rA-k*). Mongolian *toγo+su(n)* ‘dust’ is a regular derivation of this *topo/topu* form with the formative $+sUn$ as well. Turkic *tōz* ‘dust’, however, goes back to one of the shorter variants of this Mongolian *toγosu(n)*, probably to Qitañ *to’us* (> *tōz*). On the basis of the above argument the author concludes that it is not reasonable to originate these forms from the so-called Proto-Altaic.

A címben szereplő szavak az altajisztikai kutatások legvitatottabb szavai közé tartoznak. A hozzájuk kapcsolódó kérdések fontosságát – mint az alábbi kutatástörténeti fejezetből majd kiderül – a szakirodalmi megjegyzések relatíve nagy száma is igazolja.

A kutatók egy része a kérdéses szavak etimológiai magyarázataikról eltérő alapszavakból indult ki, és a kérdést az altaji alapszókészlet szempontjából, ill. az ún. altaji alapnyelven keresztül próbálta magyarázni, és a mai állapotot erre az altaji alapnyelvre vezette vissza. Egyes kutatók ezen szavak összefüggéseit vizsgálva még a zetacizmus jelenségét is látni vélték, mások pedig azt próbálták bizonyítani, hogy nem az ún. altaji alapnyelvből, hanem a törökből kell kiindulni e szavak etimológiai vizsgálatakor, és a szavak egyikét vagy másikat jövevénynek kell tekinteni a mongolban. Az egyik kutatói tábor a kérdéses szavakat az ún. altaji nyelvrokonság bizonyítására, az utóbbi pedig cáfolására használta.

A vizsgált szavak etimológiai hátterét illetően véleményem szerint mindedig azért nem született teljes egyetértés, mert egyik vagy másik nézet csakis hangtani, vagy csakis alaktani oldalról próbálta megoldani a problémát. A kérdés azonban pusztán hangtani vagy alaktani alapon nem oldható meg, hanem ehhez elengedhetetlen fontosságú a jelentéstani szempont is, ami a kérdéses szavakra vonatkozó szakirodalomban nem teljes mértékben valósult meg.

Mindemellett azért is esett a választásom erre a három szóra, mert a problematikájuk nagyon szorosan összekapcsolódik. Azon kívül, hogy a török és a mongol nyelvtörténet bizonyos kérdéseit segítenek tisztázni, vizsgálatuk ered-

ményei a török szókészleti és szóképzési kutatások egyes kérdéseit is új megvilágításba helyezik, és így a rotacizmus-zetacizmus egyes eseteinek megoldásában kulcsfontosságú szerepet tölthetnek be.

Jelen dolgozatban a kérdéses szavakkal kapcsolatos alapproblémákat szeretném számba venni, és megvizsgálni azt, hogy a címben szereplő tör. *töz* 'por', *toprak* 'föld; por', mo. *toyosun* 'por' szóalakok mögött milyen etimológiai összefüggések vannak, és milyen tanulságokkal szolgálhatnak a török és a mongol nyelvtörténet számára. A fő célom ezzel mindenekelőtt a kérdésre vonatkozó török anyag belső rendezése, ill. tisztázása, amely a török és mongol nyelvek közötti egyezések és kölcsönzések megállapításának is előfeltétele, valamint az ezekhez szükséges módszertani szempontok kidolgozása. Ez annál is inkább indokolt, mert mint Ligeti is megállapítja: „az altajisztikai kutatásokban ma is megoldatlan az a feladat, hogy melyek az altaji nyelvek szókészletének azon elemei, amelyek etimológiailag összetartoznak” (1977: 397). Úgy gondolom, hogy csak így lehet az említett kérdésekre vonatkozó kutatások mai megrekedt helyzetéből kikerülni és továbblépni.

Azt azonban előre kell bocsátanom, hogy a tárgyalt szavak vizsgálatának eredményei szemben az eddigi kutatásokkal, véleményem szerint nem használhatók fel az altaji nyelvrokonságról vallott nézetek ellen vagy mellett, mivel a nyelvrokonság kérdéseiben egyedül a szókészletre (egyezésekre vagy eltérésekre) nem támaszkodhatunk.

Kutatástörténeti áttekintés¹

Mint annyi más esetben, a *toprak* esetében is, a szó etimológiájára vonatkozó első megjegyzést Vámbérynél találjuk, aki a szót *top-rak*-ként szegmentálta (1877: 257). Hasonlóan vélekedett Ramstedt (*towu-ray* > mo. *toyu-ray*; tör. *toprak*, 1935: 405a), és Doerfer is (*top+rak* > *toprak*, 1965: 597; 1971: 306), akik Vámbéryhez hasonlóan egy *+rak* képzőt véltek látni a *toprak* szóalakban.

Németh előbb *topur-ak*-ként szegmentálta a szót (1911–1912: 406), de később visszavonta ezen etimológiai javaslatát (1914: 134). Pritsaknak azonban egészen más a véleménye – ő az altaji alapnyelvből kiindulva egy **toβar-* (> mo. *tobar-ay*, tör. *topr-ak*) alakra gondolt (1954: 245). Poppe szemben a korábbi véleményével (l. mo. *toyu-ray* 'Staub' ~ *tob-ray* 'Erde, Staub', 1933: 119) a mo. *tobaray*-ban (< **toβaray*) *-ay*-féle elemet látott (1955: 161–162), amelyet későbbi tanulmányaiban egy **topārak* alakra vezetett vissza (1960: 47,

¹ A legutóbbi szakirodalomban a névszókhoz járuló képzők ismertető jele (+), pl. *+rak*, *+gak* denominális nomenképző. Az igetövek és igetövekhez járuló végződés jele (-), pl. *topra-* igető; *-gak*, *-k* deverbális nomenképzők; *+ra-* denominális verbumképző.

1974: 133). Szintén *topur*+(a)*k*-ként szegmentálta a szót Eren, aki szerint kicsinyítő képző lenne az +(a)*k* (1999: 412a).

Ligeti volt az, aki elsőként vetette fel, hogy a tör. *toprak* és a mo. „*toɣurɯɣ*” (a tör. *tōz* és a mo. *toɣusun*-nal együtt) csak az altaji alapnyelven keresztül függenek össze (tör. *toprak* < altaji *toβ-us* > *toβurɯɣ > mo. *toɣurɯɣ*, 1938a: 75–76, 1398b: 201). Ezen véleményét a további tanulmányaiban sem módosította (1975: 104; 1986: 429).

Menges a *toprak*-ot egy csagataj (!) *topurɯɣak alakból magyarázta, amelyet egy „*topra-/topur-*” igei bázisra vezetett vissza. Szintén ezen igei bázisra vezette vissza a mo. *tobarɯɣ* (nála -*k*) alakot (tehát *toprak* < *topurɯɣak* < *topra-/topur-* > mo. *tobarɯɣ*, 1939: 22–23; 1954:85; 1955: 121; 1959a: 653; 1959b: 107), ezek alapján Kāšgarī adatát *topurɣan yir* ’staubiger Boden’-ként olvasta (1954: 85). Menges ezen véleménye lényegében nem tér el a korábbi **toβur-*/**topur-*ra alapult nézetektől.

Clauson a *toprak* alakot a nyelvemlékek közül egyelőre csak Kāšgarī szótárából kimutatható *topra-* ’become dry (plant)’ igei bázisból magyarázza (1964: 156; EDPT: 444). Ligeti szerint azonban Clauson származtatása „aligha helyes” (1986: 429). Räsänen, aki korábban – valószínűleg Menges nyomán – egy *topurɯɣak alakból magyarázta a *toprak* szóalakot, átveszi Clauson véleményét, valamint a török *toprak*-ot a kalmük *toɣurɯɣ* alakkal egyezteteti, amelyet egy *towurɯɣ alakra vezet vissza. Ez a *towurɯɣ alak lenne szerinte a tuvai *dovurak* ’zemlja’ előzménye (VEWT: 489b). Hasonlóan vélekedik Tekin, aki a *toprak* alakot a *topra-* igei bázisból magyarázza (1969: 65; 1976: 232). Ezen véleményét – ha fenntartásokkal is – máig tartja (1997: 347). A *topra-* igealak keletkezését illetően azonban egészen más a véleménye. Ugyanis mint Ligeti, majd Pritsak és Poppe, Tekin is az ún. altaji alapnyelvből indul ki, tehát *toβur > *toβur-a-k / *toβur-ak > *toβrak > *toprak* (1976: 232; vö. 1969: 65). Ezek alapján *topurɣan* ’soft and dust-like earth’-ként értelmezi a DLT adatát (1969: 65; 1976: 232). Hasonlóan vélekedik Miller is, aki szintén *topurɣan*-nak (< *topruɣan < **towru-*) értelmezi a szóban forgó DLT adatát, de ő egy **towru-* bázisra vezeti vissza a *toprak* alakot (1975: 165).

Ščerbak az irod-mo. *tobarɯɣ*, és a burjat *toborog* ~ *toorog* ’zemlja, počva’ kapcsán egy korábbi *toβorɯɣ alakot tételez fel (1997: 232).

Egy új fejezetet nyitott a kutatásban Doerfer azzal, hogy a brāhmī és a tibeti adatok alapján egy *tuprāk* alakot feltételezett a korai törökben (1971: 306), és úgy gondolta Tezcannal együtt, hogy az *u* eredetibb és az *o* a *top* ’Kugel’ szóalak *o*-jának analogikus hatására keletkezett (Dorfer – Tezcan 1980: 209a; Dorfer 1987: 107). Doerfer és Tezcan ezen feltevései nyomán a *toprak* *o*-jának nyíltsági-zártsági fokára terelődött a kutatók figyelme. Később Tezcan (1974: 33), majd Erdal is (1991: 249) *tuprak*-nak tartották az eredeti alakot.

Ezen – teljességre nem törekvő – kutatástörténeti áttekintésből is látszik,

hogy a *toprak* szó háttere sem a török, sem pedig a mongol oldalon nincs tisztázva.

Összefoglalva: a *toprak*-ra vonatkozóan három nézet uralkodik a szakirodalomban, melyek a következők: **1) +rAk:** *top-rak* (Vámbéry 1877: 257); *toyu-ray* (Ramstedt 1935: 405a), *top-rak* (ill. *tuṣrāk*, Doerfer 1965: 597; 1971: 306; 1987: 107). **2) +Ak:** egy **toβur/*topur* alakra gondol Ligeti (1938a: 75-76; 1398b: 201; 1975: 104; 1986: 429), Menges (1939: 22-23; 1954: 85; 1955: 121; 1959a: 653; 1959b: 107), Pritsak (1954: 245), Poppe (1960: 47; 1974: 133), Tekin (1976: 232), és Eren (1999: 412a). **3) +k:** egy *topra-k* alakra gondol Clauson (1964: 156; EDPT: 444) és Räsänen (VEWT: 489b), illetve *tupra-k* alakra Erdal (1991: 249).

A *toprak* alakra vonatkozóan a következő főbb alakokat látjuk a törökben és a mongolban:

- ÓT: *toparak* 'Staub' (BT III); (DLT) *toprāk* 'earth or soil' (Dankoff – Kelly); *tuprak* 'Erdboden' (TT VIII; Maue 1996);
- KT: (CC) *toprak* 'Staub, Schmutz'; (csagPdC) *twpray* 'terre'; (csagBad) *twfray* 'prax, zemlja';
- MT: O (gag.) *toprak* 'zemlja; glina; zemljanoj; počva, grunt; počvennyj'; (ttö.) *toprak* 'earth, soil, ground; land, territory, country; earthen etc.' (RTED); (ttöKüt.) *topurak* [sic! -p-] 'toprak'; (az.) *torpag* 'počva, zemlja, grunt; počvennyj'; (azGal.) *turpax*; (délog.) *turpax* 'Boden, Erde, Asche'; (horasz.) *turpax*, *turpaq* 'Erdboden'; (tkm.) *toprak*, *topur* 'počva, zemlja, grunt; strana, rodina';
- K: (tat.) *tuftrak* 'počva, zemlja, grunt'; (tatBál.) *tuprak* 'Staub, Erde'; (tatDS) *tupirak* 'dom, zemlja, mesto, gde rodilsja ili gde živet'; (bsk.) *tuprak* 'počva, zemlja, grunt; počvennyj'; (kr-tat.) *toprak*" 'počva, grunt, zemlja, suša; prah'; (karH.) *toprak* 'pyl', prah, ostanki'; (karT.) *toprak*" 'zemlja; prah'; (karT.) *toprah* 'zemlja; prah; strana; suša'; (kbalkTav.) *topurak*, *toprak* 'toprak'; (Rkbalk.) *toprak*" 'zemlja'; (kmk.) *topurak*" 'zemlja; počva; territorija'; (nog.) *topirak* 'zemlja, počva, grunt'; (nog-nyj.) *toprak*" 'počva'; (kirg.) *topurak*, *tuprak*, *turpak*, *topur* 'glina, zemlja; počva; territorija'; (kklp.) *topirak*, *torpak* 'zemlja, počva, grunt; pyl'; territorija'; (kklp-nyj.) *toprak*", *torpak*" 'zemlja, počva'; (kzk.) *topirak* 'zemlja, počva'; (kzkKat.) *toprak* 'zemlja, perst';
- T: (ujg.) *toprak*, *tuprak* 'zemlja, počva; pyl', prah'; (ujgMal.) *tupurak* ua., (ujgJar.) *tofrak* 'dust, earth'; (ujgFe.) *turpak*, *tupak*, *tuprak* 'zemlja, počva'; (sujg.) *torvak* 'pyl' (v dome i na dvore); zemlja'; (sujg.) *tirvak* 'prah; pyl'; zemlja'; (sujgTen.) *torvak*, *turvaq*, *tyrvaq* 'zemlja, počva, pyl'; (sujgPot.) *torvak*" 'zemlja, pyl'; (szal.) *torax* 'počva, zemlja, pyl', prax' (~ *torāx*, *tōrāx* <? mo. *to'orax*); (szalKak.) *torax*, *t'orāx*; (özb.) *tuṣrāk*

'zemlja, glina (suhaja); počva; prah; teritorija'; (özbAfg.) *tupraq, tupraq, turpaq* 'earth, clay, ground, soil';

DSz: (ojr.) *tobrak* 'zemlja, pyl, prah, počva'; (ojrTu.) *tobrok* 'počva, černožem', *toburak* 'počva, zemlja'; (ojrCsa.) *torbok* 'zemlja'; (hak.) *tobrah* 'zemlja, počva'; (hakBut.) *tobirah* 'počva; zemlja; grunt'; (hakKo.) *tōb'rak* 'Staub, Sand'; (tuv.) *dovurak* 'zemlja; pyl' (vö. tuv. *dovura-* 'stanoviti'sja mutnym, mutnet', *zagrjaznja't'sja* (o vode); *pačkat'sja zemlej; pylit'sja*'; (tuv.) *dovurat-* 'mutit'; *pačkat' grjažju, zemlej; pylit'*"); (tof.) *to'prak* 'zemlja, počva; pyl, prah'; (tofRass.) *to'p'rak* 'prah, pyl; počva'; (tofCast.) *to'q'rak* 'Staub, Sand';

H: (hal.) *turpāq* 'Staub, Erdboden';

J: (jak.) *toburah* 'grad; (nyj.) pyl'; (jakPek.) *toburah, tobur* 'pyl, kopot'; grad, melkij snežnyj gradkrupa';

Cs: (csuv.) *tāpra* 'zemlja, počva, grunt'; (csuvPaa.) *tāpra, tōpra* 'Staub, Erde'.

KM: (irod-moK) *to'oray* 'prah, zemlja', *toboray, tobaray, tobray* 'prah, zemlja, perst';

MM: (halh.) *tovrog* 'prah, pyl', *toorog* 'nežidkaja primeš (v židkosti)'; (bur.) *toborog* 'pyl, prah', *toorog* 'pyl, pylinki, sorinki'; (burČC) *tobrog* 'pyl, prah'; (kalm.) *towrvq* 'Staub, Erde, Sand', *tōrvq* 'Staub'; (kalmMun.) *tovrg* (*tovrv'g*) 'pylinka; atom'; (ord.) *t'awarak, t'oworak*, (? tör. *topur* >) *t'owor* 'poussière'.

Mielőtt azonban rátérnék a *toprak* etimológiájára vonatkozó szakirodalmi vélemények értékelésére, szükségesnek látom a tör. *tōz* és a mo. *to'josun* szóalakokra vonatkozó szakirodalmi megjegyzéseket is röviden áttekinteni, mivel a problematikájuk szorosan összefonódik a *toprak* alakéval.

Mind a tör. *tōz*, mind pedig a mo. *to'josun* szóalak keletkezéséről már sokan és sokféleképpen nyilatkoztak a szakirodalomban. Már Gombocz (1912–1913: 12) óta egyeztetik ugyan a tör. *tōz*-t a mo. *to'josun*-nal, de még mindig tisztázatlan összetartozásuk módja.

Ramstedt előbb az 1912-es cikkében, majd a kalmük szótárában a mo. *to'josun*-t egy **towa-sun* alakból magyarázta, melyet a keleti török *topa* 'Erde', jenyiszeji-szamojéd *topo* 'Erde, Staub' szavakkal egyeztetett (1912: 186; 1935: 405a). Doerfer azonban Ramstedt ezen egyeztetését nem tartotta meggyőzőnek (1965: 601). Ramstedt kutatásaira alapozva elsőként Gombocz egyeztetette a tör. *tōz*-t a mo. *to'josun*-nal, és őt majd mások követték (Gombocz 1912–1913: 12; Németh 1914: 134; Pelliot 1925: 231; Sinor 1952: 220; 1963: 141; Doerfer 1965: 601; Tekin 1995: 162; Ščerbak 1997: 158).

Pelliot felvetette, hogy a török *tōz* kontrakció eredményeként jött létre egy **to'wuz* alakból, amelynek a mo. *to'usun* lenne a megfelelője (1925: 231). Ligeti csatlakozott a Pelliot által felvetett kontrakció teóriájához, és azt gondolta, hogy

a tör. *tōz* és a mo. *tojosun* a következő változásokon mehettek át: östör. **tōz* /**toiz* < altaji *toβ-us* > ösmo. **toβus* (1938a: 75; 1938b: 201) > **toβus-un* > mo. *tojosun* (1938a: 74). A tör. *tōz* és a mo. *tojosun*, valamint a mo. *toγoray*, *toβray* és a tör. *toγ*, *toprak* alakokat az általa III. századnak tartott szienpi szórvány- emlék következő rekonstruált adataihoz kapcsolta: **tojusin* 'terre, poussière', **taγušin*, **toγočin*, és ennek későbbi kitaj változata **to'us* (1970: 287–288; 1986: 429; vö. 1938b: 198). A szienpi és kitaj glosszák olvasatára vö. **toγojin* 'Erde, Staub' (Doerfer 1985: 161), **taγwəsə* 'dust' (Doerfer 1993: 83).

A tör. *tōγ* és a mo. *tojosun* kapcsolatáról vannak egyéb vélemények is. Clauson Sinornak a tör. *toγ*-t a mo. *tojosun*-nal való pusztá egyeztetésére vonatkozóan megjegyzi, hogy a mo. *to'osun* és *tojosun* a mongol nyelv török jövevényszavainak legkorábbi rétegéhez tartozik, de nem a *tōz*-ból, hanem nyilvánvalóan a *toγ*-ból vezethetők le, amelyhez a mo. *-(o)sun* képző járult (1964: 155; 1969: 22; EDPT: 463b). A tagacs **toγojin* kapcsán hasonlóan vélekedik Doerfer, aki szerint ez a glossza a tör. *toγ* alaknak a mo. *-jin* kicsinyítő képzővel bővült változata (1985: 161). Doerfer egyébként a tör. *toγ* alakot biztos, a *tōz* alakot pedig valószínű nomenverbumnak tartja (1982: 106, 108).

Tekinnek más a véleménye a tör. *toγ*-ról. Szerinte egy **tow* szóalakra megy vissza a *toγ* (1969: 65), és azt gondolja a fent említett Clauson-féle *toγ-(o)sun* szegmentálásról, hogy ez elképzelhető ugyan, de ő maga inkább zetacizmusra, tehát egy *toz* < *tōz* < **toβuz* < **towur*² folyamatra (1976: 232), a *tojosun* esetében pedig egy **toβar-sun* alakra gondol, tehát: mo. *tojosun* < **toγur-sun* < **toγar-sun* ~ **toβar-sun* (1976: 232; 1995: 162). Ezt az utóbbit egyébként először Pritsak vetette fel (1954: 245), majd őt Poppe követte: *tojosun* < **towārsun* < **topārsun* 'Staub, Erde' (1960: 47; 1975: 174; vö. 1955: 162; 1933: 119; vö. Doerfer 1965: 511, 601). A fentiekhez hasonlóan Miller is egy **tōr*² (> *tōz*)-féle alakból indul ki (1975: 165).

Összefoglalva: a tör. *tōz*, *toγ* és a mo. *tojosun*-ra vonatkozó következő véleményeket látjuk a szakirodalomban: 1) A tör. *tōz* és a mo. *tojosun* alakokat pusztán egyeztették (Gombocz 1912–1913: 12; Németh 1914: 134; Sinor 1952: 220; 1963: 141; Ščerbak 1997: 158). 2) A tör. *tōz* < **to^wuz* (Pelliot 1925: 231); *tōz* < **toβ-us* (Ligeti 1938b: 201); *tōz* < **tōr*² (Miller 1975: 165; Tekin 1976: 232). 3) A tör. *toγ* < **tow* (Tekin 1969: 65). 4) A mo. *tojosun*-t a következő tőalakokból magyarázták, a) *towa-sun* (Ramstedt 1912: 186; 1935: 405a); *toγ-(o)sun* (Clauson 1964: 155; 1969: 22; EDPT: 463b); a tör. *toγ* > mo. *tojosun* (Doerfer 1985: 161), b) **to^wuz* > *to'usun* (Pelliot 1925: 231); **toβus-un* > *tojosun* (Ligeti 1938a: 74), c) **toγar-sun* ~ **toβar-sun* > *tojosun* (Pritsak 1954: 245; Tekin 1976: 232; 1995: 162); **topār-sun* > *tojosun* (Poppe 1960: 47; 1975: 174).

A *tōz*, *toγ* és *tojosun*-ra vonatkozóan a következő főbb alakokat látjuk a törökben és a mongolban:

ÓT: (DLT) *tōz* 'dust' (Dankoff – Kelly); *toz* 'Staub' (TT VIII);

KT: (CC) *toz* 'Staub'; (csagAbuš.) *tos* 'toz';

MT: O (gag.) *toz*, *tooz* 'pyl'; *pylinka*; *porošok*'; (ttö.) *toz* 'dust; powder; like dust'; (az.) *toz* 'pyl'; (délog.) *tuz*, *to^uz*, *tud* 'Staub'; (horasz.) *toz*, *tōs*, *tuz* 'Staub'; (tkm.) *tōz* 'pyl';

K: (tatBulg.) *toz* 'dust'; (tatBa.) *tos* 'pyl'; (kr-tat.) *toz* 'pyl'; *puđra*'; (kar.) *toz* 'pyl'; *porošok*'; (kklp.) *toz* 'pyl'; *mučnaja pyl*'; *paklja*'; (kirg.) *toz* 'melkaja pyl'; *bus*, *rastruska* (*mučnaja pyl*')'; (kzk.) *toz* (*toz-toz bolyp ket-raspylitsja*');

T: (ujg.) *toz* 'pyl'; (ujgJar.) *tōz* 'flour-dust'; (sujg.) *tos* 'pyl';

DSz: (ojrTu.) *toos* 'pyl'.

ÓT: (DLT) *tōγ* 'dust raised by horses' hooves' (Dankoff – Kelly); (KB) *toy* 'dust';

KT: (sinoujg.) *toy* 'poussière'; (csagPdC) *to:γ* 'poussière; étendard'; (csagAbuš.) *toy* '(toz ve gubar manasındadır [...]) dust';

MT: O (? ttöDs) *toğu* 'vatan, toprak';

T: (ujg.) *toy* '(nyj.) pyl'; (ujgHszin.), (ujgMal.) *toy* 'pyl'; (ujgJar.) *toy* 'dirt, which as the result of a dust-storm gathers on the leaves of trees and bushes';

H: halLex. *toz*.

ÓM: (tabgacs) **toγusin*, **taγušin*, **toγočin* 'terre, poussière'; (kitaj) **to'us* 'dust';

KM: (MTT) *to'osun* 'Staub; Staubwolke', *to'usun* 'Staub'; (hP'ags-pa) *t'o'osun* (in *t'ariyan t'o'osun* 'crops'); (Hua-i-i-yü) *to'osun* 'poussière'; (IMuh.) *tōsun* 'pyl'; (VocIst.) *tōsun* 'poussière'; (irod-moK) *toγosun*, *toγosu* 'poussière; atome';

MM: (halh.) *toos(on)* 'pyl', *pylinki*; *ivetočnaja pyl*'; (bur.) *tooho(n)* 'pyl'; *pylinka*; *pyl'nyj*'; (dah.) *tos*, *tōs* 'Staub', *tuāse* 'dust, dirt'; (kalm.) *tōsŋ* 'Staub'; (kalmMun.) *toosn* (*toos'm*) 'pyl'; *pylinki*; *pyl'ca*'; (ord.) *t'ōs*, *t'ōsŋ*, *t'ōson* 'poussière'; (oir.) *tōsŋ*, *tōson* 'poussière'; (üjüm.) *t'ōs* 'poussière'.

toprak 'föld'

Az a magyarázat, amely szerint a *toprak* szóalakot *top+rak*-ként (Vámbéry 1877: 257; Doerfer 1965: 597; 1971: 306), vagy *towu-raγ*-ként (Ramstedt 1935: 405a) kell szegmentálni, nem tartható, ugyanis egy ilyen szegmentálásnál a *tōa*-lak és a képző közötti jelentéstani viszonyt nehéz megmagyarázni, mivel a *+rAk* egy komparatív képző. Bizonyára látva ennek a szegmentálásnak a nehézségét, maga Doerfer is részben korrigálja a korábbi álláspontját úgy, hogy a *tuprak* volt az eredeti alak, amelyben az *u* a *top* szó *o*-jának hatására *o*-vá lett (Doerfer

– Tezcan 1980: 209a; Doerfer 1987: 107). A kérdés tárgyalására alább térek ki részletesen.

Nehézségekbe ütköznek azok a magyarázatok, melyek a *toprak* szóalakot egy hipotetikus altaji alapnyelvi **toβ-us* (> *topur-ak*; Ligeti 1938a: 75–76; 1398b: 201), **toβar* (> mo. *tobar-ay*, török *topr-ak*; Pritsak 1954: 245), **topār-ak* (Poppe 1960: 47; 1974: 133; vö. 1955: 161–162), altaji alapnyelvi **toβur* (> *toβur-a-k* / *toβur-ak* > **toβrak* > *toprak*; Tekin 1976: 232; vö. 1969: 65), és *topur* (*topur*+(a)*k*: Eren 1999: 412a) tőalak -ay/-ak képzős származékának tartják. Ugyanis: 1) Hipotetikus tőalakokra építve az ún. altaji alapnyelvből való származtatás nem indokolt, hiszen semmilyen kritérium nem szól ezen feltevés mellett, ill. nem segít a kérdés megoldásában. 2) Szintén kétségessé teszi a származtatást azon tény is, hogy nem ismerünk a korai törökben intervokalikus helyzetben -β- > -p-féle hangváltozást. 3) Magának a feltételezett -ay/-ak képzőnek a funkciója sincs tisztázva. Erennek azon véleménye, amely szerint az -(a)*k* kicsinyítő képző lenne (1999: 412a), elsősorban jelentéstani okok miatt nem tartható, mivel a tőalak és a feltételezett kicsinyítő képző közötti jelentéstani viszony nem indokolható. 4) Egy *topur*-féle tőalakból való származtatásnak szóképzési nehézségei is vannak. A feltételezett tőalakok sem a török, sem pedig a mongol régiségből nem mutathatók ki, legalábbis eddig nincsenek adatolva. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a régiségben nem lehettek.

A tkm. *toprak* ~ *topur*, kirg. *topurak* ~ *topur*, jakPek. *toburax* ~ *tobur* alapján nem zárható ki, hogy a korai törökben fel kell vennünk egy **topur* tőalakot, de ez csak hipotézis lehet, mivel először is sem az ótörökből, sem pedig a középtörökből nem igazolható. Másodszor a *toprak* ~ *topur* közötti alaktani viszonyt más szavaknál is ki lehet mutatni, ahol egyelőre szintén nem világos a két alakváltozat közötti kapcsolat. Mindez további vizsgálatokat igényel, l. jak. *oγuruk*, *oγoruk*² ~ *ogūr*, *oγūr* 'arkan, verevka', tuv. *kövürüg* ~ hakVerb. *kübür*, kzk. *köpir* 'most' stb. A példák számát lehetne szaporítani. Mindezek alapján talán nem alaptalan arra gondolni, hogy a *topurak* ~ *toprak* alak *topur*-ból való származtatása nem áll szilárd alapokon. Ha azonban munkahipotézisként azt feltételezzük például, hogy a *topurak* alak szóvégi -k/-γ-ja a középtörök korai szakaszában valamilyen oknál fogva lekopott (? *topray/tofraγ* > **topra*/**tofra*/**topura* > *topur*), akkor elképzelhető, hogy a *tofra*-ból úgy lett *topur*, mint az arab *sufra*-ból ujj. *supura* ~ *supur*. Ehhez vö. még ótör. *yokaru* > fujü-kirg. *yogor*, ttö. *yukar* 'felső rész, felül, fent'. Amennyiben sikerülne kimutatni a régiségből valamilyen *topur*-féle tőalakot, akkor talán szóba jöhetne egy *topur*+A- > *topra*- igealak felvétele. Azonban ezek mind csak hipotézisek, és elég sok a bizonytalansági tényező.

² A jak. *oγuruk*, *oγoruk* nem az *ogūr* vagy *oγūr*-féle tőalak származéka, mint már korábban gondolták; erről l. (Aydemir 1999: 430–433).

A fent részletezett tények miatt a *toprak* szó *topur* szóalakból való eredeztetését nem tartom valószínűnek, továbbá mérlegelve a hangtörténeti, alaktani, jelentéstani, szótörténeti érveket, nem látok elegendő okot arra, hogy a *toprak* szóalakot és alakváltozatait az ún. altaji alapnyelvre vezessük vissza (l. Pritsak 1954: 245; Poppe 1960: 47; 1974: 133; Tekin 1976: 232), vagy benne a rotacizmus (l. Ligeti 1938a: 75–76; 1988b: 201) jelenségét lássuk.

Ugyanezek vonatkoznak a Menges által feltételezett tör. *toprak* < *topuryak-féle eredeztetésre is, amely lényegében nem tér el a **toβur/topur*-ra alapozott nézetektől (1939: 22–23; 1954: 85; 1955: 121; 1959a: 653; 1959b: 107), valamint Miller véleményére, amely szerint a *toprak* egy *towru- igealakra vezethető vissza (1975: 165).

Egyetértek Clauson azon véleményével, amely szerint a *toprak* szóalak – a nyelvelmékek közül egyelőre csak Kāšgarī szótárából kimutatható – a *topra*- 'megszáradni' igealak származéka (1964: 156; EDPT: 444). Räsänen (VEWT: 489b), valamint Dankoff is hasonlóan vélekedik (Dankoff – Kelly 1985: 195), csak hogy ez a feltevés nincs megfelelő jelentéstani, és ami fontosabb, hangtani és alaktani kritériumokkal alátámasztva. Ezért is merültek fel joggal azok a feltevések, hogy a brāhmī és a tibeti adatok alapján *tuprak*-ként (Doerfer 1971: 306; Tezcan 1974: 33; Doerfer – Tezcan 1980: 209a; Doerfer 1987: 107) és ebből kifolyólag *tupra*-ként kell értékelni ezen szóalakokat, nem pedig *topra*- vagy *toprak*-ként (Erdal 1991: 249, 387).

Alapjában véve helyes az a megállapítás, hogy a brāhmī és a tibeti *tuprak* alapján az ótörökben fel kell venni egy *tuprak* (és esetleg egy *tupra*-) alakot. A brāhmī és a tibeti adatok azonban véleményem szerint csak annyit bizonyítanak, hogy az ótörök periódusban valóban volt egy *u-s* *tuprak* alak. Azt viszont nem bizonyíthatják, hogy etimologikusan is *u*-val kell számolnunk a *toprak* szóalakban.

A *toprak*-ra vonatkozó etimológiai javaslatom részben a labiális magánhangzó minőségén alapszik. Úgy gondolom, hogy az első szótagban egy *o*-t kell felvenni és *topu+ra-k* ~ *topa+ra-k*-ként kell szegmentálni. Ezen feltevés kapcsán bizonyára tisztázni kell egy sor kronológiai, szótörténeti, alaktani, hangtani, és jelentéstani kérdést, valamint több kritérium felhasználására és ezek egybehangzó vallomására van szükség.

a) A *topu*, *topa* szóalak 'föld, por(os), agyag, talaj, terület stb.' jelentésben kimutatható a török nyelvek és nyelvjárások némelyikéből: kirg. *topo* '1) glina, zemlja, 2) počva, 3) territorija'; szalGre. *topa* 'terre, argile'; ujj. *topa* 'počva, zemlja; glina' (ujgLo. *topa*, *topo* 'pyl', zemlja, prah'; ujjLo. *topu* 'pyl'; ujjHszin. *topa* 'prah, pyl', zemlja; glina'; ujjMal. *topa*, *topo* 'zemlja, prah, pyl'; ujjLeC. *tōpá* 'Erde; Staub'; ujjJar. *topa* 'dust, earth, sand, soil, loes, dusty'; ujjRaq. *tōpá* 'earth, dust'; ujjShaw. *topa* 'earth, dust'; ujjKe. *tofa* 'dust').

A török nyelvelmékekből egyelőre nem lehet kimutani ugyan, de a szamojéd

nyelvek és a mongol nyelv és nyelvmélék (l. a *tojosun* címszó alatt) alapján biztosan mondhatjuk, hogy a *topo*, *topu*, *topa* szóalak igen ősi múltra tekint vissza, és ez egyben az itt feltett etimológiához szükséges szótörténeti és kronológiai szempontokat is biztosít számunkra.

A következő adatokat látjuk a szamojéd nyelvekben: enyec *tobo* (Sauvageot 1929: 44), *tóbo*, *tobu*, *tobõ*, *tobõ* 'Ton/pesok', *top* 'Sand' (Mikola 1995: 218, 222); mator *taha* 'Schmutz; Asche' stb. < proto-szamojéd **t'əpə* 'Schmutz, Erde (von verschiedenen Bodenarten)' (Helinski 1997: 105, 348), vö. <**t'əp'ə* 'ua.' (Janhunen 1997: 148).

Mindezek után felmerül az a kérdés, hogy a *topo*, *topu*, *topa* szó milyen eredetű. Ennek kapcsán a török oldalon három fontos kérdésre kell válaszolni. 1) Török eredetű-e a szó; és ha igen, akkor etimologizálható-e egyáltalán. 2) Ha nem török eredetű a szó, akkor mi a végső forrása és ez a végső forrás azonos-e az átadó nyelvvel. 3) Vagy esetleg más átadó nyelvvel kell-e számolnunk.

A kérdéses szó szóvégi magánhangzójának meghatározása szempontjából sem érdektelen válaszolni ezekre a kérdésekre, azonban ezekre csak a további kutatások adhatnak majd megnyugtató választ. Ligeti, aki az altaji alapnyelvi **toβ* hipotetikus alakra vezette vissza a *topa* szót (1938a: 75–76; 1938b: 201) és Doerfer véleménye, amely szerint a török *topa* alakot a török *top* 'labda, kerek, gömb stb.' szó származékának tartja (1965: 597), elsősorban alaktani okok miatt nem tarthatók, mivel a törökben nem ismerünk egy *+a* denominális nomen képzőt.

A szamojéd és a török alakok összetartozása kétségtelen. Azonban egyelőre nem rendelkezünk olyan biztos kritériumokkal, amelyek alapján a szamojédben töröknek, vagy a törökben szamojédnek jelölhetjük ki a szót. Arra a körülményre is gondolni kell, hogy mindkettőbe külön-külön egy harmadik nyelvből került át a szó. Csak munkahipotézisnek gondolom, de a kölcsönzés irányának meghatározásában talán segíthetne az, ha a végső forrás tekintetében belevonnánk a vizsgálatba a görög *topo(s)* szót is. Az egyeztetés ellen egyetlen dolog szólhat, hogy a görög szónak csak 'Ort, Stelle, Platz' jelentése található különféle etimológiai szótárakban. De ha valóban megvan a *topos* szónak 'talaj, föld, szántóföld' jelentése az eddig kiadott bizánci görög szövegekben, mint ahogy ez Şinasi Tekin közléséből kiderül egy másik kérdés kapcsán (l. Tekin 1998: 402), akkor ez a probléma talán áthidalható. A szó végső forrásának és a kölcsönzés irányának a kérdése nyitva marad és további vizsgálatokat igényel.

A török és szamojéd alakok jelentései alapján az őstörökre, valamint az átadó nyelvre kikövetkeztethető alapjelentés **'talaj, föld'* lehetett. Jelentéstaniilag vö. ótö. *yēr* 'ground, earth, land, soil, place, territory' (EDPT, Dankoff – Kelly); irod-moL *sirıçai*, *sirui* 'earth, ground, soil' stb.

b) Ami a feltételezett *topu+ra-k* ~ *topa+ra-k* alak *+ra-* képzőjét és funkcióját illeti, Erdal az ótörök periódust átölelő kitűnő monográfiájában egy

°*rA*- képzőt vesz fel, amely nézete szerint csak a hangutánzó bázisokhoz járul (1991: 469–474). Valamint Mengesnek azon véleménye kapcsán – amely egyébként először már Vámbérynél (1877: 304), majd Ramstedtnél is előfordul (1952: 199) – miszerint az ótörök *ögrän-* 'tanulni', *ögrät-* 'tanítani' igék egy *ög+rä-* igei bázisra mehetnek vissza (Menges 1961: 22; 1968: 158–159), megjegyzi, hogy „there is no formative +*rA*” (Erdal 1991: 33). Tekin is teljesen egyetért Erdal ezen megállapításával (1994: 246). Az **ögrä-* problematikájának tárgyalására lentebb térek ki majd röviden, de előzetesen meg kell jegyezni, hogy Erdal véleménye, miszerint „nem létezik egy +*rA*- képző”, kategorikus és szerintem módosításra és kiegészítésre szorul.

Véleményem szerint létezett és ma is létezik egy +*rA*- denominális verbunképző a törökben, csak nem produktív és nem mutatható ki minden török nyelvben. Az ótörök anyag vallomása szerint egyelőre úgy néz ki, hogy ebben a periódusban csak a hangutánzó tövekre szorult vissza. Az őstörökben nagy valószínűséggel talán még produktív lehetett. Hogy bizonyos képet kapjunk (ugyanis a mai és történeti török nyelvekre, illetve az altaji nyelvekre kiterjedő vizsgálata még várat magára), vizsgáljuk meg a képzőt röviden és vázlatosan a teljesség igénye nélkül előbb a törökben, majd a mongolban szinkrón és diakrón szempontból egyaránt:

tkm. *garaŋkira-* 'temnet', 'večeret' (< *karaŋki+rA-*), *garaŋki* 'temnota', 't'ma, potemki, trak', l. ótó. *karaŋku* 'darkness' (EDPT, Dankoff – Kelly).

tkm. *dālire-* 'obezumet', 'sojti s uma; pomešať'sja' (< *dāli+rA-*), *dāli* 'sumasšedšij, umališennyj, pomešannyj', l. ótó. (oguz) *tālū* 'an idiot' (EDPT), 'stupid' (Dankoff – Kelly).

ujg. *koniri-* 'vetšať, prihodit' v vethoe sostojanie', *konirat-* 'iznašivat', 'prihodit' v vethoe sostojanie', *konirap žirtil-* 'istrepať'sja' (< *kona+rA-*), *kona* 'drevnij; vethij, staryj' < perzsa *kuhna* 'old, ancient'.

ujg. *kakraŋ* 'vysohšij'; *kakraŋ yär* 'vysohšaja zemlja' (< *kak+rA-(X)ŋ*), *kak* 'suhoj', l. ótó. *kak/kāk* 'something dried; a dried segment of something' (EDPT), *kāk* 'dried (fruit)' (Dankoff – Kelly), vö. özb. *kakra-*.

özb. *kakra-* 'sohnut', 'peresyvat', *kakrat-* 'vysušivat', 'issušať' (< *kak+rA-*), vö. ujg. *kakraŋ*.

özb. *käkrä-* 'gorčit', 'ostavljat' gor'kij vkus vo rtu' (< *käk+rA-*), l. ótó. *käk* 'malice, spite, secret hatred' (EDPT), 'revenge; hardship' (Dankoff – Kelly).

ttő. *kekre-* 'kükreyip ihtimâr etmek, acılaşmak / tajtézkiz a dühtől, dühöng, megkeseredik' (LehOsm.), 'to become acrid (milk, wine, etc.)' (RTED), vö. özb. *käkrä-*.

bsk. *kuđra-* 'prevraščat'sja v gorjaščie ugli' (< *kuđ+rA-*), bsk. *kuđ* 'gorjaščie ugli žar', l. ótó. *kooz* 'glühende Kohle' (Zieme 1984: 346).

tof. *eʷrhire-* 'ustaret', 'zastaret' (< *ärki+rA-/ärkä+rA-*), *eʷrhi* 'staryj, prežnij,

davnyj' (< *är-gA*), vö. jakPek. *ärgä* 'saryj; starost', sujg. *erke* 'saryj, prežnij' stb.

csagE *ğandra-* 'to stink, smell badly' (< *ğand+rA-*) < perzsa *gand* 'stink, stench, foul smell'.

csagE *telbärä-* 'go to mad; become insane' (< *telbä+rA-*), csagE *telbä* 'mad, insane, crazy', l. ótö. *telvä* 'lunatic, mad' (EDPT), *telwä* 'crazy' (Dankoff – Kelly) < ?*telbä.

csagR *yirakra-* 'sich entfernen' < *yirak+rA-*, l. ótö. *yirāk* 'distant, far away' (EDPT, Dankoff – Kelly).

CCI *katirap* 'kräftig' (< *katī+rA-p*), CCI, CCG *katī*, *kattī* 'hart, fest, stark, heftig', l. ótö. *katīg* 'hard, firm, tough' (EDPT).

Egy szinkrón és diakrón szempontú tüzetesebb vizsgálat bizonyára több példát eredményezhet, de úgy gondolom, hogy ebből a kis számú példaanyagból is világosan látszik, hogy – mint a mongolban – a törökben is létezik egy *+rA-* denominális verbumképző, amely melléknevekhez és melléknévként is szereplő főnevekhez járulva intranszitiv igéket képez, vagyis a bázis lexémában jelzett tulajdonsággá válást vagy azzal a tulajdonsággal rendelkezést fejez ki. Ez a jelentéstani funkcióleírás egy tüzetesebb vizsgálattal esetleg pontosítható. De ezt igazolják a mongol példák is: *köke* 'blue' → *kökere-* 'to become blue', *kögšin* 'old' → *kögšire-* 'to become old', *ügej* 'poor' → *ügeyire-* 'to become poor' (l. Poppe 1964: 65).³

c) Ami az ótörök periódust illeti, úgy gondolom, hogy ebben az időszakban egyelőre három eset, mégpedig a *käkräš-*, *ögrän-*, *ögrät-* és *topra-* jöhetnek szóba a *+rA-* denominális verbumképző kapcsán. Nagy számú példát egyelőre nem lehet kimutatni az ótörök periódusból, aminek oka részben az ilyen irányú kutatások hiányában keresendő, részben pedig az, hogy a szóba jöhető szavak képzését valószínűleg nem az ótörök periódusban, hanem az őstörökben kell keresnünk.⁴

Ilyen lehet például az ótörök *käkräš-* 'gyűlölködni, bosszankodni egymásra' < *käk+rA-š-* < ótö. *käk* 'malice, spite, secret hatred' (EDPT), 'revenge; hardship' (Dankoff – Kelly). Az igei bázis a nyelvemlékekből egyelőre nem mutatható ugyan ki, de a mai török nyelvek némelyikében megvan, l. ttö. *kekre-* 'tajtékzik a dühtől, dühöng, megkeseredik' (LehOsm.), 'to become acrid (milk,

³ A teljesség kedvéért itt érdemes talán megemlíteni, hogy a képző egyébként igetövekhez is járulhat. Az igetövekhez járuló *-rA-* deverbális verbumképzőre már történt utalás a szakirodalomban (l. Tekin 1995: 173–187). A deverbális verbumképző *-rA-* (~ *-(I)r-*) és származékainak problematikájával a *säm(i)-rA-* > *sämrä-* (l. Aydemir 2001: 28–29), *kütu-rA-* > *gūdura-*, *kökü-rA-* > *köküräk* ~ *kökräk*, valamint *sämiz*, *kutuz*, *köküz* kapcsán külön tanulmányban foglalkozom.

⁴ A *+rAk* képzős származékok egy részében esetleg ezt a *+rA-* képzőt (? *+rA-(O)k* > *+rAk*; irod.-mo. *metü* 'like, similar' *+rA-(O)k* > ttö. *+(X)mturak*) kell látni.

wine, etc.)' (RTED), özb. *käkrä-* 'gorčit', ostavljať gor'kij vkus vo rtu'.

Vagy itt van az *ögrän-* 'tanulni', *ögrät-* 'tanítani' esete, amelyről fentebb már szó esett a +*ra-* képző kapcsán, ahol az **ögrä-* (< *ög+ra-*) igei bázis nem mutatható ki.⁵ Az **ögrä-* igei bázisnak a 'csorda, nyáj' jelentésű ótörök *ögür* szóból való magyarázata és **ögür+A-* > **ögrä-*ként elemzése (l. EDPT: 114b; vö. Sevortjan 1974: 498; Erdal 1991: 33, 609; Tekin 1994: 246), valamint **to socialize* (tr. or intr.)-ként való értelmezése (l. Erdal 1991: 33, 609; Tekin 1994: 246) súlyos nehézségekbe ütközik.⁶ Mérlegelve azonban az etimológiai, jelentéstani,⁷ alaktani, logikai és analógiai érveket az *ögrän-* 'tanulni', *ögrät-* 'tanítani' igeiknek az *ögür* 'csorda, nyáj' főnévből való származtatását nem tartom indokoltnak. Valamint úgy gondolom, hogy a 'tanulni' jelentés nem a **szocializálódás* – még kevésbé egy 'csorda' – jelentés következménye, hanem a 'gondolkodás'-nak és a 'megértés'-nek. Ezt igazolják végső soron az ótörök *uk-* 'understand' igehez visszavezethető magyar *oktat-* 'educate, teach', és az *okul-* 'learn (by experience), etc.' ige is. Ugyanennek az ótó. *uk-* igeének a mongol megfelelője, az irod-moL *uka-* 'to understand, know, comprehend, realize' igeő irod-moL *ukaγul-* 'to teach, explain etc.' származéka is világosan ezen feltevés mellett szól. De ezt igazolja az **ögrä-* ige *ög* 'understanding; mature (animal)' alapszava is, amely a magyar és a mongol igeikhez hasonlóan, az 'understand after thinking' jelentésű *ö-* ige származéka. Nem utolsósorban, mint az érzelmi élet és az értelmi képesség képzelt központja a 'chest, breast, bosom; memory as a faculty' jelentésű irod-moL *čegeji(n)* nomen (vö. ótó.

⁵ Johanssonnak azonban, aki nem foglal egyik vagy másik nézet mellett sem állást, igaza van abban, hogy „Obwohl das Ost-Altürkische kein produktives Suffix -*rä-* aufweist und kein **ögrä-* in historischer Zeit belegt ist, ist nicht einmal eine Bildung wie **ö-g+rä-n-* 'lernen' im etymologischen Sinne ganz auszuschließen (*ö-* 'denken' + Nominalsuffix -*g* = *ög* 'Verstand' + -*rä* + Medialsuffix, d.h. 'für sich in den Sinn tun')” (Johanson 1995: 109).

⁶ Maga Clauson is jelzi, hogy az *ögrän-* igeének az *ögür* nomennel való jelentéstani kapcsolata bizonytalan és az **ögrä-* szemantikai kapcsolata az *ögür*-rel nem szoros (EDPT: 114ab).

⁷ Az Erdal- (1991: 33) és a Tekin-féle (1994: 246) magyarázat egyetlen fogódzója az alaktani (*ögür+A-*) elemzés. 1) Kifogástalan alaktani elemzés bizonyára szükséges, de nem elégséges feltevés, mivel önmagában nincs bizonyító ereje, ha jelentéstaniilag nem tudjuk megmagyarázni, vagy ha sok a bizonytalansági tényező, mint itt. 2) Ugyanis az etimon és a származékai közötti várható szoros etimológiai és jelentéstani kapcsolat közelről sem figyelhető meg az *ögrän-*, *ögrät-* igeik és a feltételezett *ögür+A-* > **ögrä-* **to socialize* (tr. or intr.)-féle elemzés között, amely egy ilyen feltevés bizonyításához elengedhetetlen fontosságú. 3) A török *ögrän-*, *ögrät-* igeik szemantikai mezejében sehonnan nem mutatható ki a feltételezett **to socialize*, vagy 'csorda, nyáj'-féle jelentés nyoma (az *ögrän-*, *ögrät-* jelentéseinek törökségi előfordulásait l. Sevortjan 1974: 497). 4) Az *ögür+A-* > **ögrä-*féle elemzésben az *ögür* 'csorda, nyáj' alapján elsősorban nem egy **szocializálódás*, hanem valami **sereglik*, csatlakozik, társul stb.-féle vagy egy hasonló jelentés lett volna várható, ami szintén nem mutatható ki. 5) Ezzel szemben az *ögren-* szónak 'megérteni' jelentése ma is megtalálható a törökországi törökben, ami világos bizonyítékként szolgál arra vonatkozóan, hogy a szó az *ö-* 'understand after thinking' ige származéka.

könül 'heart, mind, thought', *ög* 'memory etc.' EDPT) *čegejile-* 'to learn by rote, memorize' származéka is világosan azt igazolja, hogy különböző nyelvek 'tanulni', 'tanítani' jelentésű igéi egymástól függetlenül is „értelmi képességet” kifejező tőalakok származékai, ami elegendő bizonyítékot szolgáltat arra vonatkozóan, hogy az *ögrän-*, *ögrät-* igék esetében is az értelmi képességet kifejező *ög* nomenből induljunk ki.

A fent részletezett érvek alapján úgy gondolom tehát, hogy az *ögrän-* 'tanulni', *ögrät-* 'tanítani' igék egy **ögrä-* igei bázisra mennek vissza, mely *ög+rA-* ként szegmentálható. Mivel a *+rA-* képző intranszitiv igét képez melléknévekből, az **ögrä-* igei bázis is intranszitiv lehetett.⁸ Az *ög+rA-*val kapcsolatban a *+rA-* képző úgy csatlakozhatott az *ög* főnévhez, hogy az *ög* melléknévként is szerepelt. Ez egyébként természetes folyamat, mivel a török nyelvekben a főnevek többségét lehet alkalmi melléknévként is használni. Ezt igazolja a Kāšgarīnāl található *ög at* 'four-year-old horse' (Dankoff – Kelly), ahol az *ög* bizonyára nem más, mint az 'understanding' (Dankoff – Kelly), 'thought, meditation, reflection, mind, intelligence, memory' (EDPT) jelentésű *ög* szó. Ezt Clauson külön tárgyalja az *ög* 'an animal which has reached maturity and grown up' alaktól, melyet tévesen az *ög* 'mother' szóhoz kapcsol (EDPT). Helyesebben jár el Dankoff, aki nem választja el ezt a kettőt: l. *ög* 'understanding; mature (animal)' (Dankoff – Kelly). Hogy az 'understanding; mature (animal)' jelentések egyazon szóhoz kapcsolódnak, ahol a 'mature (animal)' jelentés másodlagosan alakulhatott ki, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a török nyelvi gondolkodás ma is részben az 'ész, értelem' jelentésű szóhoz kapcsolja a kifejelettséget, ill. az érettséget, l. ttö. *akıl* 'reason, intelligence, mind, memory, thought; age of discretion, maturity' (RTED), ttöDS *akılbalıg* (< *akıl+balıg*) 'mature, arrived at spiritual perfection'. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy az *ög* és a *+rA-* közötti alaktani és jelentéstani kapcsolat, valamint ezeknek az *ögrän-*, *ögrät-*hez való viszonya magától értedődik.

Ezen alaktani és jelentéstani háttérrel biztosító kitérő után visszatérhetünk a *topu+rA-k ~ topa+rA-k* alak keletkezésének problematikájára.

Az igei bázis minden valószínűség szerint *topu+rA-* ~ *topa+rA-* (> DLT *topra-*) lehetett, amelyhez az *-(O)k* képző járt. Az Insadi-Sūtra (Tezcan 1974: 33) *toparak* alakja,⁹ melyet az eddigi kutatások nem vettek figyelembe, a török

⁸ Így a Dankoff – Kelly által megadott **ögrä-* 'instill, accustom' ige csakis intranszitiv lehetett. Az *ögrän-* ige fő- és aljelentéseinek együttes tárgyalása és ezeknek az **ögrä-* alapszóhoz való viszonyának vizsgálata azonban itt nem lehet feladatunk. A kérdés bővebb kifejtését és külön tanulmányt igényel. Viszont előzetes vizsgálatok, valamint idegen nyelvi analógiák alapján talán annyit mégis érdemes megjegyezni, hogy a jelentések alárendelő viszonyítása, ill. logikai és relatív kronológiai sorrendje a következőképpen képzelhető el: megérteni → megtanulni (*tanulással / tapasztalat útján*) →/~ megszokni → stb.

⁹ Tezcan által „tooz tıprak”-ként olvasott hendiadionban (l. Tezcan 1974: 33) a két szótagú

nyelvek három szótagú alakjai (l. a török adatoknál), valamint az irod-moK *tobaray* (< *toparak*) alak is biztosítja azt, hogy a szó eredetileg nem két, hanem három szótagú volt. Etimologikus *u* felvétele a *toprak* alakban nem indokolt, ugyanis a tatár *tuftrak* ~ *tuprak*, baskir *tuprak*, továbbá a török *topo* ~ *topu* ~ *topa*, valamint a szamojéd *tobo* stb. alakok egyértelműen biztosítják az *o* nyílt labiális elsődlegességét. Ezt látszanak alátámasztani az irod-moK *tobray*, *tobaray* stb. alakok is.

Ami a kérdés jelentéstani oldalát illeti, a *topu* ~ *topa* 'föld, por' és a +*rA*- ('valamivé válni/lenni') kapcsolata arra enged következtetni, hogy a *topra*- (< *topura- > tuv. *dovura*- 'pylit'sja') ige alapjelentése 'földdéz, porrá válni' lehetett. Ezt igazolja a DLT *yer kurup toprašdi* 'the ground dried for lack of rain until dust almost rose from it' (EDPT: 445a) kapcsolatban a *topraš*- 'földdéz, porrá válni' ige jelentése, vagy a *topragan yer* 'soft ground' (EDPT: 445ab) 'soft bare ground from which the dust rises when it is trod' (Dankoff – Kelly 1982: 380) kapcsolatban a *topragan* 'porrá vált, poros' jelentése. Ezek alapján talán nem alaptalan azt a következtetést levonni, hogy a DLT *topra*- ige 'become dry (plant)' jelentése ok-okozati képzettársítás útján jött létre az eredeti 'földdéz, porrá válni' jelentésből.¹⁰ Ebben talán némi szerepe lehetett a *kurup toprašdi* 'megszáradva porrá (földdéz) vált'-féle szó szerkezeteknek is. Alaktani és jelentéstani szempontból kitűnő analógiát szolgáltat az irod-moL *toyusura*- 'to be covered with dust; dust rises' (< irod-moK *toyosu* 'pyl', prah, perst', atom, zemlja' +*rA*-).

A kérdés most már inkább az, hogy a *toprak*, *topurak* szóalakok a 'föld, por, talaj' jelentésüket a 'földdéz, porrá válni', vagy a 'megszáradni' jelentésen keresztül nyerték el. A kérdés eldöntésében ismét analógiához kell fordulnunk. A török nyelvjárási *kahrak* 'islandíktan sonra sertleşmiş, taşlaşmış toprak' (ttöDS) esete jól példázza azt a folyamatot, hogy egy jelzős szerkezetben a 'megszáradt' (< *kak+rA-k*) jelentéssel bíró jelző kiválik a jelzős szerkezetből és főnevesül úgy, hogy felveszi magára a jelzett főnév jelentését is.¹¹ Valószínűleg egy *kakrak [*toprak*]-féle (erre vö. ujj. *kakraŋ yär* 'vysohšaja zemlja') jelzős szerkezetben állhatott valamikor. Ezen folyamat világosabban figyelhető meg a ttöDS *kuru* 'kuru toprak' esetében, amely – mint a jelentéséből is látható – bizonyára egy *kuru [*toprak*] jelzős szerkezetből vonódhatott el jelentéstapadással.¹² Vagy a ttöDS *kur* 'sert, kuru toprak' esete, amely szintén egy *kur

tuprak olvasat nem indokolt. Mint maga Tezcan is jelzi, a szó „Wie *tuparaq* geschrieben” (uo.).

¹⁰ A jelentésváltozás iránya a következőképpen történhetett: (a talaj elveszti a növénytakaróját) földdéz és porrá válik → (talaj) kiszárad. Hasonló jelentésváltozási folyamatra l. kzkKat. *toz*- 'lišit'sja travy i obratiť'sja v pyl' (zemlja)'.
¹¹ Vö. ttöDS *kakrak* 'çamurlu yollarda arabaların, hayvanların bıraktığı ayak izleri' (< *kak+rA-k*).

¹² Analógiai párhuzamként vö. a magyar *száraz* + *föld* → *szárazföld* → *száraz* ua.

[*toprak*] jelzős szerkezetből vonódhatott el, ahol a *kur* (< ótő. (oğuz) *kur* 'dry' > kirg. *kuur*, jakPek. *kur*) nem az ótő. *kurug* 'dry; empty' megrövidült alakváltozata.¹³ Ugyanez a folyamat zajlott le a DLT *topragan* 'bare ground' alaknál is a *topraganda av bolmas* 'there is no wild game on bare ground' (EDPT) szó-szerkezetben, ahol a *topragan* alak és jelentése bizonyára a *topragan yer* 'soft bare ground from which the dust rises when it is trodden on' (EDPT) jelzős szerkezetből vonódhatott el.¹⁴

Mind a négy előhozott eset egyértelműen arra mutat, hogy a *toprak* alak is hasonló folyamatokon mehetett keresztül, mielőtt főnevesült és a ma ismert jelentéseit felvette. Mint egykori melléknév, valószínűleg jelzős szerkezeti kapcsolatban állhatott a *yēr* 'ground, earth, land, soil, place, territory' (EDPT, Dankoff – Kelly) szóval annak jelzőjeként, és talán ebből a jelzős szerkezetből vált ki és lett főnévvé (tehát *toprak* < *toprak [*yer*]). Így valószínűbbé válik az, hogy mint a *kahrak*, *kuru*, *kur* és *topragan*, a *toprak* alak is az eredeti 'földdé, porrá válni/lenni' jelentésből keletkezett 'megszáradni' jelentésen keresztül nyerhette el ismert alakjait és jelentéseit. Ehhez természetesen hozzájárulhatott az alapszó 'talaj, föld' jelentése is.

A modern adatok kapcsán a török oldalon a tofalar *tôferak* és a tuvai *dovurak* alakokhoz néhány megjegyzés kívánczik. A tofCast. *tôferak*¹⁵ [*toʷφʷrak*] (vö. tof. *toʷprak*, tofRass. *toʷpʷrak*) alak teljesen szabályos fejleménye egy *topurak* alaknak, ahol az intervokalikus helyzetben egy *-p-* > *-φ-* spirantizáció következett be, amely egyben maga után vont a faringalizáció jelenségét is.¹⁶ Ami a

¹³ Vö. ttöDS *kur* 'sert, kuru toprak', kirg. *kur* 'suhøj' ~ *kūr* 'zasohšij, vysohšij; zaskoruzlyj', jak. *kur* 'staryj, zalezalyj; prošlogodnij': *kur ot* 'prošlogodnee seno', jakPek. *kur ujuoh* 'staryja (suhie) kosti' < *kur/kūr* > *kur*+*I-* > ótő. *kuri-* és kirg. *kuura-* 'zasyhat' (vö. kirg. *kuur* 'zasohšij'), tkm. *gūra-* 'sohnut' < *kūr*+*A-* < *kur/kūr* > *kur*+*U-* > kirg. *kuru-* 'sohnut' stb. (Az ótő. *kur* alakról másképpen, l. EDPT: 642b és Dankoff – Kelly 1985: 148).

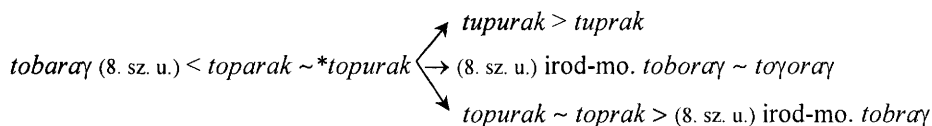
¹⁴ A Dankoff – Kelly (1982: 380) és Erdal (1991: 387) által TUBR'TA'N-ként transzliterált alakban valószínűleg elírás miatt kimaradt a második *damma*, helyesebben TUBUR'TA'N lesz. Alaktani szempontból megvan annak lehetősége, hogy ezt *topurgan* (< *topu*+*r-gAn*)-ként értelmezzük, azonban, mivel sem a nyelvelmélekből, sem pedig a török nyelvekből nem mutatható ki egy **topur-* ige, és ráadásul erősen problematikus a TUBUR'TA'N olvasata (*topurgan/topragan*) (az olvasati problémákról l. Erdal 1991: 387), ezért egy ilyen szegmentálás egyelőre bizonytalan marad.

¹⁵ Menges ezt az adatot *tôferak*-ként (1939: 22–23; 1959a: 653; 1959b: 107), Räsänen (1949: 146) és Tekin (1995: 137) pedig *tofirak*-ként értelmezi. Menges *tôferak* értelmezése nem indokolt, ugyanis az *o* feletti kis jel, melyet Castrén a hosszúság jeleként is használ, itt nem a hosszúságot, hanem bizonyára a faringalizációt jelzi. A Menges-féle értelmezésben az *e*, a Räsänen és Tekin-féle értelmezésben pedig az *i* azért nem lehet teljes értékű magánhangzó, mert maga Castrén is jelzi a könyvében (tofCast: 2–3,5), hogy az *e* a szó belsejében redukált minőségű.

¹⁶ A törökségi *tofrak*-féle alakok egy része szintén egy *topurak* > *toφʷrak* > *tofrak* változáson keresztül alakulhatott ki.

tuvai *dovurak* alakot illeti, Räsänen úgy gondolja, hogy ez egy **towuray* alakra megy vissza (VEWT: 489b). Megállapítása nem indokolt, ugyanis a tuvai *dovurat-* 'pylit' (<**topurat-*), *dovura-* 'pylit'sja' (<**topura-* > DLT *topra-*) igealakok is világosan azt mutatják, hogy a tuvai *dovurak* 'zemlja; pyl' alak belső fejlemény. A *dovurak* alak valószínűleg egy *topurak* > **toburak* > **toβurak* > *dovurak* változáson keresztül alakult ki.

Ami a mongol oldalt illeti, Ščerbak azon feltételezése, amely szerint az irod-mo. *tobaray* és a burjat *toborog* ~ *toorog* alakok egy **toβoroy* alakra mennek vissza (1997: 232), hangtani nehézségekbe ütközik. Véleményem szerint a burjat *toborog* ~ *toorog* (és a halha *toorog* 'nežidkaja primes' (v židkosti)') alakok nagy valószínűséggel két külön irod-mo. alakra mennek vissza. A *toborog* alak az irod-mo. *tobaray* alak folytatása, amely az ótó. **topurak* (~ *toparak*) alakra megy vissza és a *-b-* megőrződése miatt valószínűleg – ha a Clauson-féle kronológiai osztályozást használjuk – a mongol nyelv török jövevényeinek a középső rétegéhez (8–12. század) tartozik (tehát: *toparak* ~ **topurak* > *tobaray* > *toborog*). A *toorog* alak azonban az irod-moK *toyoray* alakra vezethető vissza, amely nagy valószínűséggel a korai mongol *-γ-* ~ *-b-* váltakozás következtében az irod-mo. *tobaray* alakból alakult ki (*tobaray* > *toyoray* > *toorog*). A *toyoray* alaknak a mongol nyelv török jövevénytiszavai legkorábbi rétegéhez (5–7. század) való tartozása a tör. *-p-* ~ mo. *-γ-* megfelelés alapján bizonytalan. Kronológiai meghatározásuk természetesen további vizsgálatokat igényel. Az eddigiek alapján a *toprak* alak valószínű változásait a következőképp foglalhatjuk össze:

toγosun 'por'

A fenti eredmények fényében most már kitérhetünk a másik kérdéskörre, mégpedig a *tōz*, *toy* és *toγosun* kapcsolatára, valamint a *tōz*, *toy* körüli egyéb problémákra.

Az eddigiek alapján már világossá válik, hogy a mo. *toγosun* alak – ahogyan Ramstedt már annak idején helyesen egyeztette (1912: 186; 1935: 405a) – a szamojéd és a törökségi *topo*, *topu*, *topa* 'föld, por, agyag, talaj stb.' szóalak folytatása, amely szóalak végső forrása azonban még tisztázásra vár. Ramstedt ezen egyeztetését Doerfer indokolatlanul visszautasította (1965: 601).

Már Ramstedt óta jól ismert és számos példával igazolt tény, hogy a török *-p-*-nek a mongolban *-β-* > *-ʼ-* / *-γ-* (~ *-b-*) felel meg. E hangmegfelelés

értelmében nem alaptalan arra gondolni, hogy a *topo*, *topu* szóalak valószínűleg az őstörökből átkerült az ómongolba is, ahol az említett hangváltozásnak/helyettesítésnek megfelelően előbb **toβu*, majd **toyu* alakká változott, majd különböző mongol suffixumok kerültek hozzá és az irod.-mo. *toyosun*, ill. a szienpi **toyusin* alak keletkezett, amelynek 'terre, poussière' a jelentése. Véleményem szerint ezt a *topo*, *topu* szót őrizték meg a Ligeti által 3. századnak tartott szienpi szórványemlék **toyu-sin*, **taγu-sin*, **toyo-čin* adatai, amelyekről a kutatástörténeti fejezetben Ligeti kapcsán már szó esett.¹⁷ Mindez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a mongol nyelv török jövevényeinek a Clauson által meghatározott legkorábbi rétege (5–7. század) alsó kronológiai határát még lejjebb (3–7. század) kell meghúzni.

Így az eddigiek alapján úgy gondolom, hogy elesnek azok az etimológiai magyarázatok, amelyek szerint a mo. *toyosun* a tör. *toy* alaknak a mo. *-(o)sun* képzővel bővült változata (Clauson 1964: 155; 1969: 22; EDPT: 463b), vagy a **toγojin* 'Erde, Staub'-ként olvasott taggacs szó és a mo. *toyosun* szóalakok a törökből magyarázhatók úgy, hogy „dies gewiß zu tü. *toy*, mit eigentümlicher Erweiterung” (Doerfer 1985: 161; vö. 1967: 103). A tör. *toy* kérdésére visszatekerek majd a *töz* kapcsán.

Hasonlóképpen nem tarthatók azon etimológiai magyarázatok sem, amelyek az ún. altaji alapnyelven keresztül próbálták megmagyarázni a mo. *toyosun*-t úgy, hogy vagy egy **toβ-us* alakból (Ligeti 1938a: 74–75; 1938b: 201), vagy egy **toγar* ~ **toβar* (Pritsak 1954: 245; Tekin 1976: 232; 1995: 162), vagy pedig **topār* (Poppe 1960: 47; 1974: 174) alakból indultak ki. Szintén nem

¹⁷ A kínaiaktól *T'o-pa*, a türköktől *Tabγač* vagy *Tawγač*-ként ismert nép ez utóbbi elnevezésében is valószínűleg a szienpi *toyusin*, *taγusin* alakváltozat *toyu* ill. *taγu* előtagját kell látni. Maga a *Tabγač* / *Tawγač* népnév egyébként metatézissel jött létre. Egy korábbi **Taybač* hangalakra utal az egykori kínai forrásokban szereplő *t'ák-b'uač*, azaz *taγ-bat* forma, amelynek 'maitre de la terre, du sol / lord of the soil' a jelentése (l. Ligeti 1970: 290). Mivel a kínai forrásokban a szónak 'a (termő)föld ura' a jelentése, így lehetőségünk van arra, hogy **toyu* / **taγu* 'föld' + **bač* 'fej; vezető, úr'-ként (vö. pl. a KB *baš* 'leader', jakPek. *bas* 'glava, gospodin') elemezzük a **Taybač* elnevezést: **toyu/*taγu* + *bač* > **taγbač* > *tabγač* ~ *tawγač*. Amennyiben tartható ez a megoldás, akkor a szóösszetétel létrejöttéhez két magyarázat kínálkozhat: 1) Mind a két elem – a *taγu* és a **bač* – jövevény a taggacsok nyelvében (a *bač* 'fej' szó -č szóvégére vö. a volgai bulgar *bač* ua.), amit támogatni látszik az is, hogy a taggacsban található más török eredetű szó is. 2) Sokkal valószínűbbnek látom azonban annak a lehetőségét, hogy a vezető réteg valamilyen török (bolgár-török?) nyelvű etnikum lehetett, és az ő nyelvük emlékét őrizte a *tabγač* elnevezés. Ligeti valószínűsíti, hogy „a taggacs, annak legalábbis egy jelentős ága erős török komponenst képviselt” (1986: 430–431). Bárhogyan is áll a dolog, az alaktani, hangtani, jelentéstani érvek és a jövevénytörzsek alapján lehetségesnek tűnik a feltételezett **toyu/*taγu* és a **bač* elemek török eredete. A kérdés természetesen nem ilyen egyszerű, és mindenképpen további kutatásokra van szükség. De ha valóban így volt ez, akkor a (bolgár-)török-mongol nyelvi kapcsolatok olyan kérdéseire nyerhetünk bepillantást, melyekre régóta választ keres a kutatás.

tartható Pelliot azon véleménye, amely szerint a mo. *to'usun* egy **to^wuz* alakra megy vissza (1925: 239), mert mint már fentebb kimutattam, a mo. *toγosun* / *to'usun* a *topo/topu* szóalaknak a mo. +*sUn* képzővel bővült változata.

A korábbi etimológiai magyarázatok egy része részben azért épült fel az ún. altaji alapnyelvre, mert csak így tudták megmagyarázni a mo. *toγosun* és a tör. *tōz*, *toγ* feltételezett kapcsolatát. Azonban úgy gondolom, hogy erre aligha van szükség, ugyanis a fenti vizsgálatok eredményei alapján az eddigiektől eltérő magyarázat lehetősége kínálkozik a tör. *tōz*, *toγ* etimológiai hátterére vonatkozóan.

tōz 'por'

A *tōz* eredetét illetően egyedül Ligeti véleményét (*toβ-us* > *tōz*) tartom elfogadhatónak azzal a megszorítással, hogy a **toβ-us*-t nem kiindulópontnak vagy altaji alapalaknak tekintem, mint ahogyan ezt Ligeti felteszi, hanem csak egy közbeeső állapotnak tartom, és úgy gondolom, hogy a tör. *tōz* – ha a taggacs *toγusin*-féle (irod-moK *toγosu*) alakból indulunk ki – valószínűleg egy **toβusi* / **toγosi* > **to'osi* > *tōz* vagy **toβus* / **toγos* > kitaj *to'us* > *tōz*-féle változáson keresztül alakulhatott ki. Ugyanis a Ligeti által **to'us*-ként (1986: 429; vö. 1938b: 198; 1970: 287–288), ill. Doerfer által **taɣwasa* 'dust'-ként (1993: 83) olvasott kitaj glossza, valamint a mai mongol nyelvek közül a dah. *tos*, *tōs* 'Staub', ord. *t'ōs*, *t'ōsu* (< irod-moK *toγosu*) stb. alakok is, melyek véleményem szerint szintén erre a kitaj alakra mennek vissza, részben erre engednek következtetni. Az ótörökben található egyéb mongol elemek is (Doerfer 1993) alátámasztják ezt a feltevést. A szóvégi zöngésülésre vö. DLT *bōz* 'cotton cloth', *kāz* 'goose': -z ← *-s.

toγ 'por'

Visszatérve a tör. *toγ* kérdésére, úgy gondolom, hogy mint a *tōz* esetében, a kölcsönzés itt is valószínűleg mongol → török irányban történhetett, nem pedig fordítva, mint ahogyan azt Clauson (1964: 155; 1969: 22; EDPT: 463b) és Doerfer (1985: 161; vö. 1967: 103) gondolta. A török → mongol irányú kölcsönzést kizárhatjuk, mivel a mo. *toγosun* nem a tör. *toγ* szóalak, hanem a *topo/topu* → *toγo/toγu* szóalaknak a mo. +*sUn* képzővel bővült változata. Egyébként mint maga Doerfer is megjegyzi, „it is likely that -*sUn* often lacked in S[ien-pi-Tabγač] / Q[itań]” (1993: 81). Így nem alaptalan azt feltételezni, hogy egy ómongol *toγu* szóalak visszakerülve a törökbe elvesztette a véghangzóját (*toγ* < *tōγ* < **toγu*), és így keletkezett a DLT *tōγ*, KB *toγ*. Az

ötörökben található egyéb mongol elemek, valamint a *toγ* nomen szócsaládjának teljes hiánya is részben erre enged következtetni. A ttöDS *toγu* 'vatan, toprak' szóalak esetében is valószínűleg szintén egy mongol → török irányú kölcsönzésre kell gondolni (*toγu* < *toγu), ahol a 'vatan/haza' jelentés egyébként metonimiás névátvitel az eredeti 'toprak' jelentésből (vö. YTS *toprak* 'yurt, il, memleket', tkm. *toprak* 'rodina'). Mindezek a kérdések természetesen további megfontolásokat és vizsgálatokat igényelnek. Tekin azon feltevése azonban, amely szerint a *toγ* egy hipotetikus *tow alakra mehet vissza (1969: 65), nem indokolt.

**tōγ(-)*, *tōz(-)* 'por; felszáll (a por)'

**tōγ(-)*: a tör. *tōz* és *toγ* kapcsán tisztázni kell még egy fontos kérdést. Doerfer szerint a *tōz* és a *toγ* nomenverbumok és ezért a *tōγ* alakot „biztosan” nomenverbum, a *tōz* alakot pedig a „valószínű” nomenverbum kategóriában tárgyalja (1982: 106, 108).

A *tōγ(-)* nomenverbum volta mellett több érvet hoz fel ugyan Doerfer, de valójában a feltevés egyetlen fogódzója az, hogy DLT pléne-írást ad a *twg-* esetében. 1) Ez viszont korántsem biztosítja azt, hogy itt *ō*-t kell olvasnunk, nem pedig *ū*-t. Clausonnak, aki a *tōγ-* helyett *tūγ-*-nak olvassa ugyanezt, az a véleménye erről a pléne írásról, hogy „the -u:- is prob[ably] an error, there is no other evidence for it” (EDPT: 465b). Clauson ezen véleménye nem alaptalan, ugyanis Dankoff és Kelly kiadása óta már bizonyossá vált, hogy Kāšgarī Dīwānjának másolata a másoló(k)tól származó javításokat, ill. helyreigazításokat tartalmaz, amelyek a Dīwān török szavainak vokalizmusát is érintik (bővebben l. Dankoff – Kelly 1982: 10–31). Az viszont ellene szól Clauson véleményének, hogy Dankoff és Kelly az adott szóban nem jelez ilyen másolói hibát/beszúrást. 2) Tény, hogy a Doerfer által „biztosan” nomenverbumnak tartott állítólagos **tōγ-* igealak nem mutatható ki más ötörök forrásból, sem pedig a mai török nyelvekből. 3) A KB-ben az általa *tōγ*-ként olvasott és 'emporsteigen (vom Staub)'-ként értelmezett igealakban a hosszú *ō* olvasat sem indokolt, ugyanis ott defektív az írás (l. EDPT: 465b: KB *turγ-*), ennél fogva *turγ* vagy *toγ-* (az egyszerűség kedvéért *twg-*)-ként értékelendő. 4) A KB-beli *twg-* igeének (Doeffernél *tōγ-*) nem feltétlenül 'emporsteigen (vom Staub)' a jelentése, mint ahogyan ezt Doerfer gondolja (uo). Ugyanis a KB (5672)-ben *twga kaldi toγ* 'felszállt a por' szószerkezetben a *tōγ-*, tkp. *twg-* igealak jelentése pusztán 'felkel, felszáll; keletkezik', nem pedig 'emporsteigen (vom Staub)'. Ezt bizonyítja az is, hogy a *twg-* ige a KB-ben nemcsak a *toγ* nomennel fordul elő (l. KB (4968) *twga kaldi örläp čikardi yüzin* 'felkelve felemelkedett [és] megmutatta az arcát'), ahol a *twga käl-* igei szerkezetnek biztosan nincs 'emporsteigen (vom Staub)' jelen-

tése. 5) Doerfer azon véleménye, amely szerint „Das Verb *to:γ-* ist scharf zu scheiden von *tu:γ-* 'geboren werden' (-*u-* u.a. in Brahmischrift)” (1982: 106), nehézségekbe ütközik. Ugyanis: a) az *ō nyílt labiális olvasat nem biztosított, így nem vethető össze a *tu:γ-* igealak *u-*jával, b) a brāhmī adatok nagyon fontosak ugyan, de a vokalizmusuk önmagukban nem releváns az etimologikusság kérdésében, mint ahogyan a konszonantizmusuk sem, így nem lehet őket minden további nélkül az ótörökre vagy az őstörökre általánosítani. Ezt bizonyítja azon tény is, hogy a brāhmī szövegek *tug-* 'geboren werden' adataival szemben egy tibeti írással lejegyzett ótörök katekizmusban többször is előfordul a *tog-* (l. Maue – Röhrborn), ami egyben azt is jelenti, hogy az őstörök, ill. pretörök rekonstrukciókban a rekonstrukciót nem a brāhmī vagy tibeti adatok vokalizmusára kell igazítani.

A fent felsorolt tények alapján azt gondolom, hogy nem rendelkezünk olyan érvekkel, ill. biztos kritériumokkal, melyek alapján egy **tōγ-* nomenverbumról beszélhetnénk.

tōz(-): ami a Doerfer által „valószínű nomenverbum”-nak tartott (1982: 108) *tōz(-)* szóalakot illeti, itt sem biztató a helyzet. Doerfer véleménye azon alapszik, hogy a) Kāšgarī szótárában van egy *tozar-* 'to be dusty, turn to dust' (l. ttő. *tozar-* 'to become dust; to go to powder; to drizzle' RTED), b) és a KB (5028)-ban van egy *toz-* ige, amelynek Doerfer szerint 'sich erheben (Staub)' a jelentése, c) valamint megvan a *Kitābu'l-idrāk*-ban (XIV. sz.) és elterjedten a török nyelvekben is egy *toz-* igealak szintén a 'sich erheben (Staub)' jelentésben. Doerferhez hasonlóan Clauson is (az általa *toz-gAk* > *tozgak* 'powder; the pollen of maize cobs', és *toz-(X)t-* > *tozut-* (? *toz-īt-*) 'to raise the dust'-ként elemzett és értelmezett szóalakok *toz-* igei bázisa alapján) egy *tōz-* 'to become dust' igealakot vesz fel ugyan, de nála nem esik szó egy *tōz(-)* nomenverbumról. Szerinte ez nyilván homofon a *tōz-* 'to volatilise' igei alakkal (EDPT). Clauson véleményére külön térek ki majd a *tozut-* és a *tozgak* kapcsán.

Doerfer és Clauson feltevései véleményem szerint nehézségekbe ütköznek. Ugyanis: 1) nem feltétlenül, de nyilván csak akkor beszélhetünk nomenverbumról, ha a *tōz* mellett valóban sikerül kimutatni egy **tōz-* 'sich erheben (Staub)/to become dust' igealakot az ótörökből. Ilyen alak azonban véleményem szerint ma az általunk ismert ótörök forrásokból egyelőre nem mutatható ki. 2) A *tozar-* igealakot nem *tōz-(A)r*-ként, mint ahogyan Doerfer gondolja, hanem *tōz+(A)r*-ként kell szegmentálni. Így teszi ezt egyébként Tekin (1997: 17), Clauson (EDPT), Dankoff – Kelly (1985) és Erdal is (1991: 502). 3) A KB (5028): *yašik yerkā indi yüzin kizlādi / kararip tuman tozdī dūnya tudī* 'lement a nap betakarta az arcát / besötétedve fátyolba borult a világ' versszakban a *tuman toz-* szószerkezetben a *toz-* jelentése bizonyára nem 'sich erheben (Staub)', mint ahogyan ezt Doerfer gondolja, hanem csak 'sich erheben; sich verflüchtigen/to volatilize', s a szó egyébként más szövegkörnyezetben is ugyanezt jelenti (l.

alku tñj ađinčig yïd yïpar tozar ünär bolti 'all kinds of fragrant odours volatilized and rose' (EDPT: 572b)). 4) Mint maga Doerfer is megjegyzi, a *toz-* egyébként „ursprünglich i.a. eher gesagt von aufsteigenden Gerüchen” (1982: 108). 5) Az írott forrásokra támaszkodva kialakított tényleges kronológia alapján a *toz-* 'sich erheben (Staub)/to become dust, to be covered with dust, dust rises' jelentésű igealak csak a középtörökből mutatható ki (az adatokat l. EDPT: 572b). Kései megjelenése arra enged következtetni, hogy másodlagosan alakult ki egy *tōz*+*I* > **tozi-* > *toz-* változáson keresztül. Ilyen esetek egyébként sporadikusan előfordulhatnak a török nyelvekben. Például hasonló folyamaton keresztül alakulhatott ki az ujjJar. *piti-* ~ *püti-* ~ *püt-* 'to write, to write down', ujjShaw. *pit-*, *püt-* 'to write' a korábbi *biti-* igealakból (l. még alább ujj. *tozi-* ~ *toz-*, *tozu-* ~ *toz-*).

Mérlegelve a kronológiai, alaktani, szótörténeti és jelentéstani érveket, úgy gondolom, hogy a *tōz* esetében sem beszélhetünk egy nomenverbumból.

Az itt tágyalt kérdés szempontjából tulajdonképpen másodlagos fontosságú ugyan, de mivel különböző szótárakban egy címszó alatt tárgyalják a *toz-* szóalak 'elhasználódik, elkopik; elavul, megrozsan' és 'felszáll a por; porrá válik' stb. jelentéseit, ezért talán mégsem érdektelen röviden megvizsgálni azt is, hogy itt két eltérő jelentésű, de azonos hangalakú szóról van-e szó, vagy egyazon *toz-* igeetökhöz kapcsolható jelentésbővülésről, l. tatMi. *tuz-* ~ *toz-* 'sich abnutzen, alt werden', ujj. *toz-* ~ *tozi-* 'vetšať, prihodit' v vethost'; iznašivat'sja; zanašivat'sja', ujj. *tozu-* 'razveivat'sja, raspyljať'sja; razletat'sja' ~ *toz-* 'padat', razletat'sja (o pyli)', nog. *toz-* 'iznašivat'sja; vetšať; razletat'sja (o puhe), podnimat'sja (o pyli)', özb. *tōz-* 'prevračať'sja v pyl'; razbredať'sja; raspyljať'sja' stb.

A kérdést illetően két valószínű megoldás jöhet számításba: a) hangalakilag hasonló/azonos, de jelentéstartalmilag eltérő két igealak volt és ezek egybeestek, vagy b) a 'to become dust, to be covered with dust, dust rises' jelentésű (**tozi-* >) *toz-* igehez ok-okozati képzettársítás eredményeként új tartalom, tehát az 'elavul, megrozsan stb.' jelentés kapcsolódott. A kronológiai, alaktani, szótörténeti, jelentéstani érvek, valamint az idegen nyelvi analógia és az előzetes vizsgálatok alapján egyelőre ez utóbbi megoldás látszik valószínűbbnek. Hasonló jelentésbővülés egyébként a magyarban is végbement (l. *poros* 'porral borított; ósdi, elavult', *megporosodik* 'poros lesz; elavul'). A jelentésbővülés iránya mint a *topra-* ige esetén, itt is konkrét → absztrakt irányban történhetett. Egyik kiváltó oka lehetett például a kzkKat. *toz-* 'lišť'sja travy i obratiť'sja v pyl' (zemlja)' ige által leírt folyamat is, amelynek következménye a 'földfelszín lekopása', ill. a 'lepusztult talajú (kopár) terület'.

A *toz-* 'felszáll a por; porrá válik; elavul; elkopik stb.' igealak kialakulásában esetleg az ótő. *tōz-* 'sich erheben, sich verflüchtigen/to volatilise' és a *tozi-* igék hangalaki hasonlósága és kiegyenlítődése is játszhatott némi szerepet. Ez úgy történhetett, hogy a *tozi-* igealak 'to become dust, to be covered with dust,

dust rises' jelentését és a feltételezhetően másodlagosan keletkezett 'elavul, megrozsan stb.' jelentését a vele nagyjából hasonló hangalakú, de eltérő jelentésű *tōz-* 'sich erheben, sich veflüchtigen/to volatilise' igére vitték át. Tehát hangalaki hasonlóságon alapuló jelentésátvitel történt, és így keletkezett például többek között az ujgHszin. *toz-* 'uletučivaťsja, razletat'sja'.

tozut-/tozīt- 'port felverni'

Visszatérve Clauson azon véleményére, amely szerint a *tozut-* (? *toz-īt-*) szóalak az ótó. *tōz-* igeető származéka lenne, az mindenekelőtt szókészletteni, szótörténeti, alaktani, és kronológiai nehézségekbe ütközik. Ugyanis: 1) Mint a fenti vizsgálatokból is kitűnik, a *toz-* 'to raise the dust' igealak igazolhatóan csak a középtöröktől jelenik meg, az ótörök nyelvi anyagból ez idő szerint nem mutatható ki. 2) A *tozut-* (? *toz-īt-*) igealaknál nem indokolt a *toz-ut-* vagy *toz-īt-* szegmentálás. Helyesebben *tozī-t-* (< *tōz+I-t-*)-ként kell szegmentálni (Tekin 1997: 17; Dankoff – Kelly 1985: 196). A DLT *tozut-* adatának -u-ja másolói kiegészítés (Dankoff – Kelly 1984: 418). Mindez azt jelenti, hogy az ótörök kései szakaszában egy **tozī-* (< **tōz+I-*) igealakot kell felvennünk.

tozgak 'por; pollen'

Ami a Clauson-féle *tōz-gAk* > *tozgak* 'powder; the pollen of maize cobs' szegmentálást illeti, mint a *tozut-/tozīt-* esetén, itt is nehézségek merülnek fel. A *tozgak* esetében sem indulhatunk ki egy **tōz-* igealakból. Így egyetértek Gabainnel (AtG. § 59) és Räsänennel (VEWT: 492a), akik helyesen a *tōz* nomen származékának tartották a *tozgak* szóalakot.

A *tōz* nomenből való származtatás azonban újabb kérdéseket vet fel: a) Valójában mi az igazi funkciója a +*gAk* képzőnek?, és b) Csak testrésznevek képzésére korlátozott-e a funkciója?

Erdal megállapításai szerint a +*gAk* képző metaforikus testrészneveket képez (1991: 74–76). Ezen megállapítás azonban nehézségekbe ütközik. Ugyanis: 1) a +*gAk* származékainak tartott féltucatnyi testrésznév többségének még az etimológiája sem világos, illetve bizonytalan, hogy a +*gAk* vagy a -*gAk* képző származékai-e? Éppen a *kadizgak*, *kidizgak*, *müjüzgak* adatok, melyeket maga Erdal hoz a könyvében, valamint a *tozgak* esete ellentmondanak annak, hogy a +*gAk* képző csak testrészneveket képez. Ezért úgy gondolom, hogy még nem fogalmazódtak meg azok a döntő érvek, melyek alapján egy +*gAk* testrésznévképzőről beszélhetnénk. 2) Sokkal konkrétabb bizonyítékai vannak azonban annak, hogy a +*gAk* eredetileg egy melléknévképző lehetett és 'a bázislexémában

jelzett dologhoz hasonló, ill. vele nagyjából egyező' metaforikus jelentéstartalmat biztosított az alapszava számára. Ezen állítás a következőkkel indokolható meg:

kidizgák 'felt-like; of the consistency of felt' (EDPT). A szó csak Kášgarīnál fordul elő a *kidizgák kāḡun* 'a melon that has lost its freshness and become just like felt' (EDPT) szószerkezetben. Erdal *kidiz*+*gák*-ként elemzi ugyan a szót, de mivel véleménye szerint csak testrészneveket képez a +*gAk* képző, ezért úgy gondolja, hogy „egyedül” a *kidizgák* képez kivételt ez alól (1991: 74). Erdal ezen megállapítása nem indokolt, ugyanis maga a *kidizgák kāḡun* jelzős szerkezet is világosan azt mutatja, hogy a *kidizgák* a +*gAk* képző eredeti funkciójából eredendően jelzői funkciót tölt be itt. Ha körülírjuk, akkor 'nemezszerű dinnye', vagyis 'olyan dinnye, amelynek az állaga/tartalma egy nemezre emlékeztet' a jelentése.

kađizgák 'a blister on the hand, from working' (Dankoff – Kelly). Erdal a *kađizgákliḡ aḡin* 'with callous hands' szószerkezet *kađizgák* 'callosity' szavát a testrésznevek kategóriájában tárgyalja (1991: 74). Azonban mint maga Erdal is megjegyzi ugyanott, a szó az őtő. *kađiz* 'bark of a tree' nomen számazéka. A *kađizgák* szó nyilván nem testrésznév, hanem jelzője a testrésznévnek. Így nem testrésznévképzésről, hanem csupán melléknévképzésről van szó, amit az is bizonyít, hogy a szó Kášgarīnál csak metaforikus jelentéssel fordul elő, l. *kađizgák* 'a blister on the hand, from working'. Mint a fenti esetről, a DLT *kađizgák* szó is egykor valószínűleg egy *kađizgák[*liḡ aḡin*]-féle vagy egy hasonló jelzős szerkezetben állhatott. Jelentéstani analógiaként szolgálhat erre a magyar *kérges* 'callous' (< *kéreg* 'bark' + -(V)s denom. melléknévképző), *bőrkéreg* 'callosity' (< *bőr* 'skin' + *kéreg* 'bark') és a ttő. *kabuk* szó, amely egyaránt hordozza a 'kéreg' és a 'bőrkeményedés' jelentéstartalmakat. A *kađizgák* főnév metaforikus jelentése *'kéregszerű' → 'bőrkeményedés' változáson át alakulhatott ki.

münjüzgák 'hard skin on the hand which results from manual labour' (EDPT), 'a blister on the hand' (Dankoff – Kelly). A szó alapszava a DLT *münjüz* 'horn' (< ? *mön*-(X)z). A jelentése azonos a *kađizgák* jelentésével. A metaforikus jelentés kialakulását minden bizonnyal a megkeményedett bőrfelület és a szarv anyagát képező szaru közötti hasonlóság indokolhatta. Jelentéstani analógiaként szolgálhatnak a magyar *szaruréteg* 'horn layer', az angol *horny* és Erdal által is említett német *Hornhaut* szavak. A *münjüz* alapszó arra enged következtetni, hogy mint a fenti két eset, a *münjüzgák* is egy jelzős szerkezet jelzői szerepét töltötte be, mielőtt főnévvé vált.

tozgák 'powder; the pollen of maize cobs' (EDPT). Úgy gondolom, hogy mint a *kidizgák*, *kađizgák*, *münjüzgák*, a *tozgák* is egy +*gAk* képzős származék. Erre enged következtetni egyébként, hogy az őtörökből nem igazolható egy *toz*-igealak. Így nem indokolt a Clauson-féle *toz-gAk* elemzés sem. A +*gAk* képző mellett az őtörök 'the pollen of maize cobs' jelentés és a következő csagatáj

adat is arra enged következtetni, hogy a *tozgak* szóalak is eredetileg jelzői funkciót töltött be: csagataj *tozgak* 'a spherical fungus of the size of a small melon which grows in the fields; it has a thin outer skin and its interior is full of a soft powdery substance; when the outer skin is touched it bursts' (EDPT).

tozan 'por, poros stb.'

A *tozan* szóalak tárgyalására azért kerül itt sor, mert bizonytalan a képzése és a szakirodalomban a *tozan*, *tozanj*, *tozun*, *tozin* szóalakokat általában egyazon szó különböző alakváltozataiként veszik, ill. azonos képzésűnek tartják.

Bang szerint egy „-an, -in, -un” kicsinyítő képzőt kell látni a *tozan*, *tozanj*, *tozun*, *tozin* alakoknál, amelyre analógiaként szolgálhatnak a *kumak* 'Sand, Sandboden' és az oszm.-tör. *kumjryaz*, *kumjāz* 'feiner Sand' alakoknál látható kicsinyítő képzők is (1916/7: 141). Ramstedt nem indokolja ugyan, de a *tozan* kapcsán megjegyzi, hogy a *tozan* alaknál az -an nem tekinthető kollektív képzőnek (1952: 222). Sinor szerint kétségkívül összetartozik a *toz* és a *tozan*, de „The exact function of the vowel +n word-ending cannot be ascertained” (1963: 141). Hasonló bizonytalanságot látunk Erennél is, aki szerint a *tozan* (~ *tozun*) szóvégi -n-je képzőnek tekinthető (1999: 416b).

Ebből a teljességre nem törekvő rövid kutatástörténeti áttekintésből is látható, hogy a fent említett szavak képzését illetően bizonytalanság uralkodik a szakirodalomban.

Bang véleményének az a nehézsége, hogy a törökben ilyen kicsinyítő képzőt nem ismerünk. Az általa analógiaként hozott oszmán-török *kumjryaz*, *kumjāz* alak sem változtat ezen a tényen. Ami a *kumak* szóalakot illeti, bizonytalan, hogy az -ak itt kicsinyítő képzőnek tekinthető-e, vagy sem.¹⁸ Jelentéstanilag és alaktanilag nehéz ugyan megcáfolni ezt az állítást (vö. gag. *tozcaaz* 'pylinka', az. *tozjug* 'pyl'ca'), de ebből sem következik az, hogy a *tozan* esetén is kicsinyítő képzőnek tekinthető az -an, ugyanis nem ismerünk ilyen kicsinyítő képzőt.

Ramstedt véleményével is nehéz egyetérteni, mert már az ótörökből kimutathatók olyan szóalakok, melyeknél egyértelműen az +(A)n kollektív képzőről van szó: *oĝlan* 'sons, children', *toran* 'system of nets', *özän* 'innermost parts;

¹⁸ A *kumak* esetében munkahipotézisként szóba jöhet egy *kum+A-k (> *kumak*)-féle elemzés is, ami jelentéstanilag és alaktanilag is indokolt lenne. Egy ilyen szegmentálás valószínűségét támogatni látszik a kzkKat. *kumuk* 'zanestiš peskom' (kolodec)' szóalak is, amely egy *kum+U-k alakra megy vissza. Egy *kum+U- igető mellett szól a ttö. *kumul* (<*kum*+U-l) '(Sand-)Düne' szóalak is. Így talán felvethető, hogy a korai törökben lehettek olyan *kum+A- és *kum+U- igetövek, melyek azonban ma már nem mutathatók ki. Alaktani és jelentéstani analógiaként szolgálhatnak erre többek között a tör. *tozak* 'toz', ttöDS *tozak* 'tozlu yer' (< *toz*+A-k < *toz*+A-) és a *tozu-* (< *toz*+U-) szóalakok.

the heart of a matter' stb. (bővebben l. Erdal 1991: 91–92). Így nem alaptalan azt feltételezni, hogy a *tozan* alaknál is valószínűleg az $+(A)n$ kollektívképzőről lehet szó, amely egyébként nem ütközik jelentéstani és alaktani nehézségekbe. Szemben a szakirodalomban általánosan elfogadott véleményekkel, úgy gondolom, hogy a *tozan* biztosan, a *tozun*, *tozin* alakok pedig nagy valószínűséggel nem tarthatók a *tozan* alakváltozatainak. A kérdéses *tozan*, *tozun*, *tozin* alakok tárgyalására az alábbiakban kerül majd sor.

A *tozan* szóalak kialakulásának egyik kiváltó oka lehetett esetleg a por- (szem), mint részecske és a portömeg, ill. a talajon álló és levegőben kavargó/lebegő portömeg közötti megkülönböztetés szükségessége. A *toz*, *tozan* ($< tōz+an$), *tozan* ($< tōz+A-(X)η/? tōz+(A)η$) közötti jelentéstani és alaktani kapcsolat más szavaknál is kimutatható. Viszonylag kevés számú példaanyag közül jelentéstartalmi okok miatt csak a *bōr* 'Erdkrume; Staub', a *bus* 'mist, fog' és a *topa* 'por, poros; föld stb.' szavakat érdemes itt említeni:

ttōSDD *bor* 'mész/agyag üledék; por stb.', ttōDS *bor* 'köves/megműveletlen föld; por; mész föld stb.', jak. *buor* 'zemlja; glina; pyl' (zemljanaja)', tat., bsk. *bur* 'mel', tkm-nyj. *bōr* 'Kalk', tuv. *por* 'glina' stb. $< otō. bōr^{19}$ 'Erd-

¹⁹ A *bōr* 'Erdkrume; Staub' szó egy Tezcan és Zieme által bemutatott ótörök rimes mondókában fordul elő kétszer:

6 „*bor* yāki [b]uza kälti” 'Der Dämon der Erdkrume ist zerstörend gekommen'

9 „*yirig yırda boruy buza* kaling” 'Die Erde zerreiẗend und die Erdkrume zerstörend, kommt!' (Tezcan – Zieme 1994: 262–4).

Tezcan és Zieme egy rövid magánhangzójú *bor* alakot ad ugyan, de a jak. *buor* és a tkm-nyj. *bōr* alapján indokoltabbnak tűnik egy hosszú magánhangzó felvétele. Így a hosszúság tekintetében igaza van Tekinnek (1995: 177), azonban nem indokolt azon feltevése, hogy a *bōr* szóalaknak az őstörökben (Ana Türkçe) 'kréta, sárga föld' jelentése volt. A *bor* szóalak 'mel; melovyj' jelentése, amely egyébként egyelőre csak a középtörőtől kezdve mutatható ki, nagy valószínűséggel másodlagosan keletkezhetett jelentéstapadással egy **ak bor* 'mel' vagy egy hasonló jelzős szerkezetből.

Másrészt azonban a magyar *por*, melynek eredete bizonytalan (első előfor. a XII. sz.), a törökségi *bor*, *por* 'agyag, por, mész, kréta, (kopár) föld stb.' és a mo. *bor*, *bur* 'glina, glinjanyj' stb. minden valószínűség szerint végső soron összetartozik. A szóeleji m. *p-* ~ tör. *b-* megfelelő problémásnak tűnik ugyan, de nem tudjuk, hogy egyáltalán török volt-e az átható nyelv, ugyanis az sem biztos, hogy a szó az eredeti török szókészlethez tartozik. A kérdés további kutatásokat igényel.

Szemben azonban Choi véleményével (l. 1989: 52; 1993: 76; 1995: 173) úgy gondolom, hogy a ttō. *bora* 'storm' és koreai *bora* 'storm' (in: *nunbora* 'snowstorm') szóalakoknak a tör. *bōr* alakkal való összetartozása nem olyan egyértelmű, ahogyan ő gondolja, sőt elsősorban jelentéstani és alaktani okok miatt eléggé problémásnak mondható. A probléma elhárítására általa az orhoni feliratokból idézett állítólagos „*bor* 'snowstorm, rainstorm'” szóalak és jelentése nemcsak az orhoni feliratokból, de más feliratokból sem mutatható ki. A *bōr* szóalak egyébként először a Tezcan – Zieme által bemutatott ótörök mondókában fordul elő 'Erdkrume; Staub' jelentésben. Alaktani szempontból az általa javasolt *bor > bor+a > bora* változás pedig azért nem fogadható el, mert a törökben nem ismerünk *+a* denominális nomenképzőt.

- krume; Staub' (< *bora / ~ *pora / > burját *boro* 'glina' ~ *pur* 'il; glina').
- ttö. *boran* 'vihar; zivatar', tat., bsk. *buran* 'buran; metel'; v'juga', kr-tat. *boran* 'buran', tkm. *bōrān* 'buran, purga, metel'; dožd' so snegom' < ótö. *bōran* < *bōr*+(A)n / *bora+(A)n.²⁰
- tuv. *boran* 'nenas'te, pasmurnaja pogoda; mutnyj (o židkosti)', hak. *poran* 'mutnyj, tusklyj', ojrKuVerb. *poron* 'mutnyj (o vide)' (vö. tuv. *bora*- 'zagrzajnjať, pačkat'; zametať, zanosit'; pugat', podvodit'', nog. *bora*- 'mesti', ujšShaw. *bora*- '(intr.) to blow or rage (as a storm)' stb.) < *bor*+A-(X)η / *bor*+(A)η.²¹
- ttö. *pus* 'köd', ttöDS *bus* 'köd', kmk., nog., sorKo. *pus* 'par', tuv. *bus* 'par' stb. < ótö. *bus* 'mist, fog'.
- ttöSDD *pusan* 'köd' < *pus*+(A)n.
- ttöDS *pusan* 'köd', ttöSDD *pusang* 'köd' < *pus*+A-(X)η / *pus*+(A)η (az igető nem mutatható ki a ttö. nyelvjárásokból, de l. ttöDS *pusat*- 'befelhősödik, beborul, ködösödik' < *pus*+A-t-, ttöDS *pusal*- 'ködösödik' < *pus*+A-l-).
- ujg. *topa* 'počva, zemlja; glina', ujšLo. *topu* 'pyl', szalGre. *topa* 'terre, argile', kirk. *topo* '1) glina, zemlja, 2) počva, 3) teritorija' stb. < *topa (~ *topu ~

²⁰ Az általam *bōran* (Schnee)sturm'-ként értelmezett szó először fordul elő egy ótö. forrásban, mégpedig a fent említett és Tezcan – Zieme által bemutatott ótörök rimes mondókában:

2 „buran kalsär busanur-mn”

'Wenn ein Schneesturm kommt, werde ich betrübt' (Tezcan – Zieme 1994: 262).

A rímelés miatt talán valamennyire védhetőnek tűnik ugyan a *buran* olvasat, de a mondóka többi rímisorát figyelembe véve (l. a 6 *bor* ... [b]uza; a 9 *boruy buza*; a 11 *köz* ... *kün* stb.) véleményem szerint indokoltabb a *bōran* olvasat. A törökségi *buran* alakok másodlagosak és a török nyelvek többségében minden bizonnyal visszakölcsönzések az oroszból (l. orosz *buran*). Nem tarthatók azok a vélemények, melyek szerint a török *boran*-féle alakok a mo. *boroyan* 'eső' alakra mennek vissza, tehát kölcsönzések a mongolból, ugyanis a kronológiai, szókészlettani, alaktani és hangtani érvek alapján a tör. *boran*-féle alakoknak a mo. *boroyan* alakból való magyarázata kizárható. Sőt inkább azt gondolom elsősorban az alaktani érvek alapján, hogy a mo. *boroyan* alak jövevény a törökből, ugyanis: a) A *boroyan* alak igei bázisa a *bora*- nem mutatható ki és nem magyarázható a mongolból, b) Kimutatható a törökből és megmagyarázható úgy, hogy *bōr*+A- > *bora*- és *bora*-γAn. Ez a szegmentálás már megvan Bangnál (1930: 211). c) Igaz, hogy mikrotoponímiai elnevezésben, de az eredeti jelentés megőrződött a gagauz *Borogan* helynévben, melynek jelentése a gagauz szótár (598) szerint 'celina', vagyis 'feltöretlen föld, ugar', amely az alapszó jelentését még magában hordozza (l. ttö. *bor* 'işlenmemiş, ekilmemiş (toprak)', és egyben arra is mutat, hogy a szó nem jövevény. De különböző irányú fejlődés eredményeként másodlagosan jöhettek létre a törökségi (pl. a tkm. *boragan* ~ *bōrān* 'buran, purga, metel', ojrTe. *porogon* ua., kmk., kzk. *boran* ua. stb.) 'hóvihar, hóförgeteg stb.' jelentések, amely jelenségre világos analógiaként szolgálhat a ttöDS *tozan* 'hóvihar' szóalak jelentése is. Ebben persze az is szerepet játszhatott talán, hogy az alapszónak van 'kréta, mész' jelentése is. Természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy a mo. *boroyan* és a tör. *boran* alakok kontaminálódhattak.

²¹ A szóba jöhető jak. *boron* 'temno-seryj' szóalak a jelentése alapján valószínűleg nem tartozik ide. Talán inkább *boro* 'szürke' + (A)η.

*topo).

kklp. *topan* 'mjakina; otrubi', ujj. *topan* 'mjakina' tatSzi. *tuban* 'mjakina', kirg. *topon* 'mjakina, polova', sorKo. *toban* 'pyl' hlebnaja; truha', hakBut. *tobin* < *topa*+(A)*n* ~ *topo*+(A)*n*.

hakBut. *toban* (~ *tobin*) 'mjakina, polova' < *topa*+(A)*η*.

tozan 'por'

A *tozan* vizsgálata kapcsán úgy gondolom, hogy már világossá vált az, hogy a *tozan* és a *tozan* nem egymás alakváltozatai, hanem alaktanilag más-más úton keletkeztek. Ennél a pontnál azonban újabb kérdés merül fel azt illetően, hogy alaktanilag egy *tōz*+A-(X)*η* vagy *tōz*+(A)*η* elemzésből kell-e kiindulnunk.²² Alaktani szempontból mindkét megoldás egyaránt lehetségesnek tűnik. A törökségi ujj., kzk., kklp. *tozan* 'pyl', kirg. *tozon* 'melkaja pyl' v *vozduhe*; pyl', podnimaemaja dviženiem', csagAbuš. *tozang* 'olyan hely, ahol nincs kő és puha a föld' adatok közül a kirg. és a csag. adatok jelentései alapján mégis talán indokoltabbnak tűnik a *tōz*+A-(X)*η*-féle szegmentálás, mivel az általuk jelölt jelentéstartalom inkább a *toza*- igére jellemző (vö. ttöDS *toza*- 'toz havaya kalkmak, tozumak', tkm. *toza*- 'pylit'sja'). Ezt azon tény is támogatni látszik, hogy az -(X)*η* képző az igei bázis által jelölt történés/cselekvés eredményét jelzi (vö. Erdal 1991: 337). Az ily módon keletkezett szóalak legtöbbször melléknév és eredetileg jelzői funkciót tölt be, de a jelzői funkcióján keresztül főnévvé is válhat, l. ujj. *kakraŋ* 'vysohšij' (< *kak*+rA-(X)*η*, vö. özb. *kakra*- 'sohnut', pere-syvat'), ujj. *talaŋ* 'grabež, razboj' (< *tala*-(X)*η*, vö. ujj. *tali*- 'grabit', otnimat'), ujj. *šorlaŋ* 'solončak' (< *šor*+lA-(X)*η*, vö. ujj. *šorli*- 'razmačivat' kožu v solenom rastvore', ujj. *šor* 'solončak; solenyj'), ujj. *čišaŋ* 'zubastyj, derzkij' < *tiš*+A-(X)*η*) stb. A kalmük *tōrŋ* 'Staub, Staubfolke' (< mo. *toŋu*+ra-*η*) szóalak is inkább a *tōz*+A-(X)*η* szegmentálás mellett szól.

tozin ~ *tozun* 'por'

A *tozin* és *tozun* szóalakok a török nyelvek közül úgy látszik, hogy csak a délszibériai csoportra, ezen belül pedig az ojrotra és a hakaszra jellemzők, l. ojr. *tozin* 'pyl', ojrCsa. *tozun* ~ *tozin* ua., ojrTeRSK. *toozin*, hak. *tozin* ua., hakVerb. *tozun* ua. A *tozun* ~ *tozin* alakok keletkezésében valószínűleg több tényezővel kell számolnunk, így ezért alaktanilag több valószínű megoldás is számításba jöhet: 1) Ha a török oldalon próbáljuk megmagyarázni a *tozun*, *tozin*, *toozin* alakokat, akkor többek között inkább a következő megoldások jöhetnek szóba:

²² Az +(A)*η* és -(X)*η* képzőkről l. Erdal 1991: 160, 337.

a) A *tozun*, *tozin* alakok egy **tozi-/tozu-* ige származékai (tehát *tozu-Xn / tozi-Xn > tozin ~ tozun*), ahol a szuffixum dominánsabb magánhangzója az ige tövégi magánhangzójának a helyére lép. b) Vagy ennek a **tozi-* igének a későbbi *toz-* alakváltoztatáshoz járult az *-Xn* képző (tehát *toz-Xn*), és így keletkeztek a *tozun*, *tozin* alakok. c) A *tozan* volt az eredeti alak, de a mo. *to'osun*-féle alakok analogikus hatására és kontamináció következtében keletkeztek a *tozun*, *tozin* alakok. Ha ez így volt, akkor ebben az esetben az ojrTeRSK. *toozin* alak első szótagi hosszúságát a mongol alak analogikus hatására keletkezett másodlagos nyúlásnak kell tekinteni. Nem zárhatók ki ugyan teljes biztonsággal ezek a megoldások, de a török oldalon való magyarázat egyelőre inkább csak hipotézisként szolgálhat. 2) Ugyanis sokkal valószínűbbnek látom azt, hogy a mo. *to'osun*-féle alakra mennek vissza ezek a szóalakok úgy, hogy a mo. *to'osun* alak bekerülve a törökbe egy *to'osun > tozin > tozin ~ tozun* változáson esett keresztül (l. irod-moL *elesün* 'sand, dust' > tuv. *élezin* 'pesok'), ahol a *tozun* alak *u*-ja esetleg a déli ojrot nyelvjárásokra jellemző labiális illeszkedés következménye lehet. Az ojrTe. *toozin*, tuv. *doozun*, jakPek. *dōsun* alakok első szótagi hosszú magánhangzói is erre a *to'osun*-féle alakra utalnak.

Összefoglalás

Nem gondolom azt, hogy minden idevágó kérdést egyértelműen sikerült tisztázni. Természetesen maradtak olyan kérdések, amelyek további kutatásokat igényelnek: ilyen pl. a *toz* szóalak irod-moL *toru* 'flying dust' és mandzsú-tunguz *toron*, *tur* 'poussière' stb. megfelelőinek vizsgálata, amelynek kapcsán nem bocsátkoztam a rotacizmus-zetacizmus vitájába, mert problematikájuk megoldását a későbbi kutatások eredményeitől várhatjuk. Bár az itt elért eredmények alapján kézenfekvőnek tűnik az a magyarázat, hogy ezek az *-r*-es alakok másodlagosak, ha egyáltalán összetartoznak. Azt azonban mindenképpen kizárnám, hogy a *toz* esetében zetacizmusról van szó. Kevésbé valószínű, de természetesen mérlegelni kell a véletlen egybeesés lehetőségét is. A végső szót e kérdésben a további kutatások eredményei mondják majd ki.

Mint a dolgozat elején is jeleztem, az egyik célom a török-mongol lexikai egyezések/kölcsönzések szétválasztásához szükséges szempontok kidolgozása volt. Úgy gondolom, hogy – ha nem is teljes mértékben, de – a dolgozatban elért eredmények kapcsán sikerült legalább négy olyan szempontot meghatározni, amelyek az egyezések/kölcsönzések meghatározásában relevánsak lehetnek.

1) Szükséges, de nem elégséges feltétel az alaktani vagy hangtani elemzés, ugyanis önmagukban nincs bizonyító erejük.

2) Elsődleges szempont az etimológiai vizsgálat. Ameddig a tő és a

képző(k) közötti viszony alaktani, hangtani és jelentéstani szempontból nincs tisztázva, addig nem fogadható el az egyeztetés/kölcsönzés. Hiánya esetén az egyeztetés/kölcsönzés csak mint hipotézis jöhet számításba, amely nyilván nem szolgálhat bizonyítékkul.

3) Az ős-/pretörök rekonstrukciókban a rekonstrukciót nem a brāhmī vagy a tibeti írásos adatokhoz kell igazítani, mivel ezek az etimologikusság kérdéseiben hangalakjuk alapján nem lehetnek relevánsak.

4) Az alak- és jelentéstani rekonstrukciókban nem hagyható figyelmen kívül a tényleges adatoknak és jelentéseknek a nyelvemlékbeli felbukkanási sorrendje szerinti tényleges kronológia. Ettől csak akkor lehet eltérni, ha nyomós okunk van.

A további célok közé tartozik újabb adatok fényében a szempontok bővítése. Ehhez a török és a mongol anyag belső rendezése ad alapot.

Rövidítések

BT III	I. Tezcan 1974
CC	I. Grønbech
CCI	Codex Cumanicus olasz fejezete, I. CC
CCG	Codex Cumanicus német fejezete, I. CC
Cs	csuvas
DLT	I. Dankoff – Kelly
DSz	dél-szibériai török
fujü-kirg.	fujü-kirgiz
H	haladzs
J	jakut
K	kipcsak
karH	karaim halicsi nyelvjárása, I. kar.
karT	karaim troki nyelvjárása, I. kar.
kitaj	I. Ligeti 1970
KM	közép mongol
KT	középtörök
MM	modern mongol
mo.	mongol
MT	modern török
O	oguz
oszm.-tör.	oszmán-török
ÓT	ótörök
ősmo.	ősmongol
őstör.	őstörök
T	turki
tabgacs	I. Ligeti 1970.

tkm-nyj.	türkmen nyelvjárási, l. Stachowski 1993
tör.	török
ttö.	törökországi török, l. RTED
ujgKe.	ujgur keleti nyelvjárása (hszincsiang), l. Gürsoy-Naskali

Irodalom

- Arat, Reşit R. (1979²), Kutadgu Bilig. I. Metin. Ankara.
- Asanov, Š. A. – Garkavec, A. N. – Useinov, S. M. (1988), Krymskotatarsko–russkij slovar'. Kiev.
- Atalay, Besim (1970), Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü. Ankara.
- AtG = von Gabain 1950.
- Aydemir, Hakan (1999), A *hurok* és török háttere. MNy 95: 425–433.
- Aydemir, Hakan (2001), A rotacizmus-zetacizmus egyik esete: *sämiz, sämir-, sämri-, semre-*. In: Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése. Szeged. 19–33.
- az. = Azizbekov 1965.
- azGal. = Doerfer – Hesche – Ravanyar 1990.
- Azizbekov, H. A. (1965), Azerbajdžansko–russkij slovar'. Baku.
- Bammatov, Z. Z. (1969), Kumysko–russkij slovar'. Moskva.
- Bang, W. (1916/7), Über die türkischen Namen einiger Grosskatzen. KSz 17: 112–146.
- Bang, W. (1934), Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. 7. Ungarische Jahrbücher 14: 193–214.
- Baskakov, N. A. (1940), Nogajskij jazyk i ego dialekty. Grammatika, teksty i slovar'. Moskva.
- Baskakov, N. A. (1951), Karakalpakskij jazyk. Tom I. Materialy po dialektologii (teksty i slovar'). Moskva.
- Baskakov, N. A. (1958), Karakalpaksko–russkij slovar'. Moskva.
- Baskakov, N. A. (1963), Nogajsko–russkij slovar'. Moskva.
- Baskakov, N. A. (1966), Severnye dialekty altajskogo (ojrotskogo) jazyka. Dialekt černevych tatar (tuba kiži). Grammatičeskij očerk i slovar'. Moskva.
- Baskakov, N. A. (1973), Gagauzsko–russko–moldavskij slovar'. Moskva.
- Baskakov, N. A. (1985), Dialekt lebedinskih tatar-čalkancev (kuu-kiži). Moskva.
- Baskakov, N. A. – Inkižekova-Grekul, A. I. (1953), Hakassko–russkij slovar'. Moskva.
- Baskakov, N. A. – Karryev, B. A. – Hamzaev, M. Ja. (1968), Turkmensko–russkij slovar'. Moskva.
- Baskakov, N. A. – Toščakova, T. M. (1947), Ojrotsko–russkij slovar'. Moskva.
- Baskakov, N. A. – Zajončkovskij, A. – Šapšal, S. M. (1974), Karaimsko–russko–pol'skij slovar'. Moskva.
- Borovkov, A. K. (1959), Uzbeksko-russkij slovar'. Moskva.
- Borovkov, A. K. (1961), „Badā'i' al-lugat". Slovar' T' āli' īmānī gerartskogo. Moskva.
- bsk. = Uraksin 1966.
- bur. = Čeremisov 1973.

- burČC = Čeremisov – Cydendambaeu 1951.
- Butanaev, V. Ja. (1999), *Hakassko–russkij istoriko–ėtnografičeskij slovar’*. Abakan.
- Castrén, Matias A. (1857), *Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre*. St. Petersburg.
- Choi, Han-Woo (1989), T’ulūk’ü’ö hwa Hankuk’ö üi ümun pikyo. *Alt’a’i Hakpo* 1: 47–73.
- Choi, Han-Woo (1993), *Contacts of Korean and Turkic in the Early Period*. *Türk Dilleri Araştırmaları* 3: 73–78.
- Choi, Han-Woo (1995), Hankuk’ö soküi ilün sikiüi T’wilük’ü’ö ch’ayongö. *Alt’a’i Hakpo* 5: 167–183.
- Clauson, Sir Gerard (1964), A postscript to Professor Sinor’s ‘Observations on a new comparative Altaic phonology’. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 27: 154–156.
- Clauson, Sir Gerard (1969), A Lexicostatistical Appraisal of the Altaic Theory. *Central Asiatic Journal*. 13: 1–23.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Čeremisov, K. M. (1973), *Burjatsko–russkij slovar’*. Moskva.
- Čeremisov, K. M. – Cydendambaeu, C. B. (1951), *Burjat-mongol’sko–russkij slovar’*. Moskva.
- csagAbuš. = Atalay 1970.
- csagBad. = Borovkov 1961.
- csagE = Eckmann 1966.
- csagPdC = Pavet de Courteille 1970.
- csagR = Radloff 1893–1911.
- Csáki, Éva (1955), István Mándoky’s unpublished Tatar Wordlist from Bulgaria. *Acta Orientalia Hungarica* 48/3: 321–327.
- csuv. = Sirotkin 1961.
- csuvPaa. = Paasonen 1908.
- dah. = *Dagurisches Wörterverzeichnis*. Nach F. V. Muromskis handschriftlichen Sprachaufzeichnungen bearbeitet und herausgegeben von Stanislaw Kałużyński (Fortsetzung und Schluss). *Rocznik Orientalistyczny* 33: 109–143.
- Dankoff – Kelly = Maḥmūd al-Kāšġarī (1982–1985), *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġāt at-Turk)*. 1–3. Edited and Translated with Introduction and Indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly. *Sources of Oriental Languages and Literatures*. 7.
- délog. = Doerfer – Heschke 1989.
- Dmitrieva, L. V. (1981), *Jazyk barabinskih tatar*. Leningrad.
- Doerfer, Gerhard (1965), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. II. Wiesbaden.
- Doerfer, Gerhard (1967), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. III. Wiesbaden.
- Doerfer, Gerhard (1971), *Khalaj Materials*. Bloomington.
- Doerfer, Gerhard (1982), *Nomenverba im Türkischen*. In: *Studia Turcologica Memoriae*

Alexii Bombaci Dicata. Napoli. 101–114.

Doerfer, Gerhard (1985), *Mongolo-Tungusica*. Band 3. Wiesbaden.

Doerfer, Gerhard (1987), *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch*. Wiesbaden.

Doerfer, Gerhard (1993), *The older Mongolian layer in Ancient Turkic*. Türk Dilleri Araştırmaları 3. Talat Tekin Armağanı. 79–86.

Doerfer, Gerhard – Hesse, Wolfram (1989), *Südghusische Materialien aus Afganistan und Iran*. Wiesbaden.

Doerfer, Gerhard – Hesse, Wolfram (1993), *Chorasantürkisch*. Wiesbaden.

Doerfer, Gerhard – Hesse, Wolfram – Ravanyar, Jamshid (1990), *Oghusica aus Iran*. Wiesbaden.

Doerfer – Tezcan (1980), I. hal.

Drimba, Vladimir (1995), *Les matériaux linguistiques salars de F. Grenard*. AOH 48: 347–362.

Eckmann, János (1966), *Chagataj Manual*. Bloomington.

EDPT = Clauson 1972.

Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. I–II. Wiesbaden.

Eren, Hasan (1999²), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. Ankara.
gag. = Baskakov 1973.

Golovkina, O.V. (1966), *Tatarsko-russkij slovar'*. Moskva.

Gombocz, Zoltán (1912–1913), *Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen*. KSz 13: 1–37.

Grønbech, Kaare (1942), *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen.

Gürsoy-Naskali, Emine (1985), *Aṣḥ ābu 'l-kāhf. A treatise in Eastern Turki*. MSFOu 192.

Haenisch, Erich (1962), *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi). Geheime Geschichte der Mongolen*. Wiesbaden.

hak. = Baskakov – Inkižekova-Grekul 1953.

hakBut. = Butanaev 1999.

hakKo. = Castrén 1857.

hakVerb. = Verbickij 1884.

hal. = Doerfer, Gerhard – Tezcan, Semih (1980), *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapest.

halLex. = Doerfer 1987.

halh. = Luvsandэндэв, A. (1957), *Mongol'sko-russkij slovar'*. Moskva.

Helinski, Eugen (1997), *Die matorische Sprache*. SUA 41.

horasz. = Doerfer – Hesse 1993.

hP' ags-pa = Poppe – Krueger 1957.

Hua-i-i-yü = Mostaert 1977.

IMuh. = Poppe 1938–1939.

irod-moK = Kowalewski 1844–1849.

irod-moL = Lessing 1960.

jak. = Slepcev 1972.

jakPek. = Pekarskij 1907–1930.

Janhunen, J. (1997), *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien*. Helsinki.

Jarring, Gunnar (1938), *Uzbek Texts from Afghan Turkestan with Glossary*. Lund – Leipzig.

Jarring, Gunnar (1964), *An Eastern Turki–English Dialect Dictionary*. Lund.

Johanson, Lars (1995), *Wie entsteht ein türkisches Wort?* In: *Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen*. Kellner-Heinkele, B. – Stachowski, M. (Hrsg.), Wiesbaden. 97–121.

Judahin, Konstantin K. (1965), *Kirgizsko–russkij slovar'*. Moskva.

kalm. = Ramstedt 1935.

kalmMun. = Munin 1977.

Kakuk, S. (1962), *Un vocabulaire salar*. AOH 14: 173–196.

Kakuk, Zsuzsa (1996), *Mischärtatarische Texte mit Wörterverzeichnis*. SUA 38.

kar. = Baskakov – Zajončkovskij – Šapšal 1974.

Kara, Georg (1963), *Un glossaire*. Üj ümüčin. AOH 16/1: 1–43.

Katarinskij, Vasilij (1897), *Kirgizsko–russkij slovar'*. Orenburg.

KB = Arat 1979².

kbalkTav. = Tavkul 2000.

kirg. = Judahin 1965.

kklp. = Baskakov 1958.

kklp-nyj. = Baskakov 1951.

kmk. = Bamatov 1969.

Kowalewski, Joseph E. (1844–1849), *Dictionnaire mongol–russe–français*. I–III. Kasan.

kr-tat. = Asanov – Garkavec – Useinov 1988.

kzk. = Mahmudov – Musabaev 1954.

kzkKat. = Katarinskij 1897.

LehOsm. = Ahmet Vefik Paşa. *Lehce-i Osmânî*. (ed.) R. Toparlı. Ankara. 2000.

Lessing, Ferdinand D. (1960), *Mongolian–English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles.

Ligeti Lajos (1938a), *A török hosszú magánhangzók*. MNy 34: 65–76.

Ligeti, Lajos (1938b), *Les voyelles longues en Turc*. *Journal Asiatique*: 177–204.

Ligeti, Lajos (1962), *Un Vocabulaire Mongol D'Istanbul*. AOH 14: 3–99.

Ligeti, Lajos (1966), *Un Vocabulaire Sino-Ouigour des Ming*. AOH 14: 117–316.

Ligeti, Lajos (1970), *Le tabgatch, un dialecte de la langue sien-pi*. In: Ligeti, Lajos (ed.), *Mongolian Studies. Bibliotheca Orientalis Hungarica* 14: 265–308.

Ligeti, Louis (1975), *La théorie altaïque et la lexico-statistique*. In: Ligeti, Lajos (ed.), *Researches in Altaic Languages*. Budapest. 99–115.

Ligeti Lajos (1977), *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*. I–II. Budapest.

Ligeti Lajos (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.

Mahmudov, H. – Musabaev, G. (1954), *Kazahsko–russkij slovar'*. Alma-Ata.

Malov, S. E. (1954), *Ujgurskij jazyk. Hamijskoe narečie. Teksty, perevody i slovar'*.

Moskva – Leningrad.

Malov, S. E. (1956), *Lobnorskij jazyk. Teksty, perevody, slovar'*. Frunze.

Malov, S. E. (1957), *Jazyk želtyh ujugurov. Slovar' i grammatika*. Alma-Ata.

Malov, S. E. (1961), *Ujgurskie narečija Sin'czjana. Teksty, perevody, slovar'*. Moskva.

Maue, Dieter (1996), *Alttürkische Handschriften. Teil 1. Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift*. Stuttgart.

Maue, Dieter – Röhrborn, Klaus (1984–1985), Ein «buddhistischer Katechismus» in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift. I–II. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 134: 286–313; 135: 68–91.

Menges, Karl H. (1939), Einige Bemerkungen zur vergleichenden Grammatik des Türkmenischen. *Archiv Orientalni* 11. N. 1: 7–34.

Menges, Karl H. (1954), *Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan II*. Wiesbaden.

Menges, Karl H. (1955), *South-Siberian Turkic Languages I. General characteristics of their phonology*. *Central Asiatic Journal* 1: 107–136.

Menges, Karl H. (1959a), Das Sojonische und Karagassische. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta I*. Wiesbaden. 640–670.

Menges, Karl H. (1959b), Die türkischen Sprachen Süd-Sibiriens III: Tuba (Sojon und Karayas) 2. *Central Asiatic Journal* 5: 90–159.

Menges, Karl H. (1961), *Altajische Studien. Der Islam XXXVII*. Berlin. 1–23.

Menges, Karl H. (1968), *The Turkic Languages and Peoples*. Wiesbaden.

Mikola, T. (1995), *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen*. SUA 36.

Miller, Roy A. (1975), Japanese-Altaic Lexical Evidence and Proto-Turkic «Zetacism-Sigmatism». In: Louis Ligeti (ed.), *Researches in Altaic Languages*. Budapest. 157–172.

Mostaert, Aantoin (1941–1944), *Dictionnaire ordos. I–III*. Peking.

Mostaert, Aantoin (1977), *La matériel mongol du Houa i i iu de Houng-ou (1389) I*. Bruxelles.

MTT = Haenisch 1962.

Munin, B. D. (1977), *Kalmycko-russkij slovar'*. Moskva.

Nadžip, Ė. N. (1968), *Ujgursko-russkij slovar'*. Moskva.

Németh Gyula (1911–1912), Egy török-mongol hangtörvény. *NyK* 41: 401–412.

Németh Gyula (1914), A török-mongol nyelviszonyhoz. *NyK* 43: 126–142.

nog. = Baskakov 1963.

nog-nyj. = Baskakov 1940.

oir. = Kara, G. (1958), Notes sur les dialectes oirat de la Mongolie Occidentale. *Acta Orientalia Hungarica* 8: 111–168.

ojr. = Baskakov – Toščakova 1947.

ojrCsa. = Baskakov 1985.

ojrKuVerb. = ojrot nyelv kumandi nyelvjárása, I. Verbickij 1884.

ojrTe. = ojrot nyelv teleut nyelvjárása I. Verbickij 1884.

ojrTeRSK = Ryumina-Sırkaşeva – Kuçığaşeva 2000.

ojrTu. = Baskakov 1966.

ord. = Mostaert 1941–1944.

- Ölmez, Mehmet (1988), Potanin's Yellow Uigur Material and its Importance Today. In: *Studia Turcologica Cracoviensia* 5: 149–183.
- özb. = Borovkov 1959.
- özbAfg. = Jarring 1938.
- Paasonen, Heikki (1908), *Csuvas szójegyzék. Tschuwassisches Wörterverzeichnis*. Budapest.
- Pavet de Courteille, M. (1970), *Dictionnaire turk-oriental*. Paris.
- Pekarskij, É. K. (1907–1930), *Slovar' jakutskogo jazyka I–III*. St. Peterburg – Leningrad.
- Pelliot, Paul (1925), Les mots à h initiale aujourd'hui amauïe, dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles. *Journal Asiatique*. 98–100.
- Poppe, Nicholas (1933), Über einen Vokalwechsel im Mongolischen. *Ungarische Jahrbücher* XIII. 1/2: 112–122.
- Poppe, Nicholas N. (1938–1939), *Mongoľ'skij slovar' mukaddimat al-adab*. I–II. Moskva – Leningrad.
- Poppe, Nicholas (1955), *Introduction to Mongolian Comparative Studies*. Helsinki.
- Poppe, Nicholas (1960), *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*. I: Vergleichende Lautlehre. Wiesbaden.
- Poppe, Nicholas (1964²), *Grammar of Written Mongolian*. Wiesbaden.
- Poppe, Nicholas (1974), *Remarks on Comparative Study of the Vocabulary of the Altaic Languages*. *Ural-Altaische Jahrbücher* 46: 120–134.
- Poppe, Nicholas (1975), *Altaic Linguistics – An Overview*. *Sciences of Language*. 6: 130–186.
- Poppe, Nicholas – Krueger, J. R. (1957), *Monuments in ḥ P' ags-pa script*. Wiesbaden.
- Pritsak, Omeljan (1954), *Mongolisch yisün 'neun' und yiren 'neunzig'*. *UJb* 26: 243–245.
- Radloff, Wilhelm (1893–1911), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I–IV*. St. Petersburg.
- Ramstedt, Gustav J. (1912), *Zur Geschichte des labialen Spiranten im Mongolischen*. *Festschrift Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebenzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912 dargebracht von Freunden und Schülern*. Leipzig. 182–187.
- Ramstedt, Gustav J. (1913), *Egy állítólágos török-mongol nyelvtörvény*. *NyK* 42: 69–74.
- Ramstedt, Gustav J. (1935), *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki.
- Ramstedt, Gustav J. (1952), *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*. II. Formenlehre. Helsinki.
- Raquette, Gustav (1927), *English–Turki Dictionary Based on the Dialects of Kashgar and Yarkand*. Lund.
- Rassadin, Valentin I. (1971), *Fonetika i leksika tofalarskogo jazyka*. Ulan-Udë.
- Rassadin, Valentin I. (1995), *Tofalarsko–russkij slovar', Russko–tofalarskij slovar'*. Irkutsk.
- Räsänen, Martti (1949), *Materialen zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Helsinki.
- Räsänen, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Helsinki.

- Rkbalk. = Sujunčev – Urusbiev 1965.
- RTED = New Redhouse Turkish-English Dictionary. Istanbul. 1995¹⁵.
- Ryumina-Sırkaşeva, L. T. – Kuçığaşeva, N. A. (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü*. Çevirenler: Ş. H. Akalın & C. Turgunbayev. Ankara.
- Sadvakasov, G. (1970), *Jazyk ujugurov ferganskoj doliny. Očerik fonetiki, teksty i slovar'*. Alma-Ata.
- Sauvageot, A. (1929), *Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques*. Budapest.
- Sevortjan, Ėrvand V. (1974), *Ėtimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov*. I. Moskva.
- Shaw, Robert B. (1880), *A Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkistan (Kāshghar and Yarkand)*. Part II. Vocabulary. Turki-English. Calcutta.
- Sinor, Denis (1952), *On Some Uralic-Altaic Plural Suffixes*. Asia Major. Vol. II. Part 2: 203–230.
- Sinor, Denis (1963), *Observations on a New Comparative Altaic Phonology*. In: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 26: 133–144.
- sinoujg. = Ligeti 1966.
- Sirotkin, M. Ja. (1961), *Čuvaško–russkij slovar'*. Moskva.
- Slepcev, P. A. (1972), *Jakutsko–russkij slovar'*. Moskva.
- sorKo. = I. Verbickij 1884.
- Stachowski, Marek (1993), *Geschichte des jakutischen Vokalismus*. Kraków.
- sujg. = Malov 1957.
- sujgPot. = Ölmez 1988.
- sujgTen. = Tenišev 1976a.
- Sujunčev, H. I. – Urusbiev, I. H. (1965), *Russko–karačaevo–balkarskij slovar'*. Moskva.
- szal. = Tenišev 1976b.
- szalGre. = Drimba 1995.
- szalKak. = Kakuk 1962.
- Ščerbak, A. M. (1997), *Rannie tjurksko-mongol'skie jazykovye svjazi (VIII–XIV vv.)*. St. Peterburg.
- tat. = Golovkina 1966.
- tatBa. = Dmitrieva 1981.
- tatBál. = *Wolgatatarische Dialektstudien. Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Bálint 1875–1876*. Közzéteszi: Berta Árpád. Oriental Studies 7. Budapest.
- tatBulg. = Csáki 1955.
- tatDS = *Dialektologičeskij slovar' tatarskogo jazyka*. Kazań. 1993.
- tatMi. = Kakuk 1996.
- tatSzi. = Tumaševa, D. G. (1992), *Slovar' dialektov sibirskih tatar*. Kazań.
- Tavkul, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkcesi Sözlüğü*. Ankara.
- Tekin, Şinasi (1998), *Tapu Kelimesi Üzerine Düşünceler*. In: Laut, J. P. – Ölmez, M. (eds), *Bahşı Ögdisi. Klaus Röhrborn Armağanı*. Freiburg – İstanbul. 401–404.
- Tekin, Tekin (1969), *Zetacism and Sigmaticism in Proto-Turkic*. AOH 22: 51–80.
- Tekin, Tekin (1976), *On the Origin of Primary Long Vowels in Turkic*. UAJb 48: 231–236.

- Tekin, Tekin (1994), Notes on Old Turkic Word Formation. *Central Asiatic Journal* 38/2: 244–281.
- Tekin, Tekin (1995), Relics of Altaic Stem-Final Vowels in Turkic. In: Kellner-Heinkele, B. – Stachowski, M. (eds), *Laut- und Wortgeschichte der Türkssprachen*. Wiesbaden. 73–87.
- Tekin, Tekin (1997), *Türkoloji Eleştirileri*. Ankara.
- Tenišev, Ė. R. (1968), *Tuvinsko–russkij slovar’*. Moskva.
- Tenišev, Ė. R. (1976a), *Stroj saryg-ujgurskogo jazyka*. Moskva.
- Tenišev, Ė. R. (1976b), *Stroj salarskogo jazyka*. Moskva.
- Tezcan, Semih (1974), *Das uigurische Insadi-Sūtra*. *Berliner Turfantexte* III. Berlin.
- Tezcan, Semih – Zieme, Peter (1994), *Alttürkische Reimsprüche*. Ein neuer Text. *Journal of Turkology*: 259–271.
- tkm. = Baskakov – Karryev – Hamzaev 1968.
- tof. = Rassadin 1995.
- tofCast. = Castrén 1857.
- tofRass. = Rassadin 1971.
- TT VIII = von Gabain, Annemarie (1954), *Türkische Turfan-Texte VIII*. Texte in Brāhmī-Schrift, ADAW 1952, No. 7, Berlin.
- ttōDS = Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I–XII, 2. Baskı. Ankara. 1993.
- ttōKüt. = Gülensoy, Tuncer (1988), *Kütahya ve Yöresi Ağızları* (İnceleme, metinler, sözlük). Ankara.
- ttōSDD = Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi I–IV. İstanbul. 1939–1952.
- tuv. = Tenišev 1968.
- ujg. = Nadžip 1968.
- ujgFe. = Sadvakasov 1970.
- ujgHszin. = Malov 1961.
- ujgJar. = Jarring 1964.
- ujgLeC. = von Le Coq 1911.
- ujgLo. = Malov 1956.
- ujgMal. = Malov 1954.
- ujgRaq. = Raquette 1927.
- ujgShaw. = Shaw 1880.
- Uraksin, Z. G. (1966), *Baškirsko–russkij slovar’*². Moskva.
- üjüm. = Kara 1963.
- Vámbéry Á. (1877), A török – tatár nyelvek etimológiai szótára. *NyK* 13: 249–483.
- Verbickij, V. (1884), *Slovar’ altajskago i aladagskago narečij tjurkskago jazyka*. Kazaň.
- VEWT = Räsänen 1969.
- VocIst. = Ligeti 1962.
- von Gabain, Annemarie (1950), *Alttürkische Grammatik*. Leipzig.
- von Le Coq, A. (1911), *Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan mit einer dort aufgenommenen Wörterliste*. Leipzig – Berlin.
- YTS = Yeni Tarama Sözlüğü. Ankara. 1983.
- Zieme, Peter (1984), *Zur Verwendung der Brāhmī-Schrift bei den Uiguren*. *Altorientalische Forschungen* 11/2: 331–346.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY

Etimológia a nagy szótári vállalkozások után*

(Különös tekintettel a finn jövevényszó kutatásokra)

Der Aufsatz ist eine evaluierende Bilanz über die etymologischen Forschungen. Nach den vergleichenden Wörterbüchern aus der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (MUSz, VglWb) entstanden viele etymologische Wörterbücher im 20. Jahrhundert (FUV, MszFE, TESz, UEW, SKES, EWUng, SSA, KESK), welche die etymologischen Forschungen wesentlich vorangetrieben haben. In der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts ist die Erforschung der Lehnwörter und der sogenannten inneren (endogenen) Etymologien – besonders in Finnland – aufgeblüht. – Im vorliegenden Aufsatz werden folgende Probleme einer kritischen Untersuchung unterworfen: 1) Kari Liukkonens Werk über die baltischen Lehnwörter im Finnischen; 2) die methodologisch, lautlich und/oder semantisch fraglichen bzw. geradeaus falschen germanischen, indogermanischen, arischen und vorgermanischen Etymologien von Jorma Koivulehto; 3) Eino Koponen verwendet in seiner Monographie die Methode der Wurzelherleitung. Diese Methode verwäscht häufig die Grenzen zwischen den sogenannten neutralen Wörtern (den etymologisierbaren uralten Wörtern, Lehnwörtern) und den eigentlichen onomatopöetisch – deskriptiven Wörtern. Sie erweist sich jedoch mit dem nötigen Maß und der nötigen Umsicht als ein gut anwendbares Arbeitsmittel bei der umfassenden Untersuchung der Suffixe (Formantien) und suffixähnlichen Wurzelweiterungen auf dem Gebiet der Erforschung der onomatopöetisch-deskriptiven Wörter.

1.1. Az uráli-finnugor nyelvtudománynak kezdettől fogva vitathatatlanul az etimológiai kutatások képezték az alapját. Ez érthető is, hiszen a biztos és valószínű etimológiákon alapulnak a hangtan, az alaktan, a jelentés- és nem utolsósorban az őstörténet eredményei. A 19. század második felében megjelent összehasonlító szótárak (MUSz 1873–1881, VglWb 1874, 1876, 1888) az elkövetkező évtizedekben fellendítették az etimológiai vizsgálatokat, és mindennek folyományaként az etimologizálás módszerei is tovább finomultak. Hála kiváló elődeink tevékenységének (Halász I., Munkácsi B., Gombocz Z., Fokos D., Y. Wichmann, H. Paasonen, J. Kalima, Y. H. Toivonen stb.) egyre alaposab-

*A „Finnougrier und Indogermanen” című szimpozionon (Groningen 2001. november 22–24) németül elhangzott előadás. Megjelenés alatt, in: *Studia Fenno-Ugrica Groningana* 2.

ban megismerhettük nyelvcsaládunk eredeti szókincsét és természetesen jövevényszórétegeit is (az utóbbiról tanúskodik a nagyszámú jövevényszó-monográfia). A 20. század első felében Gombocz Zoltán és Melich János szerkesztésében indult egy hatalmas etimológiai vállalkozás (EtSz 1914–1944), amely, sajnos, torzóban maradt (az utolsó címszava: geburnus). A megjelent füzetek arról tanúskodnak, hogy ideális, nyelvtörténeti, nyelvjárási és etimológiai ismereteket összegző szótár lett volna, ha elkészülhetett volna.

A 20. század második felének elején már elérkezett az idő az újabb etimológiai összefoglalások megalkotására; valóban egymás után születtek meg a MUSz és a VglWb utáni korszakot lezáró és a további kutatásokat előrelendítő etimológiai szótárak: FUV (1955, 2. kiadás 1977), Magyarországon: MszFE (1967, 1971, 1978), TESz (1967, 1970, 1976), UEW (1988, 1991), EWUng (1993, 1994); Finnországban: SKES (1955–1978), SamWschatz (1977), SSA (1992, 1995, 2000). Idetartozik a Szovjetunióban megjelent KESK is (1970, 2. kiadás 1999). A Berlinben megjelent osztják nyelvjárási és nyelvtörténeti szótár (DEWOS 1966–1988) fontos etimológiai utalásokat tartalmaz. – Ezen szótárak készítése közben az etimológiai részletkutatások tovább folytak. Magyarországon elsősorban az eredeti szókincs vizsgálata terén ért el eredményeket Bereczki Gábor, Honti László és Rédei Károly. A jövevényszó-monográfiák közül a következőket említem meg: Csúcs (tatár → votják 1990), Farkas (görög közvetítésű latin → magyar 1982), Kálmán (orosz → vogul 1961), Kniezsa (szláv → magyar 1955), Korenchy (iráni → obiugor 1972), Ligeti (török → magyar 1986), Mollay (német → magyar 1982), Rédei (zürjén → vogul 1970). Finnországban a 20. század második felében kiemelkedő volt E. Itkonen, A. J. Joki, J. Koivulehto és M. Liimola etimológiai munkássága.

1.2. Mekkora lehet az etimológiákon alapuló uráli-finnugor szókészlet? Az UEW anyagán végzett statisztikai vizsgálatok a következő képet mutatják: a biztosan PU szavak száma 284, a bizonytalanoké 148 (összesen: 432). A biztosan FU szavak száma 419, a bizonytalanoké 207 (összesen: 628). Összesítve: biztos PU–FU = 703 szó, bizonytalan PU–FU = 357 szó, összesen: 1060 egység (l. UEW III: 274–275). Ettől Décsy (1990: 85, 97–110) számításai (472 uráli szó) csupán kis mértékben térnek el. Honti (1993: 243) statisztikai vizsgálatai a következő képet mutatják: a biztos PU szavak száma 288, a bizonytalanoké 142 (összesen 430). A biztos FU szavak száma 422, a bizonytalanoké 204 (összesen 626). Összeadva: az UEW 710 biztos PU–FU szót, 346 bizonytalan PU–FU szót, összesen 1056 egységet tartalmaz. Nem végeztem el a statisztikai vizsgálatokat, de becslésem szerint kisebb-nagyobb eltérésekkel hasonló képet nyújtanak a többi sztenderd etimológiai szótárak is: FUV (az uráli szavak száma 350 körül van), SKES, SSA. Az UEW anyagától nagyságrendben lényegesen eltér Juha Janhunen korpusza: mindössze 140 uráli szótóval operál (1981: 219–274). Pekka

Sammallahti anyaga (1988: 536–541) ennél is kisebb, körülbelül 120 szót tartalmaz. Korábbi szólistájába Sammallahti (1979: 26–39) még 214 szót vett fel. Egyetérthetünk Décsyvel (2001: 179–180) abban, hogy a finn kollégáknak közölniük kellene a tudományos közvéleménnyel, hogy mely kritériumok alapján csökkentették korpuszukat – mindkettő a FUV-on alapul – ilyen radikálisan. Janhunen (1981: 272) úgy nyilatkozik erről, hogy a hangtani szabályosság kritériumai voltak a mérvadók. Nem tudom, mennyiben voltak tekintettel a szavak elterjedtségének a kritériumára, mivel mind a két szólista éppen ebben a vonatkozásban nem makulátlan. Több olyan biztosnak tartott etimológiát közölnek, amelynek csak finn–lapp–szamojéd megfelelői vannak. Az ilyen típusú etimológiák az UEW-ban a távoli nyelvrokonság miatt a bizonytalanok közé vannak sorolva. Ha egyéb bizonytalansági tényező is felmerült (hangtan, alaktan, jelentés-tan), akkor ezek el lettek háritva. A két szólista már csak ezért sem ad reális képet az uráli szókészlet nagyságáról. Lássunk néhányat a kifogásolt etimológiák közül.

Finn *sorka* 'Ackerstreifen, Waldparzelle; grober Wollstoff, Loden' | lapp N *suor'ge* 'Ast, Zweig' || szam. jur. *tārka* 'Gabelung (z.B. am Baum, des Weges)' stb. < PU (Janh.) *sārka (Sammallahti 1979: 35, 1988: 540; Janhunen 1981: 221; SSA). Az egyeztetés jelentéstani okokból is bizonytalan.

Finn *sata-* 'regnen, schneien' | ?lapp E *čuocce-* 'geraten, treffen' vagy lapp L *tjātē-* 'langsam' 'regnen, schneien' || szam. jur. *sāro* 'Regen' stb. < PU (Janh.) **sādā-* (Janhunen 1981: 221; Sammallahti 1988: 540; SSA).

Finn. *vasen* 'linke(r/s)' || szam. jur. *wādīsei* ua. stb. < PU *vasa (FUV ?; Janhunen: 1981: 221; UEW 559 ?; Sammallahti 1988: 541; SSA).

Finn. *muka* (Adv., Postp.): *sitā mukaa* 'je nachdem wie', *mukaan* 'zusammen mit einem' || szam. jur. *maḡā* 'Rücken' stb. < PU (Janh.) *mukā (Janhunen 1981: 223; Sammallahti 1979: 32, 1988: 538; SSA?). A finn szó 'Rücken' jelentése nem bizonyítható, ezért ez az egyeztetés mindenképp a tévesek közé sorolandó.

Finn. *päivä* 'Tag, Sonne' | lapp N *bæi've* 'day, sun' || ??zürj., ??osztj. || szam. tvg. *faebeme'am* 'ich wärme mich/erwärme mich' stb. < PU *pājwä (Sammallahti 1979: 34, 1988: 540; Janhunen 1981: 224; UEW 360?; SSA).

Finn *korva* 'Ohr' || szam. jur. O *ḡa*, P *kā* 'Ohr, Henkel' < összam. *kāw < PU (Janh.) *kāwi (Janhunen 1981: 253; Sammallahti 1988: 538). – Ez az egyeztetés csak abban az esetben érvényes, ha a finn szó egy *kowe (Janh. *kāwi) tő *ra* képzős származéka, továbbá ha a finnben *kovra > *korva* hangátvetés történt.

Finn. *ylä* 'höher, ober, Hoch-, ober-', *yli* 'über, über-' stb. < PU *wilä* (*wülä*) (Janhunen 1981: 256; Sammallahti 1988: 536; UEW 573–574 ?szám.) Janhunen PU *üli alakot rekonstruál. Ez azonban téves, mivel a mordvin, cseremisz és különösen a permi megfelelők (zürj.-votj. *vil*) szókezdő *w-re utalnak. A szamojéd szavak (jur. *ñi?* 'auf, darauf (wohin?)', szelk. *i-*, *e-*: *innä*, *enné* 'nach oben') idetartozása, s így a szócsalád PU eredete kérdéses.

A Janhunen- és Sammallahti-féle uráli szólisták az UEW és bizonyos mértékig az SSA előtti etimológiai kutatást tükrözik. Éppen ezért érdemes volna ezeket a – valamilyen okból szűkre szabott – korpuszokat az etimológiák megbízhatósága és az elérhető (megvalósítható?) relatív teljesség szempontjából tüzetesebben megvizsgálni.

Juha Janhunen és Pekka Sammallahti uráli rekonstrukciói hangtani vonatkozásban lényegesen különböznek az UEW-étől. Ez abból adódik, hogy a Janhunen és Sammallahti által rekonstruált uráli magánhangzó-rendszer gyökeresen eltér az Erkki Itkonen nevével fémjelzett és elsősorban magyar kutatók által (Bereczki, Décsy, Honti, Rédei) továbbfejlesztett vokalizmuselmélettől. Igaz, hogy ez utóbbi magánhangzórendszer a FP alapnyelvre rekonstruálható rendszerrel mutat nagyfokú egyezést. Ezzel szemben Janhunen és Sammallahti első szótagi uráli vokalizmusa erősen az összamojéd viszonyokat tükrözi. Ha meggondoljuk, hogy a szamojédban a finnugor nyelvektől (főleg a FP ágtól) eltérően mélyreható innovációk történtek a hangtan és az alaktan területén (vö. Salminen 1997: 224), akkor valószínűbbnek tartható, hogy nem a szamojéd ág, hanem a finnugor (esetleg a finn-permi) őrzi a vokalizmus tekintetében az archaikusabb állapotot. Mindez azonban a jövő kutatási feladata (vö. Honti 2001: 120).

2. Azt gondolhatnánk, hogy az etimológiai szótárak megjelenése után az etimológiai kutatásokban pangás állt be, esetleg ezek a vizsgálódások teljesen megszűntek. Ám erről szó sincs! Az eredeti szókincs területén új eredmények (az egész nyelvcsaládra vagy annak több ágára, nyelvére kiterjedő etimológiák) – legalábbis a konvencionális módszerekkel – nem várhatók. Persze bizonyos korrekciók előfordul(hat)nak (új nyelvi megfelelőkkel való kiegészítés, egyes tévesnek bizonyuló adatok törlése). Ezzel szemben az utóbbi időben fellendült – különösen Finnországban – a jövevényszavak és az ún. belső keletkezésű etimológiák kutatása. A finn nyelv germán, balti jövevényszavainak, továbbá az uráli (finnugor) szókincs indogermán, árja, előgermán átvételeinek feltárása terén kiváltképpen Jorma Koivulehto ért el kimagasló eredményeket. Osmo Nikkilä Mauno Koskit (vö. még Rytönen, Kalima) követve sajátos módszert dolgozott ki bizonyos finn szócsoportok közötti etimológiai összefüggések feltárására: képzőcsere (a képzők váltakozása), szavak, különösen szóvégek újra strukturálása (l. Koivulehto 2001a: 64 kk). Eino Koponen a finn deskriptív szavak törvényszerűségeit próbálja feltárni; módszere és eredményei némelykor

vitatottak (l. alább). Kari Liukkonen a finn nyelv balti jövevényszavairól jelentetett meg egy, sajnos, félresikerült monográfiát (l. alább). Mivel a finn kollégák munkái sok ponton érintkeznek az uráli/finnugor szókinsz problémáival, ezért a következőkben elsősorban csak ezekkel foglalkozom.

3. Kari Liukkonen „Baltisches im Finnischen” (MSFOu 235.) című munkájának az a célkitűzése, hogy minél több balti jövevényszót mutasson ki a finnben. A szerző könyvében 100 finn szó eredetét tárgyalja, jöllehet megjegyezi, hogy a baltiból való átvételek száma a finnben 550 körül van. Liukkonen baltoológus, így várható volna, hogy megbízható etimológiákat nyújt. Ha azonban elmélyedünk a könyv tanulmányozásában, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy ez a szám túlzottan magas és irreális. Az egész könyvben csak kevés olyan szó van, amelyik mind hangtani, mind jelentéstani szempontból elfogadható (pl. *angervo* 'Mädesüß, Spierstrauch', *haastaa* 'sprechen, erzählen', *hellä* 'empfindlich, zärtlich, mild', *lojo* 'langer Reiseschlitten') (vö. Rédei 2000: 228; Koivulehto 2001a: 58). Nem vagyok kompetens abban, hogy Liukkonen etimológiáinak balti vonatkozásairól nyilatkozzam, ezeket csak az etimológiai módszer felől közelíthetem meg. Melyek tehát Liukkonen etimologizálásának a gyengéi?

1) A szerző a finn szavakat olyan, hangtanilag komplikált, olykor többszörösen lépcsőzetes rekonstrukciókból próbálja levezetni, amelyeket a finn és a balti hipotetikus alakok nem támogatnak (pl. *hevonen*, *ihme*).

2) Liukkonennak szinte valamennyi etimológiáját a szabad asszociáción alapuló szemantikai önkényesség jellemzi. Olyan hipotetikus jelentéseket posztulál, amelyek megbízható jelentéstani párhuzamok nélkül szerzőjüket bármilyen magyarázatra feljogosítják (pl. *hüntä* 'Schwanz', *häät* 'Hochzeit', *lentä* 'fliegen' ~ *lintu* 'Vogel', *perna* 'Milz').

3) Nem adatolt balti szavak (képzések) rekonstruálása (*hauki* 'Hecht', *koipi* '(Hinter)bein, Oberschenkel, Keule').

4) Nem lexikalizálódott balti participiumot tesz fel a finn szó eredetijéül (*ensi* 'erst, nächst', *lyhyt* 'kurz', *musta* 'schwarz').

Módszertani jellegű kifogásaimat folytathatnám; helyettük inkább hadd utaljak csupán a szakirodalomban megjelent lesújtó kritikákra: Rédei 2000: 226–229; Koivulehto 2001a: 53–59; Nikkilä 2001: 394–403. Ezért érthetetlen számomra Alvre pozitív kicsengésű ismertetése (2000: 223–226) és Kulonen óvatosan bíráló, de inkább megértő és elnéző hangvételű recenziója (2000: 246–252).

Hogy fenti állásfoglalásomat és kifogásaimat alátámasszam, az alábbiakban bemutatom Liukkonen néhány elretentő etimológiáját:

1. *ensi* (< *enti) 'erst, vorderst, nächst': a balti *eiti* 'gehen, kommen' ige aktív praesens participiumának nőnemű alakja volna.

2. *hauki* 'Hecht' < balti **šau-*, vö. litv. *šauti* 'schießen, schnell laufen'. Liukkonen szerint az átdó forma *šau-kē 'schnell, (Hervor-)schießer' száрма-

zékszó lett volna. E magyarázat szerint a finnek nem a halnevet vették volna át, hanem egy nem adatolt s így nem bizonyítható, meglehetősen absztrakt jelentésű deverbális főnevet, amelyet aztán a 'csuka' megnevezésére kezdtek használni. Nos, a szókölcsönzés mechanizmusa nem így működik.

3. *hevonen* 'Pferd' < balti *ešvainis, pontosabban *ešvoinis/*ešvainis; litv. *ašvienis* 'Arbeitspferd', *ašviena* 'Stute'. Liukkonen szerint a késői ősfinn forma *ehvoineh/hehvoineh* (< korai ősfinn *šešvoineš lett volna. Ez az etimológia jelentésánál nem kifogásolható, de hangtani tekintetben szellemi akrobatamutatvány. A finn szóról l. legutóbb Rédei 1998–1999: 135–136.

4. *hantä* 'Schwanz' < balti *žengta* vagy *žengtā* 'etwas Hervorragendes, Hervorstechendes' (passzív participium praeteriti); vö. litv. *žėngti* 'schreiten, gehen, (hinzu)treten, (hinauf- bzw. herunter)steigen'. A szó Liukkonen szerint 'herausgestreckt, hervorgeschoben' jelentésű participiumként került volna át a korai ősfinnbe. Ismét ugyanaz a szemléletmód és bizonyítási eljárás: a finnek egy absztrakt jelentésű participiumot vettek volna át, hogy a már ősidők óta ismert fogalomnak ('farok; Schwanz') nevet adhassanak.

5. *hää*t (Plurale tantum) 'Hochzeit' (< korai ősfinn *šānā) < balti *žangā 'Schritt, Tritt' (vö. litv. *žėngti* 'schreiten, gehen'. A lakodalom alkalmával az ember belép a házasságba, ennél fogva az eredeti jelentés kb. '(ünnepi)lépés; (festlicher) Schritt', ill. 'egy lépés megtevése; Betätigung eines Schrittes' lett volna (így Liukkonen). Véleményünk szerint abszurdum ez a szabad asszociáción alapuló képzet- és gondolatársítás.

6. *ihme* 'Wunder' < balt.: *žin-m-is*, *žin-mē* > korai ősfinn *šimeš > *imeh*. Vö. litv. *žumė* 'Merkmal, Kennzeichen, Abzeichen, Spur', lett *zīme* 'das Zeichen, Mal, das Merkzeichen; die Spur; das Anzeichen, Merkmal'. A *šimeš-ből elhaszonulással *imeš keletkezett. „Im Wortinneren war -nm- im Frühurfinnischen phonotaktisch unmöglich, sodaß es durch -m- substituiert wurde” (60). Az etimológiában tehát két hangtani probléma van. Ezenkívül a finnben 'jel; Zeichen' → 'csodajel; Wunderzeichen' jelentésváltozás történt volna. Így erre a szómagyarázatra három bizonytalansági tényező jellemző.

7. *koipi* (*koipe*-) 'Hinterbein, Oberschenkel, Keule'. Liukkonen szerint olyan balti kölcsönzéssel van dolgunk, amelynek átadó nyelvi alakjai a mai balti nyelvekben nem mutathatók ki. A finn *koipi* két balti szó (litv. *kója* 'Fuß, Bein', litv. *sta'ibis* 'Unterschenkel') kontaminációja révén keletkezett, de mára már elveszett balti alakból származik. Úgy vélem, az ilyen jellegű szószármaztatásokhoz nem kell kommentár.

8. *lentä* 'fliegen' és *lintu* 'Vogel'. Liukkonen a véletlen hangalaki összecsendésből kiindulva, a két szó között etimológiai összefüggést vél felfedezni. Balti: litv. *listi*, *leñda*, *lindo* 'kriechen, sich verkriechen, eindringen, sich herandrängen, sich einmischen, hineingehen, Platz finden', lett *list*, *lienu*, *lidu*

'kriechen schleichen hineindringen, schmecken, gefallen', *lindā > litv. *lindā* 'kleine Meise'. Teljes képtelenség, hogy az ősfinnnek a 'repül; fliegen', és a 'madár; Vogel' szavak kifejezésére egy 'mászik, kúszik, bújik; kriechen, sich verkriechen' jelentésű szót kölcsönöztek volna a baltiból. A madarak nem sorolhatók a csúszómászók osztályába! A finn *lintu* szóról l. SKES, SSA, UEW.

9. *lyhyt* 'kurz' < balti *lūžusī 'abgebrochen', vö. *lūžtī*, - *žtu*, - *žau* 'brechen, entzweigehen'. Liukkonen szerint ez esetben is egy intranszitiv ige aktív participium praeteriti alakja került volna át az ősfinnbe. A 'letört, eltört; abgebrochen' és 'rövid; kurz' jelentések persze meglehetősen távol állnak egymástól.

10. *musta* 'schwarz'. Liukkonen szerint egy 'schlagen, hauen' ige semleges-nemű passzív participium praeteriti alakjából (*musta vagy *mušta) származik a finn szó (litv. *mušti* 'schlagen, hauen, prügeln'). Az eredeti jelentés 'etwas (blau/schwarz) Geschlagenes (z. B. und vermutlich eben gerade Auge)'. Ezt a szabad asszociációra épülő jelentésértelmezést semmivel sem tudja bizonyítani. Igaz, meg sem kísérli. Az etimológia hangtani problémáira vonatkozóan l. Nikkilä 2001: 401.

Kari Liukkonen Baltisches im Finnischen című könyve nem tekinthető a finn jövevényszó kutatás megbízható alkotásának. Ez azt jelenti, hogy a finn nyelv balti kölcsönzései vonatkozásában továbbra is Kalima Itämerensuomalaisten kielten baltilaiset lainasana (1936) című műve és az utána közzétett idevonatkozó folyóiratcikkek a legfőbb forrásaink.

4.1. Jorma Koivulehto tudományos pályája etimológiai kutatással indult. Disszertációját ('Jäten' in deutschen Mundarten. Wortgeographisch-etymologische Untersuchungen) 1971-ben védte meg, még abban az évben docens lett a Helsinki Egyetemen. 1973-ban segédprofesszorá (apulaisprofessori), 1983-ban pedig rendes egyetemi tanárrá nevezték ki a germanisztikai tanszékre. 1997 óta emeritus professzor. Eleinte a finn nyelv ősgermán (előgermán) és balti jövevényszavait kutatta, később érdeklődése kiterjedt a finnségi, finnugor (uráli) nyelvek indogermán/árja elemeinek a vizsgálatára is. Koivulehto előtt a germán jövevényszavak kutatói vagy olyan germanisták voltak, akik nem tudtak finnül, vagy olyan fennisták, akik nem rendelkeztek alaposabb germanisztikai iskolázottsággal. Jorma Koivulehto nem csupán a germán nyelvek szakavatott ismerője, hanem évek során alapos ismereteket szerzett a fennisztika és a finnugrisztika területén is. Hamarosan a fennista és a finnugrista nyelvészek világát bámulatba ejtette eredményeivel, és nemegyszer zavart keltett körükben meglepő és néha vitatható etimológiai ötleteivel. Finn és külföldi folyóiratokban mintegy 90 cikkben kb. 250 szóról nyújtott új etimológiát (ezeknek kb. felét a finn nyelv germán jövevényszavai teszik ki). Koivulehto etimológiai öt csoportba oszthatók: (1) a finnségi nyelveknek és a lappnak germán kapcsolatai; (2) a finnségi nyelveknek és a lappnak balti kapcsolatai; (3) a finnségi nyelveknek és a lappnak előgermán és előbalti kapcsolatai; (4) indogermán jövevényszavak a finnben és a rokon

nyelvekben; (5) az előbbiekkal összefüggésben árja és iráni jövevényszavak a finnben és a rokon nyelvekben (vö. Nikkilä 1999: XX–XXI).

Jorma Koivulehto tagadja az ősrakonságot a rekonstruált indogermán alapnyelv és a rekonstruált uráli alapnyelv között. A szóegyezések egyértelműen (indogermán → uráli/finnugor) átvételről tanúskodnak, a hangmegfelelések hanghelyettesítéseknek bizonyulnak (Koivulehto 2001a: 52–53).

Az utóbbi időben Koivulehto etimológiáit és etimológiai módszerét számos kritika érte: Helimskij 2000: 499–533; Janhunen 1999: 211–215, 2001a, 2001b: 33–34; Kulonen 1999: 240–244; Ritter 1993: 9–226, 2001: 224–226. A továbbiakban a megjelentetett kritikai állásfoglalások és saját etimológiai tapasztalataim alapján nyilatkozom Koivulehto szómagyarázatairól és módszeréről. Koivulehto etimológiáit *Verba mutuata* (MSFOu 237.) című gyűjteményes művéből és *Uralische Evidenz für die Laryngaltheorie* (1991) című monográfiájából idézem.

Abból indulhatunk ki, hogy az indouráli lexikai egyezések nem kölcsönösek. Az indogermán (árja, ősgermán) alapnyelvben – egy-két bizonytalan szóegyezéstől eltekintve – nem mutathatók ki uráli/finnugor jövevényszavak. A két nyelvcsalád futó áttekintése is jelentős eltéréseket árul el. Kvantitatív tények: az indogermán 10–17 nagyobb ágat és kb. 200 nyelvet, az uráli 6–7 ágat és kb. 20–25 nyelvet foglal magába. Következésképpen az indoeurópai összehasonlító anyag többszörösen nagyobb az urálinál. A nyelvek átlagosan 25–30 fonémát használnak. Ily módon a sokkalta nagyobb indogermán szókészlet figyelembevétele és bizonyos fonotaktikai korlátozások mellett (pl. az uráli oldalon szóeleji mássalhangzókapcsolatok kerülése, két magánhangzó nem vagy csak korlátozottan fordul elő egymás mellett) nagy a valószínűsége annak, hogy két vagy több nem rokon nyelvben nem csekély hasonló hangalakú és jelentésű szó fordulhat elő. Az indogermán–uráli/finnugor kapcsolatokat illetően különösen ingoványos talajra jut a kutatás a laringális teória alkalmazása révén. Ugyanis amilyen hasznos ez az elmélet az indogermánon belüli összehasonlító nyelvészet számára, olyan nehezen kezelhető eszköz a külső összehasonlítások számára (vö. Janhunen 1999: 213 kk.)

Jorma Koivulehto gyűjteményes könyve (*Verba mutuata*) bevezető fejezetében így vall etimológiai kutatómunkája indulásáról: „Zur Erforschung von Lehnkontakten hat mich ganz prinzipiell die Einsicht angeregt, daß neue Wörter einerseits nicht einfach »vom Himmel« fallen, andererseits aber eine große Anzahl ostsee-finnischer u. a. Wörter, die nach dem heutigen Sprachgefühl unmotiviert, also Grundwörter sind, bisher ohne jegliche Etymologie (Herkunftsangabe) waren” (Koivulehto 1999: 3). Koivulehto szerint az etimológia számára logikusan csak három lehetőség van: 1. származékszó a már meglévő rövidebb tövekből, 2. kölcsönzés, 3. hangtanilag motivált deskriptív, ill. onomatopoetikus szóteremtés („Urschöpfung”) (uo.). Az uráli/finnugor (FP, FV, Ug. stb.) korig visszavezethető

szókészlet vonatkozásában ez azt jelenti, hogy – Koivulehtot követve – eredet tekintetében ősi szavaink is ebbe a három kategóriába tartoznak. Hogy melyikbe, azt ma már (vagy ma még) nem tudjuk megállapítani. A fenti nyilatkozatból az világlik ki, hogy Koivulehto derűlátó, optimista etimológus, szerinte minden szó megfejthető. Ez a szemléletmód helyeselhető, hiszen feltétlenül elősegíti a tudományos vizsgálódást, ugyanakkor az eredmények mindenkor megbízhatóságára nézve némi hátránnyal is jár: az ilyen típusú tudós valamennyi szó eredetét kibogozhatónak gondolja. Ez a szemléletmód és kutatói eljárás óhatatlanul együtt jár olykor téves szóeredeztetésekkel. Közhelyszámba megy, de nagy igazságfedezete van a következő megállapításnak: minden nyelv szókincsének nem elhanyagolható hányada minden megfejtési kísérletnek ellenállva (talán örökre) ismeretlen marad.

4.2. Szóljunk röviden Koivulehto etimológiai módszeréről. Ismeretes, hogy a gyökelmélet az indogermán és a sémi nyelvészetben született, amely olyan nyelvi sajátosságokra világít rá, amelyek pl. az uráli nyelvekből hiányoznak. Koivulehto is a gyökelméletet alkalmazza etimológiai korpuszában. A jövevényszó gyanújába vett finn, finnugor (uráli) szavakat kikövetkeztetett előgermán, előbalti, indogermán, árja gyökökből vagy gyök + gyökbővítmény (szuffixum) kapcsolatából próbálja levezetni (Wurzel und Wurzelerweiterung). A gyök absztrakció: kérdés, hogy valaha létezett-e. Például a lat. *dominus*, *femina*, *civis* szavakból elvont *domin-*, *femin-*, *civ-* gyökök (tövek) csak nyelvtani entitások, valójában nem léteznek/nem léteztek. A gyök tehát nem felel meg az agglutináló uráli/finnugor nyelvek töveinek/tőszavainak, mely utóbbiak mindenkor ténylegesen létező szavak lehettek, illetőleg ma is azok. Egyébként is Koivulehto „előgermán” stb. jövevényszavai a hipotézis fokán állnak, a hozzájuk kapcsolódó kronológiai, areális és tipológiai kérdések egyelőre nincsenek megnyugtató módon tisztázva (vö. Janhunen 2001a).

Koivulehto felette bonyolult hangfejlődésekkel operál. A hanghelyettesítések területén némely esetben olyan nem igazolt, illetőleg nem igazolható fejlődési láncolatokat tesz fel, amelyek csak az általa feltett etimológiákban volnának meg (l. alább az egyes etimológiákkal kapcsolatban).

Koivulehto a jelentésmegfelelések területén nagy fontosságot tulajdonít a szemantikai párhuzamoknak. A szerző itt valóban szép eredményeket ért el, a jelentéstani magyarázatok széles ismeretekre és körütekintő kombinatív készségre vallanak. Ugyanakkor éppen a szemantikai vonatkozásokkal kapcsolatban merülhetnek fel komoly kifogások. Koivulehto etimológiáit az indogermán (előgermán stb.) és a finn (finnugor/uráli) szavak közötti szemantikai távolság teszi bizonytalanná. A jelentések nem vágnak egybe, ezért a szerző kénytelen szemantikai elmozdulásokat feltenni. Koivulehto szóegyeztetései többségére jellemző: előgermán (indogermán stb.) oldalon széles jelentéskör, finn (finnugor stb.) oldalon egy konkrét jelentés (vagy jelentéskör). Némelykor előfordul, hogy

az előgermán stb. széles jelentéskörnek csak egyetlen jelentése illik az átvevő nyelv szavának jelentéséhez. Ám gyakran ez a jelentésmegfelelés is csak jelentésváltozások feltevése útján lehetséges. Aligha valószínű, hogy széles jelentéskörű szót vettek volna át az ősfinnnek (finnugorok) valamely konkrét fogalom megnevezésére. Pl.: finn *juo-* 'trinken' < **juye-* (*juxi-*) ← *ǵu-ǵ^hew-/ǵuǵ^hu-*: óind *juho-/juhu-* 'gießen, bes. Opfertrank gießen' (Koivulehto 1991: 17); finn *souta-* 'rudern' < *suye (*suxi-*) U 'rudern' ← idg. **suH-é-*: óind *suváti* 'setzt in Bewegung, treibt an, erregt, belebt...' A 'rudern' jelentés 'das Boot mit Rudern in Bewegung setzen, vorwärtstreiben' jelentésre mehet vissza (Koivulehto 1999: 298); lapp *guoppá, -p'pág-* 'Schimmel' ← germ. **χwapja-*: gót *af-hwapjan* '(trans.) ersticken, auslöschen' (uo. 323).

Szavakat általában valamely korábban ismeretlen tárgy, dolog vagy fogalom megnevezésére szoktak kölcsönözni, jóllehet vannak ún. „fölösleges” átvételek is. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy az ún. „fölösleges” idegen szavak némelykor nem megnevezés, hanem az affektív (amelioratív vagy pejoratív) jelentésárnyalat miatt kerülnek át az átvevő nyelvbe. Idetartoznak bizonyos szleng-szavak, pl.: m. *fater* 'Vater', *muter* 'Mutter' (< német), *bekrepál* 'sterben' (olasz-német), *dikhál* 'schauen' (< cigány); finn *bamlaa* 'sprechen', *eldis* 'Feuer', *fisu* 'Fisch' (< svéd); svéd *kola* 'abfahren, abkratzen, sterben', *pojke* 'Junge' (< finn).

Koivulehto etimológiai között ilyen szavak vannak: 'szik', 'nő, növekszik', 'asszony, nő', 'fa', 'fő' stb. Rejtélyes, hogyan boldogultak az uráliak (a finnugorok), mielőtt ezeket a szavakat átvették. Miért váltak meg olyan szívesen saját eredeti szavaiktól? Második rejtély: a kölcsönzők majdnem minden esetben ügyeskedtek valamely képzett szót átvenni az indogermánból, amelynek a mai nyelvekben semmi nyoma sincs. Netán az (esetleg kétnyelvű) uráliak/finnugorok látták el az indogermán gyököket valamilyen átadó nyelvi képzőbővítménnyel? Harmadik rejtély: a kölcsönző fél a szokásos ablaut-alakok helyett hangtani és szóképzési tekintetben szokatlan, nyelvi adatokkal meg nem támogatott formát vett át. Ez a helyzet pl. a finn *kasvaa* 'wachsen' esetében. Vö. **kaswa-* 'wachsen, zunehmen' FW, ?FU. Koivulehto (1991: 32–33) átadó alakul idg. **h₂awks-e/o-* alakot posztulál (a finnben -ws- > -sw- hangátvetést kellene feltenni). Erre a rekonstruált formára hangtani okokból, vagyis a finn (mordvin, cseremisiz) és az indogermán szó egymáshoz közelítése végett van szükség. Valójában az indogermánban **h₂awg-* (< **h₂ewg-*)/**h₂wegs-* ablautvariánsokat (Schwebeablautvarianten) szokás rekonstruálni (vö. Ritter 1993: 87–88; Helimskij 2000: 529–530).¹ Negyedik rejtély: Jorma Koivulehto számos esetben számol az előger-

¹ *wene-še 'Boot, Kahn' FW > finn *vene, veneh, venhe* 'Boot, Kahn, Barke, Nachen'; észl *vene* 'Kahn, Boot' | lapp N *fânâs, vââs* ua. | mord. E *venč, vânc*, M *veheš*, (dem.) *veheškä* 'Kahn' (UEW 819). Koivulehto (1994: 232–233) e szócsaládot idg./elő-

mán/előbalti stb. szavak nyugatról keletre vándorlásával a volgai, permi, sőt az ugor nyelvekig. Ez a feltett nyugat → keleti migráció kronológiai és areális tekintetben – amint erről fentebb már szóltunk – felette hipotetikus. A jövevényszavak nyugatról kelet felé vándorlásának akkor volna némi valószínűsége, ha ilyen szókölsönzés a volgai, permi és ugor nyelvek között is kimutatható volna. Tehát mordvin ⇔ permi, cser. ⇔ permi, permi ⇔ ugor. Ilyenekről azonban nem tudunk. Vannak a zürjénben vepsze/karjalai jövevényszavak (Kr. u. 11–12. század után) és a cseremiszből permi/ösvotják/votják átvételek (Kr. utáni 8–10. században és utána), kisebb számban votják → cseremiszi irányú kölsönzés is előfordul. Az obi-ugor nyelvek zürjén jövevényszavai a 11–12. század utáni időből vagy későbből valók. Régebbi kapcsolatok a felsorolt finnugor nyelvek és nyelvek között aligha lehettek.

Jorma Koivulehto kétségtelenül kimagasló eredményeket ért el a finn, továbbá az uráli nyelvek indogermán jövevényszavai kikutatása terén. Az eljövendő etimológiai munkálkodás feladata lesz ezen egyeztetések felülvizsgálata és a tévesnek bizonyuló etimológiai javaslatok kirotálása. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy Koivulehto néhány valószínűtlen egyeztetése alternatív javaslatként bekerült az SSA-ba: pl. *katsoa* 'ansehn, betrachten', *kypsä* 'reif, gar', *salko* '(dünne, lange) Stange', *soutaa* 'rudern', *susi* 'Wolf', *tuuli* 'Wind'. Koivulehto etimologizálásával kapcsolatban így ír Ritter (2001: 226): „Sollte einmal jemand die Möglichkeiten haben, sich ebenso intensiv wie Koivulehto mit den in Rede stehenden uralischen Wörtern zu befassen, wird die »Evidenz« von 1991 beträchtlich schrumpfen.” Nem világos, hogy milyen zsugorító hatásra gondolt Ritter. Az aligha valószínű, hogy a Koivulehto által tárgyalt uráli szavak újbóli megvizsgálása révén az ősi szókinszbe tartozó elemek száma jelentősen megnövekedne. Inkább a „belső” keletkezésű etimológiák: deskriptív és onomatopoetikus szavak, valamint az újrastrukturálódással (vö. Mauno Koski, Osmo Nikkilä) létrejött szavak vizsgálata folytán várhatók újabb eredmények.

árja/korai ősarja átvételnek tartja: **wen-(e/o-)* óind *ván* 'Baum, Holz'. – Helmskij (2000: 500) e hipotetikus szókölsönzéshez tréfás történetet kerekített: Egy előfinn–mordvin ellátogat egy előindogermán faluba. Arra a kérdésre, hogy mi járásban van, azt válaszolja, hogy egy szóra volna szüksége a 'csónak' megnevezésére; van ugyan néhány saját szavuk is erre a fogalomra, de mostanában divatos a dolgoknak indogermán nevet adni. A vendéglátók egyetlen 'csónak' jelentésű szót sem adnak neki. Hosszas koldulás után az előfinn–mordvin látogató a már eltűnőben levő **wen-(e/o-)* 'fa; Baum, Holz' szót kapja meg, de ezt is csak azzal a feltétellel, ha álcázás céljából egy szokatlan, nem-indogermán képzőt (pl. -š-t) függesztenek hozzá. A szót csak a szanszkrit *vāna-* és az avesztai *vāna-* alak őrzi (az *e* vokális nélkül), így senki sem fogja észrevenni, hogy hiányzik. A szót a képzővel azért kell álcázni, nehogy bizonyos irigy indogermán emberek felismerjék és visszavegyék tőle. Végül Helmskij hozzáfűzi, hogy Koivulehto etimológiai javaslata nem sokkal realistább a tréfásan ironikus történetnél.

4.3. Az alábbiakban – bizonyos válogatással – Koivulehtonak néhány, véleményem szerint problematikus, illetőleg elfogadhatatlan etimológiáját tárgyalom röviden.

1. Lapp N *čuonja* (*čuonje* is), *-dnjag-* 'Gans' < korai ősfinn **šańak*, ill. *čańak* (vagy er. *šańat*?).

< idg. **ġhan-*, **ġhan-ad/ġhan-ud* > germ. **ganat-/ganut-* > ófném. *ganaʒʒo*, *ganizo*, *ganezo*, *ganʒo* 'anser; Gänserich' (Koivulehto 1999: 235–236).

Az *-ak* (*-ag-*) lapp képző (Stammerweiterung), amely esetleg az idg./előgerm. *-ad*-et helyettesíti. Lehetséges, hogy a *k* *t*-ből keletkezett. A szóbelseji *n* a szókezdő *s* vagy *č* hatására palatizálódott (Koivulehto 1999: 235–236). – Bizonytalan egyeztetés: 1) a szóbelseji *n* szabálytalan. 2) a lapp szó saját nyelvi képzőt kapott (esetleg képzőhelyettesítés), 3) a szó csak a lappban van meg; aligha lehetséges, hogy a 'Gänserich' fogalomra nem lett volna szó a lappban.

A 294. lapon idevonja még a zürj. *žoʒeg* 'Gans' szót is. Nyilván elkerülte Koivulehto figyelmét, hogy a zürjén szónak votják megfelelője is van: *žaʒeg*, *žaʒeg* ua. Ezt a szót az *s*-szel bővült idg. **ġhan-s-* alakból eredezteti. Az *-eg* permi képző. A tövbővülés (*-s-*) és a permi képző zöld utat ad ennek az etimológiai ötletnek Koivulehto számára. És a súlyos hangtani nehézségről még nem is szóltam: hogy az indogermán és a permi szót egymáshoz közelítse, kénytelen szóbelseji *s* > *ž* asszimilációt feltenni. Az ősspermi alapalak **žoʒeg* lehetett (l. KESK). Az **ǝ* vagy előpermi **e*, vagy **a* **o* magánhangzóra vezethető vissza. Ezek után úgy vélem, senkiben sem merülhet fel kétely ezen etimológia elvetésével kapcsolatban.

2. Lapp N *guoppâ*, *-ppâg-* 'Schimmel'; < késői őslapp **kōppe-*; déli ész *kope* (Gen. *koppe*) 'Muffigkeit, Schimmel'.

< germ. **χwapja-* > gót *af-hwapjan* '(trans.) ersticken, auslöschen' (Koivulehto 1999: 323).

A 'penész; Schimmel' és az 'elfojt, kiolt; ersticken, auslöschen' jelentések meglehetősen távol esnek egymástól.

3. Finn *ihminen* (Gen. *ihmisen*), régebbi alakok: *inhiminen*, *inheminen* 'Mensch' | mord. E *inže*, M *inži* 'Gast' < **inše* FV (UEW 627)

< idg./előgerm./előárja **ġnh₁*, ill. **ġnh₁-e/o*: óind *jā-h* 'Abkömmling, Nachkommenschaft, Geschöpf, Wesen' (Koivulehto 1991: 79–82).

Koivulehto (i.m. 80) szerint a FV szó jelentése 'Geschlecht, Familie, Nachkommenschaft; Mann' lehetett. Az indogermán gyök ige: 'zeugen, gebären'. Ez a szóegyeztetés első nehézsége. Az idg. **ġn*-nek a FV alapnyelvben **in-* volna a folytatója. A FV **inše* rekonstruktum *še* eleméről ezt írja Koivulehto: „Der Ausgang *-eš* ist typisch in baltischen und germanischen Lehnwörtern” (i. m. 81). A másik nehézség tehát a *še* szegmentum, amely a jelen etimológia értelmében deverbális főnévképző volna. Erre azért van szükség, hogy a FV **inše in-* része

levezethető lehessen az idg. **gŋ* gyökből. Persze nem tudjuk, hogy átadó vagy átvevő nyelvi képzőbővítményről van-e szó. A hangtani-alaktani nehézségeket még tetézi a szemantikai képtelenség: az indogermán stb. eredeztetés alapján az **inše* szóban 'Abkömmling, Nachkommenschaft' → 'Mensch, Mann' jelentésváltozással kellene számolni. Végkövetkeztetésünk: a FV **inše* bizonyára jövevényszó, de a javasolt indogermán gyökkel sem hangtanilag-alaktanilag, sem jelentéstanilag nem tarthat össze.

4. Finn *juo* 'trinken' stb. < **jrye-* 'trinken' FU (UEW 103).

< előárja **gū-g^hew-/gū-g^hu-* > óind *juho-/juhu-* 'gießen, bes. Opfertrank gießen' (Koivulehto 1991: 17–18).

A különböző nyelvekből idézett kollokvialis, tréfás stílusértékű párhuzamok ellenére ('gießen' → 'in sich gießen' → 'trinken', Koivulehto: i. h.) éppen a szemantikai távolság miatt ez az etimológia nem fogadható el. Aligha hihető, hogy a finnugoroknak ne lett volna az 'iszik' fogalomra szavuk (= **jrye-*). Ha pedig igen, miért kölcsönöztek volna egy előárja szót? Kérdés: szabad-e a tréfás hangulatkeltést, mint szemantikai magyarázó elvet biztos tényként ősi időkbe visszavetíteniünk?

5. Finn *katso-* 'sehen, ansehen, schauen...' | lapp N *gaæččá, -æčč-* 'look, look at; look after, tend, herd' | zürj. *kažal-* 'bemerken, beobachten' < **kače-* FU (UEW 640).

< (északnyugati) germ. **gātja-* (= ősgerm. **gētja-* > óészaki *gæta* 'aufpassen, achtgeben auf, bewachen, (Vieh) hüten', svéd (dial.) *gäta* 'aufpassen, achtgeben auf (ein Kind usw.), Vieh hüten' (Koivulehto 1999: 258–260).

Koivulehtonál csak a finn és a lapp szó szerepel, a zürjén szó idetartozását Erkki Itkonen szóbeli közlésére hivatkozva (i. h. 260) nem fogadja el. – Az északnyugati germ. **ē* > *ā* változás viszonylag kései átvételre utal, ugyanakkor a germ. *ā* és a korai ősfinn *-éc-* együttlétezése nem lehetett hosszú (?Kr. e. 200 – Kr. u. 500).

Véleményem szerint a finn–lapp–zürijén egyeztetés kifogástalan. A FP **a* > lapp *ae*, továbbá a FP **a* > korai ősspermi **ä* > zürj. *a* a szóbelseji *ž* < *č* palatalizáló hatásával magyarázható (UEW 640). A FP **a*-hoz az ősgerm. **ē* nem illik. (A késői északnyugati germ. *ā* kronológiai okokból a FP etimológia esetében nem jöhet szóba.)

6. Finn. *kesy*, (dial.) *kesu* '(von Tieren) zahm, fromm; (von Menschen) fügsam, gutmütig, freundlich, vertraulich, zudringlich' | zürj. *goz* (*gozj-*) 'Paar' | votj. *kuz* ua. (Koivulehto egyeztetése, l. 1991: 40–44). – Az UEW (645) a permi szavakat ?-lel a következő szavakkal veti egybe: finn *kansa* 'Volk, Nation, Leute'; észt *kaasa* 'Genosse, Gefährte, Gatte, Gattin' | lapp N *gažže, -žž-* 'household (often in opposition to a single individual)'.

FP **kese* 'gut, tüchtig, passend (Freund, Gatte)' < idg. **h₁esu-*, ill. **h₁su-*: óind *sú, su-* 'gut, wohl', lat. *erus* 'Herr', *era* (ólat. *esa*) 'Herrin'.

A jövevénytörzsek esetében ritkán tapasztalható szemantikai távolság az etimológia helyessége ellen szól. Az idézett jelentéstani párhuzamok (ném. *gut* ~ *gütlich* 'passend' ~ *Gatte, Gattin*) sem teszik áthidalhatóvá a jelentésselterést. A bizonytalanságot csak fokozza, hogy a permi szavak más etimológiai összefüggésbe is beletartozhatnak.

7. Finn *kylmä* 'kalt, kühl; Kälte' | lapp N *gálmás, -l'bm-* 'frozen' | mord. E *kel'-me*, M *kel'mä* 'kalt, Kälte, Frost' | cser. KB *kālmā*, UB *kālme* 'gefroren, erfroren' | votj. *kīn* (*kīnm-*) 'Frost, Kälte; frostig, gefroren' | zürj. *kīn* (*kīnm-*) 'gefroren, erfroren, kalt, frostig' < *kilmä (*kūlmä) 'kalt; Kälte; Frost...' FP (UEW 663).

< balti (talán már előbalti) -*m-* képzős származék a **gel-* (<idg. **g^hel-*) többől: litv. *gelumà* 'strenge Kälte, Frost' (Koivulehto 1983: 125–127).

Az etimológia hangtani és jelentéstani tekintetben kifogástalannak látszik. Egy 'kalt, Kälte' jelentésű szó az alapszókincshez (FP) tartozik, a szókölcsonzésnek nincs semmiféle motivációja. Problematikusnak látom a balti (és germán) szavaknak a permi nyelvekig való elvándorlását.

8. Finn *kypsä*, (dial.) *kypsi* 'reif, gar' | ?lapp I *kopšä-* 'kypsyä; reifen' | votj. *kišmal-* 'reifen, reif werden' | zürj. *kišmi-* ua. < *kipše (*küpsä) 'reif; reif werden, reifen' FP (UEW 665–666).

< balti **kepta-*, (talán már előbalti–idg.) **k^hepto-*: litv. *kėptà* 'gebacken, gebraten' (Koivulehto 1983: 122–125).

Koivulehto a FP és a balti szavak egymáshoz közelítése érdekében korai ősfinn *küpte (?*kepte) alakból indul ki: *küpti > *küpci > *küpsi > *küpsi: *küpsen. Ennek persze a permi szavak hangalakilag nem felelhetnek meg. Kénytelen tehát feltenni, hogy a finn szó a *ti* > *ci* > *si* változás után jésített *s*-szel került be a permi nyelvekbe. Túl sok feltevés! A *küpte (*kepte) rekonstrukciót adatok nem támogatják, a felvázolt fejlődési sorra Koivulehtonak csak azért van szüksége, hogy eljuthasson a mai *kypsi*, *kypsä* alakokhoz, és valahogy a permi szavakat is kapcsolatba hozhassa a finnségekkel. Marad persze még a nyugatkeleti szóvándorlás hipotézise.

9. Finn *orja* 'Sklave, Sklavin' ... | votj. S *var*, G *war* 'Sklave, Diener, Knecht' | zürj. ózürj. *ver* ua. < *orja* 'Sklave' FP ? < (korai) ősrja: óind *ārya-* 'Arier' (UEW 721).

Koivulehto (1999: 330–331) a permi szavak esetében eredeti *worja < idg. **wor'gó-* 'Arbeiter' alakból indul ki, amelyet az idg. **werg-* 'wirken, tun' gyökre vezet vissza. A permi szavakra vonatkozó értelmezése nyilvánvaló tévedésen alapul. A permi adatok szöveleji *v*, *w* hangja másodlagos: FP *orja > korai őspelmi *or > késői őspelmi *wor > votj. *war*, *var*; a zürj. *ver* *o > *e* dentalizációval magyarázható (UEW 721).

10. Mord. E M *pije-* 'gar kochen (intr.)' | zürj. *pu-* 'kochen; siedlen (tr., intr.)' ... < **peje-* 'kochen, siedlen' U (UEW 368).

< idg. **b^heh₁-(ye/o-)* 'wärmen, rösten' > germ. **bē-je/a* > ófném. *bā(j)en* 'bähen, (Brot) rösten', újfném. *bähen* (Koivulehto 1991: 55–56).

Koivulehto (i. m. 85) az indogermán gyök átvételének tartja a **pišä-* 'braten, kochen' U (l. UEW 385) és a **paše-* 'braten, backen, rösten' FP (l. UEW 725) szócsaládot is. Én úgy látom, hogy csak a belső uráli–finnugor viszonyok tisztázása után lehetne az esetleges távolabbi összefüggéseket megvizsgálni. Egyébként mind az U **peje-*, mind az idg. **b^heh₁-* ősi onomatopoetikus szó lehet (vö. UEW 368), ami viszont arra mutathat, hogy egymástól független keletkezésűeknek kell lenniük.

11. Finn *puu* 'Baum, Holz'... < **puwe* 'Baum, Holz' U (UEW 410).

< idg. **b^huH-*, ill. **b^howH-* 'wachsen, gedeihen': ófném. *boum*, óang. *beam* 'Baum' (Koivulehto 1999: 56–59).

Az indogermán széles 'wachsen, gedeihen' jelentéssel szemben az uráliban szűk és konkrét 'Baum, Holz' van; a 'Baum' jelentés csak a germánban van meg. A szemantikai távolság a kölcsönzés ellen szól. Ezzel a Koivulehto-etimológiával kapcsolatban is ugyanaz a kérdés vetődik fel: hogyan nevezték az uráliak a fát ('Baum, Holz'), és egyáltalán volt-e szavuk erre a fogalomra, ha a **puwe* indogermán eredetű.

Az idg. **b^huH-* stb. gyök tartozékának tekinti Koivulehto (i. m. 58) a votj. *piž* 'Boot' stb. szavakat is. A 10. szám alatt tárgyalt **peje-*, **pišä-*, **paše-* szavakra utalva a 'Boot' esetében **pušV* alakot rekonstruál, és azt az idg. **b^huH-* gyök *š-*es bővítményének tartja. Ez azonban téves, mivel a szóbelseji mássalhangzó **č* lehetett, vö. **pučž* 'Kahn, Boot, Schiff' FP, ?U (UEW 398–399).

12. Finn *souta-* 'rudern'... < **surje-* 'rudern' U (UEW 448–449).

< idg. **suH-e/o* 'in Bewegung setzen, antreiben': óind *suvāti* 'setzt im Bewegung, treibt an, erregt, belebt' stb. (Koivulehto 1991: 59–63, 1999: 298–299).

Az egyeztetésnek szemantikai akadályja van: az indogermán általános széles jelentésből nem lehet megmagyarázni a konkrét 'rudern' jelentést. Koivulehto érvelése – az uráliban jelentésszűkülés történt – erőltetett, nem bizonyítható. A szókölcönzés mechanizmusa nem így működik. A korábban ismeretlen tárgyra, fogalomra szokás jövevényszavakat átvenni. – A m. *evez* 'rudern' igének az idg. **sewH-* gyökváltozatból való levezetése (Koivulehto 1991: 62–63) ugyanebbe a jelentéstani nehézségbe ütközik. A magyar szóra vonatkozóan l. **ewä* 'Flosse' FU (UEW 76).

13. Finn *suoli* (Gen. *suolen*) 'Darm'... < **śola* 'Darm' FU (UEW 483).

< idg. **k'olo-* (ill. **kolā*, vö. ófném. *hala*) > gr. *kól-v* 'Dickdarm, Grimmdarm'. Vö. idg. **k'el* 'bergen, verhüllen': ófném. *hala* 'Hülle, Schale', óind *sālā* 'Hütte, Haus, Gemach' (Koivulehto 1999: 283–285).

A szónak 'bél; Darm' jelentése csak a görögben van. A többi indogermán

nyelvben ezek a jelentések fordulnak elő: 'Hülle, Hülse, Schale, Futteral, Scheide' és 'Hütte, Haus, Gemach, Vorratskammer'. A szemantikai különbséget Koivulehto a következő módon próbálja áthidalni: „der Darm kann als eine (verbergende) Hülle, als Futteral, Scheide u.dgl., auch als Hütte angesehen und benannt werden” (i. m. 284). A szemmel láthatóan metaforikus használatú jelentéstani párhuzamok (finn *kota*: 'Zelt, Hütte' ~ *lapsenkota* 'Geburtshaut' ~ vepsze *perze-koda* 'Dickdarm', *perze* 'Hintern') ellenében sem tartom valószínűnek, hogy a finnugorok egy 'Hütte, Hülle, Schale usw.' jelentésű szót vettek volna át, hogy a 'belet' meg tudják nevezni. Nem világos számomra a következő lapalji jegyzet: „Nach Pekka Sammallahti sei das ostjakische Wort wohl nicht unmittelbar mit dem fi.-perm. Wort zu verbinden, sondern könnte eine separate, wohl spätere Entlehnung darstellen (mündliche Anmerkung)” (283). Az osztj. *V sol*, DN *sut*, O *sol* 'Darm' mind hangtani, mind jelentéstani tekintetben kifogástalanul illik a többi rokon nyelvi szóhoz. Vajon a szétválasztásra azért van szükség, hogy az osztják szó ne zavarja az indogermán (germán?) szó keletről nyugatra (kizárólag a permi nyelvekig) tartó vándorlását?

14. Finn *susi* (Gen. *suden*) 'Wolf' (megfelelők: észl, vót, liv) < késői ősfinn *susi* < középső ősfinn *šući < *šuñci < *šunti < korai ősfinn *šunte* (ill. *čunte).

< idg. **k'untó* (morphematisch **k'un*+*tó*- > germ. *χunda > ófném. *hunt* 'Hund' (Koivulehto 1999: 237–238).

Koivulehto szerint a dentális nazális a *či* > *ti* előtt eltűnt. Az eltűnést a paradigmatisz kohéziós erő (rendszerkényszer) hatásával magyarázza: *šunte: Gen. *šunten: Part. *šuntta Nom. Pl. *šuntet > középső ősfinn *šuñci: Gen. *šunten: *šuntta: *šuntet*. Hangtörvényesen ebből később *šući: *šunten: *šutta: *šundet lett. A paradigmatisz kohéziós erő hatására *šući*: *šuten: *šutta: *šutet = késői ősfinn *susi: *suden: *sutta: *suðet. Véggkövetkeztetése: a hangtörvényes paradigmát egyszerűbb típus helyettesítette.

A problémát abban látom, hogy a nazális eltűnésével rendkívül bonyolult úton egyszerűsödött paradigmát Koivulehto csak indogermán/germán szavakkal tudja igazolni. Tehát azt hozza fel bizonyítékul, amit először bizonyítania kellene. Ilyen jellegű egyszerűsödésről nem tudunk a finnben (vö. Hakulinen 1979: 50). Az egyeztetés jelentéstaniilag kifogástalan volna, de a bonyolult, egyedülálló és valószínűtlen hangfejlődési sor miatt nem fogadható el.

15. Finn *tosi* (Gen. *toden*) 'wahr, ernst', *tottu*- 'sich gewöhnen', *tottele-* 'einem gehorchen, gehorsam leisten'.

< idg. *dmtó- 'gebändigt, gezähmt' (morphematisch *dām + *tó*-, PartizipPass. zu idg. *domə- 'zähmen, bändigen'): óind *dāntā*- 'gebändigt', lat. *domitus* 'gebändigt', germ. *tamja- > óészaki *temja* 'zähmen; gewöhnen' (Koivulehto 1999: 238–240).

A korai ősfinn *tomte > *tomti > *tonti > középső ősfinn *toñci > *toçi >

*toši > *tosi* hangtani fejlődési sorra vonatkozóan l. a *susi* (14) alatt mondottakat. Az indogermán jelentések közül Koivulehto a 'gezähnt-gewohnt' jelentést teszi meg alapjelentésül, mivel ez illik egyes finnugor származékok jelentéséhez. Véleményem szerint a súlyos hangtani és jelentéstani nehézségek miatt a *tosi* a téves etimológiák közé tartozik.

16. Finn *tuuli* (Gen. *tuulen*) 'Wind', *tuule-* 'wehen, blasen (Wind)'... < *tule 'Wind' FP (UEW 800).

< idg. **dhuH-li-* *'Stiebendes, Wehendes' < idg. **dhew-H-* 'stieben, wirbeln, bes. von Staub, Rauch, Dampf; wehen, blasen': lat. **fūli-*: *fūligō* 'Ruß', litv. *dūlis*, -io 'Nebel, Dunst; Räucherwerk zum Forttreiben der Bienen' (Koivulehto 1991: 65–66, 1999: 299).

Koivulehto 'stieben, wirbeln', ill. 'wehen, blasen' gyökjelentést tesz fel. Ennek az igei széles jelentésnek a FP 'Wind' nehezen felelhet meg. Igaz, a finn igei *tuule-* alaknak is van 'wehen, blasen' jelentése. Ám mind a FP, mind pedig az indogermán szó onomatopoeitikus jellege gyengíti etimológiai összetartozásukat.

17. Finn *varma* 'sicher' < idg.: óind *várman-* 'Schutzwehr, Panzer'; ebbe a szócsaládba tartozik még óind *várutha-* 'Schirm, Schutz, Wehr' (Koivulehto 1999: 226).

A finn *varjo* 'Schatten; Schutz, Schirm', észt *vari* (Gen. *varju*) 'Schatten, Bedeckung, Schirm, Decke, Verbogenheit, Schutz', *varjuline* 'schattig, beschattet; verborgen, sicher...' (Koivulehto i. h.) nem megfelelő párhuzam, mivel itt 'Schatten, Schutz, Schirm' lehet az eredeti jelentés (l. SSA). Ebből viszont a 'sicher' jelentés csak áttételesen (fejlődési fokozatok közbeiktatásával) volna megérthető.

5. Eino Koponen Eteläviron murteen sanaston alkuperä – Itämerensuomalaista etymologiaa (MSFOu. 230) című monográfiája három tematikai egységre tagolódik: az első rész a bevezetés, továbbá az alapanyag és annak megrostálása (7–32); a második részben a szerző etimológiai elveiről és módszeréről olvashatunk (33–65); a harmadik részt a déli észt alaptövek etimológiai elemzésének szenteli (66–233).

Koponen abból indul ki, hogy a finn és a finnségi nyelvek szókincse nagyrészt onomatopoeitikus-deszkriptív gyökökre vezethető vissza. A gyökök struktúrája (C)VC, a második mássalhangzó gyakran likvida, nazális, esetleg más mássalhangzó (pl. *h*). A szavak vagy a magánhangzó, vagy valamelyik mássalhangzó variálása révén jönnek létre. Pl.: *tVr*-gyök + *ise* képző: *tarise-* 'schwätzen', *tirise-* 'brutzeln', *torise-* 'röcheln, schwätzen', *turise-* 'brodeln, schwätzen', *tyrise-* 'schwätzen', *tärise-* 'zittern', *törise-* 'brummen'. – Az egy alapgyököt tartalmazó szavak sorozatokat képeznek, amelyeknél vagy a magánhangzó, vagy valamelyik mássalhangzó megváltoztatása révén jönnek létre az új szóalakulatok: *kil(inä)*: *kal(inä)*: *kol(inä)*: *sol(inä)*: *sor(inä)*: *lor(inä)*: *lot(inä)*.

Koponen gyökszármaztatási módszere elmosza a határt az ún. neutrális sza-

vak (az etimologizálható ősi szavak, jövevényszavak) és a voltaképpen onomatopetikus-deszkriptív szavak között. Pl. a finn *terä* 'Schneide, Schärfe, Spitze, Gipfel' és a *turpa* 'Schnauze, Maul' FU, illetőleg FP eredetű szavak (UEW 522, 801), ám Koponen a *tVr*- és *tVrC*-gyök alá sorolta be őket (i. m. 55). A finn *virta* 'Strom' szót általában balti jövevénynek tartják, Koponen a *virV*-gyökhöz (*virī*, *vire*, *virkeä*, *virkkū*) kapcsolja. (A SSA szótárban mind a két származtatás szerepel.)

Koponen – úgy látszik – nem sokat törődik a deszkriptív szavak második elemének (képző, képzőszerű gyökbővítmény) bogozgatásával. Így ír erről: „Sanojen *virva* tai *virta* etymologia ei kuitenkaan aukea pohtimella, mikä »johdin« siinä oleva *va*, *ta* aines on, ... sana ei voi olla hämärtynynt johdos, koska sen johtimelta näyttävä elementti ei ole muotonsa, funktionsa, morfotaksinsa tms. puolesta minäkään tunnetun johtimen kaltainen”. [„A *virva*, *virta* szavak etimológiája nem tárul fel, ha azt fontolgatjuk, milyen »képző« a benne levő *va*, *ta* elem... a szó nem lehet valamely elhomályosult származék azért, mert a képzőnek látszó elem alakjára, funkciójára és morfotakszisára nézve egyetlen ismert képzőre sem hasonlít”] (Koponen 1998: 63–64).

Koponen Koivulehtonak a kritikájára (2001b, 2001c) írott válaszában (2001) – egyebek közt – helyeselhető módon arról ír, hogy az onomatopetikus-deszkriptív szavak integrálhatják a jövevényszavakat és – tegyük hozzá – az eredeti (uráli-finnugor) szavakat is.

Koponen gyökszármaztatási módszere kellő mérséklettel és körültekintéssel, továbbá a képzők, képzőszerű gyökbővítmények körültekintő vizsgálatával jól alkalmazható munkamódszernek bizonyul az onomatopetikus-deszkriptív szavak kutatása területén.

6. Osmo Nikkilä évek óta eredményesen műveli a finn és a finnségi nyelvek etimológiai vizsgálatának egy sajátos területét. A módszert Nikkilä nyomán szuffixumcserének, másképp a szóvég újrastrukturálódásának nevezhetjük. A módszert tulajdonképpen már Ahti Rytkönen, Jalo Kalima és Mauno Koski alkalmazták (vö. Koivulehto 2001a: 64), de Osmo Nikkilä lényegesen továbbfejlesztette. Lássunk néhány példát: *nopea* 'schnell' → *nopsa* 'flink, geschickt', *selkeä* 'klar, hell' → *selvä* ua., *hieta* 'Sand' ~ *hiekkä* ua. ~ *hiesu* 'feiner Sand'. Ez a módszer nem csupán a deszkriptív/expresszív szavak körében teremthet rendet (Koivulehto 2001a: 71), hanem – sejtésem szerint – jól alkalmazható lehet az uráli/finnugor tözsavak szóvégeinek vizsgálatánál is (erre nézve vö. Janhunen 2000: 72–73).

Irodalom

- Alvre, Paul (2000), Kari Liukkonen, Baltisches im Finnischen. MSFOu 235.
- Budenz József (1873–1881), Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest.
- Csúcs, Sándor (1990), Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen. Budapest.
- Décsy, Gyula (1990), The Uralic Protolanguage: A Comprehensive Reconstruction. Bloomington.
- Décsy, Gyula (2001), How Many Proto-Uralic Words? Eurasian Studies Yearbook 73. Bloomington.
- Donner, Otto (1874–1888), Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen. I–III. Leipzig.
- EtSz = Gombocz – Melich 1914–1944.
- Farkas Vilmos (1982), Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben. Budapest.
- Gombocz Zoltán – Melich János (1914–1944), Magyar Etymologiai Szótár 1914–1936; Gombocz Zoltán jegyzetei felhasználásával írta Melich János 1938–1944. Budapest.
- Hakulinen, Lauri (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (2000), Компаративистика, уралистика. Москва.
- Honti, László (1993), Statistisches zum Uralischen Etymologischen Wörterbuch. LU 29: 241–258.
- Honti, László (2001), Die ungarische Uralistik an der Jahrtausendwende (ein kritischer Rückblick). FUF 56: 116–150.
- Janhunen, Juha (1977), Samojedischer Wortschatz. CT 17.
- Janhunen, Juha (1981), Uralilaisen kantakielen sanastosta. JSFOu 77: 219–274.
- Janhunen, Juha (1999), Critical Remarks on Current Indo-Uralic Comparisons. In: Cornelius Hasselblatt – Paula Jääsalmi-Krüger, *Euruopa et Sibirica. Gedenkband für Wolfgang Veenker. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 51. Wiesbaden. 211–215.
- Janhunen, Juha (2000), Reconstructing Pre-Proto-Uralic. Typology spanning the millennia of linguistic evolution. CUF IX/1: 59–76.
- Janhunen, Juha (2001a), Etymologian menetelmistä. Tieteessä tapahtuu 2/2001. Internet: <http://www.tsv.fi/ttapaht/013>.
- Janhunen, Juha (2001b), On the paradigms of Uralic comparative studies. FUF 56: 29–41.
- Kalima, Jalo (1936), Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. Helsinki.
- Kálmán Béla (1961), Die russischen Lehnwörter im Wogulischen. Budapest.
- KESK = Lytkin – Guljaev 1970.
- Kniezsa István (1955), A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II. Budapest.
- Koivulehto, Jorma (1983), Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa. JSFOu 78: 107–132.
- Koivulehto, Jorma (1991), Uralische Evidenz für Laryngalthetheorie. Wien.
- Koivulehto, Jorma (1994), Ein zeitgemäßes Nachschlagewerk für germanische Lehnwörter. FUF 52: 220–234.
- Koivulehto, Jorma (1999), Verba mutuata. MSFOu 237.
- Koivulehto, Jorma (2001a), Etymologie und Lehnwortforschung: ein Überblick um

2000. FUF 56: 42–78.
- Koivulehto, Jorma (2001b), Merkillistä sananselityksiä. Tieteessä tapahtuu 1/2001. Internet: <http://www.tsv.fi/ttapaht/011/kesk.htm#kes>.
- Koivulehto, Jorma (2001c), Juurihoitoa. Tieteessä tapahtuu 3/2001. Internet: <http://www.tsv.fi/013/kesk.htm#kop>
- Koponen, Eino (1998), Eteläviron murteen sanaston alkuperä. MSFOu 230.
- Koponen, Eino (2001), Lainaako vain? Tieteessä tapahtuu 3/20012. Internet: <http://www.tsv.fi/013/kesk.htm#kop>
- Korenych, Éva (1972), Iranische Lehwörter in den obugrischen Sprachen. Budapest.
- Kulonen, Ulla-Maija (1999), Kulttuurisanat ja esihistoria. In: Fogelberg, Paul [Hrsg.], Pohjan poluilla. Helsinki. 240–244.
- Kulonen, Ulla-Maija (2000), Balttilaisia lisiä suomen lainasanastossa. Sananjalka 42: 246–252.
- Kulonen, Ulla-Maija (2001), Keskustelua–Etymologin älähdys. Tieteessä tapahtuu 2/2001. Internet: <http://www.tsv.fi/ttapaht/012/kesk.htm#kes>.
- Ligeti Lajos (1986), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest.
- Liukkonen, Kari (1999), Baltisches im Finnischen. MSFOu 235.
- Lytkin, V. I. – Guljaev, E. S. (1970, második kiadás 1999) [Лыткин В. И. – Гуляев Е. С.], Краткий этимологический словарь коми языка. Москва.
- Mollay Károly (1982), Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest. MUSz = Budenz 1873–1881.
- Nikkilä, Osmo (1999), Jorma Koivulehto 65 Jahre. In: Koivulehto 1999: XVII–XXV.
- Nikkilä, Osmo (2001), Fragwürdige Lehnwortforschung. FUF 56: 394–403.
- Rédei, Károly (1970), Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Budapest – Bloomington – The Hague.
- Rédei Károly (1998–1999), Szófejtések. NyK 96: 129–137.
- Rédei, Károly (2000), Kari Liukkonen, Baltisches im Finnischen. LU 36: 226–229.
- Ritter, Ralf-Peter (1993), Studien zu den ältesten germanischen Entlehnungen im Ostseefinnischen. Frankfurt am Main.
- Ritter, Ralf-Peter (2001), Ex Septentrionibus lux? – Laryngaltheorie und Uralistik. In: Eichner, Peter – Mumm, Arnold – Panagl, Oswald – Winkler, Eberhard (Hrsg.), Fremd und Eigen in memoriam Hartmut Katz.. Wien. 223–227.
- Salminen, Tapani (1997), A monograph on the phonotactics of Proto-Finno-Ugrian Consonants. FUF 54: 219–227.
- Sammallahti, Pekka (1979), Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache. FUF 43: 22–66.
- Sammallahti, Pekka (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. Leiden. 478–554.
- SamWschatz = Janhunen 1977.
- VglWb = Donner 1874–1888.

Kis adalék egy hangtörténeti rejtély megoldásához (tővégi finnségi *e* ~ lapp *e*, mordvin *o*, *a*)

In this paper a contribution to the solution of the riddle-like word final correspondence Finnish *e* ~ Lappish *e*, Mordvin *o*, *a* will be offered. First, the author interprets E. Itkonen's explanation according to which the final vowels **a*/**ä* in some words have become **e* under the influence of the plural marker (in nouns) resp. of the imperfect marker (in verbs) **i* (*< *j*) in the Baltic-Finnic languages. On the one hand, the author suggests, Itkonen's hypothesis must be modified the **i* not being a plural marker but a derivational suffix. On the other, the proto-forms of the verbs Fi. *kuole-* 'die' and *nuole-* 'lick' have to be reconstructed also according to the Ob-Ugric languages as **kola-* resp. **hola-*, thus with final low vowels instead of middle low ones.

0. Az Erkki Itkonen vokalizmuselméletében archaikusnak elkönyvelt finn (finnségi csoport) és két legközelebbi rokona, a lapp és a mordvin ellentmondani látszik egymásnak abban a tekintetben, milyen szóvégi magánhangzó rekonstruálható az alábbi szavak (uráli stb. alapnyelvi) előzményében: míg ugyanis a finn egykori **e*-re mutat, a lapp és a mordvin **a*/**ä*-re enged következtetni.

Biztosan ilyen az alábbi táblázatban szereplő 13 szó, amelyeket az UEW-ből idézek, mivel az következetesen közli a feltehető (a továbbiakban részben korrigálandó) alapnyelvi formákat is. Az alább tárgyalandó tanulmányok szerzői rendszerint ennél kevesebbel számolnak, de nem is teljességre törekedve közlik az adatokat, így az is érthető, ha nem egyeznek meg egymással jegyzékeik.

1. Noha izgalmas kérdésről van szó, a vele kapcsolatos érdemi állásfoglalások meglehetősen csekély számúak. Több kutató csak konstataulta, hogy létezik ez az anomália, mások pedig csak a sötétben tapogatózva keresték a megoldást. Egyedül Erkki Itkonennek, a finnugor hangtörténet eleddig legeredményesebb kutatójának sikerült olyan összefüggéseket feltárnia, amelyek kétségtelenül felvillantják a probléma tisztázásának lehetőségét, vagy éppen magára a megoldásra mutatnak rá.

1.1. Elsőként Setälä (1896: 32, jegyzet) ismerte fel ezt a problémát, 11 idetartozónak tekintett szót sorolt fel, megjegyezve, hogy a lappban vannak olyan *e*-tővű szavak, amelyeknek a finnben nem a várható *a-* vagy *ä-* tővük van, hanem *e-*. Toivonen egyszerűen anomáliának minősítette a finnségi és a lapp szavak tővégi

	finn	lappN	mordvin	UEW		
1.	<i>järvi</i>	<i>jaw're</i>	(E <i>er-ke</i> , M <i>jär-kä</i>)	FW	<i>*järwä</i>	'See' 633
2.	<i>kansi</i>	<i>goaw'de</i>	E <i>kundo</i> , M <i>kunda</i>	FP, FW	<i>*komta</i>	'Deckel' 671
3.	<i>kuole-</i>		E M <i>kulo-</i>	U	<i>*kola-</i>	'sterben' 173
4.	<i>nuole-</i>	<i>njoallo-</i>	E M <i>nola-</i>	U	<i>*ñole-</i> , <i>*ñöle-</i>	'lecken' 321
5.	<i>?pieli: suup.</i>	<i>bælle</i>	E <i>pe'l'e</i> , M <i>päl'ä</i>	U	<i>*pälä</i>	'halb, Hälfte' 362–363
6.	<i>salmi</i>	<i>čcoal'bme</i>		FP	<i>*solma</i>	'Tal, Vertiefung' 775
7.	<i>sappi</i>	<i>sap'pe</i>	E <i>sepe</i> , M <i>säpä</i>	FU	<i>*säppä</i>	'Galle' 435–436
8.	<i>sarvi</i>	<i>čoar've</i>	E <i>šuro</i> , M <i>šura</i>	FU	<i>*šorwa</i>	'Horn' 486–487
9.	<i>suoli</i>	<i>čoalle</i>	E <i>šulo</i> , E M <i>šula</i>	FU	<i>*šola</i>	'Darm' 483–484
10.	<i>talvi</i>	<i>dal've</i>	E <i>t'el'e</i> , M <i>t'ala</i>	FU	<i>*tälwä</i>	'Winter' 516
11.	<i>tammi</i>		E <i>tumo</i> , M <i>tuma</i>	FP, FW	<i>*toma</i>	'Eiche' 798
12.	<i>tähti</i>	T <i>täš'ŋe</i>	E <i>t'eš'e</i> , M <i>täštä</i>	FW	<i>*täštä</i>	'Stern' 793–794
13.	<i>vaski</i>	<i>væi'ke</i>	E <i>viškä</i> , <i>uške</i> , M <i>uškä</i>	U	<i>*waške</i>	'Metall' 560–561

vokálisának megfelelését, megjegyezve, hogy a mordvin viszont teljes mértékben megegyezik a lappal (Toivonen 1949: 187), magyarázattal azonban nem szolgált e jelenségre.

1.2. Ismereteim szerint Ravila (1939: 111) volt az első olyan kutató, aki magyarázattal rukkolt elő e megfelelési viszony okát illetően. Miután röviden összefoglalta a témával kapcsolatos korábbi észrevételeket (Ravila 1939: 109–111), ismertette megfigyelt kísérletét. Okfejtésének az a kiindulópontja, hogy a finnben nincsen **järvä* (nom.) 'See' : **järvän* (gen.), **talva* (nom.) 'Winter' : **talvan* (gen.) stb., miként ezt a lapp alapján várhatnánk, hanem csak *järvi* : *järven*, *talvi* : *talven*. Ezek után kívánta tisztázni, vajon a lapp vagy a finn a régi állapot fenntartója-e. Leszögezte, természetesen nem tekinthető minden további nélkül nyilvánvalónak, hogy a lapp képviselné az archaikusabb állapotot, éppen úgy lehetne a finn is konzervatívabb, de bizonyos rokon nyelvek mégis azt sugallják, hogy a lapp állapot az eredeti. A távolabbi rokon nyelvek többsége – mint tudott – aligha nyújthat segítséget, ha az első szótagnál távolabbi vokalizmust vizsgáljuk. Csak a mordvin és kisebbrészt a cseremiszi őrzött meg némely olyan vonást, amelyek a kutató segítségére lehetnek. Noha az idetartozó szavak közül a mordvin többnek a megfelelőjét is megőrizte, e szavak sajnos mindössze néhány esetben lehetnek hasznunkra.

Hogy miképp, az a következőkben foglalható össze: A mordvinban a finn *e*-tővű szavak nominatívusi *i*-jének szabályszerűen $\emptyset$ a megfelelője, ha az első és a második szótag határán egy mássalhangzó volt, pl. [Ravila transzkripciójában] *ked* ~ *käsi* 'Hand', *kel* ~ *kieli* 'Zunge', *kuz* ~ *kuusi* 'Fichte', *mel* ~ *mieli* 'Sinn', *ved* ~ *vesi* 'Wasser'. Az eredeti szóvégi *a* pedig vagy *o*-ként, vagy némelykor *a*-ként jelentkezik, és az *ä*-nek *e* felel meg, pl. *kize* ~ *kesä* 'Sommer', *kudo* ~ *kota* 'Zelt', *pize* ~ *pesä* 'Nest', *sado* ~ *sata* 'hundert'. Ha pl. a fi. *suoli* 'Darm' ~ lp. *čualle* ~ md. E *šulo*, E M *šula* szavakat tekintjük, azt látjuk, hogy a mordvin *šulo*, *šula* a lapp szóval teljes hangtani egyezést mutat, hiszen mindketten eredeti szóvégi *a*-ra engednek következtetni. Ha azonban egy szóban az első és a második szótag határán mássalhangzó-kapcsolat vagy gemináta van, ill. volt, akkor nem lehet eldönteni a mordvin alapján, alsó vagy középső nyelvválású volt-e az alapnyelvi tövégi magánhangzó, vö. pl.

fi. *nolki* 'Schleim' ~ lp. N *snuol'gâ* ~ md. E *nolgo*, M *nolga* < FU **nolke* 'Speichel' (UEW 1: 322),

fi. *solmu*, *solmi* 'Knoten' ~ lp. N *čuolb'ma* ~ md. E *šulmo*, M *šulma* < FU **čolme* 'Knoten' (UEW 1: 38–39),

fi. *putki* ~ lp. N *bq'skâ* ~ md. E *počko*, M *počka* < U **pučke* 'hohler Stengel' (UEW 1: 397–398),

fi. *kuute-* ~ lp. N *gut'tâ* ~ md. E *koto*, M *kota* < FU **kutte* 'sechs' (UEW 1: 225),

fi. *viite-* ~ lp. N *vit'tâ* ~ md. E *vi'te*, *vät'ä*, M *vet'ä* < FU **witte* '5' (UEW 1: 577). (Ehhez a kérdéshez még vö. Lakó 1941–1943: 37.) Éppen ezért a fi. *särki* 'Plötze'

~ md. E *serge*, M *särögä* és családja pl. az UEW álláspontjával ellentétben nem tartozhat ide, vagyis U **särkä* (UEW 1: 436) helyett **särke* rekonstruálandó. Megjegyzendő még, hogy a szibilánsra végződő mássalhangzó-kapcsolat utáni **e* is eltűnt a mordvinban (Collinder 1960: 191), pl.

md. *jonks*, *jons* 'Bogen' ~ fi. *jouse-* ~ lp. L *juoksa* < U **jonks3* 'Bogen' (UEW 1: 101),

md. E M *soks* 'Schneeschlittschuh' ~ fi. *sukse-* < U **sukse* 'Schneeschu' (UEW 1: 450).

Rátérve Ravila magyarázatára, tudnunk kell, hogy elfogadta Ojansuunak (1913–1918: 13) azt a feltevését, mely szerint az **a > i* hosszú első szótag után következett be (Ravila 1939: 109, 110–111). Szerinte az **a/*ä* a következőképpen lett *i*-vé: az eredeti **talva* (nom.) 'Winter': **talvan* (gen.) szóból az *a > i* változást követően **talvi*: **talvan* viszonyt mutató szó lett. Majd a nominativus új alakjának köszönhetően a szó átkerült a *polvi* 'Knie': *polven* típusába. Ha Ojansuu magyarázata helyes lenne, akkor – amint E. Itkonen hozzáfűzi – a **sola* 'Darm' szóban az első szótagi magánhangzónak előbb meg kellett volna nyúlnia, és csak ez után vált volna lehetségessé az *a > i* változás (Itkonen 1977: 6–7), márpedig erre nem találhatnánk megfelelő magyarázatot.

1.3. Lakó György (1941–1943) is foglalkozott e kérdéssel, s mint tudtul adta, már szakdolgozatában is kitért rá, és már akkoriban arra gondolt, hogy a finnben bekövetkezett változás miatt tűnik a finn és a lapp közti megfelelés szabálytalan. Egyetértett Ravilával, hogy a finnségiben a szóvégi hangváltozás és ennek következtében a tárgyalt szavaknak a másik tőtipusba való átkerülése szolgálhat magyarázatul e megfelelésre (Lakó 1941–1943: 30). Tehát a finnségi nyelvekben végbement szóvégi **a > i*, **ä > i* változással számol, s Ravilához hasonlóan ő is helyesnek látja Ojansuunak azt a megállapítását, hogy a magánhangzó szűkülésének fonetikai feltétele a hosszú első szótag volt (Lakó 1941–1943: 48–49). Dolgozata végén azonban felvillantotta egy másik történeti értelmezés lehetőségét is. Legalábbis az *ä*-tövekre vonatkoztatva vélte elképzelhetőnek, hogy az *ä*-töví főnevek függőeseteiben a tövéghangzó és az *i* többesjel közös realizációjaként keletkezett *i* szolgált olyan analógiás változás kiindulópontjául, amely az eredeti *e*-tövek pluralisi paradigmájában keletkezett *i* hatására benyomult a többes számú nominativusba, majd végül ehhez igazodva megjelent az *i*-s singularisi nominativus is, pl. *hiiri* (*hiire-*) 'Maus': *hiiri* ~ *lämsä* 'Wurfschlinge': *lämsi-* > > *hiiri* (*hiire-*): *hiiri* ~ *lämsi* (*lämse-*) 'Wurfschlinge': *lämsi-* (Lakó 1941–1943: 52–53). Noha ez az ötlet nincs kidolgozva, de szinte előrevetíti E. Itkonennek alább ismertetendő plauzibilis magyarázatát.

1.4. Décsy figyelmét is felkeltette ez a különös „finn ~ lapp, mordvin” hangmegfelelés, és ő is megkísérelte a magyarázatot (Décsy 1971) még Itkonen részletes okfejtése (Itkonen 1977) előtt, de – a jelek szerint – úgy, mintha Lakó (1941–1943: 52–53) és Itkonen (1946: 292–293, 1969: 81–82) még nem tárgyal-

ták volna e kérdést.¹ Az ezen megfelelést tükröző vagy ilyennek vélt szavak közül 11-et sorolt fel (korai ősfí. **jārvā* 'See, Landsee', **kakta* 'zwei', **pēljā* 'Pfosten', **šalma* 'Meerenge', **sāppā* 'Galle', **šarva* 'Horn', **šōla* 'Darm', **sārkā* 'Plötze', **tālvā* 'Winter', **tāštā* 'Stern', **vaška* 'Kupfer', Décsy 1971: 59), és tévesen úgy vélte, még további olyan lexémák is tartozhatnak ebbe a kategóriába, amelyek a lívben *a*-tövéek (pl. a fi. *polvi* 'Knie', *pilvi* 'Wolke', *hirvi* 'Reh').

Décsy eszmefuttatásában van egy gondolat, amely – noha Lakó fent említett írásában és Itkonen (1946, 1969) két korábbi dolgozatában közölt fonetikai feltétel ismeretében semmiképpen sem mondható eredetinek – figyelmet érdemel. Amikor a fi. *solmu* (~ *solmi*) 'Knoten' szót és megfelelőit (vö. lp. N *čuoľbmā*, md. E *šulmo*, M *šulma*) tárgyalja, felveti annak a lehetőségét, hogy a finn szó esetleg *i* képzős **čolmai* alakra mehetne vissza. Azt igazolandó, hogy az alapnyelvben e szónak *a*-ra kellett végződnie, megjegyzi, hogy a finnségi *e* tövek magánhangzójának $\emptyset$ a megfelelője a mordvinban (pl. fi. *tuli* 'Feuer' ~ md. *tol*). Nyilvánvaló, hogy Décsy figyelmét elkerülte az a fentebb már említett körülmény, hogy az eredeti **e*-tövé szavaknak is *o*, *a* a véghangzójuk a mordvinban első és második szótag közti, nem szibilánsra végződő mássalhangzó-kapcsolat utáni helyzetben (vagyis az általa idézett fi. *tuli* 'Feuer' ~ md. *tol* teljesen indifferens a fi. *solmu* ~ md. E *šulmo*, M *šulma* viszonya szempontjából). Ennek alapján persze arra a téves következtetésre jutott, hogy e szó finn-volgai kori alakja **šolma* vagy **čolma*, a finnugor alapnyelvi pedig az MSzFE (1: 123) **čolme(-)* rekonstrukciójával ellentétben **čolma* (Décsy 1971: 63) volt. Nos, azért sajnálatos, hogy Décsy nem ismerte a tudománytörténeti előzményeket, azaz Lakó és Itkonen felfogását, mert az ő magyarázatukban ugyanaz a fonetikai körülmény játszik központi szerepet, vagyis hogy a hajdani tövéghangzó egy rákövetkező *i* (*j*) elemmel együttesen vált az új tövéghangzó forrásává, és így Décsy esetleg nem adta volna elő a nem idetartozó finnségi szavak előzményére vonatkozó elhibázott következtetését.

2. E. Itkonen egy kisebb tanulmányban foglalkozott alaposan e hangmegfelelés kialakulásának kérdésével és kiderítette annak fonetikai feltételeit (Itkonen 1977: 5–6; ennek első és rövid bemutatását l. Itkonen 1946: 292–293, még vö. Itkonen 1969: 81–82).

2.1. Itkonen csak a következő szavakat tárgyalja itt (kizárólag a hangmegfelelési viszony szempontjából releváns adatokat idézem):

Eredeti *a*-tövek „legalább” a következők:

kansi < **komta* > lp. *goaw'de*, md. *kundo*,
salmi < **šolma* > lp. *čoaľ'bme*,
sarvi < **šorva* > lp. *čoar've*, md. *šuro*,

¹ Décsy (1996–1997: 212) hivatkozik ugyan E. Itkonen egy tanulmányára, abban azonban Itkonen nem erről a kérdéstről nyilatkozik (l. Itkonen 1962: 199–200).

suoli < *śola > lp. *čoalle*,
vaski < *voška > lp. *veškä > N *væi'ke*, I *veški*, md. (az *ś által előidézett palatalizációval:) *uśké*,
 ?*tammi* < ?**tom(m)a* > md. *tumo*,
kuole- < **kola-* > md. *kulo-ms*,
 ?*nuole-* < **ñola-* > lp. **ñolo-* > *ñoallot*, **ñula-* > md. *nola-ms*.

Eredeti *ä*-tövek a következők:

järvi (~ vót *jarvi*, vepsze *jarv*, *järv*, lív *jarvi > *jōra*, *jāra*) < *järvä > lp. *jaw're*, md. M (dim.) *jeřkě*,
sappi < *säppä > lp. *sap'pe*, md. M *šepě*,
talvi < *tälvä > lp. *dal've*, md. M *talä*, E *tele*,
tähti < *tästä (vö. *tähdätä* 'zielen') > lp. T *täš̆ē*, md. M *tēštē*.

Itkonen listája sem egyezik meg teljesen a táblázatban közölttel. Az *a* tövűek közül hiányzik a *kaksi* (de l. Itkonen 1962: 200, jegyzet, ahol az *e*-tövék közé sorolta), az *ä* tövűek közül a *pieli* nem található meg nála.

A *pieli* egyáltalán nem szerepel abban a jegyzékben sem, amelyben a finn szókincs ősi elemeit sorolja fel eredeti tövéhangzójuk szerint csoportosítva (Itkonen 1962: 199–200, 3. jegyzet), sőt a jelek szerint ezzel a szóval nem is foglalkozott (vö. SSA 3: 348, irodalomjegyzék). Ennek nyilván az az oka, hogy a finnségi szónak három egyeztetését is lehetségesnek vélte, s ezek közül éppen a fenti lapp és mordvin szókkal való kapcsolatát láthatta a legkevésbé valószínűnek (vö. SSA 3: 347–348). Valóban lehetséges, hogy itt 'Stange' (*pele, *pēle FU, UEW 1: 369), 'Seite' és 'halb, Hälfte' (*pälä U, UEW 1: 362–363) jelentésű és hangalakilag egymáshoz igen közeli szavak befolyásolták a mai finnségi szavak jelentését és hangalakját, vagyis én az UEW (1: 362–363) által előadott nézetet látom valószínűnek.

2.2. Az alábbiakban saját szavaimmal foglalom össze Itkonen kissé bonyolult magyarázatát, de a könnyebb szemléltetés végett az ő anyagában nem szereplő, ám az ő szellemében általam rekonstruált alakokkal is igyekszem megvilágítani az események egymásutániságát. Saját kommentárjaimat (akárcsak eddig) mindenkor szögletes zárójelben közlöm.

2.2.1. Itkonen a következő, nagyon valószínű hangtörténeti magyarázatot adja a fenti „finnségi ~ lapp, mordvin” megfelelési viszonyra:

A kései ősfinn magánhangzó-rendszer még azonos volt a finnugor alapnyelvi-vel. A rövid felső és középső nyelvtávú magánhangzók „könnyűek” voltak, míg ezek hosszú párja és a rövid alsó nyelvtávúak „nehézek”.

Itkonen szerint a *sarvi*, *talvi* tőtípus az ősfinn állapotnak abban a korszakában alakult ki, amikor a második szótagi diftongusok záró eleme, a *i* (< *j) a diftongus első elemében bizonyos változásokat indított el. Ekkorra a lapp előzménye már kivált a nyelvközösségből, és a diftongus szótagzáró *j-je már *i*-vé vokalizálódott.

Pl. a **palaj* > *paloj* (a 'brennen' imperfectuma) mutatja, hogy a *i* asszimilációs hatása tisztán vertikális irányú (azaz nyelvállás szerinti) volt, vagyis csak a diftongus első elemének nyelvállását befolyásolta, képzésének helyét viszont nem. Az *oij* diftongus *o* eleme horizontálisan (a képzés helye szerint) ugyanis lényegesen hátrább van, mint az *a*, és ezáltal még messzebb van a *i*-től. Az ilyen típusú asszimiláció, amely csak a nyelvállást befolyásolja, ritka; a finnugor nyelvekben az *i*-nek vagy a *j*-nek a megelőző magánhangzóra gyakorolt asszimilációs hatása ugyanis rendszeren a képzés helyére irányul.

A változások első szakaszában a diftongusalkotó *i* főleg a második szótagi eredeti *ei* diftongusban [tehát az *e*-tövekben] fordult elő, és ebben a következő változás ment végbe: **ei* > **ij* (> **ī* [> *ī*]). Ez a változás eredetileg csak azon szavakban érvényesült, amelyekben az első szótagban „nehéz” magánhangzó volt. Éppen ez a magánhangzó váltotta ki az **ei* > **ij* változást, a „gyengülést” [azaz kisebb intenzitásúvá, „könnyebbé” lett a diftongus első eleme]. Vö. pl. **hīlei-* 'Kohle' > **hīlij-* (pluralisi tö); **vērei-* 'Seite', 'rollen' > **vērij-* (pluralisi, ill. imperfectumi tö); **sōnei-* 'Sehne' > **sōnij-* (pluralisi tö); **lapsei-* 'Kind' > **lapsij-* (pluralisi tö). Első szótagi „könnyű” magánhangzók után viszont ebben a pozícióban egyelőre megőrződött az **ei*: **küllei-* 'Seite', **polvei-* 'Knie'.

A második szakaszban az **ai* és az **äi* diftongusokban [tehát az *a*- és *ä*-tövekben vagy legalábbis egy részükben] a *i* hatására a diftongus alsó nyelvállású eleme középső nyelvállásúvá lett: **ei*.

Az **ai* diftongus sorsára az első szótagi magánhangzó is befolyással volt, ugyanis az illabiális első szótagi magánhangzó után **ai* > **oi*, labiális után **ai* > **ei* változás következett be.

a) Amikor a nyelv az *i*-*a* és az *e*-*a* kombinációkban az első szótagi magánhangzó helyzetéből a második szótagi magánhangzóéba ment át, hátrább húzódott, a nyelv a **i* által kiváltott vertikális elmozdulása során egyúttal hátrafelé is elmozdult, ezért következhetett be **ai* > **oi* változás (pl. **ilmai-* > **ilmoj-*, a 'Luft, Wetter' pluralisi töve, ill. **velkai-* > **velkoj-*, a 'Schuld' pluralisi töve).

b) Ugyanez történt az *a*-*a* kombináció esetében is, ahol a nyelvállás az első és a második szótagi magánhangzó esetében azonos volt (pl. a **kalai-* > **kaloj-*, a 'Fisch' pluralisa), de itt a diftongus második elemének képzésekor a nyelv kizárólag vertikális irányban mozdult el.

Ha viszont az első szótagban labiális magánhangzó volt (mint az *u*-*a* és *o*-*a* kombinációk esetében), az első szótagi magánhangzó nyelvállásától a második szótagi *a* nyelvállásáig előre mutató mozgás ment végbe, és ennek következtében a diftongus *i* eleme által okozott, előrehatoló vertikális mozgás megmaradt, s így **ai* > **ei* változás következett be, pl. **munai-* > **munej-* (az 'Ei' pluralisi töve), ill. **korvai-* > **korvej-* (az 'Ohr' pluralisi töve).

Amikor a második szótagban **äi* diftongus volt, a két szótag magánhangzója közt vagy hátrafelé irányuló mozgás történt (mint az *i*-*ä*, *ü*-*ä* és *e*-*ä* kombiná-

ciók esetében), vagy egyáltalán nem volt horizontális mozgás (mint az *ä-ä* kombináció esetében). Itt a diftongus első elemének (*ä*) felsőbb nyelvvállásúvá válása következett be mindenkor: **ä* > **e*, pl. **silmäi-* > **silmei-*, az 'Auge', **küläi-* > **külei-* a 'Dorf', **äimäi-* > **äimej-*, a 'Stopfnadel' pluralisi töve, **eläi-* > **elej-*, a 'leben' imperfectumi töve.

2.2.2. Elképzelhető, hogy az egyes tőtípusok keveredtek egymással, és az *a*-tövek egy részének, az *ä*-tövek valamennyijének második szótagában megjelent az **ei* diftongus, miként első szótagi „könnyű” magánhangzó után az *e* tövekben is (pl. **külkei-* 'Seite'). Úgy tűnik, arról van szó, hogy a „nehéz” első szótagi magánhangzót tartalmazó *e* tövű szavakban az **ei* diftongus mellett fellépő **ij* diftongus (pl. **särkei-* 'Plötze' > **särkij-*) analógiásan behatolt az *a* és *ä* tövű szavakba (első lépés), s ez (második lépés) *e* tövűvé változtatta az illető szavakat, mivel az összes többi szó, amelyekben **ij* diftongus volt, *e* tövű volt. [E két változás egyidejűleg történt ugyan, de az **ij* diftongus analógiás megjelenése volt a feltétele annak, hogy az *a/ä* tövek *e* tövekké válhattak.] A legegyszerűbb azt feltételezni, hogy az *ä*-tövű **järvä*, **säppä*, **tälvä*, **tähtä* szavak többesi formáiból indult ki az analógiás hatás, mivel ezek mindegyikének első szótagában *ä* (vagyis „nehéz” magánhangzó) volt, és ezek második szótagi **ei* diftongusa **ij* diftongussá lett (pl. **pälvei-* 'schneefreie Stelle': > **pälvi-* (pluralisi tö), **särkei-* 'Plötze', ill. 'zerbrechen' > **särkij-* (pluralisi, ill. imperfectumi tö), ezért egészen természetes, hogy a hangtörvényszerű változás eredményeként létrejött **ei* a **järvä* típusú szavakban is **ij* diftongussá válhatott. Így jöhettek létre a **järvij-*, **säppij-*, **tälvij-*, **tähtij-* többesi tövek. Ezek egyúttal azt is jelentették, hogy *e* szavak automatikusan átkerültek az *e*-tövűek közé. Tehát pl.

*sōne 'Sehne': (függőesetek pluralisi töve: **sōnei-* >) **sōnij-* × **sorva* 'Horn': (függőesetek pluralisi töve: **sorvai-* >) **sorvei-* (első lépés:) > **sōne* : **sōnij-*, **sorva* : **sorvij-*, (második lépés:) > **sōne* : **sōnij-*, **sorve* : **sorvij-*,

*vēre 'Seite', 'rollen': (függőesetek pluralisi, ill. imperfectumi alakok töve: **vērei-* >) **vērij-* × **järvä* 'See': (függőesetek pluralisi töve: **järväi-* >) **järvei-* (első lépés:) > **vēre* : **vērij-*, **järvä* : **järvij-*, (második lépés:) > **vēre* : **vērij-*, **järve* : **järvij-*.

[Ez az első analógiás magyarázat, ezt én sem tudom kiküszöbölni.]

Nagyon kell hangsúlyozni, hogy a sporadikus **ei* > **ij* változás előidézte tőtípusváltás ezenképpen maga is sporadikus jelenség volt. Míg pl. a kései ősfinn **sola* 'Darm', **kola-* 'sterben', **sorva* 'Horn', **konta* 'Deckel', **järvä* 'See', **tähtä* 'Zeichen' átkerültek az **e*-tövek közé, pl. a *tola* 'Weg, Pfad', *korva* 'Ohr', *sonta* 'Mist, Kot', *nälkä* 'Hunger', **päivä* 'Tag', **äimä* 'Stopfnadel' megőrizték eredeti tőtípusukat, aminek következtében itt szabályszerűségről szó sem lehet.

A ma *e*-tövű szavak közt akad kettő, a *sappi* és a *vaski*, amelyek esetében felmerülhet a kérdés, vajon a *i* diftongusos tö oly gyakorisággal fordulhatott-e

elő bennük, hogy e magyarázat alkalmazható lenne rájuk is. Bizonyos, hogy e szavak többes számban ritkán fordulhattak elő, a *vasket* esetleg 'Kupferschmuck' jelentésben. Azonban lehetséges, hogy a *i*-re végződő diftongusos formák a korai ősfinn lezárulása után a finnségiben comitativus-instructivusi funkcióban voltak használatosak, mint a mai lappban, pl. *sāppiin* (egyes számú comitativus) 'mit der Galle', *giedäi* (többes számú genitivus-instrumentalis) 'mit den Händen'. Következésképpen az ilyen töformák, mint **sappij-*, **vaskij-* ugyancsak általánosak lehettek a 'mit der Galle' és 'mit dem Kupfer' jelentésű szóalakokban.

Ha egyszer az *ä-ä* kombinációjú szavak hajlottak erre az analógiára, vajon a megfelelő veláris kombinációjú *a-a* szavakban miért nem következett be ugyanez? A válasz világos: A *kala* 'Fisch' típusú szavakban a második szótagi **a_i* diftongus **o_i* diftongussá fejlődött (**kala_i-* > **kalo_i-*), ezért nem terjedhetett ki rá az **e_i* > **i_i* változás. Az összes eredeti *a*-tövből *e*-tövvé fejlődött szó első szótagában („könnyű”) **o* volt [tehát: *a* → *e/CoC(C)_j*]. [Az összes idetartozó szó mássalhangzós kezdetű; hogy ennek van-e jelentősége, számomra nem világos.] Ezeket a **järvä* típusú szavakkal csak az kapcsolta össze, hogy az előbbieket többesi vagy imperfectumi töve második szótagában szintén **e_i* diftongus volt (vö. pl. **konte_i-*, **solme_i-*). Amikor ezek a „könnyű magánhangzós” formák a **järve_i-* > **järvi_i-* változáshoz igazodtak, a rendszerkényszer következtében első szótagi „könnyű” magánhangzójuk „nehéz” magánhangzóval váltódott fel, ami úgy történt, hogy az **o* zárt szótagban **a*-vá lett (**konte_i-* > **kant_i-*, **solme_i-* > **salm_i-*, **sorve_i-* > **sarvi_i-*, **voske_i-* > **vask_i-*), nyílt szótagban pedig **ō* magánhangzóvá nyúlt (**sole_i-* > **sōli_i-*, **kole_i-* > **kōli_i-*, **?nole_i-* > **nōli_i-*). Így váltak tehát *e*-tövvé a következő szavak: *kante-*, *salme-*, *sarve-*, *vaske-*, **sōle-*, **kōle-*, **nōle-*.

[Itkonen korábban kissé másképp, a **järve_i-* > **järvi_i-* fonotaktikai analógiájának feltevése nélkül magyarázta az első szótagi magánhangzók nyelvállás szerinti módosulását: azokban az esetekben, amelyekben az *e*-tövvé lett szó belsejében az akkori hangrendszer szempontjából idegen magánhangzó-kombináció jött volna létre (tehát fonotaktikai szempontból idegen kombináció), az első szótagi „könnyű” magánhangzót felváltotta a hozzá közeli „nehéz” magánhangzó, amelynek jellegét a tö egészének szerkezete határozta meg, pl. **koli_i-* > **kōli_i-*; **sorvi_i-* > **sarvi_i-* (Itkonen 1969: 82). – Tehát Itkonen a **järve_i-* > **järvi_i-* fonotaktikai analógiájával számol; ez ellen hathatott volna viszont az eredeti **(C)oC(C)e-* struktúrájú szavak megléte, pl. *poske-* 'Wange', *joke-* 'Fluß', *koke-* 'befühlen, versuchen', *ove-* 'Tür', miként éppen ezek is tartalmazták az állítólag idegen hangkombinációt: **o-e_i*, pl. **joke_i-*. Vagyis következetesen „hangtörvényszerűen” nem vezethető le a változások sora, az analógia feltevése helyenként elkerülhetetlen.]

2.2.3. Az *e*-tövvé lett *ä-ä* kombinációjú szavak közül csak a *tähti* maradt következetesen palatális hangrendű, míg a másik kettő a finnségi nyelvterületnek

legalább egy részén hangrendi átcsapást mutat (l. fentebb). A *järvi* egyes nyelvekben (a vótban, a lívben és egyes vepsze nyelvjárásokban) lett első szótagi *a* magánhangzót tartalmazóvá, viszont a *sappi* és a *talvi* vokálisa következetesen velarizálódott. Ennek az lehet a magyarázata, hogy ezek a **konta*, **solma*, **sorva* szavakkal egyidejűleg váltak *e*-tövvé, amelyekben az első szótagban feltétlenül *a*-nak kellett megjelenennie, és ezek hatására jelent meg az első szótagi *a* az *ä*-tövvű szavakban is. Így válhatott pl. a **tälvij-* szó a **salmij-*, **sarvij-* stb. hatására **talvij-*, hangalakúvá. A **säppä* > *sappi* változást illetően azt mondhatjuk, hogy a finnségiben még négy másik régi *e*-tövvű, *p*-geminálás szó van, amelyek mindegyikének első szótagában veláris vokális található (*appe-* 'Schwieger-vater', *oppe-* 'lernen', *soppe-* 'Ecke, Winkel', *tuppe-* 'Scheide, Hülse'); megjegyzendő, hogy egyetlenegy palatális hangrendű szó sem található köztük. Talán ezek befolyásolták a **säppe* > *sappe*- fejlődést.

[Tehát valójában két szó maradt következetesen magas hangrendű; az ugyan-csak velarizálódott *kakte-* 'zwei' pedig másként magyarázódik, mint a *sappe*- 'Galle' és a *talve-* 'Winter'. Saját vizsgálataim alapján kijelenthetem, hogy a fi. *kaksi* (*kahte-*) ~ lp. *guok'te* ~ md. E *kavto*, M *kafta* < U **kakta* ~ **käktä* 'zwei' (UEW 1: 118–119) csak látszólag tartozik e csoportba, ez ugyanis – az UEW-vel ellentétben – csak U **käktä* formára vezethető vissza, amelynek mind veláris hangrendűsége, mind mai tövéghangzója a számnevek (egyáltalán a fogalmilag szoros egységet alkotó szavak) közt nagyon gyakori kölcsönhatás (analógia) eredményeként alakult ki. E számnév nemcsak a finnségiben, hanem a lappban és a mordvinban is velarizálódott, tehát a finn-volgai alapnyelv kései szakaszában mehetett végbe e folyamat (l. Honti 1993: 84–87).]

A *tammi* 'Eiche' is meglehetősen problematikus szó. Ha **tomma* alapalakból indulhatunk ki, amely teljesen megfelelne a volgai nyelvekből ismert szavaknak, akkor a **tommej-* > **tammij-* változás a **solmej-* > **salmij-* esetében bekövetkezett változáshoz hasonlóan zajlott volna le. Ha viszont az alapalak **toma* volt, ami elsősorban a volgai nyelvek adatai (md. E *tumo*, M *tuma*, cser. *tumä*) alapján feltételezhető, akkor a **tomej-* többesi többől **tōmij-* alaknak kellett volna létrejönnie, ez viszont homonímiát alkotott volna a *tuomi* 'Faulbaum' szóval. Ezt elkerülendő a szóbelseji mássalhangzó geminálódott és a zárttá vált első szótagban végbe-mehetett az immáron szabályszerű **o* > *a* változás. [Egyébként e szó esetében a szabálytalanságot az is indokolhatja, hogy fanév, márpedig a fákhoz gyakran különféle hiedelmek fűződnek, s ennek következtében torzulhat hangalakjuk, vö. pl. **FW** **leppä* 'Erle' (UEW 2: 689), **FW** **šapa* 'Espe' (UEW 2: 783).²]

3. Helinski az uráli rekonstrukcióval foglalkozó cikkében röviden kitért E. Itkonen (1969: 81–82, 1977) imént ismertetett magyarázatára. Amint kritikájában írja, Itkonen azt „hiszi”, hogy „**-i* (< **-ī* < **-ai/*-äi*)” hatolt be a főnevek és az

² Erre Rédei Károly hívta fel a figyelmet, amiért e helyen is köszönetet mondok neki.

igék ragozott formáiba, és aztán analógiásan továbbterjedt más paradigmatis alakokba is (Helimski 1984: 247). Azt persze okkal állítja Helimski (i. h.), hogy e szabályszerűség szelektív jellege folytán obskurusnak tekinthető. Itkonen hipotézisének valószínűsége mellett az a régóta tudott, közhelyszerű igazság említhető meg, hogy a „hangtörvények” nagyon gyakran csak „tendenciák”, s ez magyarázhatja egy-egy folyamat szelektív jellegét. Itkonen feltevése azonban reális fonetikai környezetre alapozott fonetikai feltevések logikus, valószínű láncolatából áll, s ha nem is mondta ki e hipotézissal a végső igazságot, szolid alapot teremtet ahhoz, hogy ne ad hoc magyarázatokkal kísérletezzünk. Az persze vas-kos félreértés Helimski részéről, hogy Itkonen szerint ez az *i* „behatolt” volna a ragozási alakokba, hiszen – amint a fenti leírásból is ki kellett tűnnie – Itkonen hipotézise szerint ez éppen a ragozott alakokban jött létre hangváltozási folyamatok eredményeként. Egyébként is nagyon elnagyoltan idézi az Itkonen által feltett folyamatot, ezért a következő megjegyzéseket kell fűznöm eljárásához:

(a) ez a változás nem szóvégen következett be, amint Helimski jelölése mutatja, hanem szóbeljei helyzetben,

(b) az **ai/*äi > *ī* nem közvetlenül, hanem **ei* fokon át ment végbe (az eredeti jelölésmód szerint: **ai/*äi > *ei > *ī*).

Abban pedig, hogy a fi. *sappi* 'Galle' és *talvi* 'Winter' veláris hangrendűségére adott magyarázat is obskurus lenne, talán nincs is igaza Helimskinek, hiszen Itkonen azzal operál, hogy e hangrendi átcapás révén a szóstruktúrák (ismét) egységesültek. Amit Itkonen magyarázata helyett Helimski kínál, az aztán végképp obskurus: V. M. Illič-Svityč és V. A. Dybo nosztratikus bűvészmutatványaira utalva kívánja megoldottnak tekinteni e kérdést (Helimski 1984: 249).

4. Décsynek a fi. *solmu* ~ lp. N *čuolbmâ* ~ md. E *šulmo*, M *šulma* szóra vonatkozó magyarázati kísérletében tehát – mint említettem – az az egy momentum tűnik elfogadhatónak, hogy *i* képzőelemet keres az idetartozó finnségi főnevek előzményében. Ez a lehetőség, vagyis hogy az ilyen típusú szavakban elenyészett **i* (azaz **j*, Itkonen: **ĭ*) elemet, egészen pontosan képzőt keressünk – Décsy írását még nem ismerve – bennem is felmerült. Arra a denominális **j* képzőre gondolok, amely a tövégi vokállissal együttesen a (korai ősfinn **ai > kései ősfinn **oi >** mai finn *o* szóvéget kialakította (és amelynek palatális párja, az *ö* talán viszonylag kései hangrendi illeszkedés eredménye), és amelyre Hakulinen sok példát vonultatott fel (Hakulinen 2000: 173–175); ezek közül megemlítek néhányat: *emo* 'Mutter, Weibchen' (vö. *emä* 'Weibchen'), *kanto* 'Baumstumpf' (vö. *kanta* 'Grund usw.'), *korvo* 'Zuber' (vö. *korva* 'Ohr'), *verho* 'Decke, Schirm' (vö. nyj. *verha* 'Kleidung, Rock'). Ezzel az *o*, *ö* képzővel részben összefügghet az *u*, *y* képző is (i. m. 185). (Ehhez még vö. Lehtisalo 1936: 48–49, Rapola 1966: 470–471, Laanest 1982: 214–215.)

A többesszámú függőesetekben fellépő **ĭ* (**j*) többesjel helyett a **j* képzővel operáló feltevésnek a főnevek csoportját tekintve van egy nagy előnye:

Itkonen kénytelen volt sporadikusnak minősíteni a tövéghangzó változását, hiszen nem minden, eredetileg *a*- és *ä*-tövű főnévben lett új, *e* tövéghangzó, noha mindegyiknek voltak (vannak) pluralisi függőesetei is. Viszont ha **j* képzőben keressük *e* változás okát, nem kell sporadikus hangfejlődést feltennünk, hiszen a képzők nem szükségszerűen járulnak minden olyan szóhoz, amelyből új szót hozhatnának létre. Persze ez felveti azt a problémát, volt-e kronológiai különbség ezen tőtípusváltozás és az **a_i > *o_i > o* (pl. fi. *kanto* 'Baumstumpf', vö. *kanta* 'Grund usw.') változás közt. Ha módosító javaslatom helyes, nyilván kellett lennie.

Ha feltesszük, hogy a változást valóban a **j* képző indította el a főnevekben, akkor azzal is számolhatunk, hogy ez a változás indukálhatta a hasonló fejlődést az igék körében az Itkonen által leírt körülmények között. Analógiás változás esetében pedig nem szükségszerű, hogy az minden lehetséges esetben végbemenjen.

Arra a kérdésre viszont nem tudok választ adni, talán nem is nagyon kell, miért kaptak képzőt *e* sajátos főnévcsoport tagjai, a többi eredeti **a*-, **ä*-tövű pedig miért nem; miként arra a kérdésre sincs válasz, pl. a m. *fazék*, *fészek*, *könyök*, *lélek* és *torok* miért tartalmaz *k* képzőt és miért csak képzett alakjuk maradt fenn. Ez a kis kiegészítés valóban csak ennyi leegyszerűsítést jelent, hiszen változatlanul sporadikus változást kell feltennünk az igék esetében.

A fentebb előadottakban – mindenekelőtt Erkki Itkonen hipotézisére alapozva, azt ismertetve és kiegészítve – fonotaktikai és hangtörténeti kérdéseket boncolgattam. Ezek lezárásaként még megemlítem, hogy az alábbi finn szó súlyosan megsérti az ősfinn fonotaxis szabályait: *suota* (lp. N. *čuодде*) < U, FU **čaða* ~ **šaða* 'Laufen' (UEW 1: 28). Az a magyarázat, hogy ez esetben talán a (FU **sata* >) fi. *sata* 'hundert' szóval való homonímia elkerülése végett következett volna be az **a > *ō > uo* (i. h.), esetleg helytálló, bár kétségeim vannak. Én mindenképpen úgy hiszem, még ez az anomália is magyarázatra, jobb magyarázatra vár.

5. Amint láttuk, Itkonen a fi. *kuole*- 'sterben' ige mellett a *nuole*- 'lecken' idevonását is lehetségesnek vélte, bár csak kételkedve (Itkonen 1977: 6). Úgy hiszem, Itkonen kételkedését alaptalannak tekinthetjük, ha ezen ige obi-ugor megfelelőit is tekintetbe vesszük.

Az obi-ugor nyelvekben van egy olyan, meglehetősen kis létszámú igecsoport, amely tagjainak hosszabb, magánhangzós tőalternánsa tövégi alsó nyelvválású hosszú magánhangzót tartalmaz, a rövidebb tőalternáns mássalhangzóra végződik. Ha az ige részt vesz a paradigmatis magánhangzó-váltakozásban, akkor a mássalhangzós tő tartalmazza az alapvokálist, míg a magánhangzós a váltóhangot. Ezt a csoportot egykor tematikus igéknek neveztem el. A közös obi-ugor tematikus igék mind velárisak (köztük a sajátos „finnségi ~ lapp, mordvin” hangmegfelelési viszonyt mutató igék obi-ugor megfelelői is!), a két nyelvben azonban vannak egymással etimológiailag össze nem tartozó, palatális hangrendű tematikus igék is. A következő tematikus igék közösek az obi-ugor nyelvekben:

1. vog. T *kāl-* ~ *kalā-* ~ osztj. VVj *kol-* ~ *kāla-*, Trj *kōΛ-*, *kāΛa-* 'sterben' (Honti 1982: 104, 149) < U **kola-* (UEW 1: 173),

2. vog. T *kol-*, *kolā-* ~ osztj. VVj *kōla-*, Trj *kōΛ-*, *kōΛa-* 'zu Ende gehen' (Honti 1982: 105, 149) < FU **kul3-* (UEW 1: 199–200),

3. vog. T *poñ-*, *poñā-* ~ osztj. Trj *pān-*, *pāna-* 'reif werden' (Honti 1982: 105, 177) < U **pane-* (UEW 1: 353–354),

4. vog. T *tal-*, *talā-* ~ osztj. V *lōla-*, Vj *jōla-*, Trj *ΛōΛ-*, *ΛōΛa-* 'schmelzen' (Honti 1982: 105, 137) < FU **sula-* (UEW 1: 450–451).

Az alábbiak csak az osztjákban tematikusak:

5. (vog. Vtur *ололанты* ~) osztj. Trj *ōΛ-* ~ *āΛa-* 'schlafen' (Honti 1982: 106, 191) < FU **oδa-* (UEW 1: 334),

6. (vog. T *tow-*, *tō-*, *tōj-* ~) osztj. V *loŋ-* ~ *lāŋa-*, Vj *jāŋa-*, Trj J *lāŋ-* ~ *lāŋa-* 'hineingehen' (Honti 1982: 105, 106, 137) < U **soŋe-* (UEW 1: 446–447),

7. (vog. T *ñalānt-* ~) osztj. VVj *ñolāmt-* 'schnell ablecken' ~ *ñāla-* 'lecken' (Honti 1982: 106, 171) < U **ñole-* (**ñōle-*) (UEW 1: 321).

Az utolsóról a surguti osztják nyelvjárásokban látható magánhangzó- és mássalhangzó-váltakozás alapján tehetjük fel, hogy legalább az osztjákban ebbe a csoportba tartozik vagy tartozott:

8. (vog. KU P *taŋk-*, So. *taŋχ-*) ~ osztj. Trj J *lāŋ.k-* ~ *lāŋk-* 'wollen, lieben' (Honti 1982: 105, 106, 137–138) < [?] FU **soŋe-* (UEW 447)).

Az 1. és a 7. számú szópárra hívom fel a figyelmet:

A 'sterben' ige a sajátos „finn ~ lapp, mordvin” megfelelés alapján **kola-*ként rekonstruálandó, ill. a 'lecken' megerősíti E. Itkonen kételkedve előadott feltevését (1977: 6), hogy szintén *a-tövé, vagyis: **ñola-* lehetett az alapnyelvben.

6. A fentiekben nagyrészt E. Itkonen bonyolult magyarázatának bemutatására vállalkoztam. Ha csak ennyit tettem volna meg, talán az sem lett volna teljesen felesleges, mivel az a benyomásom, hogy Itkonen e munkája nem került a legfontosabb etimológiai szótárak (UEW, SSA) készítőinek látókörébe, ami azért is furcsa, mert Itkonen az SSA első két kötetének társszerkesztője volt. Pedig e tanulmány megérdemelte volna, hogy hivatkozzanak rá, hiszen szerzője itt igyekezett részletesen megokolni egyrészt azt, mi lehet az oka a hangmegfelelési anomáliának, másrészt pedig azt, miként értelmezhető, hogy egyes, eredetileg palatális hangrendű szavak a finnségiben velárisá váltak.

Ezen túlmenően vajon vannak-e tanulságai ennek a kis dolgozatnak, s ha igen, melyek azok? Szerintem a következők:

1. A finnségi főnevekben bekövetkezett töfípusváltást nem feltétlenül a többesi paradigmában megszületett sporadikus módosulásnak tekinthetjük, hanem egy bizonyos képzőelem által kiváltott szabályszerű és általános hangváltozásnak.

2. Az obi-ugor nyelvek is bizonyítják, hogy a 'sterben' jelentésű ige az alapnyelvben *a-tövé volt,

3. és a 'lecken' igré vonatkozóan is ezt a következtetést engedik meg, vagyis

az UEW által közölt **ñole-*, **ñōle-* alapalak helyett **ñola-* rekonstruálandó (a fenti obi-ugor ígépárok alapján egyéb alapalak-módosítás nem indokolt).

4. A 'Metall' jelentésű főnévnek az UEW által közölt **waške* alapalakja helyett **waška* rekonstruálandó.

5. Az 'eine Fischart' jelentésű főnévnek az UEW által közölt **särkä* alapalakja (UEW 436) helyett **särke* rekonstruálandó és így nem tartozik a magyarázat tárgyául szolgáló szavak közé (a fenti ígépárok alapján egyéb alapalak-módosítás nem indokolt).

6. A fi. *kaksi* (*kahte-*) 'zwei' történeti hátterét tekintve szintén nem tartozik a magyarázat tárgyául szolgáló szavak közé.

7. Erre a problémára ismételten ráirányítva a figyelmet újabb értelmezési kísérletek közelebb vihetnek minket egy finomított, még jobban megalapozott magyarázathoz.

Irodalom

- Collinder, Björn (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- Décsy, Gyula (1971), *Zum Lautwandel -a/-ä > -e im Urfinnischen*. UAJb 43: 59–64.
- Décsy Gyula (1996–1997), Lakó György és kora a magyar finnugrisztikában. NyK 95: 211–218.
- Hakulinen, Lauri (2000), *Suomen kielen rakenne ja kehitys. 5., muuttumaton painos*. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- Helimski, Eugene (1984), *Problems of Phonological Reconstruction in Modern Uralic Languages*. SFU 20: 241–257.
- Honti, László (1982), *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti, László (1993), *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Itkonen, Erkki (1946), *Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen*. FUF 29: 222–337.
- Itkonen, Erkki (1962), *Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache*. UAJb 34: 187–210.
- Itkonen, Erkki (1969), *Zur Wertung der finnisch-ugrischen Lautforschung*. UAJb 41: 76–111.
- Itkonen, Erkki (1977), *Die Umwandlung einiger a- und ä-Stämme zu e-Stämmen im Urfinnischen*. JSFOu 75: 5–12.
- Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1992, 1995), *Suomen sanojen alkuperä. 1–2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus*, Helsinki.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (2000), *Suomen sanojen alkuperä. 3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus*, Helsinki.

- Laanest, Arvo (1982), Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Buske Verlag, Hamburg.
- Lakó György (1941–1943), Finnugor végmagánhangzó-kérdések. NyK 51: 26–53.
- Lakó György – Rédei Károly (szerk.) (1967, 1971, 1978), A magyar szókészlet finnugor elemei. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lehtisalo, Toivo (1936), Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. MSFOu 72.
- MSzFE = Lakó – Rédei 1967, 1971, 1978.
- Ojansuu, Heikki (1913–1918), Äännehistoriallista. JSFOu 30/17: 1–18.
- Rapola, Martti (1966), Suomen kielen äännehistorian luennot. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Ravila, Paavo (1939), Eräitä varhaiskantasuomalaisia analogiatapauksia. Vir 1939: 107–112.
- Rédei Károly (Hrsg.) (1988a, 1988b, 1991), Uralisches etymologisches Wörterbuch. Band I–III. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden.
- Setälä, E. N. (1896), Über Quantitätswechsel im Finnisch-Ugrischen. Vorläufige Mitteilung. JSFOu 14/3: 1–54.
- SSA = Itkonen – Kulonen 1992, 1995, Kulonen 2000.
- Toivonen, Y. H. (1949), Zum Problem des Protolappischen. Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1949: 161–189.
- UEW = Rédei 1988a, 1988b, 1991.

A magyar *-i* képzős melléknevekkel alkotott szószerkezetek viszonyjelentései és finn megfelelőik

This paper examines the function of the Hungarian derivational suffix *-i* in adjectival phrases containing two elements: an adjectival element which is composed of a base noun and the suffix (N1+ *-i*) and another noun (N2). There is a relation (REL) between N1 and N2 which can be determined.

My aim was 1) to determine these relational meanings between N1 and N2, and 2) to examine how REL appears in the Finnish equivalent of Hungarian adjectival phrases. The examination was limited to phrases in which N1 expresses 'person' (profession, function, position and proper name).

In the group of 'N1 = profession, function, position' we can notice possessive-attributive relational meaning in AP-type where REL can be expressed by the thematic role of N1 (N1 = agent, experient) and REL represents a part-whole relation. In the group of proper names the relation is either possessive-attributive or genitive-comparative.

In Finnish these relational meanings are quite frequently expressed by compounds with nominative or genitive first elements, by genitive noun phrase and not so typically by derivational suffixes. The comparative function in both groups of common and proper names are expressed by the derivational suffix *-linen*.

Bevezetés

Dolgozatomban magyar *-i* melléknévképzős szószerkezetek viszonyjelentéseit vizsgálom a foglalkozást, funkciót, pozíciót jelentő, illetve a tulajdonnévi, személynévi alapszavú melléknevekre korlátozva, s azt igyekszem bemutatni, hogy e viszonyjelentések morfológiailag hogyan tükröződnek a finn nyelvben.

A két vizsgált nyelv, ahogyan ezt az uráli nyelvcsalád többi tagjáról is elmondhatjuk, egyaránt gazdag képzőállománnyal rendelkezik. Az improduktív képzőket is figyelembe véve számuk a magyarban száz felett jár, a finnben, nem utolsósorban a nagy számú másodlagos képzőnek köszönhetően, a kétszázat közelíti (Hakulinen 1968: 246, Ruzsiczky 1961: 335–420). Az újabb morfológiai elméletek, mint pl. a természetes morfológia (Natural Morphology) megjelenésével az utóbbi idők képző kutatásának látóteréből a nem termékeny képzők azonban kikerültek, s a képzésfolyamat működése vizsgálatának szempontjából elsődlegesen fontos produktív képzők kerültek a középpontba. Ilyen produktív képzési folyamat résztvevője főnévi alapszón a magyar *-i* melléknévképző. E képző szemantikáját szeretném vizsgálni *-i* képzős szószerkezetek egy csoportjában, szembeállítva a szintagmákat finn nyelvi megfelelőikkel.

1. A magyar *-i* jelentését nehéz röviden és általános érvénnyel megadni, ugyanis az alapszó jelentése, a származékszó és a vele jellemzett jelzett szó egyaránt befolyásolják szemantikáját. Általános jelentését Kiefer Jelentéselmélet című könyvében így határozza meg: „az alapszóban megnevezett dologhoz tartozó vagy vele kapcsolatos” (Kiefer 2000: 205). Megállapítja továbbá, hogy az alapszó (N1) és a belőle képzett melléknév által jellemzett szó (N2) között viszony, reláció (REL) áll fenn. Az általános viszonyjelentést a következő képlettel adja meg:

$$\text{REL (N1, N2)}$$

Az *-i* jelentése önmagában csak a fentebb már idézett módon, túl általánosan írható körül. Árnyalhatjuk a képzőjelentést, ha az alapszón vizsgáljuk a képzőt: pl. *rektori, iskolai, tiszai* stb., amikor az *-i* jelentésére hatással van az alapszó jelentése, mely alapszó lehet többek között személy, intézmény, földrajzi hely kategóriájú. (A részletes csoportosítást l. alább.) A jelenséget alapszó-besugárzásnak nevezzük (Zsirai: 1945). De még többet tudhatunk meg az *-i* szemantikájáról akkor, ha az N1 és N2 között fennálló viszonyjelentést (REL) vizsgáljuk, hiszen nemcsak N1, hanem N2 változása is módosítani képes a szóban forgó melléknévképző jelentését:

- a) *rektori hivatal* – *rektori szünet*;
- b) *iskolai kirándulás* – *iskolai büfé*;
- c) *tiszai ártér* – *tiszai hal*.

Az a) példában a *rektor* és *hivatal* közötti viszony jelentését például 'a rektorhoz tartozó hivatal' kifejezéssel adhatjuk meg, a *rektor* és *szünet* közötti viszony jelentése 'a rektor által biztosított szünet'. A b) példában az *iskola* szó poliszém volta is okozója a viszonyjelentésbeli különbségnek: a *kirándulás* a 'tanulók és tanárok összessége' jelentésű szóhoz kapcsolódik, tehát a viszonyjelentés így írható le: 'az iskola tanulói és tanárai által tett kirándulás'. A másik esetben az *iskola* jelentése 'épület', így a viszonyjelentés egyértelműen lokatívuszi: 'az iskolában található büfé'. A c) példabeli szintagmák utótagja ismét többféle értelmet ad az előtagoknak: az *ártér* szó mellett a *tiszai* jelentése 'Tisza menti', a *hal* szó mellett 'a Tiszából való, a Tiszában élő'. Az első szó szerkezet parafrázálható ily módon: 'a Tisza ártere', vagyis a viszonyjelentés meghatározható possesszívként, a második esetben pedig N1 és N2 eredethatározói viszonyáról beszélhetünk.

N és N lehetséges relációiról Károly Sándor is szólt (1970: 95), megjegyezve, hogy két jel kapcsolata nem csupán az alkotóelemek jelentésének szintézise: a két jeltárgyjelentés mellett megjelenik egy harmadik jelentésmozzanat is, a viszonyjelentés. Előbbiek jelentése nyíltabban, utóbbié rejtettebben van jelen. Károly meghatározott tizenkét lehetséges relációt N és N között, melyek részben szóösszetétel-fajták, illetve birtokos jelzői szó szerkezetek elemeinek kapcsolatát képezik le, pl.

- N1 anyaga N2-nek (*fa, szék*),
 N1 birtoka N2-nek (*könyv, fiú*)
 N1 része N2-nek (*fiók, asztal*)
 N1 származik N2-től (*zaj, gép*) stb. (Károly 1970: 103)

Amint azt fentebb igyekeztem bemutatni, az *-i* képzős melléknevekkel alkotott N-N szintagmákon belül is van viszonyjelentés. A továbbiakban arra keresek választ, milyen viszonyjelentési kategóriákat állapíthatunk meg a vizsgált csoport szószerkezeteiben, s hogy e viszonyjelentéseket hogyan fejezi ki a finn nyelv. Mivel dolgozatom középpontjában a viszonyjelentések vizsgálata áll, a finn szóalkotás egyes kérdéseit csak érintőlegesen tárgyalom.

A produktív eseteket figyelembe véve az *-i* képzős derivátumok alapszava a jelentése szerint lehet (Kiefer – Ladányi 2000: 175–176):

személy

- foglalkozás, funkció, pozíció (*orvos + i, elnök + i, miniszter + i*)
 személynév (*kossuth + i, deák + i*)
 intézmény (*bíróság + i, minisztérium + i, egyetem + i*)
 hely (*magyarország + i, balaton + i, alföld + i*)

fogalom

- elvont fogalom -Ás képzővel (*mérés + i, látás + i*)
 művészeti ág, tudományterület (*építészet + i, festészet + i, teológia + i*)
 időpont, időtartam (*óra + i, nap + i, év + i*).

A viszonyjelentések és a szószerkezetek finn megfelelőinek változatossága miatt legérdekesebbnek a személyt jelölő alapszótípus bizonyul, így a következőkben olyan jelzős szószerkezeteket vizsgálok, melyek jelzői eleme a SZEMÉLY csoport képzései közül való. Az első táblázatban a FOGLALKOZÁS, FUNKCIÓ, POZÍCIÓ, a másodikban a TULAJDONNÉV alcsoport elemei találhatók.

Az I.a) csoport jelzős szószerkezeteiben (l. a következő oldalon) az N1 és N2 közötti kapcsolat kétféleképpen is értelmezhető: az *orvosi táska* lehet egyrészt 'az orvos táskája', vagyis a viszonyjelentés possesszív, másrészt N1 képzős származékának fajtajelölő szerepe van, a táskák közül kijelöli azt, amelyet az orvosok használnak. Ez az attributív viszonyjelentés, mely talán egy kicsit erősebben van jelen az I.a) csoport példáiban, nagy mértékben az *-i* melléknévképzőnek köszönhető. Az ilyen típusú szintagmák finn megfelelőjében a fenti kettős jelentést tartalmat sok esetben a genitívusz fejezi ki összetett szóban (*lääkäarinlaukku* 'orvosi táska') vagy szabad szószerkezetben (*ministerin auto* 'miniszteri autó'). A genitívusz a finnben egyébként a klasszikusnak mondható birtokos jelzői előfordulása mellett predikatív szerepben, a magyar *-é* birtokjel megfelelőjeként is jelentkezik:

Tämä on ministerin auto. 'Ez a miniszter autója.'

Tämä auto on ministerin. 'Ez az autó a miniszteré.'

N1 = FOGLALKOZÁS, FUNKCIÓ, POZÍCIÓ

N1 + i	— N2	jelentésmagyarázat	finn
I.a) orvosi	táska	'az orvos műszereket tartalmazó kézitáskája'	lääkäriinlaukku
bírói	talár	'a bíró talárja'	tuomarin viitta
emberi	agy	'az ember agya'	ihmisaivot
elnöki	palota	'a mindenkori elnök palotája'	presidentinlinna
elnöki	jogkör	'az elnök jogköre'	presidentin toimivalta
miniszteri	autó	'a minisztert szállító autó'	ministerin auto
miniszteri	vélemény	'a miniszter véleménye'	ministerin mielipide
királyi	trón	'a király trónja'	valtaistuini (tkp. 'hatalmi szék')
I.b) orvosi	vizsgálat	'az orvos által végzett vizsgálat'	lääkärintarkastus
elnöki	fogadás	'az elnök által adott fogadás'	presidentin vastaanotto
miniszteri	látogatás	'a miniszter által tett látogatás'	ministerivierailu
emberi	gondolkodás	'az ember által végzett agytevékenység'	ihmisajatus
anyai	szeretet	'az anya gyermeke iránt érzett szeretete'	äidinrakkaus
I.c) orvosi	bizottság	'orvosokból álló testület'	lääkärikunta
bírói	testület	'bírákból álló testület'	tuomarikunta,
tanári	kar	'tanárokból álló testület'	tuomaristo opettajakunta, opettajisto
I.d) királyi	termet	'a királyéhoz hasonló = tekintélyt parancsoló termet'	kuninkaallinen
királyi	lakoma	'a királyéhoz hasonlóan gazdag lakoma'	olemus kuninkaalliset
ördögi	csel	'az ördögre jellemzően gonosz csel'	pidot pirullinen juoni
sátáni	természet	'a sátánéhoz hasonlóan gonosz természet'	saatanallinen
szolgai	engedelmesség	'a szolgáléhoz hasonló engedelmes viselkedés'	luonne orjallinen
emberi	bánásmód	'emberhez méltó bánásmód'	kuuliaisuus inhimillinen/ihmis
démoni	pillantás	'a démonéhoz hasonlóan ártó pillantás'	mäinen kohtelu demoninen katse
boszorká- nyos	ügyesség	'a boszorkányéhoz hasonló ügyesség'	noitamainen taitavuus

A *lääkäarinlaukku*, *presidentinlinna* összetételi típusban az ortográfia, esetünkben az egybeírás egyértelműen jelzi, hogy fajtajelölésről van szó (bár mint említettem, némiképp a possesszív jelentéstartalom is felfedezhető bennük). A beszédben a különbséget az összetétel és a birtoklás egyértelmű kifejezésére szolgáló szabad szószerkezet között a hangsúly adja: ez utóbbi mindkét elemének első szótagja hangsúlyos ('*presidentin* 'linna, 'az elnök palotája'), az összetétel pedig összetételi hangsúlyt kap, vagyis csak az előtag első szótagja lesz hangsúlyos. Az összetételi hangsúly hasonlóan működik a magyar nyelvben (valamint pl. az angolban, németben) is (Kiefer 2000: 520).

A *ministerin auto*, *tuomarin viitta* szintagmatípusban az ortográfiának már nincs jelentésmegkülönböztető szerepe, a birtokos jelzős szerkezetet és a fajtajelölő-possesszív jelentéstartalmat e különírt alakok hordozzák, és a hangsúly megkülönböztető szerepe sem olyan egyértelmű, mint a fentebb említett esetben.

A 'valamihez tartozás' kifejezésére a finnben egy melléknévképző is szolgál, a *-llinen*, melynek általános jelentését részben fedi a fentebb az *i*-re megadott jelentésmeghatározás, de az 'N1-hez tartozó N2' jelentéstartalmat a finn inkább genitívuszi N1-gyel fejezi ki. Bár a *-llinen* képzős alakok korábban általánosak voltak, és az 'N1-gyel jelölt családhoz tartozó' jelentésben még ma is használatosak, genitívuszi szerkezettel nem helyettesíthetők pl.: *ruhtinaallinen henkilö* 'fejedelmi/nagyhercegi személy', *suvun herttuallinen haara* 'a család hercegi ága' (Rintala 1980: 217).

E kettős, egymástól nem is olyan könnyen elválasztható possesszív-attributív kapcsolat fedezhető fel az I.a) csoport többi példájában is. Talán csak a *királyi trón* jelent kivételt, itt ugyanis a fajtajelölésnek nemigen jut szerep, hiszen e szókapcsolatban a trón mellett a királyi szinte az egyetlen lehetséges jelző, amely túl sokat már nem ad hozzá a szintagma alaptagjának jelentéséhez, így a két elem kapcsolata erősen megközelíti a tautonímia fogalmát (Cruse 1986: 106).

A b) csoport N2 elemei deverbális főnevek, N1 végzi a cselekvést: *orvos – vizsgál*, *elnök – fogad*, *miniszter – látogat* stb., a melléknévképző tehát voltaképpen az ágenst jelöli ki. Itt sem egységes a kép, mert az *anya – szeret* kapcsolatában N1 egy az akaratótól független pszichikai állapot átélője, azaz experiens. A szintagmák finn megfelelői az előző csoportéhoz hasonló képet mutatják, azaz genitívuszi vagy nominatívuszi előtagú szóösszetétellel vagy birtokos jelzős szószerkezettel fejezik ki N1 és N2 viszonyát.

A c) csoportbeli példák N2 eleme minden esetben 'testület' jelentésű, N1 pedig azt jelöli, kikből áll a testület, vagyis a két elem kapcsolata felfogható olyan sajátos rész-egész viszonyként, melyben az egészt képviselő holonimát több azonos meronima alkotja, azaz pl. az *orvosi bizottság* esetében a bizottság minden egyes alkotóeleme orvos. A finn ezt a jelentésviszonyt a leggyakrabban összetétellel fejezi ki, melynek előtagja N1 nominatívuszi alakja, utótagja a 'kö-

zösség, testület, szervezet' jelentésű *kunta*. Gyakran előfordul a *-stO* gyűjtőnévképző is. Az a)–c) csoport finn példáiban megjelennek a finn szóösszetétel legtipikusabb esetei: a nominatívuszi előtagú összetétel (*ministeri + vierailu* 'miniszeri látogatás'), a genitívuszi előtagú összetétel (*lääkäriin + tarkastus* 'orvosi vizsgálat'), valamint az az eset, amikor összetételi előtagként a névszó csonka töalakja szerepel (*ihmis + ajatus* 'emberi gondolkodás'). Ez utóbbi összetételi típus meglehetősen szabályszerűséggel alkotható olyan névszókból, melyek rendelkeznek csonka tövel. A másik két eset azonban nem különíthető el egymástól egyértelműen. Nincs világos szabály arra vonatkozólag, mikor veszi fel az összetételi előtag a genitívuszt, és mikor lesz nominatívuszi alakú. Sok esetben ingadozás tapasztalható, melynek oka lehet többek között idegen, a korábbi nyelvszokástól eltérő minták átvétele, valamint különböző szemantikai és szintaktikai tényezők. Részletesen I. Penttilä (1963: 265–8).

A d) csoport elemeinek szintagmatikus kapcsolata merőben különbözik az előző háromtól, itt ugyanis, bár szerkezetileg azonos az a) csoporttal, N1 nem birtokos egy birtokviszonyban, hanem egy komparatív viszony része, melyben a szerkezet transzformálásával a hasonlító funkció egyértelműen tetten érhető: *királyi termet* → *olyan termet, mint a királyé*. A *királyi* szó jelentése a *termet* mellett 'tekintélyt parancsoló', a *lakoma* mellett 'gazdag', az *ördögi, sátáni* jelentése 'gonosz' stb. Ez a metaforikus jelentésviszony igen markánsan jelenik meg a finnben a korábban már említett *-llinen* melléknévképzővel, melyről megjegyeztük, hogy birtokviszony kifejezésére már nem használják produktívan. A hasonlító funkció kifejezésében sem egyeduralkodó: ezt a szerepet produktívan a *-mainen* melléknévképző látja el, melynek megfelelője lehet a magyarban képzetlen vagy *-i* melléknévképzős alapszón *-(V)s* pl. *konemäinen puhe* 'gépies beszéd'; kifejezheti e funkciót a *-szerű* utótag: *huilumainen ääni* 'fuvolaszerű hang', *pistemäinen valonlähde* 'pontszerű fényforrás'; de megfelelője lehet olyan (képzetlen) főnév is, amely jelzős szerkezetekben jelzői funkcióval bír: *barbaarimainen hävitysrimma* 'barbár (pusztító) indulat', *lammasmainen käytös* 'birka viselkedés'. E hasonlító funkciót, ritkán ugyan, de a *-nen* melléknévképző is kifejezheti (*demoninen katse* 'démoni pillantás').

A kollokációnak, azaz a szavak együttes előfordulási lehetőségeinek vizsgálatához természetesen hozzátartozik a megszorítások számbavétele is. Ezt azonban csak egy tekintélyes korpusz beható vizsgálatával lehetne megtenni, s mivel erre most nem volt módom, így a feladatra nem is vállalkozom, de jelzésképpen megemlítem, hogy a hasonlító funkció *-i* képzővel való kifejezését a *boszorkány* szóban az ezzel a jelentéssel is bíró *-s* képző (l. *tanáros, elnökös*) blokkolja: **boszorkányi* → *boszorkányos*. (Az *-s* képző *-i*-vel való szinonimitására a tulajdonnevek kapcsán még kitérek.)

A foglalkozás, funkció, pozíció alkategória szintagmái között tehát a követ-

kező viszonyjelentési képleteket írhatjuk fel a bevezetőben említett általános képlet felhasználásával:

- REL1 (N1, N2): N2 N1-hez tartozik (*királyi trón*)
 REL2 (N1, N2): N1 ágense N2 cselekvésnek (*miniszteri látogatás*)
 N1 experiense N2 cselekvésnek (*anyai szeretet*)
 REL3 (N1, N2): N1 alkotóeleme N2-nek (*tanári kar*)
 REL4 (N1, N2): N2-ben foglalt tulajdonság, cselekvés, fogalom N1-éhez hasonló (*királyi termet*).

N1 = TULAJDONNÉV, SZEMÉLYNÉV

N1+i	- N2	jelentésmagyarázat	finn
II.a) a fregei	kompozicionalitás elve	'Frege kompozicionalitás elve'	Fregen kompositionaalisuus-periaate
a wurzeli	elsődleges produktivitás	'Wurzel elsődleges produktivitás elve'	Wurzelin primaarinen produktiivisuus
az einsteini	relativitáselmélet	'Einstein relativitáselmélete'	Einsteinin relativiteettiteoria
II.b) (a) chaplini	melankólia	'Chaplin melankóliája'	Chaplinin melankolia
(a) brechti	epikus színház	'a Chaplinéhez hasonló melankólia'	chaplinilainen melankolia
		'Brecht epikus színháza'	Brechtin eepinen teatteri
		'a Brechtéhez hasonló epikus színház'	brechtiläinen eepinen teatteri
(a) nietzschei	übermensch-kultusz	'Nietzsche übermensch-kultusza'	Nietzschen yli-ihmiskultti
		'a Nietzscheéhez hasonló übermensch-kultusz'	nietzscheläinen yli-ihmiskultti
II.c) freudi	elszólás	tkp. 'a tudatalatti irányította elszólás'	freudilainen lipsahdus

A II. csoport közös vonása az, hogy N1 elemei minden esetben személynevek. A II.a) csoport szintagmáiban N2 az *-i* képzővel melléknévesített N1-hez fűződő *szellemi termék, törvény, elv, teória* stb. A magyarban, amint azt fentebb már láttuk, a possesszív viszony kifejezésére két lehetőség is van: a birtokos és az *-i* melléknévképzős szerkezet, a finnben azonban ismét csak genitívuszi szerkezettel találjuk szembe magunkat, a finn ezt a viszonyjelentést képzővel nem tudja kifejezni.

A II.b) csoport szintagmáinak jelentése kettős, e kettősséget igyekszem ábrázolni a következő két példamondatban:

A chaplini melankólia „A csavargó” című Chaplin-alkotásban is megjelenik.
Chaplini melankólia jellemzi X színészi játékát.

Az (1) mondatban a *chaplini melankólia* Chaplin melankóliáját jelenti, azaz a viszonyjelentés possesszív. Ebben a jelentésben a határozott névelő kötelező eleme a szintagmának. A (2) mondat vizsgált szintagmája hasonlóságot mutat az I.d) csoport elemeivel (*királyi termet*), hiszen itt is hasonlításról van szó, a *chaplini melankólia* jelentése 'Chaplinre jellemző, a Chaplinéhez hasonló melankólia'. A különbség csupán az, hogy I.d) N1 eleme köznév, II.c) N1-e tulajdonnév. E hasonlító jelentésben a szintagma megjelenhet névelő nélkül vagy névelővel.

Az I. a) és I. d) csoport finn példái alapján sejthető, hogy a fenti két jelentés a finnbén morfológiailag is elkülönül. A possesszív viszonyjelentés genitívuszi szerkezetben testesül meg (*Chaplinin melankolia*), a hasonlító jelentést pedig egy igen produktív képző a *-Ainen* fejezi ki az ilyen típusú szintagmákban (*chaplinilainen melankolia*). A *-lainen* képzővel a korábban említett másik kettő mellett voltaképpen meg is jelent minden hasonlítást kifejező képző: az ebben a jelentésében már nem túl produktív *-linen* (*kuninkaallinen*), a produktív *-mainen* (*noitamainen, ihmismäinen*), valamint a szintén produktív *-lainen* (*chaplinilainen, brechttiläinen*). Egy példa erejéig a *-nen* képző is megjelenik (*demoninen*), de a hasonlítás kifejezésében nem nevezhető tipikusnak.

Az egymással szemlátomást rokonságot mutató magyar *-i* és *-s* melléknévképző szóképzési jelentéseit behatóbban megvizsgálva és egymással szembeállítva megállapítható, hogy ezek részben funkciómegoszlást, részben szinonimitást mutatnak. Ez utóbbi az időtartamot jelölő főnéven mint bázison (alapszón) jelentkezik: az *X napos* vagy *X napi gyaloglás* melléknévképzős jelzői elemei a szerkezetben azonos jelentéssel bírnak. A funkciómegoszlás a tulajdonnévi alapszón jelentkezik pl. *kossuthi* 'Kossuthra jellemző' – *kossuthos* 'Kossuthra valamilyen szempontból hasonlító' (Ladányi 1998: 101–102). A II.b) csoportban szereplő tulajdonnévi alapszavú *-i* képzős derivátumok tágabb kontextusából azonban kitűnik, hogy egyfajta szinonimitásról ez esetben is beszélhetünk, hiszen mindkét származékszó olyan melléknév, mely az alapszóban feltüntetett személy valamely tulajdonságához való hasonlóságot fejez ki. Az *-i* képzős szintagmában jellemzően (de nem kizárólagosan) belső, az *-s* esetében pedig jellemzően (de szintén nem kizárólagosan) külső tulajdonságbeli hasonlóságot fejez ki a képző:

chaplini naivitás, *melankólia*, *esetlenség* – *chaplines* járás, kéztartás
kossuthi hazaszeretet, *ékesszólás* – *kossuthos* szónoklat, ?*szakáll* (*Kossuth-szakáll*)

móriczi realizmus, *éleslátás*, *parasztábrázolás* – *móriczos* bajusz, *külső*

A finn nyelv az *-i* képző képviselte jelentéstartalmat általában a *-lAinen* képzővel fejezi ki: *chaplinilainen naiivius* 'chaplini naivitás', a szélesebb körben nem ismert tulajdonnevek, valamint az *-s* képzős származékok esetében azonban inkább az *X:lle tyypillinen Y* szerkezetet használja pl.: *chaplinilainen/Chaplinille tyypillinen kävelytapa* 'chaplines járás', *kossuthilainen isänmaanrakkaus* 'kossuthi hazaszeretet', *Kossuthille tyypillinen kaunopuheisuus* 'kossuthi ékesszólás', *Móriczille tyypillinen realismi* 'móriczi realizmus', *Móriczille tyypilliset viikset* 'móriczos bajusz'.

A II.c) pontban külön tüntettem fel a *freudi elszólás* szintagmát, mivel nemigen vonható össze a II.b) csoport példáival. Frazeológiaiilag kötött alakzatról van szó, mely nem rendelkezik a II.b) pontban felsorolt szószerkezetek kettős viszonyjelentésével. N1 és N2 viszonyát nem lehet olyan egyértelműen meghatározni, mint az előző esetekben. Metonimikus összefüggés van a *freudi* melléknév elsődleges ('Freudhoz tartozó, rá jellemző, az általa alkotott hipotézis szerinti') és másodlagos ('a tudatalatti által vezérelt') jelentése között. Finn megfelelőjén, a II.b) példáihoz hasonlóan, a *-lAinen* képzőt találjuk. A jelentésátvitel ténye megnehezíti a viszonyjelentés általánosító leírását, ezért ezzel nem is próbálkoztam, a II. csoport (N1 = tulajdonnév) másik két típusának viszonyjelentéseit azonban a következő módon írhatjuk le:

- REL1 (N1, N2): N2 N1 szellemi terméke (*einsteini relativitáselmélet*)
 REL2 (N1, N2): N2 birtokolja N1-et (*a chaplini melankólia*)
 N2 N1-éhez hasonlít (*chaplini melankólia*)

Összefoglalás

Dolgozatomban *-i* melléknévképzős szintagmák viszonyjelentéseit vizsgáltam az azzal a céllal, hogy ne csak önmagában, hanem közvetlen kontextusában láttassam a szóban forgó képzőt. Jelen dolgozatban csak egyetlen csoporttal, a SZEMÉLY alapszó-kategóriával foglalkoztam. Az I. alcsoport N1 elemei a FOGLALKOZÁS, FUNKCIÓ, POZÍCIÓ kategóriába tartoznak, a II. alcsoportban az N1 minden esetben TULAJDONNÉV kategóriájú. A példákat vizsgálva a következő megállapításokra jutottam: az I.a) csoportban possesszív és attributív viszonyjelentést találunk, melyek egymással szorosan összefüggnek. Az I.b) csoportban a viszonyjelentést az N1 ágensi illetve experiensi szerepe adja. Az I.c)-ben rész-egész (partitívuszi) viszonyról beszélhetünk, az I.d)-ben a viszonyjelentés komparatív. A II.a) és b) csoportban az I.-höz hasonló possesszív-attributív viszonyjelentést állapítottam meg, a b) csoportban azonban lehetséges egy az I.d)-hez hasonló komparatív viszonyjelentés is.

A finn igen hasznos tükörnek bizonyult e vizsgálatban. A példaként említett szintagmák finn megfelelőit vizsgálva arra a megállapításra jutottam, hogy amíg a fentebb említett általánosabb jelentéstartalmakat genitívuszi vagy nominatívuszi előtagú összetétellel fejezi ki, a hasonlító funkció morfológiai megjelenítése minden esetben képzővel történik.

Egy szintagma lehetséges elemeinek meghatározása és a köztük lévő viszonyjelentés megállapítása nem egyszerű feladat, még ha szűkítjük is a kört egy kisebb csoportra, ahogyan azt e dolgozatban tettem. A nem egyértelmű esetekben tágabb kontextusra is szükség van, mint pl. a TULAJDONNÉV kategóriában, ahol csak a szöveggörnyezet ismeretében állapíthatjuk meg teljes biztonsággal a viszonyjelentést. A téma szinte kimeríthetetlen, e dolgozat csak egy kicsinyke adalék a viszonyjelentések vizsgálatához.

Irodalom

- Cruse, D. A. (1986), *Lexical Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hakulinen, Lauri (1968), *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Otava, Helsinki.
- Karlsson, Fred (1982), *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva.
- Károly Sándor (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (2000), *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000), Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 165–214.
- Ladányi Mária (1998), Szinonímia és/vagy funkciómegoszlás a magyar melléknévképzésben. In: Geckső Tamás – Spannraft Marcellin (szerk.), *A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 101–102.
- Koski, Mauno (1978), *Suomen sananjohdon perustyypit*. Suomen kielitieteellisen yhdistyksen julkaisuja (SKYJ) 2., Turku.
- Penttilä, Aarni (1963), *Suomen kieliooppi*. WSOY, Helsinki.
- Rintala, Päivi (1980), *Adjektiivisten llinen-johdosten semantiikkaa ja syntaksia*. Vir 1980: 212–228, 302–318.
- Ruzsiczky Éva (1961), A szóképzés. In: Tompa József (szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 333–420.
- Zsirai Miklós (1945), Alapszó-besugárzás a szóképzésben. MNy 41: 1–11.

Kettős eredetű képzők a cseremiszből

There are three kinds of suffixes of double origin in Cheremis. (i) Some derivational suffixes found in loanwords coincide with original Cheremis suffixes, which thus have two etymologies. (ii) In other cases a borrowed suffix is phonologically assimilated to a native suffix of similar sound shape. (iii) The data point to replacement rather than borrowing if we consider the suffixes of the participle expressing necessity in Chuvash (*-malla/-melle*) and Western Cheremis (*-mälä/-mälä*), since in the latter the Chuvash infinitival suffix *-ma/-me* was replaced by the phonetically similar Cheremis past participle suffix *-mV*.

A cseremis képzők túlnyomórészt uráli, ill. finnugor eredetűk, de más rokon nyelvekhez képest elég nagy az idegen eredetű képzők száma is, melyek kevés kivétellel a csuvasból származnak, a tatár eredetű képzők száma jóval kisebb. Több esetben előfordul, hogy a kölcsönzött képző alakilag egybeesik egy uráli eredetű képzővel, vagy hozzá idomul. Ezeket a sajátos eseteket tekintjük át az alábbiakban.

1. a) A nyugati cseremiszből van egy meglehetősen ritka előfordulású *-i* képző. Ez van meg a (Wichmann) J *šapi* 'Espe' szóban (vö. fi. *haapa* ua.). Wichmann KH *šapki* ua. adatában úgy látszik két képző van: *k* + *i*. Ugyanilyen képzőkapcsolatot találunk a cser. *k kue* 'nyírfa' szó Wichmanntól közölt KH *kuyi*, *koyi* változataiban is, de itt intervokális helyzetben a *k* szabályosan spirantizálódott.

A tárgyalt *-i* képző a PU **j* folytatása, amely a rokon nyelvekben egyaránt előfordul denominális és deverbális nomenképzőként (l. MSFOu 65: 48–55; Kövesi 1965: 157–158).

A nyugati cseremiszből *-i* képző több összetett képző első komponenseként is előfordul, pl. (Wichmann) KH *wažik* 'Verzweigung' (vö. *waž* ua.); (Beke) K *luđikā* 'világosszürke' (MNySZ 4: 1338) (vö. P B M UJ ČČ stb. *luđo* 'szürke'; uo.); ny. *coryitā* 'átható (hang)' (vö. ny. *coryâžam* 'csipog').

Az utóbbi három példa közül kettőt Wichmann is tárgyal (SUSA 30/6: 10–11). Ő a cser. *-ik* képzőt a finnben is előforduló *-i* (PU **j*) kicsinyítő és a PU **k* denominális nomenképző összetételének tartja, ami kielégítő magyarázatnak tűnik.

Az *-ikā* képző nagy hasonlóságot mutat a fi. *mustikka* 'fekete áfonya' szó képzőjével (l. Wichmann: i. m. 10). Az *-i* komponens bizonyára közös is bennük, a *-ka/-kā* azonban valószínűleg csuvas eredetű a cseremiszből, de ezzel itt nem foglalkozunk.

Az *-itā* képzőt csak Galkin tárgyalja (1966: 63), s a PU **j*, valamint a PU **t* denominális nomenképzők összetételének tartja.

A felsorolt példák kellőképpen bizonyítják, hogy létezik a nyugati cseremiszből egy PU **j*-re visszavezethető *i* denominális nomenképző.

Egy sor onomatopoetikus eredetű cseremisz szóban, mint amilyenek a k. *čaldāri* 'kényeskedő, játékos' (vö. k. *čaldār-čoldār* ua.); k. *luñžāri* 'roskatag, gyenge' ~ ny. *lānzāri* 'szétfoszló, ócska' (vö. k. *luñžāryem* 'elgyengül, elhasználódik'), szintén *-i* képző van, de ez nem azonos a fentebb tárgyalttal.

A csuvasban hasonló jelenséggel találkozunk. Ugyancsak onomatopoetikus szavakból képez melléknevet az *-i* képző, pl. *jāltārti* 'ragyogó, fénylő' (vö. *jāltārt* 'pulzáló fény'); *lapārti* 1. 'fecsegő'; 2. 'taknyos' (vö. *lapārt* 'cuppogás, locsogás hangja'). (A példák a ČuvRSI-ből származnak).

A csuvas-cseremisz egyezések alapján Galkin (1966: 70–71) is úgy véli, hogy az *-i* képző ezekben az esetekben csuvas eredetű.

b) A cser. *-ək/-ək* képző egyaránt előfordul denominális és deverbális névszóképzőként, amint azt a következő példák is bizonyítják: k. *kumdāk* ~ ny. *kāmdāk* 'szélesség' (vö. k. *kumda* ~ ny. *kāmda* 'széles'); k. *šalāk* ~ ny. *šelāk* 'hasadék' (vö. k. *šēlam* ~ ny. *šēlām* 'hasad').

Wichmann (JSFOu 30/6: 11–12) a tárgyalta képzőt a PU **kk*-ra vezeti vissza. Ezt Lehtisalo (MSFOu 72: 365) is elfogadja. Galkin (1966: 44) a cseremisz denominális képzőt Wichmann és Lehtisalo nyomán uráli eredetűnek tartja, a deverbálist azonban csuvasnak.

A csuvasban valóban van egy azonos hangalakú deverbális nomenképző (l. Levitskaja 1976: 154–155), amelynek megfelelője van a török nyelvekben.

A cser. (Beke) BJ U JT *katāk*, JO K *kātāk* 'letört darab' (MNYsz 3: 672) szó lehetne belső fejlemény is, hiszen megvan a (Beke) P B M U C Č JT *katem*, JO V K *kātem* 'letör' ige (l. i. h.). Sokkal valószínűbb azonban, hogy a cseremisz a *katem* igétől függetlenül kölcsönözte a *katāk*, *kātāk* alakokat (vö. csuv. Paasonen *kaDāk* 'darab, eltört darab, cserép, csorba'). A cseremisz nyelvérték ez utóbbi szó képzőjét összekapcsolja a finnugor eredetű szavak *-ək/-ək* képzős alakjaival. Ahhoz, hogy ez utóbbiakban is csuvas eredetűnek tartsuk a képzőt, nyilván több ilyen képzős csuvas kölcsönzésre lenne szükség. Ezek száma azonban rendkívül csekély.

c) A *-t/-δ* igeképző a cseremiszből képezhet igéből igét, mint a (Beke) B M UJ *woltem*, C Č *woldem*, V K *waltem* 'levesz' (MNYsz 1: 178) (vö. P B M U C Č J *wolem*, V K *walem* 'leszáll, leereszkedik'; i. m. 176) szó esetében. Főnévből is gyakran képez igét, pl. (Beke) B U CK *lūmdem*, Č JT *lūmdem*, K *lāmdem* 'nevez, elnevez' (MNYsz 4: 1374) (vö. P B M U C stb. *lūm* 'név'; i. m. 1371) és melléknévből úgyszintén, pl. (Beke) B UJ *joškartem*, Ušj. *jöškartem*, M CÜ *d'oškartem*, CK Č JT *jokšartem*, JO *jaškartem*, K *jakšartem* 'pirosít, pirosra,

vörösre fest' (MNYSz 2: 505–506) (vö. P M MK CÜ *d'oškar*, B UJ stb. *joškar* 'vörös, piros'; i. m. 505).

Galkin (1966: 107) a tárgyalt képző eredetét kutatva megállapítja, hogy Budenz (UA 123, 151) felfogása, miszerint itt egy **t* és egy **d* finnugor eredetű képzővel van dolgunk, valamint Györke (1934: 15, 18) és Lehtisalo (MSFOu 72: 290; 321) véleményét, akik PU **t*-re és **tt*-re vezetik vissza a cseremiszi képzőt, nem lehet elfogadni. Szinnyeinek (NyH⁷ 73) ad igazat, aki csupán egy **t* képzőt tesz fel a cseremiszi képző előzményéül.

Galkinnak (i. m. 108) igaza van, mikor azt mondja, hogy nem lehet két különböző képzőről beszélni, mivel a *d* variáns csak bizonyos hangtani helyzetben, jelesen *m*, *n*, *ŋ* után keletkezett zöngésülés eredményeképpen, a *δ* ugyan csak másodlagosan zöngésült és spirantizálódott a volgai nyelvjárásban *t*-ből.

Galkinnak abban igaza van, hogy a tárgyalt cseremiszi képző korábbi alakja minden nyelvjárásban *t* volt. Ez azonban nem a PU **t*, hanem a **tt* szabályos folytatása a cseremiszi (l. Bereczki 1994: 40), s így az OFUJa (376) véleményét kell elfogadnunk, amely szerint a cser. *t* igeképző a főként kauzativ szerepű PU **tt* képzőre megy vissza.

Galkin (i. m. 107) megemlíti, hogy Fedotov (1965: 45–46) csuvas eredetűnek tartja a cser. *t* igeképzőt, de a későbbiekben nem foglalkozik a kérdéssel, pedig van valami igazság Fedotov állításában. A csuvasban igen elterjedt egy azonos funkciójú *-t* igeképző, pl. *vəre-* 'forr' ~ *vəret-* 'forral'; *lar-* 'ül' ~ *lart-* 'ültet' (l. Egorov 1957: 175). Sok ilyen ige átkerült a csuvasból a cseremiszibe, pl. csuv. *pəkərt* 'meghajlít' > cser. k. *püjərtem* ~ ny. *pəjərtem* ua.; csuv. *salat-* 'szétszór' > cser. k. *šalatem* ~ ny. *šälätəm* ua. stb. Az esetek jelentős részében a cseremiszi nemcsak a csuvas *t* képzős igét kölcsönözte, hanem az illető szó más alakját vagy alakjait is, amiből a cseremiszi nyelvérzék számára világos a *t* esetében, hogy képzőről van szó, s ezt azonosítja az azonos alakú és funkciójú uráli képzővel.

d) A PU **m* denominális és deverbális nomenképzőnek (l. Lehtisalo MSFOu 72: 82–86) több alakváltozata van a cseremiszi. Ezek egyike a denominális és deverbális *-ma/-mä* nomenképző. Ez van meg a (Wichmann) U *šolkama*, KH *šälkama* 'Brustspange'; (Beke) B *jüma*, ČN *jüma*, JT *jüma* 'ivás' (MNYSz 2: 581) (vö. UP *jüam*, V KA *jüäm* 'iszik'; i. m. 580) szavakban.

Fedotov (1965: 27) ilyen szavak alapján, mint a cser. *pasma*, *pašma* 'mosásra szolgáló tutaj a folyónál' < csuv. *posma/pusma* 'lépcső'; cser. *čäkma* 'karókeverítés' < csuv. *təkme*, *čikme* ua., a cseremiszi *-ma/-mä* képzőt csuvasnak tartja.

Fedotov feltevésének ellene mond az előbb idézett cser. *šälkama*, *šolkama* szó, melynek egyes rokon nyelvi megfelelőjében szintén megvan a tárgyalt képző (vö. mord. E *sulgamo*; lp. N *čulgum*; UEW 774).

A cseremiszi tatár jövevényszavaiban is előfordul a *-ma/-mä* képző. A Fedotovtól idézett cser. *pasma*, *pašma* is (Beke) P B M *pasma*, MK UP C *pašma*

'palló, bürü' (MNYSz 6: 1755) adatai alapján ítélve inkább tatár, mint csuvas jövevényszó. Emellett szól az adatok keleti elterjedése és a jelentés is. Räsänen (MSFOu 50: 51) mindenesetre a tat. *basma* 'Steg' szóból magyarázza, s a cser. *pošma* alakot tartja csuvas kölcsönzésnek. Tatár eredetű a cser. *šarlama* 'hoher Wasserstand im Frühling' < tat. (TatRSI.) *šarlama* 'vizesés' (l. MSFOu 50: 63).

A csuvas és a tatár kölcsönzésekben a tárgyalt képző természetesen csuvas, ill. tatár eredetű, más esetekben uráli.

2. A második csoportba azokat az eseteket sorolom, amelyekben a kölcsönzó képzőjét a cseremiszből egy alakilag hasonló saját képzőhöz idomítja.

a) A fentebb tárgyalt cser. *-ma/-mä* képzőnek van egy csak deverbális nomenképzőként használt *-em* változata. Ez van meg a (Beke) B M *kučem*, UP CÜ *kučem*, CK Č *kučem*, JT *kücem*, K *kāčem* 'fogó' (fn) (MNYSz 4: 1087) (vö. P BJp U CÜ *kučem* stb. 'megfog, elfog'; i. m. 1086).

Lehtisalo (MSFOu 72: 97) fenntartás nélkül azonos eredetűnek tartja a cser. *-ma/-mä* és az *-em* képzőket.

Galkin (1966: 47) visszautasítja Fedotov (1965: 25–28) feltevését, aki szerint a cser. *-em* képző az azonos funkciójú csuv. *-əm/-ām* átvétele. Ez hangtani szempontból valóban elfogadhatatlan. A Fedotov említette csuvas képző jó néhány kölcsönzóban változatlan formában őrződött meg a cseremiszből, pl. csuv. *čātām* > cser. k. *čātām* 'türelem'; csuv. *juχām* 'folyás' > cser. (Beke) JT *joyām wüt* 'folyóvíz' (MNYSz 2: 460) stb. Elég sok esetben megvan a cseremiszből csuvas kölcsönzéseként az alapige is, pl. k. *čātem* 'túr', k. *joyem* 'folyik'. Ezekben az esetekben a cseremiszből külön kölcsönözött az ige és a képzett névszót.

Vannak esetek, mikor a csuv. *-əm/-ām* képzőnek a cseremiszből *-em* felel meg, pl. csuv. *pəram* > cser. *pürem* 'ránc' (vö. cser. k. *pürem* 'fölhajt, beszeg'); csuv. *χušām/χošām* > cser. *ušem* 'egyesülés' vö. cser. *ušem* 'egyesít' (Fedotov i. m. 26).

Ez utóbbi esetekben nem mondhatjuk, hogy a cseremiszből átvette a csuvas képzőt, hanem a hasonló hangzású és funkciójú cser. *-em* képzővel helyettesítette.

b) A szükségességi igenév képzője a nyugati cseremiszből dialektusban és a vele szomszédos volgai alnyelvjárásban *-malä/-māla* (a volgaiban a palatoveláris egyeztetés hiánya miatt a képzőnek csak a veláris változata van meg), pl. *tolmāla* 'jönni kell' ~ *alamāla* 'élni kell'. A szomszédos török nyelvek közül a csuvasban van olyan szükségességi igenév, amely nagy hasonlóságot mutat a cseremisszel, ennek a képzője *-mälle/-mālla*, pl. *purin te šakānta kil melle* 'mindenkinek ide kell jönnie' (l. Andreev 1961: 217).

Andreev (1958: 162) a cser. *-malä/-māla* szükségességi igenevet csuvas kölcsönzésnek tartja. Valóban nagy az alaki és a funkcióbeli hasonlóság a két igenév között, de a kölcsönzés feltevésének hangtani akadályai vannak. A csuvas képző első magánhangzója nem redukálódhatott a cseremiszből. Ilyesmire nincs példa a cseremiszből nyelv csuvas és tatár kölcsönzéseiben.

Galkin (1964: 162) szintén elutasítja a csuvas kölcsönzés feltevését.

A csuvas és a nyugati cseremisz szükségességi igenév közötti nagy alaki és funkcióbeli hasonlóság mindamellet nem lehet véletlen. Szerintem az történt, hogy a cseremisz a csuvas képző első komponensét, a *-ma/-me* infinitívusz-képzőt az alakilag hasonló *-mV* befejezetlen melléknévi igenévképzővel helyettesítette, tehát egy népetimológiaszerű jelenséggel van dolgunk. A csuv. *-la/-le* latívuszragot (az *l* geminációja a csuvasban kései) pedig változatlanul átvette. Ezt az is segítette, hogy a cser. *-škalä/-škäla* approximativuszragban a névszóragozásban is előfordul ugyanaz a rag. Hogy a cseremisz nyelvérzék a csuv. *-malla/-melle* képzőben a *-la/-le* végződést helyesen latívuszragnak fogta fel, az is mutatja, hogy a cseremisz nyelvterület keletebbi vidékein, ahol *-man* a szükségességi igenév képzője, az ősi *-n* (< PU **n*) latívuszraggal helyettesítik. A *-man* képző *-n*-jét Galkin (1964: 161) is latívuszragnak tartja.

Rövidítések

- Andreev, I. A. [Андреев, И. А.] (1958), Причастия долженствования на *-malla* (*-melle*) в чувашском языке. In: Ученые записки Чувашского Пединститута, вып. VI. (Серия филологическая). Чебоксары.
- Andreev, I. A. [Андреев, И. А.] (1961), Причастие в чувашском языке. Чебоксары.
- MNySz = Beke (1997–2002)
- Beke Ödön (1997–2002), Mari nyelvjárási szótár. 1–9. 1997–2002. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Bereczki, Gábor (1994), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. SUA 34.
- Budenz, József (1884–1894), Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. MTA, Budapest.
- ČuvRSI. = Чувашско–русский словарь. Москва, 1961.
- Egorov, V. G. [Егоров, В. Г.] (1957), Глагол. In: Материалы по грамматике современного чувашского языка. Чебоксары.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1965), Исторические связи чувашского языка с языками угро-финнов Поволжья и Перми. Чебоксары.
- Galkin, I. S. [Галкин, И. С.] (1964), Историческая грамматика марийского языка. Часть I. Йошкар-Ола.
- Galkin, I. S. [Галкин, И. С.] (1966), Историческая грамматика марийского языка. Морфология. Часть II. Йошкар-Ола.
- Györke, József (1934), Die Wortbildungslehre des Uralischen (Primäre Bildungssuffixe). Tartu.
- A. Kövesi Magda (1965), A permi nyelvek ősi képzői. Budapest.
- Lehtisalo, Toivo (1936), Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. MSFOu 72.

Levitskaja, L. S. [Левитская. Л. С.] (1978), Историческая морфология чувашского языка. Москва.

OFUJa. = Основы финно-угорского языкознания. I. Москва 1974.

Szinnyei József (1927), Magyar nyelvhasználat⁷. Kókai Lajos Kiadása, Budapest.

TatRSI. = Татарско-русский словарь. Москва, 1966.

A függő határozatlan főnévi csoportok szintaktikai viselkedéséről*

In this paper we will study the differences and similarities between anaphors and dependent indefinites in Hungarian and in Spanish. Following Bosque (1992), it will be pointed out that dependent indefinites and anaphors in Hungarian are similar in that they must be locally bound by an antecedent DP. It will be shown that there are relevant differences between the two DPs due to the different positions the antecedents move to and bind the dependent DP from. While anaphors are bound from A-positions, the relevant feature of the antecedent that can license the anaphor is an argument/referential feature. Dependent indefinites are bound from an A'-position, the feature that licenses them is a quantifier feature (DIST).

1. Bevezetés

1.1. A probléma

Ennek a tanulmánynak a célja, hogy bemutassa a határozatlan főnévi csoportok egy alcsoportjának, a függő határozatlan determinánsi csoportoknak (DP) (Farkas 1996, Bosque 1992) a szintaktikai viselkedését a spanyol és a magyar nyelvben az Elvek és Paraméterek (Chomsky 1986, 1995) szintaktikai elmélet keretében. A spanyol nyelvben azt a DP-t nevezik függő határozatlan DP-nek, amelyben a *sendos* determináns szerepel (1a). A magyarban a függő határozatlan DP-k a bennük szereplő tőszámok kettőzésével képezhetők, amint ez az (1b)-ben szereplő mondatban látható.¹

* Köszönettel tartozom Bende-Farkas Ágnesnek, Bródy Mihálynak, Dalmi Grétének, Kálmán Lászlónak, É. Kiss Katalinnak, Komlósy Andrásnak, Knut Tarald Taraldsennek és Jon Ortiz de Urbinának, akik tanácsaikkal a segítségemre voltak. Külön köszönöm Jon Ortiz de Urbinának, hogy segített a spanyol mondatok szerkezetének értelmezésében. Köszönöm a két lektornak hasznos megjegyzéseiket.

¹ Más nominális elemek is megkettőzhetők a magyarban, mint az alanyra vonatkozó morfológiailag kérdőszó alakú határozatlan DP-k:

(i) Ki-ki ment a maga útján.

Itt a kettőzött elem jelentése és szintaktikai viselkedése inkább az univerzális kvantoréhoz hasonló és nem a függő határozatlan DP-hez. Azok a DP-k sem kívánnak meg antecedentet,

- (1) a. Juan y María han escrito sendos libros.

'János és Mária írt egy-egy könyvet.'

- b. Minden fiú olvasott két-két könyvet.

Bosque (1992) rámutatott arra, hogy a függő határozatlan DP-knek két érdekes tulajdonságuk figyelhető meg. Az egyik, hogy nem fordulhatnak elő önmagukban a mondatban. Olyan DP-nek kell őket kötnie, amelynek disztributív az olvasata /vö. (1) és (2)/. A másik, hogy a kötésnek a disztributív DP és az függő határozatlan DP között lokálisnak kell lennie, ahogy ezt a (2) és (3) mondat közötti kontraszt mutatja.

- (2) a. *Juan_i ha escrito sendos_i libros.

'János_i írt egy-egy_i könyvet.'

- b. *János_i írt hat-hat_i könyvet.

- (3) a. *Juan y María_i piensan que Pedro ha escrito sendos_i libros.

'János és Mária_i azt gondolják, hogy Péter írt egy-egy_i könyvet.'

- b. *Mindenki_i azt állítja, hogy Péter vett hat-hat_i könyvet.

A függő határozatlan DP-k csak disztributív DP-k hatókörében fordulhatnak elő (Gil 1995, Choe 1987).²

1.2. Szintaktikai stratégiák a hatóköri relációk kijelölésére

Az Elvek és Paraméterek szintaktikai elmélet keretében a kvantorok hatókörének a kijelölése mindig a kvantorok mozgásával jár együtt a szintaktikai reprezentációban. May (1985) szerint a kvantorok a kvantoremelés szintaktikai műveletének következtében jutnak hatóköri pozíciójukba. A kvantoremelés olyan szintaktikai művelet, amely bármely kvantort szabadon adjungál egy maximális projekcióhoz. Ennek a műveletnek a következményeként a különböző kvantor-típusok bármilyen lehetséges hatóköri kombinációban képesek megjelenni. A

amelyekben a határozatlan névelőt kettőzzük meg.

- (ii) Egy-egy fiú meglátogatta Jánost, amíg beteg volt.

A (ii) mondatban az *egy-egy fiú* jelentése *néhány fiú*. A cikk ezeket a szerkezeteket nem vizsgálja.

² Bosque (1992) nem említi, de Choe (1987) megmutatja, hogy a függő határozatlan DP-k antecedense csak erős DP (olyan DP, amely nem fordulhat elő egzisztenciális mondatokban) lehet (Milsark 1977).

- (i) *Kevesebb, mint három fiú vásárolt öt-öt könyvet.

- (ii) *Unos estudiantes han leído sendos libros.

'some students have read a book-each'

Gyenge DP-k (azok a DP-k, amelyek előfordulhatnak egzisztenciális mondatokban) akkor sem korlátozhatnak függő határozatlan DP-t, ha a fókuszpozícióba mozgadjuk őket.

- (iii) *FIÚK ettek öt-öt almát (nem lányok).

természetes nyelvekben azonban a kvantorok nem így viselkednek. Beghelli – Stowell (1996), Reinhart (1995), elméletében a különböző típusú DP-k különböző meghatározott funkcionális projekciókba mozognak. Ezek a szintaktikai műveletek meghatározzák a két kvantor hatókörét. Ebben az elméletben egy DP a hatókörét az adott pozícióba történő mozgatásnak mintegy melléktermékeként nyeri el. Szemben May (1985) elméletével, Beghelli – Stowell (1996) elmélete nem engedi meg az összes lehetséges hatóköri kombinációt, mivel a DP-k közötti hatóköri relációkat meghatározza a funkcionális projekciók hierarchiája. Egyik elmélet sem zárja ki a Chomsky (1995) által javasolt megszorításokat a mozgások természetére vonatkozóan. Chomsky (1995) szerint a látható kvantormozgások engedelmeskednek bizonyos lokálitási feltételeknek, mint a szomszédosság, míg a láthatatlan mozgásokat nem korlátozza semmilyen lokálitási feltétel. Ennek fényében azt gondolnánk, hogy minden kvantor hasonlóan viselkedik a mozgás megszorítása tekintetében. Ez azonban ellentmond az empirikus megfigyeléseknek. Ahogy Reinhart (1995) rámutatott, a különböző DP-típusok szintaktikai viselkedésüket tekintve három osztályba sorolhatók. A kérdőszavak és a fókuszált DP-k ciklikusan mozoghatnak ki az őket a kiindulási szerkezetben tartalmazó időjeles mondatból. A kérdőszavak és a fókuszált DP-k, legalábbis a látható szintaxisban, engedelmeskednek a szomszédosság elvének (É. Kiss 1986). A második csoportba tartozó határozatlan DP-k is kimozoghatnak az őket tartalmazó időjeles mondatból, de nem tartanak be semmilyen szomszédossági feltételt. A harmadik csoportba tartozó univerzális kvantorok pedig soha nem hagyják el azt az időjeles mondatot, amely a kiinduló szerkezetben tartalmazza őket (May 1985). A függő határozatlan DP-k, ebben a tekintetben az univerzális kvantorokkal mutatnak hasonlóságot. Nem mozoghatnak ki az őket tartalmazó időjeles mondatból.

1.3. A függő határozatlan DP szintaktikai tulajdonságairól

Ahogy láttuk, a függő határozatlan DP-k nem értelmezhetők önmagukban, szükségük van egy antecedensre, amely lokálisan köti őket. Az antecedensnek olyan erős DP-nek kell lennie, amelynek lehet disztributív olvasata.³

Ebben a tanulmányban a függő határozatlan DP-nek a bevezetésben bemutatott szintaktikai tulajdonságait fogom megvizsgálni. A második részben bemutatom Bosque (1992) elméletét a *sendos* függő determináns szintaktikai viselkedéséről. Bosque (1992) szerint a függő határozatlan DP-k szintaktikai viselkedésé-

³ Ebben a cikkben nem vizsgálom azokat a szerkezeteket, amelyekben vagy az antecedens vagy a függő határozatlan kifejezés kérdőszó, illetve fókuszpozícióban vagy kontrasztív topikpozícióban van. Ennek egyik oka, hogy ezeknek a kifejezéseknek olyan hatóköri tulajdonságaik vannak, amelyek elhomályosítják az eredeti főnévi szerkezet hatóköri tulajdonságait.

ről számot lehet adni a kötéselmélet keretén belül, mert a függő határozatlan DP-k úgy viselkednek, mint az anaforák. Egy másik DP-nek kötnie kell őket egy lokális tartományon belül. A harmadik részben rámutatok arra, hogy habár a függő határozatlan DP-k és az anaforák hasonlítanak abban a tekintetben, hogy önmagukban nem értelmezhetők, tehát egy másik DP-nek kötelezően kötnie kell őket, az antecedens típusának az anaforára és a függő határozatlan DP-re nézve különböző tulajdonságokkal kell bírnia. Az anaforák és a függő határozatlan DP-k különböző feltételek mellett lehetnek kötve. A negyedik részben amellet fogok érvelni, hogy az anaforák és a függő határozatlan DP-k közötti különbség annak köszönhető, hogy az antecedens DP-n lévő jegyhalmazból más jegycsoport korlátozza az anaforát és más jegy a függő határozatlan DP-t. Míg az anaforát az antecedensen lévő esetjegy, addig a függő határozatlan DP-t a [DIST] jegy korlátozza. Ezeket a jegyeket az antecedens különböző projekciókban ellenőrzi le, ennek következtében a két kötött elem két külön szintaktikai pozícióból van kötve. Míg az anaforákat A(argumentum)-pozícióból köti az antecedensük, a függő határozatlan DP-ket A'-pozícióból.

2. Függő határozatlan DP-k és anaforák

2.1. Bosque (1992) elmélete

Bosque (1992) megfigyelte, hogy a spanyol nyelvben a függő határozatlan DP-k, azok a DP-k, amelyeknek a determinánsa *sendos*, nem értelmezhetők önmagukban, szükségük van egy antecedensre, amely lokálisan köti őket. Az antecedens csak olyan DP lehet, amely disztributív olvasatú. Kamp és Reyle (1993) szerint, az univerzálisan kvantált DP-k (4), a többes számú DP-k (5) és a koordinált DP-k (6) lehetnek disztributív olvasatúak.⁴ Bosque szerint, a *sendos* determináns jelentése informálisan a következő: „minden egyes Y-ra van egy X”, ahol az „X” terjedelmét az „Y” száma alapján lehet értelmezni. A magyarban hasonló jelentés tulajdonítható annak a DP-nek, amelyiknek a determinánsa egy megkettőzt tőszámnév. Miután a magyarban bármelyik számnév megkettőzhető, a függő határozatlan DP jelentése ennek megfelelően alakul, azaz a spanyol *sendos* determinánssal szemben, amely csak 'egy-egy' jelentéssel bír, a magyarban ez az érték a megkettőzt tőszámnév értékétől is függ.

⁴ Itt fontos megjegyezni, hogy a magyarban ez nem morfológiai többes számra utal, hanem a többes referenciájú főnévi kifejezésekre.

- (4) Minden fiú_i elolvasott két-két_i könyvet.⁵
- (5) a. Los chicos_i han leído sendos_i libros.
'A fiúk_i elolvastak egy-egy_i könyvet.'
- b. A fiúk_i megtanultak két-két_i fejezetet a vizsgára.
- (6) a. Juan y Pedro_i han leído sendos_i libros.
'János és Pedro_i elolvasott egy-egy_i könyvet.'
- b. János és Péter_i meglátogatott két-két_i beteget.

Míg a (4), az (5b) és (6b) magyar mondatokban *minden egyes fiúra két könyv, két fejezet*, illetve *két beteg* jut, addig a (5a) és a (6a) spanyol mondatokban *minden egyes fiúra egy könyv* jut. Figyeljük meg, hogy ezekben a példákban is a függő DP-ben szereplő tőszámnév értékét részben a határozatlan DP antecedense adja meg. Az antecedenens nélkül mind a két nyelvben alulspecifikált a függő DP-ben a tőszámnév értéke.

2.2. Kötéselmélet és a függő határozatlan DP-k

A chomskyánus generatív irodalomban az a modul, amely a DP-k interpretációját szabályozza, a kötéselmélet. A kötéselmélet három DP-típust különböztet meg:

(i) referenciális frázisokat (tulajdonneveket /*János*/, referenciális kifejezéseket /*a fiú*/),

(ii) névmásokat (személyes és birtokos névmások),

(iii) anaforákat (visszaható és kölcsönös névmások).

A kötéselmélet (Chomsky 1981) a különböző DP típusok referenciális tulajdonságairól ad számot. A referenciális kifejezések inherensen kiválasztanak egy referenst a diskurzusuniverzumból. A személyes névmások nem választanak ki inherensen egy diskurzusreferenst, az anaforák pedig nem képesek önállóan referálni. Az anaforák szükségszerűen megöröklék az antecedenstük referenciális tulajdonságait (Haegeman 1990).⁶ A kötéselmélet definíciója (7)-ben található.

⁵ A spanyolban nem létezik a „minden” univerzális kvantornak megfelelő DP.

⁶ Figyeljük meg, hogy a kötéselmélet nemcsak koreferenciális függőségi kapcsolatokat vizsgál.

(i) Everybody_i thinks that he_i is clever.

Mindenki_i gondolja hogy ő_i aux. okos.

'Mindenki azt gondolja, hogy okos.'

A fenti mondatban a *he* „ő” változóként értelmezhető mivel az antecedense nem referenciális, hanem kvantifikált DP. Az *everybody* „mindenki” és a *he* „ő” ebben az olvasatban nem lehet koreferens, a köztük lévő kapcsolat egy változó és az őt kötő kvantor közötti függőségi kapcsolatot jelöl. Figyeljük meg, hogy ebben az esetben az összeindexelés nem jelöl koreferenciát. Felteszem, hogy a két elem közötti összeindexelés interpretációs kapcsolatot jelöl.

(7) kötéselmélet:

A akkor és csak akkor köti B-t ha

(i) A k-vezérli B-t⁷ és

(ii) A és B össze vannak indexelve

(iii) A A(rgumentum)-pozícióban van (ahol az A-pozíciók az eset- és tematikus pozíciók)

Azokat a DP-ket, amelyek nem képesek önállóan referálni, egy másik önálló referenciával bíró DP-nek kell kötnie. A Kötéselmélet a (8)-ban látható elvekkel ad számot a három DP-típusról.

(8) kötéselvek:

(i) kötéselv A:

Az anaforáknak kötve kell lenniük egy lokális tartományon belül.

(ii) kötéselv B:

A névmások nem lehetnek kötve egy lokális tartományon belül.

(iii) kötéselv C:

A referenciális kifejezések csak szabadok lehetnek.

(Chomsky – Lasnik 1995)

Chomsky – Lasnik (1995) szellemében a következő informális definíció adható a lokális tartomány meghatározására.

(9) A kötés számára definiálandó lokális tartomány az a legkisebb komplex funkcionális egység (ahol a komplex funkcionális egység olyan projekció, amely mindazokat a grammatikai funkciókat tartalmazza, amelyek összeegyeztethetők a projekció fejével), amely tartalmazza A-t (a kötött DP-t) és A kormányzóját. (Chomsky – Lasnik 1995:102)⁸

⁷ K-vezérlés:

α akkor és csak akkor k-vezérli β -t, ha α nem dominálja β -t és minden kategória, amely dominálja α -t, dominálja β -t is.

⁸ Ez a definíció nem egyeztethető össze az Elvek és Paraméterek elmélet legtöbb kurrens változatával, mivel ezekben a kormányzás fogalma nem szerepel. Rizzi (1997), aki a kormányzás és a jegyellenőrzés fogalmát is használja elméletében, rámutat arra, hogy sok szintaktikai kapcsolatról számot lehet adni a jegyellenőrzés mechanizmusával, de vannak olyan grammatikai jelenségek, amelyeket nem lehet megmagyarázni a kormányzás fogalma nélkül. A lokális tartomány fogalma a kormányzás fogalma nélkül is megadható (Roberts 1997), habár ez a definíció visszanyúlik a Kormányzás és Kötés (Chomsky 1981) korszakra. A kötéselmélet általam ismert definícióinak egyike sem magyarázza meg a függő elem és az antecedense közötti lokalitási feltételeket, csak leírja ezt a kapcsolatot az elmélet eszközeivel. Számos nyelvész (Chomsky – Lasnik 1995, Reuland 2001) azt állítja, hogy a lokalitási feltételekről számot lehet adni, ha feltételezzük, hogy a függő elem bizonyos jegyei (az anaforák esetében a ϕ -jegyek, a függő határozatlan DP-k esetében a [DIST] jegy) felmozog az antecedenshez (Reuland 2001). Mivel

Bosque (1992) szerint a függő határozatlan DP-k szintaktikai viselkedéséről számot lehet adni a kötéselmélet keretén belül, mert mind az anaforák, mind a függő határozatlan DP-k értelmezhetetlenek antecedens nélkül, és mert antecedensüknek k-vezérnie kell a kötött elemet ugyanabban a komplex funkcionális egységben, amelyben a függő határozatlan DP, illetve az anafora található. A (10)-ben és (11)-ben látható mondatok közötti kontraszt mutatja, hogy a mondat csak akkor jólformált, ha az anaforák és a függő határozatlan DP-k antecedensei ugyanabban az időjeles mondatban helyezkednek el, mert a komplex funkcionális egység (10)-ben és (11)-ben az időjeles mondat.

- (10) a. Juan dice que María_i habla demasiado de si misma_i.
 'János azt mondja, hogy Mária_i éppen eleget beszél magáról_i.'
 b. Los tres chicos dicen que tus amigos_i han escrito sendas_i novelas.
 'A három fiú azt mondja, hogy a barátaid_i írtak egy-egy_i regényt.'
 c. János azt állítja, hogy Péter_i felismerte önmagát_i a filmben.
 d. János és Péter azt állítja, hogy a szüleik_i vettek két-két_i festményt Párizsban.
- (11) a. *Juan_i dice que María hablaba demasiado de si misma_i.
 'János_i azt mondja, hogy Mária éppen eleget beszél magáról_i.'
 b. *Los tres chicos_i dijeron que María había escrito sendas_i novelas.
 'A három fiú_i azt mondta hogy Mária írt egy-egy_i regényt.'
 c. *János_i azt mondta, hogy Ákos jól ismeri önmagát_i.
 d. *János és Péter_i azt állítja, hogy Mari vett két-két_i könyvet.

A (12a) és (12c) mondatban a DP-k (*María* és *Péter*) nem k-vezérlik a visszaható névmásokat, ezért nem köthetik őket. Mivel a visszaható névmások nincsenek kötve, a mondatok rosszul formáltak. A (12b) és (12d) mondatokban a függő határozatlan DP-k antecedensei nem k-vezérlik a függő határozatlan DP-ket, azok nincsenek kötve, tehát a (12a) és (12c) mondatokhoz hasonlóan ezek a mondatok is rosszul formáltak.

mozgítás történik, a lokalitási feltétel megmagyarázható a Lánctagok Közötti Legkisebb Távolság Feltételével (Minimal Link Condition /Chomsky 1995: 311/): K akkor, és csak akkor vonzhatja magához α -t, ha nincs olyan β , amely közelebb lenne K-hoz mint α , és amelyet K magához vonzhat. Ez a következő relációként értelmezhető:

- (i) *[K_i [β [α_i]]], ha β -nak vannak olyan jegyei, amelyek K-t kielégítik.

Figyeljük meg, hogy a Lánctagok Közötti Legkisebb Távolság Feltétele valójában nem derivációs megszorítás, így bármely két elem közötti kapcsolatra érvényes lehet. Nem szükséges két elem között mozgást feltételezni.

- (12) a. *El padre de María_i se_i compró un coche.
 'Mária_i apja vett magának_i egy kocsit.'
- b. *Los amigos de tus padres_i conducían sendos_i Mercedes.
 'A szüleid_i barátai vezettek egy-egy_i Mercedest.'
- c. *Péternek_i az anyja szereti önmagát_i.
- d. *Péternek és Jánosnak_i az anyja nyert két-két_i utat Panamába.⁹

Figyeljük meg, hogy (13)-ban a főmondatok alanyai nem köthetik a függő határozatlan DP-ket, mert kívül vannak azon a komplex funkcionális egységen, amely tartalmazza a függő határozatlan DP-ket. A mondatok ennek ellenére jól formáltak.

- (13) a. Los abogados_i permitieron a sus clientes_j que PRO_{i/j} consultar con sendos_{i/j} asesores fiscales.
 az ügyvédek_i engedélyezték az ügyfeleknek_j, hogy PRO_{i/j} konzultálni egy-egy_{i/j} pénzügyi tanácsadóval
 Az ügyvédek_i engedélyezték az ügyfeleknek_j, hogy konzultáljanak egy-egy_{i/j} pénzügyi tanácsadóval.¹⁰
- b. A betegek_i szeretnék PRO_i beszélni két-két_i orvossal.

A (13a) mondatban a függő határozatlan DP-k koreferensnek értelmezhetők a főmondat alanyával és a főmondat tárgyával is, attól függően, hogy a beágyazott mondat implicit alanya, a PRO, a főmondat tárgyával vagy az alanyával koreferens. Ezekben a szerkezetekben a függő határozatlan DP-k antecedense az implicit argumentum, a PRO, tőle öröklük át az interpretációjukhoz szükséges információt. A (13b) mondatban a beágyazott mondat argumentuma, a PRO, a főmondat alanyával koreferens. Mivel a PRO az egyetlen DP, amely k-vezérli a függő határozatlan DP-t azon a legkisebb komplex funkcionális egységen belül, amely tartalmazza a függő határozatlan DP-t és annak a kormányzóját (a beágyazott mondat igéjét), csak a PRO értelmezhető a függő határozatlan DP antecedenseként. A (14)-ben lévő mondatokban az anaforát és a függő határozatlan DP-t az antecedensük egy determinánsi csoporton belül köti. A másik szintaktikai egység, amely komplex funkcionális egységként elemezhető, a DP. A (14)-

⁹ A lektorok egyike felhívta a figyelmemet, hogy ez a mondat teljesen jó, ha a két fiúnak nem azonos személy az anyja. Ebben az olvasatban a függő határozatlan DP antecedense (*János és Péter anyja*) k-vezérli a függő határozatlan főnévi csoportot.

¹⁰ Az egyik lektor feltette a kérdést, hogy a magyarban a spanyol eredetivel szemben, miért nem lehet a PRO koreferenciális az alannyal. Erre a kérdésre nem tudok érdemben válaszolni. Felteszem, hogy a magyar *engedélyez* igének mások a lexikai tulajdonságai, mint a spanyol „megengedni” igének.

ben lévő determinánsi frázisok jólformáltak, mert a DP tartalmazza az anaforákat, illetve a függő határozatlan DP-ket, azoknak a kormányzóit, az anteceden-süket, amely a megfelelő konfigurációban köti őket.

- (14) a. las declaraciones de los detenidos_i sobre si mismos_i
           'az őrizetese_ik, vallomása önmagukról_i.'
       b. las declaraciones de los detenidos_i sobre sendos_i crímenes¹¹
           'az őrizetese_ik, vallomása egy-egy_i bűntényről'
       c. minden fiúnak_i a vallomása önmagáról_i
       d. minden kutatónak_i a megoldása két-két_i problémára

Figyeljük meg, hogy a kötéselvből következik, hogy alanyi funkciójú anaforák nem fordulhatnak elő természetes nyelvekben, mert az alanyi pozíció a legmagasabb argumentumpozíció az időjeles mondatban. Az alanyi pozícióban lévő DP k-vezérli az összes argumentumpozícióban lévő DP-t a mondatban. Mivel az időjeles mondat a legkisebb komplex funkcionális egység, alanyi DP soha nem lehet lokálisan kötve (Bosque 1992).

- (15) *Sendos_i vehículos les_i funcionaba bien.
       'Egy-egy_i jármű jól működött nekik_i.'

- (16) *Les_i funcionaban bien sendos_i vehiculos.¹²
       'Nekik_i jól működött egy-egy_i jármű.'

A (15)-ben található mondatok alapján Bosque (1992) azt állítja, hogy időjeles mondatokban az alanyi funkciójú függő DP-ket nem lehet lokálisan jól kötni, még akkor sem, ha az anteceden_s megelőzi, feltehetően k-vezérli az alanyi függő határozatlan DP-t. A megvizsgált mondat szerkezetek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a magyarban és a spanyolban a függő határozatlan DP-k ugyanúgy viselkednek, mint az anaforák, tehát viselkedésükről számot lehet adni a kötéselmélet A elvével.

¹¹ Egyik lektorom felhívta a figyelmet, hogy a spanyol szerkezetben nem triviális, hogy az anteceden_s k-vezérli a függő szerkezetet. Felteszem Kayne (1994) alapján, hogy a posztnominális birtokos a logikai formában felmozog a teljes főnévi szerkezet Spec pozíciójába. Ebből a pozícióból már k-vezérli a függő elemet.

[los detenidos_i [las declaraciones [de [e_i [sobre si mismos_i]]]]]

¹² Jon Ortiz de Urbina (személyes közlés) szerint ezek a példák valóban rosszak, de ennek valószínűleg nem az az oka, hogy alany nem lehet függő határozatlan DP, hanem hogy a klitikum nem tudja kötni a függő elemet.

3. Problémák Bosque (1992) elméletében

Ebben a részben rámutatok arra, hogy felmerülnek bizonyos empirikus és konceptuális problémák Bosque (1992) elméletével kapcsolatban. Figyeljük meg, hogy a kötéselmélet két DP között hoz létre kapcsolatot. A két DP közül a kevesebb szemantikai tartalommal bíró DP átörökli antecedensének a referenciális tulajdonságait. Mivel mind a két DP ugyanarra az entitásra referál, a nominális ϕ -jegyeknek (Chomsky 1995) a két DP-n azonosaknak kell lenniük.¹³ Ezt láthatjuk (17)-ben.

- (17) John saw himself/*herself in the mirror.

János látta önmagát-hímnem/*önmagát-nőnem a tükörben

'János látta önmagát a tükörben.'

A *himself* tárgyi visszaható névmás antecedense a *John* alany. Mivel az alanyi DP ϕ -jegyei között szerepelnek az „egyes szám, harmadik személy, hímnem” jegyek, ezeknek a jegyeknek kell megjelenniük az anaforán is. A *himself* visszaható névmás pontosan ezeket a ϕ -jegyeket tartalmazza, szemben a nőnemű *herself* visszaható névmással. A spanyolban a determináns *sendos* „szám és grammatikai nem” jegyeket mutat, azonban ezeknek a jegyeknek az értéke nem az antecedens ϕ -jegyeivel kell, hogy megegyezzen, hanem annak a főnévnek a ϕ -jegyeivel, amelynek a *sendos* a determinánsaként szerepel.

- (18) Las chicas; han comprado sendos; /*sendas; libros

A-fem. lányok-fem; vásároltak egy-egy-masc./ *egy-egy.fem.; könyvet-masc

'A lányok; vásároltak hat-hat; könyvet.'

A (18) mondatban a *sendos* hímnemben van, mivel a *libros* 'könyvek' főnév, amire vonatkozik, hímnemű. A szerkezet a *sendos* determináns nőnemű változatával rossz. Viszont az alanyi antecedens *las chicas* 'a lányok' nőnemű, tehát a függő határozatlan DP és az antecedense nem lehetnek koreferensek. Láttuk, tehát, hogy a két kötött DP természete nem teljesen azonos. Míg az anafora és az antecedense között koreferenciakapcsolat van, addig a függő határozatlan DP és az antecedense közötti reláció esetében inkább kvantifikációkapcsolat figyelhető meg. A hasonlóság a két reláció között az, hogy mind a két esetben a kötött DP valamilyen információt örököl át az antecedensétől. Az anaforák esetében ez a referencia, a függő határozatlan DP-k esetében a disztributív frázisban lévő DP terjedelme.

A második probléma Bosque (1992) elméletében a magyarban megfigyelhető különbség a függő határozatlan DP-k és az anaforák disztribúciója között. A

¹³ A nominális ϕ -jegyek a szám, a személy és a grammatikai nem a DP-n.

magyarban az anaforák engedelmeskednek a kötéselmélet A elvének. Időjeles mondatokban alanyi funkciójú anaforák nem fordulnak elő, még olyan esetekben sem, amikor az anaforát k-vezérli egy DP. Ez látható a (18) mondatokban, ahol az anafora antecedense a fókusz pozícióból k-vezérelni tudja az anaforát.

(19) *JÁNOSNAK_i vett könyvet ön maga_i.

Míg az anaforák nem lehetnek időjeles mondatokban alanyok, függő határozatlan DP-k lehetnek /vö. (20b)/, ha van a mondatban egy disztributív olvasatú DP, amely k-vezérli az alanyi funkciójú függő határozatlan DP-t.

(20) a. Minden diák_i meglátogatott négy-négy_i tanárt.

b. Minden tanárt_i meglátogatott négy-négy_i diák.

Néhány magyar nyelvész (É. Kiss 1987, Szabolcsi 1996b) megfigyelte, hogy az univerzálisan kvantált főnévi csoportok egy adott pozícióban jelennek meg a magyar mondat szerkezetben. Beghelli – Stowell (1996) azt feltételezi, hogy a CP tartományban (Rizzi 1997) van egy olyan funkcionális projekció, amelyet Disztributív Frázisnak [DistP] neveznek, és ahová azok az univerzális kvantorok mozognak, amelyek disztributív olvasatúak. Mivel a DistP projekció a CP tartományban helyezkedik el, magasabban van a mondat szerkezetben, mint bármelyik argumentumpozíció. Beghelli – Stowell (1996) szellemében felteszem, hogy – szintaktikai funkciójától függetlenül – minden disztributív DP bemozog a SpecDistP pozícióba. A disztributív DP csak a SpecDistP pozícióból tudja kötni a függő határozatlan DP-t.¹⁴

A (20a) mondatban az alany mozog a SpecDistP pozícióba, így k-vezérelni és kötni tudja a függő határozatlan tárgyat. A (20b) mondatban a tárgy mozog a SpecDistP-be, így k-vezérelni és kötni tudja a függő határozatlan alanyt. Amint a disztributív DP bemozog a SpecDistP pozícióba, kötni tud bármilyen argumentumot, hiszen minden argumentumpozíció a k-vezérlési tartományában van.

¹⁴ Ez az állítás nem pontosan egyezik meg Stowell és Beghelli elméletével, mert ők csak azokat az univerzális kvantorokat mozgatják ebbe a pozícióba, amelyek szigorúan disztributív olvasatúak. Az *each* „minden egyes” mindig a DistP-be mozog, az *every* „minden” csak akkor, ha disztributív az olvasata. Ebben az esetben nem világos, hogy a koordinált és az erős többes számban értelmezett DP-k, amelyek tipikusan felmozognak a topikpozícióba, hogyan lehetnek függő határozatlan főnévi csoportoknak antecedensei. Itt két lehetőséggel számolhatunk. Az egyik, hogy az univerzális kvantorok abban különböznek a disztributív erővel bíró referenciális kifejezésektől, hogy tartalmazzák a [DIST] jegyet, amely motiválja a mozgatásukat a DistP-be, de nem a [REF] jegyet, amely motiválná a mozgatásukat a topikpozícióba. A disztributáló referenciális kifejezések viszont mind a két jegyet tartalmazzák. Ez a megoldás teljesen kompatibilis Chomsky (1995) minimalista elméletével. A mások lehetőség (É. Kiss Katalin /személyes közlés/), hogy amikor az antecedens egy referenciális kifejezés, a SpecDistP pozícióban egy üres lebegő kvantort tételezünk fel, amely korlátozza a függő DP-ket. Ez a megoldás megegyezik Stowell és Beghelli javaslatával.

Felmerül a kérdés, hogy vajon a SpecDistP-ben tartózkodó DP-k hogyan viszonyulnak az anaforákhoz, képesek-e kötni őket függetlenül az anafora mondaton belüli státuszától, ahogy ez a függő határozatlan DP esetében történik, vagy alanyi funkciójú anaforák továbbra sem fordulhatnak elő a mondat szerkezetben.

- (21) a. Minden diák_i látta önmagát_i a tükörben.
 b. *Minden diákot_i látott önmaga_i a tükörben.

A (21a)-ban az univerzális alanyi funkciójú DP, amely a SpecDistP pozícióba mozog, tudja kötni a tárgyesetben lévő anaforát, azonban a (21b)-ben láthatjuk, hogy a tárgyesetben lévő univerzális DP, amely ugyancsak a SpecDistP-be mozog, nem tudja kötni az alanyi funkciójú anaforát a köztük lévő strukturális kapcsolat ellenére. Úgy tűnik, hogy a két kötött DP az antecedensében más-más tulajdonságokat keres, vagyis az anaforát nem ugyanaz a jegy korlátozza az antecedens DP-n, mint a függő határozatlan DP-t. Ez persze még nem magyarázza meg az alanyi és a tárgyi DP-k viselkedése között az anaforakötésnél megfigyelhető aszimmetriát és ennek hiányát a függő határozatlan DP-k esetében.

Azt már láttuk, hogy a k-vezérlési kapcsolat önmagában nem magyarázza meg, hogy az alanyi funkciójú anaforák miért eredményeznek rossz szerkezeteket még akkor is, amikor a potenciális antecedensük k-vezérli őket az adott komplex funkcionális egységben. A kötéselmélet kimondja, hogy a kötő és a kötött DP közötti koreferencia és k-vezérlési kapcsolat mellett, a kötő elemnek argumentumpozícióból kell kötnie az anaforát. Feltehető tehát, hogy a kötő elem tulajdonságai fontosak, mert meghatározzák számára a lehetséges pozíciókat, amelybe bemozoghathat a mondat. Kézenfekvőnek tűnik azt állítani, hogy mivel az anaforákat csak A pozícióból lehet kötni, az antecedenseiknek olyan jegyekkel kell rendelkezniük, amelyek motiválják a mozgásukat a megfelelő A pozícióba. Ugyanakkor az antecedens nem értelmezhető referenciális DP-ként, ha ezek a jegyek nincsenek leellenőrizve a megfelelő eset- és tematikus pozícióban. Amennyiben nem értelmezhetőek referenciális DP-ként, nem szolgálhatnak anaforák antecedenseként. Tehát ahhoz, hogy egy anafora kötve legyen, szüksége van egy olyan antecedensre, amelynek van eset- és tematikus jegye, és a deriváció során ezeket a jegyeket le tudja ellenőrizni a megfelelő A-pozícióban, továbbá az esetpozícióból k-vezérli az anaforát egy lokális tartományon belül.¹⁵ A (21b) mondatban azonban az antecedens nincs sem esetpozícióban, sem tematikus pozícióban. Az univerzális tárgyi DP a SpecDistP pozícióban van, és úgy tűnik,

¹⁵ A Kormányzás és Kötés elméletben (Chomsky 1981, 1986) a PRO olyan DP, amely nem lehet kormányozva és nem kap esetet. Ez magyarázza a rejtett, láthatatlan státuszát. Az elmélet jelenlegi állása szerint, mivel a kormányzás elve már nem létezik, a PRO státuszát másképpen kell magyarázni. Chomsky (1995) szerint a PRO-nak zéró esete van, amit a [-tense] T fej ellenőriz, azaz abban a pozícióban jelenik meg az LF-en, ahol a látható alanyok.

onnan nem tudja kötni az anaforát. Ennek az általánosításnak ellentmond a (21a) mondat, ahol az univerzális alanyi DP tudja kötni az anaforát. A legkézenfekvőbb megoldás, ha azt állítjuk, hogy DistP nem A-pozíció. Ebből a pozícióból nem lehet kötni az anaforákat, tehát az egyetlen lehetséges mód a (21) mondatok magyarázatára, ha az antecedenseket rekonstruáljuk a legmagasabb A-pozíciójukba, amely az esetpozíciójuk.¹⁶ A rekonstruált konfigurációban, ahol az univerzális kvantor A-pozícióba kerül, az alanyesetben lévő DP k-vezérli a tárgyi anaforát (21a), míg a tárgyi DP nem k-vezérli az alanyesetben lévő anaforát (22b).

Míg egy anaforának az antecedense bármilyen olyan DP lehet, amelynek tematikus szerepe és esete van, addig egy függő határozatlan DP antecedensének mindig olyan DP-nek kell lennie, amelyet lehet disztributív olvasatúnak értelmezni (22).

- (22) a. János_i ismeri önmagát_i.
 b. *János_i evett két-két_i almát.

Ésszerűnek tűnik az az állítás, hogy amennyiben az anaforák kötése az antecedens DP-n lévő eset- és tematikus jegyek legitimizálásától függ, a függő határozatlan DP-k kötése ugyancsak egy, az antecedensen jelenlévő jegy legitimizálásának függvénye. Láttuk, hogy a függő határozatlan DP-k antecedensének van egy olyan tulajdonsága, amely elengedhetetlen a függő határozatlan DP kötéséhez. Disztributívnek kell lennie. Tegyük fel Beghelli – Stowell (1996) szellemében, hogy minden DP-nek, amelynek disztributív ereje van, van [+dist] jegye. Ez megmagyarázza, hogy miért kell a SpecDistP pozícióba mozogniuk. Azt láttuk, hogy a függő határozatlan DP-k antecedensének disztributívnek kell lennie. Feltehető, hogy a függő határozatlan DP-eket az antecedensük [+dist] jegye köti. Így az anaforák kötésének mechanizmusa kiterjeszthető a függő határozatlan DP-re, amennyiben a függő határozatlan DP-t is az adott [+dist] jegyet hordozó DP köti abból a pozícióból, ahol ezt a jegyet leellenőrzi. A függő határozatlan DP-t az antecedensük a SpecDistP pozícióból köti. Ez megmagyarázza, hogy (i) milyen típusú DP-k lehetnek a függő határozatlan DP-k antecedensei, és hogy (ii) miért nem tapasztaljuk az alany és a tárgy aszimmetriáját a függő határozatlan DP és az antecedense közötti kapcsolatban. Mivel bármelyik DP-nek, amelyik rendelkezik a [+dist] jeggyel, fel kell mozognia a SpecDistP-be, és mivel ez a pozíció magasabban van a szintaktikai szerkezetben, mint az összes argumentumpozíció, azok a DP-k, amelyek a SpecDistP-be mozognak, k-vezérlik az összes olyan DP-t, amely argumentumpozícióban van. Ha a tárgy mozog a SpecDistP pozícióba, onnan k-vezérli és kötni tudja az alanyt (20b). Amennyiben az alany

¹⁶ Ugyanez történik a (19) mondatban, ahol az anaforát a fókuszban lévő datívuszi DP k-vezérli, de kötni nem tudja, mert nem argumentumpozícióban van. A rekonstrukció után viszont már nem k-vezérli az alanyt.

mozog a SpecDistP-be, k-vezérelni tudja, és kötni tudja a tárgyat (20a). Úgy tűnik, hogy a releváns információ a kötéselmélet számára az antecedens DP-n az a jegy, amely a függő elemen alulspecifikált, és amelyet az antecedens DP-nek le kell ellenőriznie abban a projekcióban, amely ezzel a jeggyel jellemezhető. Ami még fontosabb, az antecedens csak abból a pozícióból tudja kötni a kötött elemet, ahol a kötött elem számára releváns jegyet leellenőrzi. Ha egy adott DP-nek csak eset- és tematikus jegyei vannak, akkor nem tud kötni függő határozatlan DP-t, de tud kötni anaforákat (22b). Az univerzális DP-k tipikusan olyan nominális szerkezetek, amelyeknek vannak eset-, tematikus és [DIST] jegyeik. Ahogy ezt a (23)-as mondatokban látjuk, az univerzális DP-k köthetnek függő határozatlan DP-t és anaforát is.

- (23) a. Minden fiú_i ismeri önmagát_i.
b. Minden fiú_i ismer két-két_i olasz író_t.

Mivel az univerzális DP-nek van eset- és tematikus jegye, és [DIST] jegye is, és mivel ezek két külön pozícióban vannak leellenőrizve, az lenne a predikció, hogy az univerzális kvantor egyszerre képes kötni anaforát és függő határozatlan DP-t.

- (24) Minden fiú_i vett tíz-tíz_i könyvet magának_i.

A (24) mondatban az univerzális DP eset-, és tematikus jegye köti a datívuszi DP-t az alanyi pozícióból (SpecTP), míg a [DIST] jegye köti a függő határozatlan DP tárgyat a SpecDistP pozícióból. Az elmélet szerint tehát a kötési reláció két DP között csak a megfelelő konfigurációban jöhet létre, ha a kötött elem számára releváns jegyet a kötő DP leellenőrzi a megfelelő Spec-fej relációban a megfelelő projekcióban.

4. Konklúzió

Ebben a tanulmányban az anaforák és a függő határozatlan DP-k közötti szintaktikai hasonlóságokat és különbségeket vizsgáltam a magyarban és a spanyolban. Bosque (1992) szellemében rámutattam arra, hogy a függő határozatlan DP-knek a magyarban csakúgy, mint a spanyolban, lokálisan kötve kell lenniük az antecedensük által, ahogy ezt a kötéselmélet kimondja az anaforákra. Ugyanakkor rávilágítottam arra is, hogy van néhány releváns különbség a függő határozatlan DP-k és az antecedensük közötti kapcsolat, illetve az anaforák és az antecedensük közötti kapcsolat között. Míg az anaforák antecedensei A(rgumentum)-pozícióból kötik az anaforákat, és a releváns jegyek, amelyek korlátozzák az anaforát, az eset- és tematikus jegyek, addig a függő határozatlan DP-k antecedensei kvan-

torpozícióból kötik a függő határozatlan DP-t, a jegy amely korlátozza a függő határozatlan DP-t, a [DIST] jegy. Ezek a jegyek akkor tudják korlátozni az anaforát, illetve a függő határozatlan DP-ket, ha antecedenseik a megfelelő pozícióba mozognak, és leellenőrzik a releváns jegyet. Abból a pozícióból, ahol az adott jegyet leellenőrzik, tudják kötni az anaforát, illetve a függő határozatlan DP-t.

Irodalom

- Beghelli, Filippo – Stowell, Timothy (1996), Distributivity and negation. In: Szabolcsi (ed.) 1996: 72–107.
- Bosque, Ignacio (1992), Nota sobre sendos. *Miscellanea Antverpiensia*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Choe, Jae-Wong (1987), Anti-quantifiers and a theory of distributivity. PhD disszertáció. University of Massachusetts, Amherst.
- Chomsky, Noam (1981), Lectures on government and binding. Foris, Dordrecht.
- Chomsky, Noam (1986), Barriers. MIT Press, Cambridge.
- Chomsky, Noam (1995), The Minimalist program. MIT Press, Cambridge.
- Chomsky, N. – Lasnik, H. (1995), The Theory of Principles and Parameters. In: The minimalist program. MIT Press, Cambridge.
- É. Kiss, Katalin (1987), Configurationality in Hungarian. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Farkas, Donka (1996), Dependent indefinites. Kézirat. UCSC.
- Gil, David (1995), Universal quantifiers and distributivity. In: Bach, E. – Jelinek, E. – Kratzer, A. – Partee, B. H. (szerk.), Quantification in natural languages. 321–362. Kluwer, Dordrecht.
- Kamp, H – Reyle, U. (1993), From discourse to logic. Kluwer, Dordrecht.
- Kayne, Richard (1994), Antisymmetry of syntax. MIT Press, Cambridge.
- May, Robert (1985), Logical form. MIT Press, Cambridge.
- Milsark, Gary (1977), Toward the explanation of certain peculiarities of the existential construction in English. *Linguistic Analysis* 3: 143–189.
- Reinhart, Tanya (1995), Interface strategies. OTS Working Papers, Utrecht.
- Reuland, Eric (2001), Primitives of Binding. ms. Utrecht Institute of Linguistics, OTS.
- Rizzi, Luigi (1997), The fine structure of the left hemisphere. In: Haegeman, Liliane (szerk.), *Elements of Grammar*. Kluwer, Dordrecht. 281–337.
- Ruys, Eddy (1993), The Scope of indefinites. PhD disszertáció. Research Institute for Language and Speech, Utrecht.
- Szabolcsi, Anna (ed.) (1996a), Ways of scope taking. Kluwer, Dordrecht.
- Szabolcsi, Anna (1996b), Strategies for scope taking. In: Szabolcsi (ed.) 1996: 118–121.
- de Swart, Henriette (1998), Introduction to natural language semantics. CSLI Publication, Stanford University.

IVÁNYI ZSUZSANNA

A szókincs hiányosságainak problémája hétköznapi beszélgetésekben

Konverzációelemzési és kognitív nyelvészeti kutatások egybevetése¹

The phenomenon of lexical gap is discussed in the present work. In such cases, the target word is completely missing from the speaker's vocabulary, i.e.: it is not coded in his or her mental lexicon. The aim of the present work is as follows.

The verbalization processes (consequently, the assumed activity of mental lexicon) causing the lack in vocabulary are described, studied, and classified by the methods of conversational analysis (CA).

The results thus obtained are compared with the observations from the study of the „tip of the tongue“ phenomenon, the other type of word-search process.

Conclusions are compared to the results of cognitive linguistics to discover possible interdisciplinary similarities.

The present work shows that the methods of CA give essentially similar results as those of cognitive linguistics. Thus the methodological borders of CA can be expanded via integrating the results of cognitive linguistics.

1. Bevezetés

1.1. A dolgozat célkitűzése és módszerei

Korábbi kutatásaim során (Iványi 1998a: 97–136 és Iványi 2001c) megpróbáltam bebizonyítani, hogy a szókereső folyamat kognitív és mentális okait is fel lehet tárni a konverzációelemzés eszközeivel.² Azok között a kognitív problémák között, melyeket a szókereső aktivitás³ segítségével próbál a beszélő megoldani, két domináns fajtára hívhatjuk fel a figyelmet (vö. Iványi 2001b). Ezek a következők:

a) az emlékezet hiányossága, azaz a pillanatnyilag gátolt hozzáférés a mentá-

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj és a Humboldt Ösztöndíj támogatásával készült. Német nyelven publikálásra került: Iványi 1998b.

² A konverzációelemzés módszereihez, a tudományág leírásához vö. Iványi 2001a.

³ A szókereső aktivitás általános leírásához és konverzációelemzési értelmezéséhez vö. Iványi 2000.

lis lexikonban kódolt lexikai egységhez és

b) a megfelelő idegen nyelvű ekvivalens hiánya az idegen nyelvű mentális lexikonban.

Előző tanulmányomban (Iványi 2001c) csak az első csoportba tartozó jelenséget írtam le részletesebben „nyelvemen van”-jelenség elnevezéssel. Vizsgálataim eredményeképpen megállapíthattam, hogy

I) a „nyelvemen van”-jelenség

– egyaránt előfordulhat anyanyelven (továbbiakban L1) és idegen nyelven (továbbiakban L2),

– a vizsgált nyelvekben ugyanazokat a tulajdonságokat mutatja, s megoldásukra a beszélők ugyanazokat a verbalizációs stratégiákat használják,

– esetében a célszó megtalálására irányuló stratégiákban bizonyíthatóan ki-mutatható a beszélő tudásérzete, vagyis az a meggyőződése, hogy a célszót ismeri,

– célszavaiként általában ritkán használatos, hosszú szóalakok, elvont főnevek, idegen szavak vagy tulajdonnevek fordulnak elő,

– célszavának megközelítése a mentális lexikonban egyidejűleg több szinten zajlik: általában a konceptualizációs és a fonetikai–metrikai szinten, ritkábban a formuláló (grammatikai) szinten is,

– gyakran igénybe veszi a beszélgetőtárs együttműködését (tehát az ún. kölcségtét) is, valamint, hogy

II) a konverzációelemzés módszerei hasonló eredményeket adnak, mint a pszicholingvisztika, illetve a kognitív nyelvészet megközelítései.

Jelen tanulmány témáját olyan jelenségek szolgáltatják, melyek a szókereső folyamatok második csoportjába tartoznak. Esetükben nem arról van szó, hogy a beszélő a célszót pillanatnyilag nem találja, hanem arról, hogy az teljesen hiányzik szókincséből, azaz nincs kódolva mentális lexikonában. A dolgozat célja tehát az, hogy

1) leírja és a konverzációelemzés módszereivel megvizsgálja azokat a verbalizációs folyamatokat (és ezáltal a mentális lexikon feltételezett tevékenységét), melyeket a „szókincshiány”-jelenség okoz,

2) saját konverzációelemzési vizsgálatok, valamint a kognitív nyelvészeti szakirodalom segítségével klasszifikálja azokat a megoldási stratégiákat, amelyekkel a beszélő a hiányzó lexikai egységeket megpróbálja helyettesíteni, és

3) az így nyert eredményeket egybevesse azokkal a felismerésekkel, melyeket a „nyelvemen van”-jelenségek vizsgálatakor nyertünk. Az egybevetés eszközül azokat a kérdéseket kívánjuk megválaszolni, hogy

a) a „szókincshiány”-jelenségeknek ugyanazon vagy hasonló típusai vannak-e, mint a „nyelvemen van”-jelenségeknek, és

b) miben különbözik egymástól a szókereső aktivitásnak ez a két csoportja.

A vizsgálat folyamán elemzett beszélgetésrészletek ugyanabból a korpuszból

származnak, mint a korábbi vizsgálataim beszélgetései (Iványi 1998: 150–300, leírásukhoz l. uo. 39–40), és a vizsgálati módszer is ugyanaz: hétköznapi beszélgetések részleteinek átírása, elemzése, valamint a szembeötlő szabályszerűségek vizsgálata, rendszerezése és értékelése – azaz összefoglalóan: mindezek feldolgozása konverzációelemzési módszerekkel. A vizsgálat eredményeit azután összehasonlítjuk a kognitív nyelvészet eredményeivel, hogy azokat esetleg kiegészítsük vagy lehetséges interdiszciplináris párhuzamokat fedezzünk fel.

1.2. Terminológiai kérdések, a probléma interdiszciplináris megfogalmazása

A német konverzációelemzési szakirodalom kevés teret szentel ennek a problémának. Az elmúlt évtized néhány, elsősorban a nyelvvelsajátítás elméleti kérdéseivel foglalkozó kutatása említi ugyan az idegen nyelvben előforduló lexikai problémákat – olyan elnevezéssel, mint *hézagok* (vö. Apfelbaum 1993: 25, 145; Dausendschön-Gay – Gülich – Krafft 1995: 92), *problémák az enciklopédiai/nyelvi tudás területén* (Apfelbaum 1993: 50) vagy *verbalizációs problémák egy komplex szó vagy szókapcsolat realizálásának vagy memorizálásának folyamán* (Gülich – Kotschi 1994: 12) –, de a szerzők általában nem tesznek különbséget a probléma két domináns oka között, ti. egyfelől a mentális lexikon szókincs-hiányossága, másfelől emlékezeti gátlása között. Bár Apfelbaum pl. a külső segítség interaktív megnyilvánulási formáinak vizsgálatakor szól a nem anyanyelvén beszélő hiányzó enciklopédiai tudásáról (vö. Apfelbaum 1993: 174) és Dausendschön-Gay – Krafft is megemlíti, hogy „természetesen gyakran megtörténik, hogy egy szaknyelvi kifejezés nem áll a beszélő rendelkezésére” (Dausendschön-Gay – Krafft 1996: 269), mégsem vizsgálják, vajon ezekben az esetekben általános vagy csak pillanatnyi szókincs-hiányosságról van szó.

A pszicholingvisztika, valamint a kognitív nyelvészet ezzel szemben mindkét hiányjelenséget vizsgálja és konzekvensen el is különíti azokat egymástól. Kutatásaik során vagy két egymástól teljesen független jelenséggént említik őket (vö. Börner – Vogel 1994: 8–9), vagy – elsősorban az L2- vagy bilingvis jelenségek kutatása során – bizonyos átmeneti zónát, ún. *szürke zónát* feltételeznek közöttük, amelyet a mentális lexikon bizonytalanságának, labilitásának is neveznek (vö. Raupach 1994: 26, 37 és Börner – Vogel 1994: 12–13).

Börner és Vogel azzal magyarázza az idegen nyelvet tanuló, nem anyanyelvén megszólaló beszélő szókereső aktivitását, hogy annak idegen nyelvű szókinccse – mindegy, milyen szinten áll a tanulásban – még nem teljes. Ez abban mutatkozik meg, hogy bizonyos tartalmak, gondolatok számára, amelyeket szeretne kifejezni, hiányoznak a szóalakok (vö. Börner – Vogel 1994: 8). Raupach kiegészítésképpen még azt is hozzáfűzi, hogy a különböző nyelvek bizonyos fo-

galmakat különbözőképpen lexikalizálnak és nem mindig ugyanazok a fogalmak vagy fogalomcsoportok kerülnek lexikalizálásra az egyes nyelvekben (vö. Raupach 1994: 26).

A pszicholingvisztika vizsgálja azt az esetet is, amikor a beszélő – ráadásul az L1-en beszélő – a szóléltrehozás tervezési szakaszában (azaz a konceptualizáció szintjén, vö. Iványi 2001c: 2.3.1. rész) szembekerül azzal a problémával, hogy olyan valamit szeretne megfogalmazni, aminek a kifejezésére nyelvében nem léteznek lexikai egységek:⁴

„Előfordulhat a beszélővel, hogy sok olyasmiről kíván megemlékezni, aminek a kifejezésére készen kapott eszköze nincsen. Egy furcsa külsejű házra utalva olyasfajta körülírás használatára kényszerülhetünk, mint »tanyára emlékeztető hétvégi házikó, kaliforniai stílusú gótikus toronnyal« – egyszerűen azért, mert ennél jobb, tömör kifejezés nem áll a rendelkezésünkre. A fenti megfontolások – sőt továbbiak – egyként szerepet játszanak annak eldöntésében, hogy végül mit mondanak a beszélők.” (Clark – Clark 1977: 337)

„Ugyanígy biztos senki sem állna ki amellett, hogy emlékezetünket kizárólag verbálisan interpretáljuk, amikor Konrad Adenauer arcát vagy egy bizonyos, konkrétan átélt naplemente színeit szeretnénk emlékeink alapján élethűen leírni. Nem beszélve annak a lármának a leírásáról, amelyet egy zenekar hoz létre a hangszerek hangolásakor, vagy annak elmeséléséről, hogy milyen íze van a camembert sajtnak.” (Baddeley 1988: 94, ford. I. Zs.)

Következtetésképpen van olyan felfogás is, miszerint agyunkban a külvilág reprezentálására legalább kétfajta kódrendszer létezik: egy nyelvi és egy vizuális (vö. Kolars – Smythie 1979: 105). Ez szinte teljesen megfelel Paivio kettős kódolási elméletének, mely szerint a mentális reprezentáció két, egymástól független alrendszere felelős a jelenségek kognitív feldolgozásáért: a képzelet nyelvfüggetlen – de nem is kizárólag vizuális – alrendszere, valamint egy nyelvi rendszer; s mindkét alrendszer feldolgozza a nyelvi információkat is (vö. Paivio 1986: 47–48, valamint Engelkamp 1991: 8, 129 kk. és 186). Más kutatók is azt a véleményt képviselik, hogy „a fogalmakat absztrakt kódrendszer tárolja, melynek segítségével ezeket szükség szerint át lehet alakítani valamilyen verbális vagy nyelvi alakba vagy pedig egy képzeletben létrehozott képbe...” (Baddeley 1988: 95).

Az egyes fogalmak kialakulását és elhelyezkedését a szemantikai emlékezetben három jellemző alapján szokás leírni: a fogalmak hierarchikus szerveződésű struktúrája, keresztklasszifikációja és tipikalitásuk foka alapján. A fogalmak mentális reprezentációjának lehetséges felépítését a halmazreprezentáció, a komponenses reprezentáció és a prototípusel-

⁴ Vö. a verbalizálhatóság értelmezését is (Clark – Clark 1977: 354).

mélet⁵ szemlélteti. A fogalmak emlékezetserű tárolásáról kialakult modell-elképzelések – a jelentésjegyek hasonlóságán alapuló és a különböző hálómodellek – sem csak a fogalmak nyelvi tárolását említik, hanem beszélnek azoknak konceptuális tárolásáról is (vö. Schermer 1994: 141–150). Továbbá azt is feltételezik, hogy a nyelvi tudás mentális reprezentációja során a nyelvi egységek tárolása mellett létezik több modális (vizuális, akusztikus, olfaktorikus, taktilis) [...] reprezentációs rendszer, ill. modul is” (Börner – Vogel 1994: 5 és Engelkamp 1991: 9, 186, 190 kk. is). Ennek a hipotézisnek megfelelően egy multimodális reprezentációs modellről beszélhetünk, „amely a tudástartalmakat modalitásspecifikusan és modalitásfüggetlenül is leképezi” (Börner – Vogel *uo.*). Ennek alapján „fogalmakat mint mentális reprezentációs egységeket anélkül is tárolhatunk, hogy nyelvfüggők volnának ..., de szükség esetén verbalizálhatjuk őket parafrázisok vagy mondatok alakjában is” (*uo.* 2). Miller hasonlóképpen fogalmaz:

„Azon fogalmak végtelen sokfélesége közül, melyeket az emberi szellem befogadni képes, csak egy elenyésző töredék minősült elegendő mértékben általános érvényűnek, tartósnak és a közösség számára is értékesnek ahhoz, hogy megérdemelje a lexikalizálást. Ezeknél a kiválasztott fogalmaknál olyan szellemi alkotórészekről van szó, amelyek a nyelven kívüli referenciákkal és egymással is különféle szemantikai összefüggésben állnak.” (Miller 1995: 179, ford. I. Zs.)

A fogalmak különböző lexikalizálása, valamint annak eldöntése, hogy az egyes nyelvek egyáltalán mely fogalmakat lexikalizálják, magyarázza annak nehézségét, hogy különböző fajta kultúrák nyelveit egymásra fordítsuk (vö. Whorf 1956, Sapir 1971 és Neumer 1999).

Börner és Vogel a tanult L2-ben előforduló szókincs-hiányosságoknak összesen 7 típusát sorolja fel, s ezeket annak alapján is megkülönbözteti egymástól, hogy a szóalak, a fogalom vagy mindkettő ismeretlen a tanuló számára vagy éppen csak részjelentések hiányoznak; valamint aszerint is, hogy ezek a hiányosságok a recepció vagy a percepció szintjén jelentkeznek. Figyelembe veszik az idegen nyelvet tanuló tudásának a fokát is, s megállapítják, hogy a tanuló tudásbeli és emlékezeti hiányosságait olyan skálán lehet elhelyezni, amely egy szóalak vagy jelentése teljes hiányától addig a hiányig terjed, amely egy szóalagnak vagy jelentésnek egy specifikus kontextusban használt perifériális szemantikai jellemzőjére vonatkozik (vö. Börner – Vogel 1994: 10).

⁵ Vö. Wardhaugh 1995: 209–210.

2. Empirikus vizsgálatok

2.1. Konverzációelemzési vizsgálat

1. példa⁶

SCHATTEN c. HIAT-DOS-transzkripció készült: 1996.3.4.

Projektnév: szókereső folyamatok

Jelzet: R1/b.16.

Felvétel: Iványi Zs.

Felv. ideje: 95.10.31.

Számláló kezdete: 233 vége: 348

Átírás: Iványi Zs. Dátum: 96.01.22.

Copyright: Iványi Zs.

Tartalom: Vacsorabeszélgetés. Novgorod és Szentpétervár kapcsolata

Rövidítések

Magyarázat

R Roman, orosz vendég

F P úr felesége, német

W Wadim, orosz vendég

H P úr, házigazda, német

1 R[mit=dEr sankt pEtersburg Ä . bekam nowgorod ←eine

2 R[scha:. ttieren/ eine schattierische' →bedeutung & oder

3 F[n schAttendasein
R[wie, + . ä ja- →lA:g'
W[a/ eine nÄben(bedeutung?)

4 F [ja:-
R [im=schA:ttten . + Also .

Elemzés

Az ábrázolt német nyelvű beszélgetésben két anyanyelvű, F és H vesz részt, valamint orosz vendégeik, R és W, akik a német nyelvet idegen nyelvként beszélik. Éppen R mesél annak az orosz városnak, Novgorodnak a történetéről, amelynek

⁶ A transzkripció jelek magyarátát l. a dolgozat végén.

egyetemen németet tanul. Szaggatott beszéde már első megnyilatkozásának kezdetén verbalizációs problémára utal. A szekvencia⁷ közepén hangsúlyos hezitációs elem és rövid szünet után félbeszakítja a megnyilatkozást. A folytatást lassan kapcsolja az előzőkhöz. Belekezd egy melléknévbe, majd nehézkesen két – szünettel elválasztott – részből összerakja, a végződés kiejtése előtt azonban újból megakad. Ezt kérdő intonációval egy új, bár ugyanabból a szótöbblől képzett melléknév követi. Aztán felgyorsul a tempó, verbalizálásra kerül a jelzett főnév is, amelyhez a beszélő gyorsan hozzákapcsolja az *oder wie* ('vagy hogy is van?') kérdést. A német anyanyelvű F helyesen *ö n k e z d e m é n y e z e t t k ü l v á l a s z t á s k é n t*⁸ értelmezi a kérdést, amely a probléma *k ü l s ő m e g o l d á s á t*⁹ célozza, és megadja annak a fogalomnak a német nyelvű megfelelőjét, amelyre a beszélő utalt: *schattendasein*. R csupán egy hezitáló elemmel reagál, viszont W, a másik orosz anyanyelvű beszélgetőpartner szintén javasol egy alternatívát: *eine nÁben(bedeutung?)*. Bár R megerősíti az anyanyelvű beszélgetőpartner interaktív kiegészítését (félíg fedve vele W párhuzamos megnyilatkozását), a főszekvencia befejezésekor mégsem ismételi meg ezt a kontextusba tökéletesen illő, nyelvileg és stilisztikailag is megfelelő főnévi kifejezést, hanem igei szerkezettel parafrázálja: *lA:g im=schA:ttēn*. Feltehetőleg nem ismeri a javasolt főnévi összetételt – egyébként minden bizonnyal legalább „felismerte” volna – és megelégszik a saját alternatívájával.

2. példa

NOWGOROD c. HIAT-DOS-transzkripció készült: 1996.3.4.
 Projektnév: Szókeresés
 Jelzet: R1/b.18.
 Felvétel: Iványi Zs.
 Felv. ideje: 1995.10.31.
 Számláló kezdete: 327 Vége: 360
 Átírás: Iványi Zs. Dátum: 96.01.24.
 Copyright: Iványi Zs.
 Tartalom: Esti beszélgetés (Harc Novgorod és Moszkva között az országban betöltött vezető szerepért)
 Rövidítések: ld. 1/ példa

⁷ A konverzációelemzési szakkifejezések jegyzékét és értelmezésüket l. Iványi 2001a.

⁸ A javításokhoz hasonlóan a soron következő beszélő megválasztása is két fajta lehet aszerint, hogy az aktuális beszélő önmagát vagy beszélgető partnerét választja: ön-/belválasztás és külválasztás. Vö. Iványi 2001a: 19, 85.

⁹ Az előző lábjegyzetben értelmezettek szerint egy probléma megoldása is lehet ön-/belmegoldás és külmegoldás.

- 21 F[↓mh:
W[. aber es eine hypothÄse, ä=daß . ein ein fEInd war'
- 22 W[.eine . ä: ä: →und . dieser feind'+ . ←hAtte rEchte für
- 23 R[An'=thron,
W[.. für=für thrO:n - also, →kann man sagen'.
- 24 W[. für=für thrOn, ja,
H[für den thrOn ja thrOnrechte ja'
- 25 F[(thronrecht?)
R[↓Ach thronrechte,

Elemzés

Ez a beszélgetés az 1. példa későbbi folytatása ugyanazokkal a beszélgetőpartnerekkel. Itt W mesél Novgorod történelméről, a novgorodi cárról, Rettegett Ivánról és uralkodói riválisától való félelméről. A vizsgált részlet első megnyilatkozása normálisan kezdődik, látható verbalizációs problémák nélkül. (Az állítmány ragozott igei részének hiányát az orosz nyelvtan magyarázhatja: az orosz nyelvben a német létigei-névszói állítmánynak megfelelő szerkezetekben az esetek többségében nem állhat jelen időben kopula. A beszélő nem veszi észre ezt az általa elkövetett hibát, legalábbis nincs rá utalás a szövegben.) A 21. partitúrasor (a továbbiakban ps.) végén és a 22. elején található mellékmondat azonban tele van hezitációkkal: szünetek, hezitálóelemek, névelőismétlések és nyújtások lassítják a tempót: *ein ein fEInd war' . eine .. ä: ä:*. Hogy mi okozza ezt a tétovázást, s vajon a beszélő keres-e valamilyen nyelvi elemet, s ha igen, mit, az nem derül itt ki, mert a megnyilatkozást nem fejezi be, hanem helyette – felgyorsult tempóban – egy újat kezd el: *→und . dieser feind'*. Ez a lendület azonban nem tart sokáig, a beszélő fékezi az iramot, s a megnyilatkozás további részét lassabban folytatja: *. ←hAtte rEchte für ..* A *für* előljárószó után aztán kis időre megáll, majd kétszer megismétli és a *Thron* főnévvel egészíti ki. W látszólag a *Rechte haben* ('joga van valamire') kifejezést kiegészítő előljárószót, azaz annak vonzatát kereste: ezt követően ui. az *also* hézagpótló következik, majd a beszélő bizonytalanságát egyértelműsítő metanyelvi kifejezés, amely a megoldás helyességére kérdez rá: *→kann man sagen'* ('lehet így mondani?'). R,

aki szintén nem német anyanyelvű, egy másik alternatívát javasol: *An' = thron*, amelyet azonban a beszélő nem fogad el, hanem inkább még egyszer verbalizálja saját megoldását, újból duplázva előljárószavát. Ekkor a német anyanyelvű H siet segítségére. Megerősíti a W által választott előljárószót, azonban ki is egészíti a főnév ragozott névelőjével, ami W megnyíltakozásából hiányzott, majd az egész szókapcsolatot a *Thronrechte* összetett szóval parafrázálja. Hiszen a német nyelvben ez a verbalizálásra szánt fogalomnak megfelelő kifejezés, s nem az előljárószós szerkezet. W a javasolt összetett szó helyességének elfogadását egy *ja*-val konstatálja, azonban a célszó megismétlésére, s ezáltal a főszekvencia befejezésére nem vállalkozik, azt beszélgetőpartnerei teszik meg helyette. Feltételezhető, hogy bár W ismerte a kompozitum tagjait külön-külön, azonban nem volt tisztában azzal, hogy a szándékolt fogalom kifejezésére azok összetétele ebben a formában alkalmas. (Ilyeténképpen ez a fajta szókincs-hézag a Börner – Vogel-i skálán valahol egészen fönt volna elhelyezhető.)

3. példa

RECYCLET c. HIAT-DOS-transzkripció készült 1996.3.4.
 Projektnév: Szókeresés
 Jelzet: R2/a.1.
 Felvétel: Iványi Zs.
 Felv. ideje: 02.11.95
 Számláló kezdete: 048 vége: 065
 Átírás: Iványi Zs. dátum: 96.10.27.
 Copyright: Iványi Zs.
 Tartalom: Konyhai beszélgetés. Különbség a két szemetes között
 Rövidítések Magyarázat
 W Wadim, orosz vendég
 Z Zsuzsa, magyar vendég

1 W[also e/. also es gibt/ →es gibt es=es gibt es
 Z[ja=was=für sA'chen kommen in den gelben sack']

2 W[so- +. zwei' / nein,. zwei (etwa?) mülleimer, hier'
 Z[oh, . ja' ja'.

3 W[für also=für pradu:kte' . also=für . pradU:kt'=also
 Z[wofür'

- 4 W[für Eßbares, & und für (ä=ba/?) und . für
Z[ach so, ahA'
- 5 W[dIE: also für=die sachen' die ä=recy:clet'=also (müss/
Z[
- 6 W[müssn?) recY:'clet, recY:'clet
Z[←was müssen' sie . ↓was bedeutet das-
- 7 W[recy:cln . das kommt aus EnglIschem, .. ←so ähm
Z[
- 8 W[→↑ÜberArbeItn + so EIn stoff in ä in ä in einen
Z['Aha,
- 9 W[(anderen?) stoff, .. →(diese?) recY:clen + . aus
Z['Aha,
- 10 W[Englischen . →überhaupt' ..
Z['aha 'aha='aha='aha mhm, . und wo dieser
- 11 W[hier'
Z[gelbe sack'. is hier k/ ja hIEr kannst du dann licht
- 12 W[so:
Z[ma:chen' .. mhm' . 'A:ha- und=was kOMmt hier hinein,
- 13 W[ja, Alles was recYclet
Z[papIEr'=und so- . allumInium' . und
- 14 W[wird,
Z[na=ja aber woher weIß' ich ←ä . was . dazu + ä:h

15 W[ich mEIne dAs- . ou=wAU' (L) +
Z[geEIgnet ist, (L) (kein

16 W[(was über'arbeitet
Z[problem?)+ jA, kannst hineinwerfen, gut,

17 W[wird?) nur solche sachen aber es ko/
Z[aha' ahA ahA ahA ja,

18 W[kommt (auch dazu?)
Z[also: . kUnststOffe und ähnliche

19 W[& kUnststoffe=genau-
Z[jA, gut, ..

Elemzés

A két beszélgetőpartner a vendéglátók konyhájában beszélget a két szemeteszsák funkciójáról. Z kérdésére, hogy mi kerül a sárga nylonzsákba (*was=für sA'chen kommen in den gelben sack*'), W csak azután válaszol, hogy előző megnyilatkozását (1–2. ps.) befejezte. Meghatározza a sárga zsák funkcióját, hogy azt *termékek*, azaz élelmiszermaradékok számára tartják fent: *für praduhte*'. (Nehezen eldönthető, hogy válaszában a német *Produkt* szót használja-e, vagy pedig a számára anyanyelvi *npodykm* megfelelőt; kiejtése mindenesetre az orosz variáns mellett szól). Z újbóli kérdésére (*wofür*', azaz 'minek a számára') újból megismétli ugyanazt a választ, most azonban már kis szünettel az erősen hangsúlyozott és magasan intonált főnév előtt. Ehhez gyorsan csatlakoztat egy magyarázó szekvenciát, melyben a *termék*, az *élelmiszer* szinonimáját használja: *also für Eßbares*, ('tehát ennivaló számára'). A válaszadásra és magyarázatra irányuló kísérletei előtt mindhárom esetben használja az *also*¹⁰ hézagpótlót: *für also=für praduhte*'. (...) *also=für . pradU:kt*'=*also für Eßbares*. Z helyeslése után a 4. ps-ban kezdi el a második szemeteszsák funkciójának magyarázatát. Megnyilatkozása tele van hezitációkkal és ismétlésekkel, míg végre aztán egy körülírás segítségével sikerül verbalizálnia a keresett fogalmat: *für=die sachen*' *die ä=recy:clet*'=*also (müss/*

¹⁰ Az *also* ('tehát') szó különböző funkcióihoz, mint *h é z a g p ó t l ó* vagy mint *j a v í t á s - j e l ő l ő* (indikátor) l. Iványi 2001b.

müssen?) ('olyan dolgok számára, amelyeket reciklálni kell, azaz újra feldolgozni'). Z kérdése, hogy *was müssen sie*, ('mit kell velük tenni'), egyértelművé teszi, hogy nem ismeri a *recyclen*¹¹ idegen nyelvű kifejezést. W még kétszer, erősen hangsúlyozva megismételi a szóalakot, látszólag azt feltételezi, hogy Z azt csak akusztikusan nem értette. Z tehát újból, s most más formában, explicite fogalmazza meg kérdését: *was bedeutet das-* ('az mit jelent'). S itt (7. ps.) elkezdődik a szó német megfelelőjének interaktív keresése. W először a keresett kifejezés eredetét világítja meg, hogy az az angol nyelvből származik. Majd kicsit tévővázik (szünet, lelassult tempó, s hosszú *ähm* hezitálóelem tanúskodik erről), aztán hirtelen úgy tűnik, hogy megtalálta a megoldást: gyors tempóban, nagyobb hangerőséggel és mindkét szótagján hangsúlyozva kimondja a vélt célszót: → *ÜberArbeiten* ('átdolgozni') (8. ps.). Z helyesel, de W folytatja mondanivalóját: leírja, elmagyarázza az ige jelentését: *so Ein stoff in ä in ä in einen (anderen?) stoff, (...) → (diese?) recY:clen* ('olyasmi, hogy egy anyagot egy másikba ... reciklálni'). Ez a magyarázat megvilágítja, hogy az *überarbeiten* szóalak, tehát a *recyclen* fordítására javasolt alternatíva nem volt precíz, hiszen az helyesen inkább *wiederverwerten* (vö. Wahrig 1990: 1046) ('újból hasznosítani'), habár a két igealak szemantikai szempontból közel van egymáshoz. A szó jelentésének magyarázatához a beszélgetés később, a 12. ps.-ban tér vissza. Z új kérdése, *und=was kommt hier hinein* ('és mit kell ebbe belerakni') elárulja, hogy a *recyclen* jelentését még mindig nem érti tökéletesen. Habár kérdésének folytatásából, amelyben példákat hoz újból hasznosítható anyagokra, arra lehet következtetni, hogy a fogalom részjelentései már számára is világosak: *papIER'=und so- . allumInium'*. W helyesli ugyan a feltételezést, valami miatt viszont még mindig ragaszkodik ahhoz, hogy a szó jelentését magával a szóval magyarázza meg: *ja, Alles was recYclet wird* ('minden olyasmit, amit reciklálni lehet'). Z azonban makacs: valóban meg akarja érteni az ige jelentését. Így tehát újból felteszi a kérdést: *na=ja aber woher weiß ich ←ä . was dazu + ä:h geElgnet ist* ('na jó, de honnan tudom, hogy mi alkalmas arra'). W válasza azonban tartalmilag újból ugyanaz, csupán a kérdéses szót helyettesíti most a korábban már feltételezett, később azonban elvetett német nyelvű megfelelőjével: *was über'arbeitet wird nur solche sachen* ('amit át lehet dolgozni, csak olyan dolgok'). Z buzgón helyesel, látszólag most már teljesen lemondott arról, hogy az ige jelentését teljesen megfejtse.

W következő megnyilatkozása *aber es ko/ kommt auch dazu* ('dehát ez is ide kerül') arra utal, hogy most mutat valamit, ami a kérdéses szemeteszsákba kerül és *reciklálni* lehet. Ez segít Z-nek abban, hogy az eddig megértett részjelentéseket tovább bővítse: *also: . kUnststOffe und ähnliche* ('tehát műanyagok és hasonló'). W elfogadja és helyesli ezt a megoldást: *kUnststoffe=genau-* ('műanyagok, pontosan') és látszólag Z is elégedett végre: *ja, gut* ('igen, jól van'). Ezzel lezárnak te-

¹¹ Itt eltekintünk attól, hogy W kiejtése nem helyes és eltér a normától.

kintik a keresést. S habár a *recyclen* szó keresett német nyelvű megfelelőjét tulajdonképpen nem találták meg, a szóalak mögött rejlő fogalom jelentését tisztázták.

4. példa

WADIM c. HIAT-DOS-transzkripció Készült 1996.6.1.

Projektnév: szókeresés

Jelzet: R4/a.2.

Felvétel: Iványi Zs.

Felv. ideje: 95.11.24.

Számláló kezdete: 132 vége: 190

Átírás: Iványi Zs. Dátum: 96.11.05.

Copyright: Iványi Zs.

Tartalom: Interjú Wadimmal német nyelvtudásáról

Rövidítések Magyarázat

W Wadim, orosz vendég

I az interjút készítő

33 I[
W[w/ wenn ich also .[BE KI] ä

34 W[zur .. zu dieser abtEilung zu . fremdsprachen promoviert

35 W[habe' [BE] dann- ä=vielleicht ich
I[↓was bedeutet promovieren'

36 W[habe ich (das?) falsches verb' . also wir/ (Nevet) .

37 W[also .. ä=ä wie heißt das- .. ↑also ich be/ ä ich bega:nn

38 W[also da/ das studium: 'also in d/ ä: in dieser fakultät,

39 W[. für fremdsprachen, [BE]
I[mhm'

Elemzés

W-t egy interjúban arról kérdezik, hogy miért tanul idegen nyelvként éppen németet és angolt. Válaszként belekezd egy magyarázatba és ismételt hezitációk és ön-félbeszakítások után a *promovieren* ('doktorálni') igét használja. Tartalmilag tekintve kijelentése *wenn ich also . zu dieser abtEilung zu . fremdsprachen promoviert habe* ('amikor ezen a tanszéken idegen nyelvre doktoráltam')¹² nem tűnik hihetőnek: hiszen még egyetemista, következésképpen még nem doktorálhatott. Az interjút készítő tehát rákérdez a használt igealak vélt jelentésére: *Was bedeutet promovieren* ('mit jelent az, hogy doktorálni'). A hibás szóalak használatának beismerése után: *ä=vielleicht ich habe ich (das?) falsches verb*, (kb. 'talán rossz igét választottam') W elkezd keresni a célszót (36. ps.), miközben annak jelentését körülírja és megmagyarázza. Első próbálkozásakor – az *also* ugródeszka használata után – már rögtön a második szó után félbeszakítja mondandóját. Röviden felnevet, apró szünetet tart, még egyszer kimondja az *also* szót, utána hosszabb szünettel és két gyors hezitációs elemmel. Csak ezután a rövid intermezzo után (amely egyértelműen a gondolkodást szolgálta) fogalmazza meg a keresett szóra vonatkozó tanácsalanságát a következő metanyelvi megnyilatkozással: *wie heißt das-* ('hogyan hívják azt'). Azután újból rövid hallgatás következik, majd erősebb hangerővel folytatja a beszédet. Mindenesetre továbbra is sok verbalizációs hibát ejt: háromszor is félbeszakad mondandója mondat- ill. szóközben, újból kezdi és ismétli a szóalakokat, indokolatlan szüneteket tart és hézagpótlókat használ (az *also* és hezitálóelemek formájában), mindazonáltal végül is befejezi a megkezdett főszekvenciát: *ich (...) bega:nn (...) das studium: (...) in dieser fakultät, (...) für fremdsprachen*, ('elkezdtem tanulmányaimat ezen az idegen nyelvi tanszéken'). Ez az tehát, amit W a *zu fremdsprachen promovieren* ('idegen nyelvre doktorálni') kifejezésen értett. (A célszó tehát valami olyasmi lehetett, hogy 'felvételt nyerni' vagy 'beiratkozni egy intézménybe'.)

5. példa¹³

BRIEF c. HIAT-DOS-transzkripció

Készült: 1996.1.18.

Projektnév: Szókeresés

Jelzet: B1/a.3.

Felvétel: Iványi Zs.

Felv. dátuma: 23.11.95

Számláló kezdete: 278-

Vége: 335

Átírás: Iványi Zs.

Dátum: 95.12.15.

Korrekter: Nicos Tsapos

Dátum: 96.01.17.

¹² A megnyilatkozást nyelvtani hibái miatt csak megközelítőleg lehet magyarra fordítani.

¹³ A beszélgetés egy másik részének (16–27 ps.) transzkripcióját és részletes elemzését l. Iványi 2000: 55–58.

Copyright: Iványi Zs.

Tartalom: Egy gyermeklevél fordítása magyarról németre.

Rövidítések Magyarázat

B Bogi, Stefan felesége, magyar

S Stefan, házigazda, német

D Dutka, vendég, magyar

36 B[+ ... jEtzt' . ä ich diktiere nur, .. Äh: .

37 B[→, gyűjtöttünk makkot és gesztenyét, + . & ←↑wi hAbe'
D[oh:

38 B[. ä:h ... & und kastAnie gesammelt, →Irgendwas und
S[mhm
D[makk

39 B[kastanie gesammelt, .. ←`wEnn . du na/ä →zu uns kommst'

Elemzés

Az átírt szakasz részét képi egy olyan német nyelvű dialógusnak, amelyben B, a magyar anyanyelvű beszélő magyarról németre fordít egy levelet két beszélgetőpartnere (a magyar anyanyelvű D és a német anyanyelvű S) számára. A vizsgálat szempontjából releváns hely hosszú szünettel és hangsúlyozott, hosszan nyújtott hezitálóelemmel kezdődik a 36. ps. végén. A hezitációt megváltozott beszédtempóban és mély hangfekvésben egy magyar nyelvű mondat követi. Az L1 használata arra utal, hogy B-nek fordítási nehézségei vannak, és ezért segítségre szorul. D reakciójával, egy hosszan nyújtott *oh*:-val kettős reakciót fejez ki: egyrészt készségét a segítségnyújtásra, másrészt a fordítás nehézsége okozta tanácstalanságát. Ezért aztán S lassan és hangosan maga kezdi fordítani a mondatot, az első két szó után azonban megakad. Újból szünet és nyújtott hezitálóelem hallatszik. D ismét megpróbál segíteni, azonban nem tud. Így aztán csak magyarul ismétli meg azt a főnevet, amelynek a mondatban következnie kellene. B gyorsan hozzacsapja a mondat hátralévő részét németül, és férje helyeslését követően megismétli az egész szekvenciát, azzal a kis kiegészítéssel, hogy most a *makk* kifejezést az *irgendwas* ('valami') szóval helyettesíti. Ez egyidejűleg azt is elárulja, hogy melyik mondatrész okozta számára a fordítási nehézséget. A továbbiakban nem is próbálja meg lefordítani a szót, hanem tovább folytatja a levél egészének fordítását.

2.2. Az elemzések értékelése

Az elemzések alapján megállapítható, hogy a beszélő a vizsgált szókereső aktivitások folyamán a keresett szó fogalmát a mentális lexikonban lévő hiány miatt nem vagy csak inadekvát módon tudja lexikalizálni. Erre mindenekelőtt a szókeresés közben használt olyan metanyelvi kifejezések utalnak, mint *wie heißt das?*, *kann man sagen?*, *oder wie?*, *vielleicht habe ich ein falsches Wort gewählt* ('hogy hívják azt?', 'lehet így mondani?', 'vagy hogyan?', 'talán rossz szót használtam'), stb. és az a tény, hogy a problémát kivétel nélkül vagy külső segítséggel (k ü l m e g o l d á s s a l)¹⁴ oldják meg, vagy egyáltalán nem születik megoldás. A beszélő hiányos szekvenciáját ui. minden esetben vagy egy anyanyelvi beszélő egészíti ki (1. példa: *Schattendasein*; 2. példa: *Thronrechte*), vagy pedig az eredeti beszélő lemond a szó kereséséről, mert annak folyamán a fogalom az odaillő szóalak megtalálása nélkül is tisztázódott (3. példa: *wiederverwerten*; 4. példa: *aufgenommen werden*), vagy pedig azért, mert a fogalom tisztázása a beszélgetésben nem tölt be releváns szerepet (5. példa: *Eichel*).

Az elemzett beszélgetésrészletekben keresett lexikai egységek alakjuk szerint különböző hosszúságúak és eltérő bonyolultságúak: *Eichel*, *aufnehmen*, *Nahrungsmittel*, *Thronrechte*, *wiederverwerten*, *Schattendasein*. Bár a felsorolásban dominálnak az összetételek, és többségük relatíve ritkán használatos szóalak, helytelen volna ilyen kevés példa alapján bizonyos tendenciát megállapítani.

A szókincsből hiányzó lexikai egység szemantikai komponense ismert a beszélő számára, éppúgy, mint a „nyelvemen van”-jelenség esetében.¹⁵ Ezt éppen azok a megoldási stratégiák bizonyítják, amelyekkel megpróbálja a keresett egységet lexikalizálni. A beszélők ui. a kiinduló fogalmat a következő stratégiák segítségével próbálják verbalizálni:

1. körülírások segítségével, mint pl. *eine schattierische Bedeutung* ('árnyékos jelentőség') használata a *Schattendasein* ('árnyéklét') helyett (1. példa); *lag in Schatten* ('árnyékban feküdt') használata a *Schattendasein* ('árnyéklét') helyett (1. példa); *Rechte für Thron* ('jog a trónra') használata a *Thronrechte* ('trónjog') helyett (2. példa); *ein Stoff in einen anderen Stoff überarbeiten* ('egyik anyagot átdolgozni másikká') a *wiederverwerten* ('újrahasznosítani') helyett (3. példa); *das Studium an der Fakultät beginnen* ('elkezdeni a tanulmányt egy fakultáson') az *aufgenommen werden* ('felvételt nyerni') helyett (4. példa);

2. helyettesítéssel ugyanabból a fogalmi körből származó egységgel, pl. *Produkte* ('termékek') és *Essbares* ('ennivalók') a *Nahrungsmittel* ('élelmiszer') helyett (3. példa); *überarbeiten* ('átdolgozni') a *wiederverwerten* ('újrahasznosítani') helyett (3. példa);

¹⁴ L. 7. és 8. lábjegyzet.

¹⁵ Vö. Iványi 2001c.

3. egy, a beszélő feltételezése szerint megfelelő szóalak használatával egy közel fekvő fogalmi körből, pl. *Nebenbedeutung* ('mellékjelentés') a *Schattendasein* ('árnyéklét') helyett (1. példa); *promovieren* ('doktorálni') az *aufgenommen werden* ('felvételt nyerni') helyett (4. példa);

4. példák felsorolásával, pl. *Papier und Aluminium ..., Kunststoffe und Ähnliches ..., es kommt auch dazu* ('papír és alumínium, műanyagok és hasonlók...', ez is oda kerül') a *wiederverwerten* ('újra hasznosítani') helyett (3. példa);

5. anyanyelvi ekvivalens használatával, pl. *npodykm a Nahrungsmittel* ('élelmiszer') helyett (3. példa); *makk* az *Eichel* helyett (5. példa);

6. egy jelentést nélkülöző utalószó használatával, pl. *irgendwas* ('valami') az *Eichel* helyett (5. példa);

7. új szóalkotások segítségével, pl. *schattierende/schattierische Bedeutung* ('árnyékos jelentőség') a *Schattendasein* ('árnyéklét') helyett (1. példa).

Az L1 hatása általában azokban az esetekben is érezhető, ahol egyáltalán nem jelenik meg anyanyelvi megfelelő:

1. példa: A *Schattendasein* ('árnyéklét') alakhoz hasonló névszói összetételeket az orosz nyelv nem használja. Helyette viszonyszós vagy mellékeves jelzői szerkezetek képezhetők, a *тень* ('árnyék') főnév esetében egy főnévből képzett melléknév, a *теневоу* segítségével, pl. *тенивая сторона* ('árnyoldal'). Valószínűleg ennek analógiájára próbálta a beszélő a *schattierische Bedeutung* szerkezetet képezni.

2. példa: A *Thronrechte* ('trónjog') szóösszetételt az orosz nyelvben viszonyszós jelzői szerkezettel fejezhetjük ki: *право на престол* azaz 'jog a trónra'. Ennek a szerkezetnek a tükröfordítását találjuk az orosz anyanyelvű beszélők lexikálizálásában. Amiben a két „neológus” nem egyezik, az a *на* előljárószó fordítása *für*-rel vagy *an*-nal. Így születik a két variáns: *Rechte für Thron* és *Rechte an Thron*.

3. példa: A többek között *újra-*, *újból-*, *újja-*, *vissza-*, *át-* jelentésű német *wieder-* igekötőnek az orosz nyelvben pl. a *nepe-* felel meg,¹⁶ ez utóbbit azonban bizonyos igék esetében a német nyelvben *über*-rel fordítjuk.¹⁷ Ez lehet az oka annak, hogy az orosz beszélő a számára ismeretlen *wiederverwerten* szó helyett az *überarbeiten*-t használja.

4. példa: Az *Aufnahme* ('felvétel') német főnévnek az oroszban a *приём* felel meg, mindkettő deverbatívum (a németben az *aufnehmen* igéből, az oroszban a *принимать*-ból képzett főnév). Az orosz alakok hangfelépítésükben – legalábbis *p*, *r*, *m* mássalhangzóikban – hasonlóságot mutatnak fel a *Promotion* vagy *promovieren* hangalakokkal. Nem bizonyítható, hogy ez a hangzásbeli egyezés

¹⁶ Vö. pl. a *wiederabschreiben* – *переписать* 'másol', 'újraír', *wiederwählen* – *перевыбрать* 'újraaválaszt', *Wiedergeburt* – *перерождение* 'újjaszületés' szavakat.

¹⁷ Vö. pl. *непедать* – *übergeben* 'átad', *непрезрелый* – *überreif* 'túlérlett', stb.

az oka, mindenesetre a beszélgetésrészletben az orosz anyanyelvű beszélő a *promovieren* igét használja az *aufnehmen* helyett.

2.3. Kognitív nyelvészeti vizsgálatok eredményei

A kognitív nyelvészeti szakirodalom a szókincs hiányosságának megoldására irányuló következő lehetséges perceptív megoldási kísérleteket írja le:¹⁸

1. Olyan séma, forgatókönyv (script) vagy keret (frame)¹⁹ kognitív aktiválása, amellyel a verbalizálandó fogalom összeköttetésben áll. Schermer arra is rámutat, hogy ezek az elemek konkrét élményekből keletkeznek és ezért mindenkinél más-más erősséggel játszanak szerepet (vö. Schermer 1994: 155). Tehát a sémák, forgatókönyvek és keretek a különböző beszélők szókereső aktivitása folyamán szintén eltérő gyakorisággal és valószínűséggel fordulnak elő.

2. A keresett fogalom anyanyelven történő verbalizálása illetve szemantikailag hasonló szavak aktiválása L1-ben vagy L2-ben. Zimmermann szerint hasonló kereső stratégiákat alkalmazunk idegen nyelvi „nyelvemen van”-jelenség valamint szókincs hiányosság esetén:

„Ha egy L2-szó ismeretlen számunkra, vagy időlegesen nem hozzáférhető, a megfelelő fogalom környezetében keressük, mert talán ismerünk még akár L2-ben is egy olyan »szomszédos« fogalmat, amely az L2-ekvivalenst helyettesítheti vagy elvezet hozzá. Ezt a kereső hipotézist úgy értelmezzük, mint olyan aktiválási küszöböt, amely a »közelebb fekvő« vagy »szorosabb kapcsolatban lévő« tárolási pontokat hamarabb eléri (keresés a »szemantikai lexikonban«). Emellett egyidejűleg az L1-alakból kiindulva is keresünk, mert ez a szóalak mint átvezető elem [Transfer] maga is helyettesítheti az L2-ekvivalenst vagy rajta keresztül érjük el a megfelelő szóalakat (keresés a »fonológiai lexikonban«).” (Zimmermann 1994: 108, ford. I. Zs.)

3. Megkísérelt verbalizálás L2-ben, vagy az L2 szemantikailag hasonló szavainak aktiválása. Zimmermann hipotézise szerint „közelebbi szavak, azaz közelebb fekvő fogalmak realizálása gyakrabban fordul elő első megoldásként, talán azért, mert gyorsabban/könnyebben elérhetők” (Zimmermann 1994: 123, ford. I. Zs.).

¹⁸ A felsoroláshoz Börner – Vogel listája adja a kiindulópontot, vö. 1994: 10 kk.

¹⁹ A sémák, forgatókönyvek és keretek olyan „információs csomagokból” hierarchikusan felépülő tudásrendszereket alkotnak, mint a közönséges mindennapi tudás, a valóság tényei, sztereotipikus cselekedetek jellemző egymást követése, átélt reakciók és tapasztalatok következményei cselekvésekben és eseményekben stb., amelyek „prototipikus szituációkban segítik a következtetések levonását” (Pléh 1996: 129), befolyásolják és megkönnyítik az események, szituációk és szövegek megértését. Vö. Schermer 1994: 152–156, Baddeley 1988: 90–92 és Eysenck – Keane 1997: 292–304.

4. Szemantikailag hasonló szavak aktiválása más idegen nyelveken. Raupach ezt a lehetőséget a logogén-modellel magyarázza, amelynek automatizált folyamata során előfordulhat, hogy „a verbalizáció során egy nyelvénél többől is kínálkoznak megoldási javaslatok” (Raupach 1994: 32). Hozzáteszi, hogy „nem feltétlenül az anyanyelv az, amelyen az idegen nyelvű verbalizáció során »párhuzamosan megformáljuk« mondandónkat; több nyelven beszélők lexikális keresésük folyamán gyakran egész »idegen nyelvű készletük-ből« merítenek...” (uo. 33).

5. L2- (vagy L1-)szóképzési szabályok alkalmazása szóalakok ad-hoc-képzése céljából. Raupach ebből a szempontból idegen szavak vagy neologizmusok formájában megjelenő „új lexikalizálásokról” beszél (Raupach 1994: 32–33). Koll-Stobbe szintén megemlíti a neologizmusok képzését, és a lexikon tágitása egyik lehetőségeként azt a módszert említi meg, hogy más nyelvekből kölcsönzünk lexikai anyagot, a német anyanyelvűek esetében különös tekintettel „az angol nyelv mint első idegen nyelv és a tudományok nemzetközi szaknyelve hatóköréből, már meglévő lexikai anyag kombinációi segítségével [...] A derivációk és a szóösszetételek azok a legfontosabb eljárások, amelyekkel az angol nyelvből a német nyelvben új szavakat képezhetünk” (Koll-Stobbe 1994: 54). Más feltételezések továbbmennek ezen, és megfogalmazzák az *interlanguage* kategóriáját, egy olyan „köztes nyelvet”, amelynek lexikai tárháza kettős funkcióval bír: egyrészt az anyanyelv fogalmi rendszerén nyugvó alakjai helyettesítik az L1 nyelvi rendszeréből hiányzó (vagy átmenetileg nem hozzáférhető) egységeket, vagy pedig szókeresés esetén aktiválják az L1 vagy egy másik L2 megfelelő lexikai alakjait (vö. Selinker 1972 és Zimmermann 1994: 120–122 is).

Ami az L1 szókereső folyamatokra gyakorolt befolyását illeti, Möhle azon a véleményen van, hogy az L2-megnyilatkozás szavainak megválasztását erősen irányítja az L1-ben szokásos „verbalizációs minta”. Ennek okaként a következőket nevezi meg:

„Annak módját, ahogyan gondolatban, fogalmi síkon nekilátunk bizonyos tényállások megfogalmazásának, jelentős mértékben meghatározzák [...] azok a kifejezésbeli lehetőségek, amelyek spontán módon rendelkezésünkre állnak, és ezek gyakran az anyanyelvünk által kialakított kifejezések, szintagmák, és semmi esetre sem egyes szavak, amelyeket egy nyelvfüggetlen gondolatmenetet követve, kreatív módon egymásba fűzünk.” (Möhle 1994: 44, ford. I. Zs.)

Ennek alapján erősen hihető lehet Zimmermann értelmezése, miszerint a tanult idegen nyelv rögzítése a mentális lexikonban minden bizonnyal jelentős mértékben az L1 által kialakított struktúrán alapszik (vö. Zimmermann 1994: 126).

6. Olyan hiponimák vagy „*passepertout*”-szavak alkalmazása, amelyeket könnyebben lehet előhívni. Koll-Stobbe

ezeket a *passerpartout*-szavakat olyan, jelentésükben bizonytalan leírásokat tartalmazó kifejezéseknek nevezi, amelyeket helypótló szavakként használhatunk (Koll-Stobbe 1994: 57), mint pl. a *dolog* vagy *izé* szavak.

7. Más szintagmatikus eszközökkel (parafrázisokkal és egyéb konstrukciókkal) való átalakítások és körülírások. Koll-Stobbe szerint „a keresett szót körülírásának segítségével vagy asszociatív láncok előhívásával próbáljuk meg aktiválni” (Koll-Stobbe i. m. 57). Ez a megoldás kiegészülhet akár az 1. pontban említett sémák, forgatókönyvek vagy keretek kognitív aktiválásával is.

2.4. Interdiszciplináris egybevetés

Ha vizsgálataim eredményét egybevetjük a kognitív nyelvészeti szakirodalom eredményeivel, megállapítható, hogy a következő egyezés áll fenn a két irányzat között a szókincshiány feldolgozására irányuló megoldási stratégiák felsorolása tekintetében:²⁰

- körülírások (azaz átfogalmazások más szintagmatikai eszközökkel),
- helyettesítés ugyanazon vagy egy közel fekvő fogalmi körből (azaz szemantikailag hasonló szavak aktiválása L2-ből),
- utalás példákra (azaz hiponimák bevetése),
- anyanyelvi ekvivalens használata (azaz L1-alak aktiválása),
- jelentés nélküli helypótló használata (azaz *passerpartout*-szavak használata) és
- új szóképzések (L2- (vagy L1-)szóképzési szabályok alkalmazása szóalakok ad-hoc-képzése céljából).

Börner és Vogel harmadik helyen felsorolt megkísérelt verbalizálásának az L2-ben a konverzációelemzés szerinti felsorolásban egyaránt megfelelhetnek a körülírások és az ugyanabból a fogalmi körből származó helyettesítések valamint az új szóképzések is. A séma, forgatókönyv vagy keret kognitív aktiválásának megfelelő jelenségeként megemlíthetők a példákra való utalások, illetve a hosszabb körülírások vagy magyarázó részek (mint pl. a „Recycling”-diskurzusban a *papír és alumínium, műanyagok és hasonlók ..., ez is oda való, minden, amit reciklálni kell/lehet* illetve az *egy anyagot egy másikba átdolgozni* kifejezések a *wiederverwerten* szó körülírására). Egyedül a szemantikailag hasonló szavaknak más idegen nyelvekből való aktiválására nem található az elemzett beszélgetésrészletekben semmi megfelelő példa. Ez mindenesetre nem szól amellet, hogy a konverzációelemzés eszközei alkalmatlanok volnának arra, hogy ezeket a jelenségeket feltárják. Az ok inkább a vizsgált anyag homogenításában keresendő, minthogy

²⁰ A felsorolásban először a konverzációelemzés módszereivel feltárt stratégiákat adom meg, utána (zárójelben) ezek kognitív nyelvészeti megfelelőit.

nem található benne a vitatott megoldási próbálkozás.²¹ A felsorolt megoldási stratégiákon kívül a két tudományág megegyezik az L1 szerepének hangsúlyozásában is.

2.5. Szókincshiány versus emlékezetkihagyás

A „nyelvemen van”-jelenségekkel egybevetve a szókincshiány jelensége a következő jellemvonásokkal rendelkezik:

A beszélő mentális lexikonjának olyan hiányosságát jelenti, amikor egy fogalom szándékolt verbalizálásához hiányzik a szükséges lexikai egység. Minthogy tehát a „nyelvemen van”-jelenségtől eltérően csak a fogalom szemantikai komponense tudatos, a célszót a beszélő csak lexikai szinten keresi. A probléma megoldására irányított stratégiaként következésképpen kivétel nélkül csak körülírások, helyettesítések (ugyanabból vagy egy szomszédos fogalmi körből származó egységekkel, jelentés nélküli helypótló elemekkel vagy egy anyanyelvi, illetve idegen nyelvi ekvivalens segítségével), exemplifikációk és új szóképzések fordulnak elő. Ebben az L1 illetve a beszélgetőpartner interaktív segítségével még nagyobb szerepet játszik, mint a „nyelvemen van”-folyamat esetében. Míg ugyanis az emlékezet hibája esetében a szókereső folyamat gyakran elvezet a keresett lexikai egységhez, a szókincshiány problémája esetében az eredeti beszélő sohasem találja meg a célszót – arra kizárólag csak az anyanyelvén lenne képes. Így az vagy interaktív kiegészítéssel kerül a megnyilatkozásba, vagy pedig a beszélgetőpartnerek lemondanak megtalálásáról.

Ami a célszavak alakját és jelentését illeti, szókincshiány esetében – legalábbis a vizsgálatoknak ezen a szintjén – semmi pontosat nem mondhatunk. Míg a „nyelvemen van”-folyamat esetében egyértelműen megállapítható volt, hogy a célszavak ritkán használatos, hosszú, gyakran összetett szóalakok, esetleg idegen szavak vagy tulajdonnevek, a másik csoportnál csak azt feltételezhetjük, hogy azok célszavai különböző fogalmi területről származnak, és feltehetően nem tartoznak a használt idegen nyelv alapszókincséhez.

Szemben a „nyelvemen van”-folyamattal, melynek gyakorisága megközelítőleg azonos L1-ben és L2-ben, az itt megvizsgált „szókincshiány”-esetekben kizárólag idegen nyelven beszélők szókereső folyamatairól van szó. Habár nem kizárható, hogy a szókincshiány anyanyelvű beszélgetésekben is előfordulhat (vö.

²¹ Idegen nyelvű ekvivalens használata igazi szókincshiány esetében minden bizonnyal nagyon ritkán fordulhat elő. A teljes 150 oldalas korpuszban (l. Iványi 1998a: 150–300), csupán egyetlen megközelítőleg ide illő példa található. (Vö. uo. 177–178. o. a 33–41 ps-t az R1/a.12. jelzetű „Ballett” c. transzkripcióban.) Ott az orosz anyanyelvű beszélő egy német nyelvű szókereső folyamatban az orosz *ажуотаж* német nyelvű megfelelőjét keresi, s az angol *run* szó jut eszébe. (A beszélgetésrészlet elemzését l. Iványi 2001c: 2.2. fejezetében.)

az 1.2. fejezetben felhozott példákat), a vizsgálati eredmények mégis amellet szólnak, hogy az ilyen jelenségek elsősorban nem L1-ben folytatott diskurzusokban találhatók.

Annak megválaszolása, hogy a jelen dolgozatban elemzett szókereső folyamatoknál valóban igazi szókincshiányról van-e szó, vagy esetenként a mentális lexikon labilitásáról, szélesebb vizsgálati anyagon végzett további kutatásokat igényel. A felsorolt különbségek és hasonlóságok ellenére a felsorolt példák nem elegendőek arra sem, hogy világos határt húzzunk a „nyelvemen van”- és a „szókincshiány”-jelenségek között.

3. Következtetések

Az elvégzett konverzációelemzési vizsgálatok valamint a kognitív nyelvészet vizsgálatainak hasonló eredményei arra engednek következtetni, hogy a konverzációelemzés nemcsak a „nyelvemen van”-jelenségek, hanem a szókincshiányok területén is képes a hiányzó lexikai egység pótlására irányuló megoldási stratégiákat tipizálni. Ez a tipizálás egyben következtetni enged a nyelvi reprezentációk mentális szerveződésére is. A konverzációelemzési módszerek ezen a területen is lényegében hasonló eredményeket hoznak, mint a kognitív nyelvészet módszerei.

Jelen tanulmány következképpen további bizonyítékkal kíván szolgálni arra, hogy a szókereső folyamatok különböző fajtái – ebben az esetben a szókincshiányos jelenség – konverzációelemzési eszközökkel hasonló módon sikeresen vizsgálhatók és klasszifikálhatók, mint más nyelvészeti tudományágak segítségével. Eredményeink egyúttal kellő adatokkal szolgálnak ahhoz, hogy feltételezéseket tegyünk a mentális lexikon felépítésére vonatkozóan. Ezen kívül azt is megmutattuk, hogy a konverzációelemzés metodológiai határai a pszicholingvisztika és a kognitív nyelvészet (valamint más diszciplínák) eredményeinek integrálásával bővíthetők.

Transzkripció jelek

+	Megjegyzések érvényességi területe
. . . .	Rövid, közepes vagy hosszú szünet (max. 3 mp.)
ä äh hm	kitöltött szünet, hezitációs jelek
:	magánhangzó vagy ritkábban mássalhangzó feltűnő nyújtása
&	feltűnően gyors csatolás a megelőző (saját vagy idegen) szekvenciához
ja,	ereszkedő intonáció
ja'	emelkedő intonáció

'Ist ja	kezdés magas hangfekvésen
, hab ich	kezdés alacsony hangfekvésen
weiß du-	változatlan intonáció
genAU	feltűnő hangsúly
und Ist=es	nem-anyanyelvűekre jellemző szaggatott beszéd (külön-külön kissé hang súlyozva, egymástól elválasztva kiejtett szavak, az anyanyelven szokásos átkötés nélkül)
=	feltűnő átkötés
(nevet)	az átírást végző megjegyzése a beszédmódhoz vagy nonverbális jelenségekhez
(BL)	hallható belégzés
(hamwer?)	feltételezett, nem egyértelműen identifikált szöveg
(...)	kihagyás a transzkripcióból
(.....?)	érthetetlen hely
/	megszakítás

Irodalom

- Apfelbaum, Birgit (1993), Erzählen im Tandem. Sprachlernaktivitäten und die Konstruktion eines Diskursmusters in der Fremdsprache. Narr, Tübingen.
- Baddeley, Alan (1988), So denkt der Mensch. Unser Gedächtnis und wie es funktioniert. dtv, München.
- Börner, Wolfgang – Vogel, Klaus (1994), Mentales Lexikon und Lernaltersprache. In: Börner – Vogel 1994: 1–17.
- Börner, Wolfgang – Vogel, Klaus (szerk.) (1994), Kognitive Linguistik und Fremdsprachenerwerb. Das mentale Lexikon. Narr, Tübingen.
- Clark, Herbert H. – Clark, Eve V. (1977), Psychology and language: An introduction to psycholinguistics. Harcourt, Brace, Jovanovich, New York. Magyarul in: Pléh Csaba (szerk.) (1983), Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest. 333–374.
- Dausendschön-Gay, Ulrich – Gülich, Elisabeth – Krafft, Ulrich (1995), Exolinguale Kommunikation. In: Fiehler, Reinhard – Metzger, Dieter (szerk.), Untersuchungen zur Kommunikationsstruktur. Aisthesis, Bielefeld. 85–117.
- Dausendschön-Gay, Ulrich – Krafft, Ulrich (1996), Prozesse interaktiven Formulierens: Konversationelles Schreiben in der Fremdsprache. In: Börner, Wolfgang – Vogel, Klaus (szerk.), Texte im Fremdsprachenerwerb. Verstehen und Produzieren. Gunter Narr, Tübingen. 253–274.
- Engelkamp, Johannes (1991²), Das menschliche Gedächtnis. Das Erinnern von Sprache, Bildern und Handlungen. Verlag für Psychologie, Göttingen – Toronto – Zürich.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. (1997), Kognitív pszichológia. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gülich, Elisabeth – Kotschi, Thomas (1995), Discourse production in oral communi-

- cation. A study based on French. In: Quasthoff, Uta M. (ed.), *Aspects of Oral Communication*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 30–66. Németül (1994): *Textherstellungsverfahren in mündlicher Kommunikation. Ein Beitrag am Beispiel des Französischen*. Kézirat. Bielefeld.
- Iványi Zsuzsanna (1998a), Wortsuchprozesse. Eine gesprächsanalytische Untersuchung und ihre wissenschaftsmethodologischen Konsequenzen. Peter Lang, Frankfurt am Main u.a. (*Metalinguistica* 6).
- Iványi Zsuzsanna (1998b), Wortschatzlücken-Phänomene in alltäglichen Diskursen. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 8: 27–50.
- Iványi Zsuzsanna (2000), A szókereső folyamatok szintaxisa. *Konverzációelemzési kutatás. Modern Filológiai Közlemények* II/1: 52–64.
- Iványi Zsuzsanna (2001a), A nyelvészeti konverzációelemzés. *Nyr* 125: 74–93.
- Iványi Zsuzsanna (2001b), A konverzációelemzés miért-kérdései. In: Csátár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián (szerk.), *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 87–95.
- Iványi Zsuzsanna (2001c), A „nyelvemen van”-jelenség hétköznapi beszélgetésekben. Emlékezetelméleti fejtegetések a konverzációelemzés tükrében. *Nyr* (megjelenés alatt).
- Kolers, Paul A – Smythie, W. E. (1979), Images, symbols, and skills. *Canadian Journal of Psychology* 33, 158–184. Magyarul in: Séra – Kovács – Komlósi 1994: 105–143.
- Koll-Stobbe, Amei (1994), Verstehen von Bedeutungen. In: Börner – Vogel 1994: 51–68.
- Miller, George A. (1995), Wörter. Streifzüge durch die Psycholinguistik. Zweitausendeins, Frankfurt.
- Möhle, Dorothea (1994), Deklaratives und prozedurales Wissen in der Repräsentation des mentalen Lexikons. In: Börner – Vogel 1994: 39–49.
- Neumer Katalin (szerk.) (1999), *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Osiris, Budapest.
- Paivio, Allan (1986), *Mental Representation*. Oxford University Press, New York. Magyarul in: Séra – Kovács – Komlósi 1994: 47–82.
- Raupach, Manfred (1994), Das mehrsprachige mentale Lexikon. In: Börner – Vogel 1994: 19–37.
- Schermer, Franz J. (1994), *Lernen und Gedächtnis*. Kohlhammer, Stuttgart. u.a. (*Grundriß der Psychologie* 10).
- Selinker, Larry (1972), Interlanguage. *IRAL* 10: 209–231.
- Séra László – Kovács Ilona – Komlósi Annamária (szerk.) (1994), *A képzelet. Egységes jegyzet. Bölcsészettudományi Karok. Kézirat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest*.
- Wahrig, Gerhard (szerk.) (1990), *Deutsches Wörterbuch. Német értelmező szótár*. Kultura International, Budapest.
- Whorf, Benjamin Lee (1956): *Language, Thought and Reality*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Zimmermann, Rüdiger (1994), Dimensionen des mentalen Lexikons aus der Perspektive des L2-Gebrauchs. In: Börner – Vogel 1994: 107–127.

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Elhunyt Hajdú Péter

Szeretve tisztelt Hajdú Péter Tanár Úr, kedves Péter Bátyánk!*

Megrendülten és fájó szívvel állunk földi maradványaidat magába záró urnád előtt. Eljött a búcsú órája, s a búcsúzás a hátramaradottak számára mindig nehéz és fájdalmas. Annak jeléül és bizonyságául, hogy a tanítványok nevelésével és a tudomány művelésével eltöltött élet az idős(ödö) és fiatal kollégáidban és tanítványaidban tovább él, szeretném itt és most felidézni (talán inkább: megidézni) tudósi életpályád fő vonásait.

Hajdú Péter életének főbb mérföldkövei:

1923. december 27-én született Budapesten. Egyetemi tanulmányait magyarnémet szakon az ELTE Bölcsészettudományi Karán (pontosabban: az Eötvös Kollégiumban – annak idején Eötvös Collegium) végezte (1941–1945). Az Eötvös Kollégiumban eltöltött évek maradandó emléket hagytak benne. Ennek tanúsága 2002-ben megjelent „Borúra Ború I” című visszaemlékezése. (Minden bizonnyal ez volt utolsó műve.) Vajon a második rész elkészült-e, meg fog-e jelenni? 1945-ben Györke József mellett az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa lett. 1948-ban a Széchényi Könyvtárhoz tartozó keszthelyi Helikon Könyvtár vezetésével bízták meg. 1951-ben visszakérült Budapestre, ahol az MTA Nyelvtudományi Intézetében először a finnugor, majd az idegen nyelvek osztályának a vezetője lett. 1959-ben az újonnan létesített szegedi finnugor tanszék professzorává nevezték ki. Hajdú Péter az új tanszékot úgyszólván a semmiből hozta létre (könyvtárszervezés, munkatársak toborzása, illetőleg kinevezése); 15 éves szegedi munkája során a tanszék nemzetközileg is elismert kutatóintézménnyé vált. 1974-ben elhagyta Szegedet, mivel az MTA Nyelvtudományi Intézete igazgatójává nevezték ki. 8 éves megbízatása lejártá után 1982 szeptemberében meghívták az ELTE Finnugor Tanszéke professzorának: 1986–1991 között ő volt a tanszék vezetője, ezt követően kutatóprofesszor lett (1991–1995), 1996-ban vonult nyugállományba. Többször működött külföldön vendégprofesszorként: 1969–1971 (Bécs), 1978–1979 (München), 1985 (Uppsala). Tudományos és tudományszervező tevékenysége elismeréseként 1970-ben

* Elhangzott 2002. október 14-én a Farkasréti temetőben.

az MTA levelező tagjává, majd 1976-ban rendes tagjává választották. Hajdú Péter 2002. szeptember 19-én 79. évében távozott el közülünk.

A továbbiakban Hajdú Péter tudományos munkásságának fő vonulatait szeretném körvonalazni. Tevékenységét élete során több ágban fejtette ki. Az első az etnolingvisztika. Ebbe a témakörbe tartozik első terjedelmesebb munkája: „A szamojéd népek és nyelvek” (Nyr 73 [1949]: 9–13, 64–68, 225–231, 336–340, különnyomatként: MNyTK 76). Ugyanez a műve később angolul is megjelent: „The Samoyed Peoples and Languages”. UAS 14 [1963]. E nagy sikerű kismonográfia megjelenése óta az uráli s azon belül a szamojéd nyelvek kutatóinak nélkülözhetetlen kézikönyve. Etnolingvisztikai és etimológiai (közelebről: névtani) tárgyú a „Die Benennungen der Samojeden” (JSFOu 54 [1948–1950]1: 1–112) című tanulmánya.

Zsirai Miklós „Finnugor rokonságunk” (1937) című összefoglaló műve negyedszázad elteltével meglehetősen elavult és könyvritkasággá vált. Éppen ezért a tudományos világ nagy örömmel fogadta Hajdú Péter 1962-ben közzétett „Finnugor népek és nyelvek” című modern szintézisét, amely Zsirai könyvétől eltérően nemcsak a finnugor, hanem a szamojéd nyelveket is ismerteti. Multidiszciplináris komplex vizsgálati módszeren alapul a Domokos Péterrel társszerzőségben megjelentetett „Uráli nyelvrokonaink” című tankönyv (Tankönyvkiadó 1978), amely a rokon népek irodalmát is tartalmazza. Ennek átdolgozott, bővített változata németül is megjelent: „Die uralischen Sprachen und Literaturen” (1987). E szintézisek aktualitását és magas tudományos színvonalát mi sem igazolja jobban, mint az, hogy több idegen nyelvre lefordítva is megjelentek (angolul, franciául, lengyelül és oroszul).

Hajdú Péter munkásságának másik jelentős ágazata az őstörténet-kutatás. Az 1950-es években „A magyarság kialakulásának előzményei” (NytudÉrt 2 [1953]) című műve nagy vitát robbantott ki a nyelvészek és a belső-ázsiai őshazaelméletet valló Molnár Erik és az őt támogató történészek között. Hajdú Péter komplex módszerrel, a régészet, a néprajz és az antropológia legújabb kutatási eredményeire támaszkodva bizonyította be a Molnár Erik-féle teória tarthatatlanságát. Hajdú Péter szerint az uráli népek őshazája szétválásuk előtt Északnyugat-Szibériában volt (l. még uő. „Hol volt az uráli őshaza?” NytudÉrt 40 [1963]: 128–132). Egyes finn és észti kutatók szerint az uráli őshaza az Uráltól a Volgáig, a finnugor őshaza pedig egészen a Baltikumig terjedt. Ezt a nézetet képviseli Rédei Károly is (1986: 14, 16, uo. irodalom).

„Pályatereim, avagy: a nyelvészetről – Vx1Sg-ban” (1991) című önéletrészletében így vall Hajdú Péter az őstörténeti és az őshazakutatásban, továbbá a nyelvtudományban alkalmazott módszeréről: „A finnugor őstörténeti vizsgálatokban ugyanis multidiszciplináris keretekben dolgozunk – dolgoztam, s ez másként nem is csinálható. [...] e komplex, multidiszciplináris projektumoknak egy bizo-

nyos határig van értelme, de ezt a programot abszolutizálni nem lehet [...] az urálistika mindenekelőtt nyelvtudomány, amelyet az uráli (és velük szomszédos) nyelvek anyagán művelnek [...] Magyarán: ahogy van nyelvészeti módszertanú uráli kutatás, úgy van etnológiai és régészeti módszertanú uráli érdekű kutatás is, de sem uráli etnológia, sem uráli régészet önálló diszciplínaként nem létezik” (52–53.) Mindez persze csupán bizonyos megszorításokkal érvényes. Az etimológia és a szótörténet művelése sok esetben nem lehetséges a művelődéstörténeti háttér tisztázása nélkül („Wörter und Sachen”). Pl.: *húsvét, rejt ~ révül ~ részeg, toll* 'a madár tolla' ~ 'írószerszám'.

Hajdú Péter tudományos munkásságának harmadik, s egyúttal legfontosabb ágazata a nyelvészet. Már pályája első felében számos szamojéd tárgyú cikket publikált, amelyek nagy erudícióról, lényeglátásról tanúskodnak: a szamojéd másodlagos szókezdő nazálisokról (NyK 55 [1953]: 60–97, ALH 4 [1954]: 17–67), a szamojéd gégezárhang kérdéséről (UAJb 28 [1956]: 155–164, ALH 7 [1958]: 243–272), a szamojéd fokváltakozásról (UAJb 34 [1962]: 41–54) stb. A szamojédológia – az uráli-finnugor tematika mellett – Hajdú Péternek egész élete folyamán jelentős kutatási területe maradt. Ezt azért nem árt hangsúlyoznunk, mivel a szamojéd nyelvek kutatása Magyarországon egy-két kivételtől eltekintve (Halász Ignác, Györke József, N. Sebestyén Irén) sohasem volt a tudományos érdeklődés homlokterében. Hajdú Péter szegedi egyetemi tanári működése idején a szamojéd kutatók sorát nevelte ki.

Hajdú Péter „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” (első kiadás 1966, második kiadás 1973) című munkáját eredetileg tankönyvnek szánta, de az végül is ennél sokkal több lett: mind a mai napig a magyar és a nemzetközi finnugor nyelvtudománynak egyik leggyakrabban idézett kézikönyve. A könyv kvalitatív tekintetben is mérföldkövet jelent az urálistikai kutatásokban. A 19. század végén és a 20. század elején az etimológiai és a hangtörténeti kutatások álltak a finnugor nyelvtudomány középpontjában. Hajdú Péter a finnugrisztikának ezt a valóban kimagasló két csúcsát nem akarta kiűzni a kutatásból, hanem csupán nyomasztó túlsúlyukat óhajtotta csökkenteni azáltal, hogy ráirányította a figyelmet más részdiszciplínákra is (alaktan, mondattan stb.) (vö. Honti 2001: 117). Nem javított kiadás, hanem a 80-as évek tudományos eredményein alapuló új szintézis Hajdú Péter „Az uráli nyelvészet alapkérdései” (1981) című monográfiája is, amely ugyancsak tankönyvként jelent meg.

Hajdú Péter mindig hangsúlyozta a nyelvleírás szükségességét az urálistikában. Ilyen irányú tevékenységének szép terméke „Chrestomatia Samoiedica” (1968) című könyve, amely más uráli nyelvek kézikönyveinek is (nyelvtan, szövegek, szójegyzék, könyvészet) mintául szolgált.

Hajdú Péter mindig érdeklődéssel követte az általános nyelvészet fejlődését, s annak eredményeit saját írásaiban is alkalmazta. Jelentős része volt 1968-ban egy

nemzetközi tipológiai konferencia megrendezésében, melynek anyaga Dezső László és Hajdú Péter szerkesztésében jelent meg: „Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages” (1970). Kimagasló szerepe volt Hajdú Péternek a strukturális tipológia, az univerzálékutatás és az areális nyelvészet meghonosításában is. Mindez jelentősen előrevitte az alapnyelvek rekonstrukciójának az elvi megalapozását, az uráli nyelvek egymás közötti viszonyának a tisztázását: következésképp rokon nyelvek közötti egyezések nemcsak genetikai gyökerek lehetnek, hanem másodlagos módon tipológiai-areális eredetűek is.

Hajdú Péter 1969-től 1985-ig szerkesztette a Nyelvtudományi Közlemények folyóiratot (1974-től Rédei Károllyal közösen). Széleskörű tudományszervezői tevékenységéről hely- és időhiány miatt itt nem szólhatunk.

Hajdú Péter akadémikus életművének elemzését még hosszan folytathatnám. Befejezésül magam, a magyar urálistikai tudományos világ és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében szomorú, gyászoló szívvel veszek Tőle búcsút. Emlékét tudományos művei és kollégái emlékezete megőrzi. Adjon neki az Úr örök nyugalmat! Sit ei terra levis!

Rédei Károly

Irodalom

- Hajdú Péter (1991), Pályatereim, avagy: a nyelvészetről Vx1Sg-ban. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.), A nyelvészetről – egyes szám első személyben. Budapest.
- Honti László (2001), Die ungarische Uralistik an der Jahrtausendwende (ein kritischer Rückblick). FUF 56: 116–150.
- Rédei Károly (1986), Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten. Wien.

Schmidt Éva 1948–2002

Mindenkit megdöbbentett a hír: 2002. július 4-én a nyugat-szibériai Hanti-Manszijszkban tragikus hirtelenséggel elhunyt Schmidt Éva nyelvész és folklorista, kollégánk, barátunk. Kivételes tehetségű, kivételes munkabírásu, elkötelezett tudóst és tudományszervezőt veszítettünk el benne, az obi-ugor folklór gyűjtőjét és kutatóját, azt, aki az obi-ugor népek kulturális feltámadásának egyik elindítója és fáradhatatlan munkálója volt. Méltó utóda a múlt században előtte járt szakembereknek, s példaképe, tanítómestere a mai terepmunkásoknak.

Schmidt Éva 1948. június 28-án született Budapesten. A képző- és iparművészeti szakközépiskola elvégzése után 1967-ben kezdte meg tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán, s 1973-ban szerzett angol–néprajz–finnugor szakos diplomát. 1969–71-ben két tanévet töltött Leningrádban. Hivatalosan az egyetem finnugor tanszékén végezte tanulmányait, de rendszeresen látogatta a Herzen Pedagógiai Főiskolán működő Északi Népek Intézetében a vogul- és osztjákórákat is – elsősorban M. P. Vahruseva-Balangyina óráit –, valamint életre szóló barátságot kötött a Szovjet Tudományos Akadémia leningrádi részlegében dolgozó Nyikolaj Ivanovics Tyerjoskinnal. Összebarátkozott a Leningrádban tanuló obi-ugor diákokkal is, s ennek révén jutott el először az Ob-vidékre. 1970 januárjában Tugijaniba utazott, ahol egy obi osztják család fogadott lánya lett, majd 1971-ben Hanti-Manszijszkba. Ekkorra Schmidt Éva már minden Magyarországon fellelhető obi-ugrisztikai tárgyú és osztják nyelvű művet elolvasott, ezért is tanult meg könnyedén több északi osztják nyelvjárást is a gyakorlatban. Vogul nyelvtudását is ekkor alapozta meg.

1976–79 között a debreceni egyetem Finnugor Tanszékén volt gyakornok, 1979-től 1983-ig pedig aspiráns Leningrádban, ahol az egyetem néprajzi tanszékén és az akadémián – N. I. Tyerjoskin vezetésével – folytatott tanulmányokat.

Kandidátusi disszertációját (Az északi obi-ugorok hagyományos világnézete a medvekultusz anyaga alapján) 1989-ben védte meg.

1983-tól volt az MTA Néprajzi Kutatóintézetének főmunkatársa, közben 1984–90 között tanított az ELTE Finnugor Tanszékén is. Már a nyolcvanas években felvázolta egy osztják nyelvterületen alapítandó nemzetiségi oktató-dokumentáló központ tervét. A terv jóval később, a kilencvenes évek elején valósult meg a kedvező politikai változásoknak és Éva kitartó munkájának következtében. Az Északi Osztják Folklór Archívum egy alsó-kazimi városkában, Belojarszkijban jött létre, s működése nyomán határozottan erősödtek az obi-ugor etnikus kultúra túlélési lehetőségei. A kezdeti évek nehézségei után az igazi munka 1995-ben indult meg az intézményben. Hamarosan öt másik archívum létesült szerte az Ob-vidéken az eltűnőben lévő nyelvjárások és hagyományok megmentésére. A belojarszkiji intézmény alapításától fogva jelentős segítséget kapott magyar kormányzati szervektől, az MTA-tól és magáncégektől. Schmidt Éva státusa pedig az MTA Néprajzi Kutatóintézetében kiküldetésének egész ideje alatt folyamatos volt.

A folklór archívum profiljába minden beletartozik, ami az osztják kultúrával kapcsolatos. Ilyenek például közösségi ünnepek (medveünnepek, áldozati szertartások) szervezése és dokumentálása, terepgyűjtés (a folklór anyag mellett bármilyen néprajzi, genealógiai, helytörténeti, nyelvészeti információ gyűjtése), adatbázis-gyűjtés és archiválás. Oktatási célból, valamint a helyi és körzeti rádió- és televízióadók kérésére szerkesztett feliratozott audiovizuális anyagok is készültek. Schmidt Éva betanította munkatársait a technikai eszközök használatára, valamint arra, hogy a szövegeket mellékjeles cirill írással számítógépbe írják. Az anyagok egy részéről orosz fordítás is készült. Megindult az amatőr gyűjtőhálózat kiépítése a hagyományok iránt érdeklődők körében, a szakmai irányítás e téren is az archívum feladata volt. Elkezdődött a hagyományoktól elszakadt közép- és fiatal nemzedék oktatása is. Többen visszatapulták a prózai elbeszélés, egyéni ének-költés módját, a medveünnepi repertoár egyes részeit, táncokat stb. – a munkatársak közül egyesek folklór együttesben lépnek fel. A hivatásos osztják filológia megalapítása céljából Schmidt Éva különböző helyi tudományos intézetekkel szerződve, megfelelő terepmunka után a Reguly és Pápay gyűjtötte hősénekeket mellékjeles cirill írással átírta, osztják kommentárokkal látta el, és közeli nyelvjárású adatközlőkkel videóra olvastatta. Nyári szabadsága alatt önköltséges expedíciókon vett részt. Igen jelentős a Kunovat folyó menti gyűjtése: sikerült a hagyományokat legjobban ismerő énekes, Sz. T. Tojarov medveünnepi repertoárját videóra vennie, s elkészült többórnyi anyag szerkesztett és lejegyzett változata is. Hasonló formát kapott a szintén kunovati M. A. Muratova meserepertoárja.

Schmidt Éva éve a folklórchívum élén a gyűjtő, dokumentáló, oktató és tájékoztató munka mellett folyamatos harcban, nélkülözésben, fenyegetettségben

teltek. Élte az oroszországi közalkalmazottak életét, és munkatársaival együtt szenvedte a bizonytalan gazdasági, politikai és közigazgatási viszonyokat. Ki volt szolgáltatva a hivatalnokok szeszélyeinek, de meg kellett küzdenie a hanti nép egyik egyeduralomra töre csoportjának bizalmatlanságával is. Nehéz volt elfogadtatnia magát mint idegent és mint olyan embert, aki az osztjakságon belül egy kevésbé életképes csoporthoz kötődik. Nehéz volt elfogadtatnia azt a magas tudományos színvonalat is, melyet ő képviselt, mely az európai hagyományokra épül, s melyet az ottaniak szívesen mellőznének, még tudományos körökben is. Schmidt Éva kompromisszum nélküli tudósi, emberi magatartása volt az egyedüli záloga annak, hogy a hanti nyelv és kultúra mentése szakadatlanul folyt, amíg a helyszínen volt. Ő azokat a peremvidékeket kereste föl, ahova senki sem járt, s gyűjtötte az egyes nyelvjárások utolsó képviselői ajkáról azt, ami még fölgyűjthető. Széleskörű ismeretterjesztő tevékenységével ébresztette rá a hanti népet szellemi értékeinek felismerésére, ezzel önbecsülésüket növelte. Távozásával kétségessé válik a munka folytatása.

Schmidt Éva, aki folkloristaként a szóbeli hagyománnyal foglalkozott, tudósként is a szóbeliségben élt: a fejében fölhalmozódott szédületes mennyiségű tudásanyagot bármikor könnyedén előhúzta, meggyőző biztonsággal tartott konferenciaelőadásokat magyar, orosz, angol vagy osztják nyelven, de előadásait nem írta le, nem jelentette meg nyomtatásban – a mi legnagyobb bánatunkra. Szakértőként, szaktanácsadóként önzetlenül osztotta meg ismereteit bárkivel, idejét és erejét nem kímélve fordított szövegeket, lett légyen szó akár népköltészeti antológiáról, ismeretterjesztő tévé- vagy rádióműsorról, néprajzi dokumentumfilmről. Ezek közül a legjelentősebb talán a Halmy György rendezésében 1995-ben készült, *Ősök ösvényén* című film, mely egy északi osztják medveünnepet dokumentál. A film szakértője s a medvénekek fordítója Schmidt Éva volt. A filmnek angol és orosz nyelvű változata is van, s 1995-ben egy hanti-manszijszki filmfesztiválon különdíjat nyert.

Schmidt Éva publikációit a pontosság, az adatok maximális tisztelete, biztos elméleti tudás jellemzi, s minden mondatának háttérében ott van a gyakorlati tapasztalatok elképesztően gazdag tengere, mellyel az egész szakmában egyedül ő rendelkezett. Nyomtatásban megjelent közleményei alapján Schmidt Éva sokrétű, szerteágazó munkásságában az alábbi néhány témakört lehet megragadni.

Kandidátusi disszertációjának az obi-ugor medvekultusz volt a témája. Vizsgálatát a teljes obi-ugor folklór alapján végezte el, tehát a nyomtatott forrásokon kívül a kézíratos forrásokat, pl. Csernyecov hagyatékát is feldolgozta, s természetesen saját gyűjtésére is támaszkodhatott. Így sikerült kimutatnia, hogy a medvetisztelet, mely az obi-ugor gondolkodás meghatározó eleme mind a profán, mind a szakrális szférában, időben és térben mennyire változóan nyilvánul meg – minden folyóvízben más és más jellemzői vannak. Eredményeiről ta-

nulmányokban és kongresszusi előadásokon számolt be (*Specimina Sibirica* 1 [1988]: 159–186.; *Ethnologica Uralica* I. Budapest – Helsinki, 1989. 187–232; *Ethn* 101 [1990]: 149–193.; *CIFU* VII:12–17.)¹.

Pályája kezdetétől érdeklődött a folklór műfaji, metrikai kérdései iránt. Több-ször írt műfaj-besorolási problémákról (*AEH* 28 [1979]: 51–74.; a finnugristák 17. összorosz konferenciájának téziskötete, *Usztyinov* 1987), valamint alapos tanulmányban elemezte az obi-ugor folklórban a 20. században tapasztalható tendenciákat (*Studia Fennica* 26. Helsinki, 1981. 147–173). Gyűjtőként is hozzájárult a folklór műfajok terén uralkodó tévedések tisztázásához. A nyolcvanas évek elején, amikor a szovjet akadémia aspiránsaként sikerült terepre mennie, szenzációs tudományos eredménnyel tért haza: több tucat osztják egyéni éneket (régebbi terminussal sorséneket) gyűjtött. Ez a műfaj ugyanis addig csak vogul nyelvterületen volt kellőképpen dokumentálva, az osztjások között alig néhányat jegyeztek föl. Mindenki meglepetésére Schmidt Éva igazolta a műfaj meglétét.

Folklorisztikai munkásságában a legjelentősebb eredményeket a metrika kutatásának terén érte el. A metrika, a stílus és a zene összefüggéseit vázolta fel sziktiivkari finnugor kongresszusi előadásában (*CIFU* VI: 231–237), s ezt, valamint Wolfgang Steinitz és Robert Austerlitz kutatásait továbbfejlesztve dolgozta ki saját elméletét, elődeinél jóval bőségesebb, megbízhatóbb anyagon. Már az Austerlitz- emlékkönyvben megjelent tanulmánya sejtette, hogy korszakos felfedezésekkel állunk szemben (*NyK* 91 [1990]: 181–194). A témát még bővebben taglalta az *Isztorija i kultura hantov* című gyűjteményes kötetben (*Tomszk*, 1995: 121–152). Mint mindenből, verstani kutatásaiból is az derül ki, hogy a jelenségeket komplex módon, összefüggéseikben vizsgálva érhetünk el eredményeket. A szöveg nem választható el a zenétől, s az obi-ugor énekekről úgy alkot-hatunk képet, ha együttesen vizsgáljuk a zenei és a szöveghangsúlyt, valamint a műfaj által meghatározott ritmust. Az orosz nyelvű tanulmánynak gyakorlati haszna is volt: a mai hanti költőnemzedék ebből tudta meg, hogy milyen szabályok szerint kell verset írni. Így a hanti szépirodalomnak új korszaka van kibontakozóban. Ma már nem orosz mintára, hanem a saját hagyományokra épülő elvek alapján születnek a versek.

Az összefüggésekben való gondolkodás Schmidt Éva minden munkájára jellemző. A hősénekeket sem halott szövegekként, strukturalista elemzésre alkalmas motívumok tárházaként vizsgálta, hanem térben és időben, égi és földi dimenziókban elhelyezve egy-egy népcsoport tudásának összefoglalását látta bennük. Izgalmas tanulmányban elemezte *Reguly* legjobb osztják adatközlőjének, Maxim Nyikilovnak a repertoárját, s több konferenciaelőadásban foglalkozott a kulturális kölcsönhatás kérdésével az északi obi-ugor régióban, ahol osztják–vogul–nyenyec népcsoportok és hagyományok keverednek. Az emberek és a motívumok vándor-

¹ A tanulmányok címét és egyéb adatait ld. a mellékelt bibliográfiában.

útjának tisztázásához szintén alapos helyismeret szükségeltetik, ezt Schmidt Éva évtizedes helybenlakása biztosította (Népi kultúra – népi társadalom 20. Budapest, 2001. 99–120).

Nyelvészeti eredményeiről is inkább tanúskodik a video- és magnószalag, mint a nyomtatott papír. Több északi obi-ugor nyelvjárást beszélt, előadásaiiban elemezte őket, szinte mindegyikből gyűjtött a nyelvtani leíráshoz szükséges adatokat, kérdőíveket készített a paradigmák összeállításához. A Hajdú- és a Bereczki-émlékkönyvbeli közleményei (Éneknyelvi települések az Ob mentén. Urálsztikai tanulmányok. Budapest, 1983. 351–363; Az északi osztják birtokos névmásokról (I) Urálsztikai tanulmányok 2. Budapest, 1988. 319–324) alapos nyelvészeti tájékozottságról tanúskodnak – az utóbbi címében lévő sorszám arra is utal, hogy lett volna még mondanivalója a témával kapcsolatban. Utolsó nyilvános fellépése Budapesten 2002. február 19-én volt, amikor a Nyelvtudományi Intézetben előadást tartott az aktuális nyelvi helyzetről az Ob-vidéken. Az előadás, melynek lényegét Gugán Katalin foglalta össze a Finnugor Világban (VII/1, 2002. március: 41–43) számos nyelvészeti–szociolingvisztikai közlemény csíráját rejtette magában.

Igen jelentős Schmidt Éva ismeretterjesztő munkássága. Folyóiratcikkekben, rádió- és tévéműsorokban népszerűsítette az obi-ugor kultúrát, antológiák számára készített fordításokat, gyakran a saját gyűjtéséből, bőséges jegyzetanyaggal ellátva (Sámándobok, szóljatok, Medveének, Leszállt a medve az égből, Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák stb). N. V. Lukina sem tudta volna Éva nélkül összeállítani obi-ugor mítoszkötetét (Mify, predania, skazki hantov i mansi. Moszkva 1990.). A Hanti Szó (Hanty Jasang) című hanti-manszijszki hetilap is gyakran közölte Éva gyűjtéseit, valószínűleg sokkal gyakrabban, mint a mellékelt bibliográfia öt tétele sejteti. Rajzkészségének is több kiadványszerkesztő hasznát vette, hiszen mestere volt az obi-ugor ornamentikának.

Schmidt Éva életének utolsó évtizede az obi-ugor tudományosság létrehozásának jegyében folyt. Oktatott, szervezett, előadásokat tartott és beadványokat írt, munkája nyomán pezsegni kezdett a szellemi élet az Ob-vidéken, hagyományaitól elszakadt hantik és manysik találtak vissza kulturális gyökereikhez. Az archívumok létrejötte után újabb nagyszabású terv született meg Éva fejében: az egész Ob-vidékre kiterjedő gyűjtőmunkával össze kell szedni a még élő nyelvjárások minden nyelvi, folklorisztikai adatát. A munkára csak tíz évet lehet szánni, ugyanis ez alatt az idő alatt eltávozik az az utolsó nemzedék, mely még természetes környezetben tanulta meg anyanyelvét és sajátította el kultúráját, azaz nem került az orosz nyelvű bentlakásos iskola elidegenítő hatása alá. A gyűjtés alapja Wolfgang Steinitz osztják nyelvjárási szótára, valamint Munkácsi Bernát és Kálmán Béla vogul szótára lehet, mely szótárakat módszeresen végigkérdezve lehet újabb értelmező szótár jellegű adatbázisokat létrehozni. Az archívumokról

és a dialektológiai központról szóló elképzeléseit Schmidt Éva mintegy tudományos végrendeleteként a Finnugor Társaság folyóiratában is közölte (JSFOu 89 [2001]: 267–288).

Minden haláleset után az ittmaradókat gyötörni kezdik a mulasztások, az elszalasztott, soha vissza nem térő alkalmak emlékei. Ez sokszorosan így van, ha valaki váratlanul ment el, és önszántából hagyott itt bennünket. Vajon megtettünk-e mindent, hogy Éva – vagy ahogyan sokan neveztük, Smicu – érezze, milyen nagyra értékeljük a munkáját? Elég volt-e a Magyar Nyelvtudományi Társaság által adományozott két díj, a Fokos Dávid-díj 1996-ban és az 1998. évi Zsirai Miklós-díj? Azzal áltattuk magunkat, hogy mi nyugodtan élhetjük az életünket itthon, mert az obi-ugor ügy biztonságos, jó kezekben van, és Éva küldetéstudata, munkabírása, humorérzéke minden nehézséget legyőz. Ami a mondat végét illeti, tévedtünk.

Úgy látszik, folytatódik az obi-ugrisztika történetének szomorú hagyománya. Mint nagy elődei, Schmidt Éva is túl korán, teli poggyással ment el. Életműve befejezetlen, hagyatékának gazdagságáról csak sejtésünk van, de azt tudjuk, hogy teljes feldolgozása lehetetlen az ő tudása nélkül. Jelenleg, 2002 nyarán még a hagyaték tárolási helye és kutathatósága sincs tisztázva. Reguly, Pápay, Paasonen, Karjalainen, Jankó János gyűjtésének kiadására száz évet is kellett várni. Attól félek, hogy Schmidt Éva életművének közkinccsé tétele is az utánunk jövő nemzedékekre marad. De vajon lesz-e még obi-ugrisztika száz év múlva?

Csepregi Márta

Schmidt Éva nyomtatott publikációinak jegyzéke

1. Anton apó éneke. Schmidt Éva kéziratos gyűjtéséből. In: Köhalmi Katalin (szerk.), Sámándobok, szóljátok. Európa, Budapest. 1973. 311–313.
2. Fordítások. In: Domokos Péter (szerk.), Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Európa, Budapest. 1975. 131–136, 149–163.
3. Északi vogul altatódal. Műfaji összefüggések. Ethn 87 (1976): 540–558.
4. A természeti komikumról. In: Istvánovits Márton – Kriza Ildikó (szerk.), A komikum és humor megjelenésének formái a folklórban. Budapest. 1977. 28–41.
5. Északi osztják nyelvtani jegyzet (serkali nyelvjárás). Kézirat. Debrecen. 1978. 61 p.
6. Kálmán Béla, Wogulische Texte mit einem Glossar. Ismertetés. Ethn 89 (1978): 163–165.
7. Steinitz, Wolfgang, Ostjakologische Arbeiten I–II. Ismertetés. Ethn 90 (1979): 294–297.
8. Finnugor népek. In: Ortutay Gyula (főszerk.), Magyar néprajzi lexikon 2. Akadémiai, Budapest. 1979. 164–166.
9. Űlilap. Попытка к определению жанровых отношений северо-маньсийс-

- кого текста песни. АЕН 28 (1979): 51–74. 398.
10. Fordítások és illusztrációk Kálmán Béla (szerk.), *Leszállt a medve az égből* című vogul népköltészeti antológiájában. Európa, Budapest. 1980. 461–464.
  11. Az osztjások (chantik). *Alföld* 31/8 (1980) 8. sz. 18–19.
  12. Trends in the 20th century Ob-Ugric Oral Tradition. In: Lauri Honko – Vilmos Voigt (ed.): *Adaptation, Change, and Decline in Oral Literature*. Studia Fennica 26. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 1981. 147–173.
  13. Bárki lehet költő. *Élet és Irodalom* 25. 1981/31: 15.
  14. Взаимосвязи стихосложения и напева у северных обских угров / Финно-угорский музыкальный фольклор: проблемы синкретизма. Таллинн. 1982. 68–70.
  15. Egy kis-szoszvai osztják medveének. (Huszár Lajossal közösen). *NyK* 85 (1983): 9–33.
  16. Vogulok és osztjások. *Új Auróra* 11/2 (1983): 79–82.
  17. Népi énekek kottával Schmidt Éva gyűjtéséből. *Új Auróra* 11/2 (1983): 92–96.
  18. Éneknyelvi települések az Ob mentén. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Urálsztikai tanulmányok*. Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére. Budapest. 1983. 351–363.
  19. Fordítások és jegyzetek Domokos Péter (szerk.), *Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák II. című kötetében*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest. 1984. 13–27, 28–32, 34–35, 46–50, 59–62, 91–100, 160–187.
  20. Ahol mindenki költő. *Híd*, 48/9 (1984): 1209–1222.
  21. Griskina, Vera Grigorjevna, Ime, énekelem én... Fordítás. *Híd*, 48/9 (1984): 1216–1218.
  22. Проблемы современного фольклора северных обских угров / Искусство и фольклор народов западной Сибири. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1984. 95–108.
  23. A füve-nincs földű fejedelem. Népi ének Schmidt Éva gyűjtéséből. *Új Forrás* 17/5 (1985): 14–16.
  24. V. N. Csernyecov vogul folklórhagyatéka. *Ethn* 96 (1985): 562–571.
  25. Illusztrációk a Vikár László – Szíj Enikő (szerk.), *Erdők éneke*. Finnugor népek 100 népdala c. könyvben. Corvina, Budapest. 1985.
  26. Utószó Juvan Sesztalov, Julianus rám talált c. verseskötetéhez. *Kozmosz Könyvek*, Móra, Budapest. 1985. 135–139.
  27. Connections between metrics, style and music in northern Khanty folk poetry. CIFU–6. Tézisek III. *Syktvykar*. 1985. 52.
  28. Соотношение музыки, стихосложения и стиля в народной поэзии северных хантов. CIFU–6. *Acta Sessionum. Sectio Folcloristica*. Budapest. 1985. 231–237.
  29. Vadászdalok és dalvadászok. *Szovjet Irodalom* 12 (1986): 152–159.
  30. Jeremej Ajpin, A föld fájdalma. Fordítás. *Magyar Nemzet* 49/139 (1986): 9.
  31. О классификации прозаических жанров в фольклоре обских угров. (с Н. В. Лукиной) / 17. Всесоюзная конференция финно-угроведов. Тезисы докладов. Устинов. 1987.
  32. Khanty and Mansi religion. In: Eliade, Mircea (ed.), *The Encyclopedia of*

- Religion. MacMillan Publishing Company, New York. 1987. Vol. 8: 280–288.
33. Die obugrischen Bären-Konzeptionen und ihre Zusammenhänge mit den religiösen Modellsystemen. *Specimina Sibirica* 1 (1988): 159–186.
  34. Az északi osztják birtokos névmásokról (I) In: Domokos Péter – Pusztay János (szerk.), *Urálisztikai tanulmányok 2. Bereczki Emlékkönyv. Budapest. 1988. 319–324.*
  35. Bear Cult and Mythology of the Northern Ob-Ugrians. In: Mihály Hoppál – Juha Pentikäinen (ed.), *Uralic Mythology and folklore. Ethnologica Uralica* I. Budapest – Helsinki. 1989. 187–232.
  36. Традиционное мировоззрение северных обских угров по материалам культа медведя. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Ленинград, 1989. 226 p.
  37. Традиционное мировоззрение северных обских угров по материалам культа медведя. Автореферат дис. ... канд. ист. наук. Ленинград. 1989. (a kandidátusi disszertáció tézisei)
  38. Fallstudie über die Widerspiegelung der ostjakischen interetnischen Verbindungen der 70-er Jahre des XX. Jh. in der Folklore. *Specimina Sibirica* 3 (1990): 187–201.
  39. Az obi-ugor mitológia és a medvetiszelet. *Ethn* 101 (1990): 149–193.
  40. Pápay József osztják hagyatéka és néprajzi vonatkozásai. Megjegyzések a Pápay József osztják hagyatéka (Bibliotheca Pápayensis I.) kiadványhoz. *Ethn* 101 (1990): 326–331.
  41. Az osztják metrika másik oldaláról. *NyK* 91 (1990): 181–194.
  42. Az északi obi-ugor kultuszdualizmus és medvekultusz vallási alapjairól. *CIFU* VII/4: 12–17.
  43. Dichotomy of Cults in Ob-Ugric Religion. *CIFU* VII. Summaria Dissertationum. Debrecen. 1990. 78.
  44. Fordítások és jegyzetek H. B. Лукина (red.), *Мифы, предания, сказки хантов и манси. Москва, 1990. című könyvében.*
  45. Medveének A. Kannisto gyűjtéséből. (Lázár Katalinnal közösen). *Zenetudományi Dolgozatok 1990/1991. 201–212.*
  46. Az északi vogul terület a XIX. sz. végén – XX. sz. elején. Kézírtos térkép. In: Szíj Enikő (szerk.), *Finnugor Hol-Mi* I. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990. 369–372.
  47. Az obi-ugor etnikai-nyelvjárási csoportok. Kézírtos térkép. In: Szíj Enikő (szerk.), *Finnugor Hol-Mi* I. Tankönyvkiadó, Budapest. 1990. 385–386.
  48. A vogul és az osztják közigazgatási egységek a Tobolszki kormányzóságban a XVIII. században. Kézírtos térkép. In: Szíj Enikő (szerk.), *Finnugor Hol-Mi* I. Tankönyvkiadó, Budapest. 1990. 387–388.
  49. Magyarország-élmény az obi-ugor kultúra tükrében. In: *Népi kultúra és nemzettudat. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 1991. 101–104.*
  50. Julia Nyikolajevna Russzkaja 1917–1986. *NyK* 92 (1991): 203.
  51. Nyikolaj Ivanovics Tyerjoskin 1913–1986. *NyK* 92 (1991): 204–206.
  52. Összefoglaló az 1991. évi együttműködésről és az osztjákoknál végzett kutatásokról. *Néprajzi Hírek* 22/1–2 (1993): 58–68.
  53. Jelentés a belojarszkiji Északi-Osztják Folklór Archívum 1994. évi munkájáról.

- Néprajzi Hírek 23/3–4 (1994): 20–32.
54. Основы метрики в северохантыйском песенном творчестве: внутрисклоновый уровень / История и культура хантов. Изд-во Том. ун-та, Томск. 1995. 121–152.
  55. Вера Костина арином арат. Ханты Ясанг 1995. № 39. С.4.
  56. Вера Костина верум ар. Ханты Ясанг 1996. № 3. С.4.
  57. Курикова Татъя ар. Ханты Ясанг 1996. № 4. С.4.
  58. Иосиф Гришкин арат. Ханты Ясанг 1996. № 11. С.4.
  59. Ханты ангкем хаюм ясанг. Ханты Ясанг 1996. № 26. С.4.
  60. Научному Фольклорному Архиву 5 лет. Белоярский информационный центр, Белоярский 1997. 16.
  61. Арэм моншэм ел ки манл... 1. кинига. Ас моншат па арат. Белоярский научно-фольклорный архив, Белоярский 1997. 44 p. (szerkesztés)
  62. A belojarszkiji Északi-osztják folklór archívum története. A Reguly Társaság Értesítője 13 (1997): 9–13.
  63. Jegyzetek Maria Vagatova: A kis tundrai ember. Versek és mesék. c. művéhez. Larus Holding, Budapest. 1998: 97–103.
  64. Перспективы обско-угорских языков / Обские угры на пороге третьего тысячелетия № 2. Ханты-Мансийск. 2001. 56–59.
  65. Terepgondolatok az osztják nép és kutatása hőskoráról. Népi kultúra – népi társadalom 20. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve. Budapest. 2001. 99–120.
  66. Архетип „Архива”: размышления о новом типе учреждения и его актуальных проблемах. JSFOu 89 (2001): 267–280.
  67. Приложение: Проект создания центрального языкового фонда хантыйского и мансийского языков для диалектологических словарей. (с Е. А. Немысовой и З. С. Рябчиковой). JSFOu 89 (2001): 280–288.
  68. Fordítások és jegyzetek Domokos Péter (szerk.), Finnugor regék és mondák című kötetében. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest. 2002. 316–335, 337–348, 375–387, 395–426.
  69. Л. П. Хомлак: Арэм моншэм ел ки манл... Если моя песня-сказка дальше идет. Ханты-Мансийск. 2002. 208 l. (szerkesztés és bevezető tanulmány)
  70. С. С. Успенская: Касум мув моньшат-путрат. Сказки-рассказы земли казымской. Томск 2002. 292 l. (szerkesztés és bevezető tanulmány)

Lexikoncikk, írások Schmidt Éváról

1. Белобородов, В. К., – Пуртова, Т. В. (ред.) (1997), Шмидт Ева (1948) Ученые и краеведы Югры: Библиографический словарь. СофтДизайн, Тюмень. 312–314.
2. Dénes Zsófia Schmidt Éváról. Élet és Irodalom 1981. aug. 1.
3. Hévízi Józsa: Nyelvrokonok között kutatóúton. Interjú Schmidt Évával. Magyar Nemzet 37/6 (1981): 4.

4. Domokos Péter (szerk.), Finnugor életrajzi lexikon. Tankönyvkiadó, Budapest. 1990. 271.
5. Патранова, В. Фольклор и Ева / Новости Югры. 1991. jan. 1.
6. Глухих, А. Таежный вояж венгров / Новости Югры. 1991. jan. 10.
7. Патранова, В. Не наш учёный спасает нашу культуру / Тюменские известия. 1991. jan. 25.
8. Волков, Т. Ева нам поможет / Тюменский комсомолец. 1991. máj. 25.
9. Донская, О. Архив хантыйского эпоса создаёт в округе венгерский учёный / Новости Югры. 1991. nov. 7.
10. Слепенкова, Р. „Я с детства мечтала увидеть народ ханты” / Интервью с Е. Шмидт / Белоярские новости. Белоярский 1992. jún. 19.
11. Дашина, М. Из центра Европы в глухие урманы / Стерх. Ленинград. 1994. № 1 (5). 53.
12. Ханты Ясанг 1998. június 27. Ünnepi szám az ötvenéves Jeremej Ajpin és Schmidt Éva tiszteletére, a lap 3–4. oldalán hanti nyelvű írások, versek Éváról/Évához.

Összeállította: Csepregi Márta és Darvas Anikó

Vértes Edit 1919–2002

2002. augusztus 11-én, 84. életében elhunyt az uralisztika hazai nesztora, az osztják nyelv kimagasló kutatója és nagy hagyatékainak feldolgozója, a nyugat-szibériai mitológia egyik legkitűnőbb ismerője, több külföldi nyelvtudományi társaság tiszteleti és a Finn Tudományos Akadémia külső tagja, professor emeritus. Alig egy hónappal követte kedves munkatársát, a tragikus sorsú Schmidt Évát. Rövid időn belül igen nagy, alig kiheverhető veszteségeket szenvedett a hazai obi-ugrisztika.

Vértes Edit 1919. május 31-én, Budapesten született. 1937-ben beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–olasz–művészettörténet szakára. Szüleinek kívánságára mindezt hamarosan felcserélte ugyan a matematika–fizika szakkal, de egyidejűleg rendszeresen hallgatott a bölcsészkaron is finnugor, magyar és általános nyelvészeti előadásokat. 1942-ben a természettudományi karon kapott középiskolai tanári oklevelet, a következő évben viszont nyelvészetből doktorált: finnugrisztikából főtárgyként, magyar nyelvészetből pedig mellék-tárgyként. Ezután négy évig Szentendrén a katolikus tankerületben tanított, majd pedig hat esztendőn keresztül különféle fővárosi középiskolákban: magyart, németet, olaszt, latint, művészettörténetet, illetőleg matematikát, fizikát, valamint gazdaságtant is. Időközben előbb szeniorként működött a budapesti egyetem finnugor könyvtárában, majd gyakornokként a műegyetem matematikai tanszékén. 1951-ben a Központi Fizikai Kutatóintézetben nyelvészeti statisztikai munkálatokat végzett. A következő évben az MTA Nyelvtudományi Intézetének finnugor osztályára került, és eleinte – egy esztendőn át – Beke Ödön kéziratos cseremiszt szótárán dolgozott. Ezt követően évtizedekre A magyar szókészlet finnugor elemei című szövegtől szótár (az MSzFE), majd az Uralisches etymologisches Wörterbuch (az UEW) munkatársává vált. Kandidátusi értekezését 1958-ban védte meg, majd 1976-ban nyerte el az akadémiai doktori fokozatot. Harminckét éves kutatóintézeti tevékenységet követően, 1984-ben kinevezték a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem finnugor nyelvtudományi tanszéke tanszékvezető professzorának. 1989-ben vonult nyugdíjba.

Még 12 éves sem volt, amikor elhatározta, hogy finnugor nyelvész lesz. Alig 16 esztendősként, az első finn–magyar diákcseré alkalmával Finnországba került. Egyetemi éveire közel 60 esztendő távlatában is szeretettel gondolt vissza, ezen belül is mindenekelőtt a pesti bölcsészkarnek Múzeum körúti nyelvészeti szemináriumára (vö. Indulásom a C épületi szemináriumból. In: A nyelvészetről – egyes szám, első személyben. Szerk.: Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós. Bp. 1991. 251–259), melynek egész éves, a szünidei időszakokra ugyancsak kiterjedő pezsgő életét többek közt a mai egyetemi hallgatók is megirigyelhetnék, „mert ez a szeminárium nem pusztán könyvtár volt egy kezdő kutató számára, hanem annál

sokkal több: kezdő (és haladottabb) nyelvészek klubjának nevezhetném” (i. m. 253). Finnugor vizsgálódásainak területét eredetileg a zürjént választotta, de professzora – feltehetőleg a kéziratos Pápay-hagyaték majdani publikálására és német nyelvű értelmezésére is gondolva – osztjákológust kívánt belőle nevelni, és a 21–22 éves egyetemista tudomásul is vette eme módosított kutatási körnek a kijelölését. Legkedvesebb tanárai vizsgáztatták egyetemi doktori vizsgáján: finnugor nyelvészetből Zsirai Miklós, fonetikából és általános nyelvészetből Laziczus Gyula, „hungarológiából” [magyar nyelvtörténetből] pedig Pais Dezső. Mindegyiknél Laziczus, valamint a Vértesnél néhány évvel idősebb, fiatalon meghalt Horváth Károly hatott tudományos indulására meghatározó befolyással. Az 1940-es évektől kezdve aztán Wolfgang Steinitz a külföldiek közül. Nagy tisztelője volt Fokos Dávidnak, Lakó Györgynek és Erkki Itkonennak.

Legelső publikációi részben műegyetemi végzettségéhez és a műszaki szaknyelv vizsgálatához kapcsolódnak (Ipari számtan-mértan. Bp. 1947. 192 o. Vegyipari szakkönyvtár; Matematikai szaknyelvünk nemzeti jellege. Pais-Emlékkönyv. Bp. 1956. 398–402). Fontosabbak azonban ezeknél azok a magyar nyelvre irányuló hangtani és morfológiai tanulmányai, melyek következetesen matematikai-statisztikai módszereket alkalmaznak, és e vonatkozásban egész tudományos pályáját végigkísérik. Csak néhány idevágó dolgozatát említhetjük meg e helyütt, melyeknek egy része – olykor cikksorozatként közzétett – könyvterjedelmű tanulmány (bővebben I. Jakab Edit: Vértes Edit tudományos munkássága. [1943–1988.] FUD 1: 11–17): Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez. NyK 54: 99–140, 55: 138–180, 56: 215–266 (németül: ALH 3: 125–158, 411–430, 4: 193–224); Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága. Nyr 79: 329–338; Rekonstrukció és valószínűségszámítás. [Az uráli szibilánsok kérdésköre.] NyK 72: 297–322; Gedanken über Nominalsatz und Statistik. FUF 43: 304–320; A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszerének törvényszerűségeihez. MNyj 26/27: 159–225. Magyar (vagy részben magyar) hangtörténeti, történeti alaktani és szókészleti tárgyú dolgozatai rendszerint osztják, obi-ugor, ugor, illetőleg finnugor központúak is egyben: A birtoklás fogalmának kifejezése a finnugor nyelvekben. NyK 57: 146–159, 59: 102–119; Van-e a finnugor **k*-nak *k*-fejleménnye mélyhangú szavainkban? NyK 62: 7–21; Adalékok dajkanyelvi szavaink kormeghatározásához. MNy 62: 171–178, 309–317; Wahrscheinlichengauigkeiten von erschlossenen Lauten. In: Studies in Finno-Ugric Linguistics. In Honor of Alo Raun. Bloomington 1977. 409–425; Módszertani kísérlet. In: Uralisztikai tanulmányok 1. Bp. 1983. 441–453; A magyar szókezdő és szóvégi mássalhangzó-torlódások. NyK 86: 167–177; Wie weit konnten die Finnougrier zählen? FUF 52: 1–97 (magyar nyelvű változata: MNy 89: 144–163, 296–311); A zárhangok ugor vagy ősmagyar fejlődésének a kérdéséhez. FUD 4: 163–198; A nazálisok, likvidák, aszibiláns réshangok ugor vagy

ősmagyar fejlődésének a kérdéséhez. FUD 5: 211–239; Az előmagyar mássalhangzók fejlődésének néhány problémája. MNy 97: 405–423.

Osztják hang- és alaktani kutatásainak legjelentősebb termékei egyben tudományos előrelépését is szolgálták. Az osztják személynévadásokat vizsgálta meg egyetemi doktori értekezésében (Bp. 1943. 35 p. FgrÉrt 8), melynek továbbfejlesztett, az egész névmásrendszerre kiterjedő változata egy negyedszázaddal későbbi könyv alakban látott napvilágot (Die ostjakischen Pronomina. Bp. 1967. 272 p. = Uralic and Altaic Series 74). 1958-ban megvédett kandidátusi értekezése (Keleti-osztják névmásragozás) nem jelent meg nyomtatásban. Akadémiai doktori disszertációjában az osztják fonémák kölcsönhatásáról értekezett; ennek felhasználásával készült alábbi munkája: *Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie*. Bp. 1977. 192 o. (Bibliotheca Uralica 2). Rövid mutatóvány további fontos osztják nyelvészeti és folklór tárgyú publikációi közül: A vahi osztják nyelvjárás hangjelöléseiről. NyK 61: 247–265; A szurguti osztják nyelvjárások hangjelöléséről és hangmegfeleléseiről. NyK 62: 255–279; Beiträge zur Kenntnis der ostjakischen Pronominaladverbien. ALH 12: 167–186, 255–271, 13: 15–33; Keleti osztják mondatfonetikai vizsgálatok. NyK 67: 217–241; Zum Entwicklungsprozess einiger neuerer ostjakischer Suffixe. ALH 17: 41–58; Vokalharmonie und Vokalbestand im Südostjakischen. FUF 37: 1–70; Hadmenet, nászmenet. Irtisi osztják mesék és mondák. Vál., ford., utószó, jegyz. Bp. 1975. Népek meséi; Einwände gegen die "Vereinfachung der FU-Transkription" vom ostjakischen Standpunkt. JSFOu 76: 83–98; Zur Problematik der nördlicheren westostjakischen Mundarten. ALH 33: 123–165; Vázlat a déli osztják kresztomátiához. Debrecen 1985. 35 p. KLTE Bölcsészettudományi Kar; Bevezetés az uráli népköltészetbe (Déli osztják népköltészet). Társszerző: T. Lovas Rózsa. Bp. 1985. KLTE Bölcsészettudományi Kar; Brautfahrten. Ein ostjakisches Heldenepos. Társszerző: T. Lovas Rózsa. Hamburg 1986; Az osztják magánhangzó-illeszkedés felbomlásához (A XX. sz. elején a Jugán mentén). MNy 36: 129–142.

Az osztják meséken és mondákon, az osztják népköltészetten át egyenes út vezetett a nyugat-szibériai nyelvrokon népek – a vogulok, az osztjákok és a szamojédok – mitológiájának vizsgálatához. Szibériai nyelvrokonaink mitológiai lexikona c. recenzióban részletesen bemutattam a *Die Mythologie der Uralier Sibiriens* von Edith Vértes címmel, 1997-ben Stuttgartban napvilágot látott, 314 lapos enciklopédikus összegezést. Ebben a lexikonszerű feldolgozás fő értékeként ezt jelöltem meg: „A [szerző a] mintegy százestendős szakirodalomnak minden maradandó megállapítását egyetlen munkába sűriti” (MNy 97: 248). E kétkötetes műnek tömör, magyar nyelvű összegezése már korábban, a debreceni nemzetközi finnugor kongresszus alkalmából megjelent egyetemi tankönyvként, *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága* címmel (Bp. 1990).

Az 1950-es évek végén, Erkki Itkonen és Kustaa Vilkuna javaslatára, a magyar–finn kulturális egyezmény keretében elvállalta K. F. Karjalainen, majd Heikki Paasonen osztják hagyatékának a gondozását. Ekkortájt vetődött föl az is, hogy valamiképpen meg kellene menteni az utókor számára Pápay Józsefnek ugyancsak publikálatlanul maradt osztják feljegyzéseit is. Később pedig, tekintettel arra, hogy nagy terjedelmű kéziratok tanulmányozását és kiadását magára vállalta („az osztják hagyatékok gondozása lett a szakterületem”), Wolfgang Steinitz osztják anyagának a megjelentetésekor is számítottak a közreműködésére. Véleményem szerint akár a kérdéskör ars poeticájának is tekinthető Kötelezettségeink Reguly és hagyatékának gondozói iránt címet viselő, nagy ívű és igen időszerű tanulmánya (MNy 91: 431–447).

Paasonen szótári gyűjtését ismert módon már 1926-ban közzétette Kai Donner, Karjalainenét pedig kétkötetes munkájában, 1948-ban Y. H. Toivonen. (Ehhez Vértés 1996-ban egy kis harmadik, kiegészítő kötetet csatolt Karjalainen déli osztják gyűjtése alapján: *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* X:3.) A magyar tudós fő feladata következésképpen a nyelvtani feljegyzések és a szöveganyag feldolgozása és kiadása volt. Az előbbiek publikálása alig fél évtized alatt megtörtént, az alábbi főcímeikkel: K. F. Karjalainen: *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten*. MSFOu 128 (1964). 341 o.; *Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan* von H. Paasonen. JSFOu 66/2 (1965): 1–96. A tekintélyes terjedelmű szövegeknek a feldolgozása viszont – amennyiben az ide tartozó első és utolsó kötet megjelenési évét vesszük figyelembe csupán – több mint egy negyed századot is igénybe vett. Ennek az a magyarázata, hogy a finn gyűjtők helyszíni feljegyzései 1. kizárólag osztják nyelvűek voltak, 2. a finnugor hangjelölés egységesítése előtti egyéni írásmóddal készültek, és 3. e feljegyzéseket a gyűjtők hazaérkezésük után semmiféle magyarázattal, kiegészítéssel nem látták el. A feldolgozónak tehát 1. értelmeznie, 2. a korszerű átíráshoz átigazítania, 3. lefordítania és 4. jegyzetanyaggal ellátnia egyaránt kellett a következő, nyomtatásban a segédanyaggal együtt végül mintegy 1700 oldalt kitevő szövegeket: K. F. Karjalainens *südoostjakische Textsammlungen*. Bd. I. MSFOu 157 (1975). 256 o., Bd. II. MSFOu 225 (1997). 192 o. (a déli osztják szövegekhez fűzött kommentárokat tartalmazó, befejező III. kötet publikálása hamarosan várható); H. Paasonens *südoostjakische Textsammlungen*. Bd. I. MSFOu 172 (1980). 290 o., Bd. II. MSFOu 173 (1980). 345 o., Bd. III. MSFOu 174 (1980). 305 o., Bd. IV. MSFOu 175 (1980). 195 o.; H. Paasonens *surgutostjakische Textsammlungen am Jugan*. MSFOu 240 (2001). 111 o.

Pápay József 1931-ben bekövetkezett halálakor a 19. század végén tőle gyűjtött osztják szövegek publikálásra alkalmas állapotban maradtak az utókorra. Az MTA kéziratárában őrzött kéziratokat egykori szerzője egyenesen nyomda-

késznek minősítette, és Pápaynak további értékes eredeti feljegyzései is fennmaradtak a debreceni Református Kollégium kéziratárában. A tőle gyűjtött szövegek egy részét Fazekas Jenő, Zsirai Miklós, Fokos Dávid és Erdélyi István (1934 és 1972 között) rendezte sajtó alá. Mintegy 1500 oldalas anyag azonban, amely hősi énekeket és a hozzájuk készült jegyzeteket, északi-osztják szógyűjteményt, továbbá többek közt nyelvtani, néprajzi és mitológiai feljegyzéseket tartalmazott, valamint Pápay csuvas gyűjtését foglalta magában, és amely a publikált anyagot terjedelmében meghaladta, az 1980-as évek végéig csak kéziratban volt olvasható. Vértes Edit az általa alapított debreceni Bibliotheca Pápayensis című sorozat gondozásával és e sorozat I–VI. és VIII. kötetének megjelenítésével – melyeknek átlagos terjedelme meghaladja a 250 lapot –, 1988-tól kezdődően, fotoprint eljárással közzétette – ezáltal alkalmassá tette, megmentette a kutatás számára – a ceruzáírásos, egyre halványuló eredetinek jól olvasható hasonmását: I. A Nadym-folyó melléki nép élete (Próbafüzet). 1988; Hősi énekek I. 1990; III. Hősi énekek II. (1990); IV. Hősi ének töredékek (1993). V. Regék és regetőtöredékek (1992). VI. Népelet és egyebek (1995). Az Osztják nyelvtani feljegyzések címet viselő, 1998-ben kiadott VIII. füzet voltaképpen az északi-osztják és az északi-vogul dialektus egybevetése magyar értelmezéssel, melyet a Pápay-életmű gondozójának Pápay József osztják hagyatékáról című – túlzás nélkül: a finnugor szakosok majdani egyik kötelező olvasmányának ajánlható – dolgozatában (FUD 5: 39–47) az első uralisztikai kontrasztív nyelvtannak tekint (i.h. 45). A Pápay csuvas hagyatékát (naplórészlet, csuvas szójegyzék) összegező VII. füzet Agyagási Klára kritikai feldolgozásában és német fordításával látott napvilágot 1997-ben.

Vértesre a külföldi tudósok közül, mint említettük, elsősorban Steinitz erős egyénisége hatott, ha két évtizeden át egy kissé bénítóan is (vö. A nyelvészetről... 258). Az 1980-as években négy gyűjteményes kötetben jelentették meg Wolfgang Steinitz 1935. évi osztják nyelvi és folklór kutatásainak kiadatlanul maradt, rendkívül gazdag anyagát, és ennek közzétételében jelentős szerep várt a budapesti kutatóintézet főmunkatársára, majd a debreceni finnugor tanszék vezetőjére is. Ezáltal a hagyatékot gondozó német tanítványok felkérésére az Ostjako-logische Arbeiten (Bp. 1975–1989) címmel megjelent munkákat kiadócsoporthoz lett munkatársává, és a sorozat harmadik kötetének társszerzőjévé, közelebbről Steinitz „déliel jellegű” osztják anyagának sajtó alá rendezőjévé (Texte aus dem Nachlass. Bp. 1989. 30–67, 102–104, 219–386).

A fentiek ismeretében kijelenthető: az eltávozott életműve párját ritkító terjedelmében és sokoldalúságában egyaránt. Pedig még csak utalást tettünk az MSzFE és az UEW kapcsán végzett évtizedes szótári tevékenységre. Az utóbbival kapcsolatban megosztott akadémiai díjat is elnyert, de ő azt szakmai kifogásokra hivatkozva – illetőleg mint tudományos és erkölcsi elveivel összeférhetet-

lent – nem vette át. (Nézőpontját ezzel kapcsolatban egyebek mellett I. Vélemények és ellenvélemények főcímet viselő dolgozatában: MNy 32: 115–149.) Ami a munkásság további részterületeit illeti, említettessék meg jó néhány östörténeti tanulmánya, illetőleg általános–elméleti nyelvészeti értekezése közül is legalább egynek-egynek a címe: Randbemerkungen zu den neuesten Forschungen auf dem Gebiete der ungarischen Vorgeschichte. ALH 4: 427–462; Brøndal szófajelmélete. ÁNyT 1 (1963): 325–338. Legkedvesebb hazai nyelvész kollégáinak tudományos életművét mintaszerű bibliográfiákban összegezte: Veröffentlichungen von D. R. Fokos-Fuchs. ALH 24: 15–24; György Lakó Bibliographie. Bloomington 1985. 42 p. (Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum. Fasciculus 7). Az övéről a közvetlen debreceni munkatársak és a fővárosi uralista kollégák tollából születésének kerek évfordulóin olvashattunk (vö. FUD 1: 5–10, 3: 151–152; MNy 87: 120–123, 95: 376–381; MSFOu 240: 109–111). A Magyar Nyelvben (az idézett helyeken) például előbb a jubiláns témáinak, témaköreinek sokrétűségét követhetjük nyomon, majd a gazdag életmű sokoldalú méltatását fedezhetjük fel. Szakmailag nehezen érthető, hogy noha szép kort ért meg, ünnepi kötet sohasem készült a tiszteletére.

A finn-permi s ugor megfelelése címmel, 2002 tavaszán készült el legutolsó tudományos dolgozata, melynek megjelenése a következő évben várható. Amit Vértés Edit fogalmazott meg Lakó-nekrológiájában (vö. FUD 4: 245), őrá is áll: „Noha több mint 60 éven keresztül jelentek meg publikációi, ezek sohasem váltak elavulttá, mind a kor színvonalának megfelelő maradt a legutolsóig.” Alighanem valamennyi tanulmányáról elmondható mindaz, amit Sz. Kispál Magdolna így fejtett ki 1980-ban, akadémiai doktori értekezését bemutatván: „Az anyag fölényes ismeretéből fakadó aprólékos filológiai gonddal kidolgozott mű módszerben is, eredményekben is sok újat nyújt. Értékét fokozza a gazdag technikai szerelés /.../ és a szakmai zsargontól ment elegáns stílus” (NyK 82: 391; vö. hasonlóképpen: Csepregi: NyK 93: 191). Tudományos módszeréről pedig Hajdú Péter ekként nyilatkozott: „Az adatok halmozott mikrofilológiai elemzése viszi közel végső állásfoglalásának megfogalmazásához, miközben a kérdés történetét és a megoldás valamennyi lehetséges alternatíváját elemzi” (MNy 95: 380).

Az uralisztika és a magyar nyelvtudomány jelentős személyisége távozott körünkől. Hatalmas életműve joggal buzdíthatja arra tudányszakunk legifjabb nemzedékét, hogy a töretlen kitartás, a szakadatlan munkálkodás és a meginoghatatlan hit annak eredményességében egész életre szóló lendületet és életkedvet adhat az új évezred emberének is.

Zaicz Gábor

Luutonen, Jorma: The Variation of Morpheme Order in Mari Declension.

Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 226. Helsinki 1997. 201 o.

A monográfia szerzője egy nemcsak az uráli, de más nyelvekben is párját ritkító jelenséget dolgozott fel, s próbált rá magyarázatot találni, jelesen a cseremisz morfotaktikai váltakozásokat. Luutonen a mű bevezető fejezetében széles általános nyelvészeti háttérbe helyezi a cseremisz jelenséget, utal azokra az elméletekre, amelyekre kutatásai során támaszkodik. Ezek a következők: 1. A grammatikalizálódás elmélete; 2. A nyelvi variációk elmélete; 3. A klasszikus nyelvészeti tipológia.

A szerző mindjárt az elején rámutat, hogy addig, amíg a cseremisz szóképző morfémák helye állandó, bizonyos jelek és ragok, mégpedig a Pl, Px és a Cx sorrendje nyelvjárástól és beszélőtől függően különböző lehet, sőt ugyanannál a beszélőnél is lehet váltakozás. Erre a különböző cseremisz nyelvtanokban utalás történik, de ezekből nem derül ki a variációk egymáshoz való számbeli aránya, s hogy van-e szemantikai különbség az egyes változatok között, vannak-e területhez kapcsolható tendenciák. E kérdések tisztázására a szerző többféle módszert alkalmazott: egyrészt megvizsgálta a variációk előfordulását az 1821-ben megjelent evangéliumfordításban, továbbá a 19. sz. végéről és a 20. sz. elejéről származó szövegyűjtésekben. A mezei-keleti nyelvjárásterületről származó szövegek 80 000, a nyugatiról valók 65 000 szót tartalmaznak. Ezen kívül Luutonen számos tesztet készített, melyeket anyanyelvi beszélők segítségével ellenőrzött. Ez utóbbiak főként egyetemi hallgatók voltak. Számuk 21–89-ig terjedt. Három kérdésre kellett válaszolniuk: 1. Elfogadhatók-e nyelvhelyességi szempontból a tesztben megadott variánsok?; 2. Az elfogadható variánsok közül melyik a jobb?; 3. Van-e szemantikai különbség a variánsok között?

A kapott válaszokat a szerző a példamondatokkal együtt táblázatok segítségével közli.

Mutatóban felsorolok néhányat a szerző megállapításaiból. A Pl Px variációi közül a nyugati nyelvjárásterületre a PlPx sorrend a jellemző (94%), a keletire a PxPl (89%).

A szóban forgó morfémavariációk kialakulásában a szerző nagy szerepet tulajdonít a többesjeleknek. A morfémásorrend állandóbb a hegyi *-wlä* többesjellel, mint a keleti *-šamâč*-csal, ill. *-wlak*-kal. A fejlődés útja kollektívumjelölő > absztrakt többesjel. E tekintetben a hegyi *-wlä* – talán orosz hatásra – grammatikálisabb, mint a másik két többesjel.

A szóban forgó cseremisz többesjelek eredetét illetően Luutonen Galkin elméletét fejleszti tovább. A nyugati cseremisz vidékeken használatos *-wlä* és a

keleti *-wlak* többesjelek szerinte etimológiailag összetartoznak, s ebből logikusan az következik, hogy valamikor a *-wlä* és a *-wlak* az egész cseremiszi nyelvterületen megvolt. A nyelvterület középső részén később szorította ki a *-šamâč*, amely a csuv. *-sam/-sem* többesjel átvétele. Ez az érvelés teljes mértékben elfogadható.

Luutonen abból a tényből, hogy a baskiriai cseremiszeknél nyoma sincs a *-šamâč* többesjelnek, arra a következtetésre jut, hogy a *-šamâč* a cseremiszek tömeges keletre vándorlása után, tehát valamikor a 18. században terjedt el. Ez túl kései datálás. Bizonyára az történt, hogy a keletre költözők zömükben Vjatka-vidéki cseremiszek voltak, akiknél *-wlak* a többesjel, s az ő nyelvjárásuk lett a domináló, mint például a magyarországi németsegnél a bajor nyelvjárás.

Luutonen egy elég széles körben elfogadott véleményhez csatlakozva a cser. *-wlä/-wlak* többesjelet is török eredetűnek tartja. Én Uotila etimológiáját (FUF 29: 27–31), amely szerint a mord. *véle* 'Dorf' szóval azonos eredetű, valószínűbbnek vélem. Ramstedt (SUST 104: 2) a cser. *-wlä/-wlak* többesjelet egy feltételezett csuv. **pölök* alakból magyarázza. Sehol sincs nyoma annak, hogy ilyen többesjel lett volna, továbbá a cseremiszi csuvas és tatár jövevényszavai végén sohasem tűnik el a *k*.

Abban viszont feltétlenül igaza van Luutonennak, hogy a PU **t* többesjelen kívül a többi kései a cseremiszi (a gyűjtőnévképzőből lett *-la/-lä* is), s a többesjelekkel kapcsolatos morfémavariációk se lehetnek régiek, mindenesetre nem régebbiek a török hatás kezdeténél.

Luutonen tovább menve megállapítja, hogy a cseremiszi esetrendszer relatív analitikus jellegű, hasonló a névutós szerkezetekhez, s a *-šamâč*, valamint a *-wlä/-wlak* többesjelek használata is a névutókéra emlékeztet.

A hegyi cseremiszi *-wlä* többesjellel kapcsolatban Luutonen megállapítja, hogy relatív önállóságát az is mutatja, hogy nem veti alá magát a palatoveláris magánhangzó-illeszkedésnek. Ez azonban szerintem nem belső cseremiszi fejlődés eredménye. A szomszédos csuvasoknál a nyelvterület nagy részén (az irodalmi nyelvben is) a *-sam/-sem* többesjelnek csak a palatális *-sem* változata használatos. Nagyon valószínű, hogy a hegyi cseremiszi is megvolt régen a *-wla* többesjelváltozat, de csuvas hatásra később csak a palatális változatot kezdték használni.

A PIPx ~ PxPI variációk áttekintése után a CxPx ~ PICxPx ~ PxPICx variációk tárgyalására tér. Megállapítja, hogy a grammatikai esetekre a PxCx, a helyjelölőkre viszont a CxPx sorrend a jellemző, de két esetrag, a dat. *-lan/-län* és a komp. *-la/-lä* ragja ingadozik a sorrend tekintetében. Érdekes, hogy a különböző személyekben nem azonos a PxCx sorrend. Az általában véve sokkal ritkább DatPx variáns a P11 és P12-ben gyakori (76%), míg a többi személyben ez a variáció csak az esetek 1%-ában fordul elő. Ha nem teszünk különbséget a személyek között, akkor a PxDat variáns a hegyi irodalmi nyelvben az esetek 89%-ára, a keletiben pedig 98%-ára jellemző.

A Px és a Pl sorrendjének használatában érdekes megfigyelést tett Luutonen. A Px-ek affektív használata esetén, például rokonok megszólításában, a PxPl sorrend felé tolódik el a variáció. Amennyiben a Px nem birtoklást, hanem határozottságot fejez ki, a szó végére kerül, s így PIPx és DatPx variánsok keletkeznek.

Mint említettem, a szerző a Cx Px variálódását két esetben, a datívuszban és a komparatívuszban tárgyalja. Szerintem ide kellett volna még venni a cser. *-kəc(əŋ)/-kə(čəŋ)* elatívuszragot is. Ez nyilván azért nem történt meg, mivel Luutonen ezt az esetragot névutónak tartja. Ezt a gyakorlatot követik a cseremiszföldi nyelvtanok, jómagam is évtizedekig ezen a véleményen voltam. Genetz, Paasonen és Beke mindig egybeírja a főnévvel a szóban forgó morfémát, ami azt mutatja, hogy esetragnak tartották, bár Beke rámutatott bizonyos névutói vonásaira is.

Az Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére (Szeged 1996. 53–56) c. műben megjelent cikkemben azt igyekeztem bizonyítani, hogy a cser. *-kəc(əŋ)/-kə(čəŋ)* eredetét tekintve esetrag, s jelenlegi használata is főként esetragi. A Px Cx sorrendet illetően ennél az esetragnál is ingadozást találunk, de kisebb mértékűt, mint a datívusznál, gyakoribb vele a PxCx sorrend, mint a CxPx.

A cser. *-lan/-län* datívuszrag eredetét Luutonen újszerűen magyarázza. Szerinte az olyan névutókban, mint az *ončəlan* 'előtt, elé' a cseremis nyelvérzék az *-l* helynévképzőt is az esetrag részeként fogta fel, s így indult meg a datívuszrag kialakulása.

A magyarázat tagadhatatlanul szellemes, de nem vitathatatlan. A finnugor nyelvekben egyedülálló lenne ez a mód egy esetrag kialakulására. A cser. *molān* 'miért' kérdő névmásnak Beke JT és K gyűjtőpontjain *moləŋ*, ill. *maləŋ* változata is van. Mivel a redukált hangok teljeshangúsodása tömeges jelenség a cseremisztoldalakokban, a redukált hangot tartalmazó változatot kell régebbinek tartanunk. Ez a változás az őscseremiszt kor végén ment végbe, de néhány esetben egyes nyelvjárásokban ennél valamivel későbből is vannak rá példák. A *-lən* datívuszrag kétségkívül feltehető már az őscseremisztre, s szerintem nehézség nélkül összekapcsolható a közfinn **-len* allatívuszraggal.

A cser. *-la/-lə* komparatívuszrag viszont valóban kései a cseremisztben, a csuv. *-la/-le* modális átvétele, ahogyan Luutonen is írja.

A szerző egyik fontos megállapítása, amelyre anyanyelvi beszélők tesztelése útján jutott, hogy a Cx Px sorrendváltozásnak nincsenek szemantikai következményei, vagy csak nagyon ritkán. A preferált morfémásorrend a hegyiben PIPxDat, a mezeiben PxPIDat, a keletiben PIDatPx.

Luutonen arra a megállapításra jut, hogy a morfotaktikai variáció a hegyi cseremisztben nem marginális nyelvi jelenséggént régebbi, mint a mezeiben. Az utóbbi száz év folyamán a hegyiben megfigyelhető a morfémásorrend rögzülési tendenciája. A mezeiben éppen ellenkező a helyzet, itt a variáció bővülése a jellemző folyamat.

A nagy általános nyelvészeti kitekintéssel megírt monográfia módszerét tekintve úttörő jellegű. A közölt táblázatok, statisztikai kimutatások akkor is fontos forrásai maradnak a cseremiszt nyelvtörténeti kutatásoknak, ha a szerző egyes megállapításai idővel esetleg módosításra szorulnak.

Bereczki Gábor

**Sophie Capdeville: Le fonds Lapponica des Fellman.
Catalogue raisonné
Fellmanin suvun Lapponica-kokoelma. The Lapponica Collection of
the Fellman Family**

Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 239. Helsinki, SUS 2001. 218 o.

A helsinki Finnugor Társaság egyik sorozatában, a Mémoires-ként, tehát francia nevén emlegetett több méter hosszú kiadványfolyamban már jó ideje ritka a francia nyelvű kiadvány. Most egy francia szerzőnek, Sophie Capdeville-nek a finn mellett francia nyelven is, tehát két nyelven, illetve az angol rezümével és a függelékekbeli magyarázó szövegek angol nyelvűségével is számolva három nyelven jelent meg hiányt pótló munkája: a címben említett, nevezetes Fellman-gyűjtemény lapp vonatkozású könyveinek, az ún. L a p p o n i c a -gyűjteménynek a katalógusa, amelyre a magyar kutatókon kívül a magyar bibliográfusoknak és könyvbarátoknak is érdemes felfigyelniük, és mivel a lappoknak, pontosabban a lappok kutatásának a hazai finnugrisztika-történet több korszakában is kiemelt jelentősége volt, a katalógus áttanulmányozását akár minden finnugrista kötelességének is tekinthetjük. Külön méltatást érdemelnek a könyv filológiai kellékei, a különféle jegyzékek és annotált névmutatók, amelyeket csak az tud igazán becsülni, aki maga is keresgélt, nyomozott 17–18. századi szerzők és könyvcímek adatai után. A katalógus műfaját tekintve c a t a l o g u e r a i s o n n é – hogy ez mit jelent, remélhetőleg az ismertetés végére kiderül.

Sophie Capdeville, a katalógus francia összeállítója, szerkesztője nem bibliophil, hanem egyenesen bibliomán – az a fajta könyvbarát, aki egy-egy régi könyv kézbe vétele előtt kesztyűt húz és alaposan megnéz mindent, ami egy nyomdatermékben vagy kéziratban kívül-belül-alul-felül-keresztbe-kasul látható, és gyönyörködik a részletekben. Ráadásul jól ismeri a könyv történetét, a különféle könyvészeti (könyvtörténeti) és bibliográfiai iskolákat. 2001. április 25-én a helsinki finnugor tanszéken a Fellman-család és számos más érdeklődő, valamint a munkálatokat támogató különféle alapítványok képviselőinek jelenlé-

tében került sor a könyv bemutatójára, melynek alkalmából a katalógusban említett és a bemutató színhelyén őrzött könyvekhez a jelenlevők hozzá is nyúlhattak, már amennyiben a Sophie által odakészített kesztyűket hajlandóak voltak kezükre húzni. Hajlandóak voltak.

A mű címlapját néhány régi, nevezetes, gyűjteménybeli könyv illusztrált oldaliból összeállított kollázs díszíti hívogatóan. Az előszóban a szerző finnül, majd franciául felsorolja mindazokat, akik munkájában támogatták. Ez után következik a részletes tartalomjegyzék, amely minden részt finn, francia, angol nyelven egyaránt feltüntet. A mű a következő részekből áll: Bevezető, Katalógus, Mutatók, Függelékek.

Bevezető (Johdanto) I–XIII: finnül I–IV, franciául IV–VIII, a IX. oldalon a két Fellman fényképe, a X. oldalon az angol nyelvű rezümé, a XI. oldalon a rövidítések jegyzéke, a XII–XIII. oldalon Toponymit címmel Fennoskandia és más területek névanyaga ábécé rendben. A bevezető ún. érdemi részében a gyűjtőkről (Isästä poikaan: kokoelman historiasta), magáról a gyűjteményről (Kokoelman esittely), illetve a katalógus szerkesztési elveiről és A katalógus anatómiája (Luettelon anatomia) címmel a szerkesztői módszerekről kapunk ismereteket. Az érdemi szó elé azért raktuk oda az úgynevezett szót, mert a nem-érdemi részt, vagyis a mutatókat, függelékeket érdemben csak azok szokták teljesítményszámba venni, akik a filológiai pontosság jegyében igényt tartanak pl. ugyanannak a földrajzi helynek többféle elnevezésére, azonosítására, a nevek helyes írásmódjára stb, tehát mindarra, amit csak a hiányuk, a hiányosságuk, helytelenségük esetén szoktak szóvá tenni, akkor viszont nagy hangon.

A Katalógus (Kokoelmaluettelo) 125 oldalon át mutatja be az 1311 számozott tételt. A lehető legrészletesebb címleírás után apróbetűvel és angolul (!) megtalálható mindaz, ami a könyvvel kapcsolatban még említésre méltó, pl. kinek/minek a pecsétje van belenyomva, milyen vízjel van a papíron, ki dedikálta kinek, a megszerzés módja stb.

A Mutatók című fejezet (Hakemistot 127–179) az alábbi részekből áll: I. Személynév-mutató; II. Cím szerinti mutató; III. A gyűjteményben megtalálható művek időrendi mutatója (az 1567 és 1850 közötti időszak); IV. A periodika; V. A lapp nyelvű és a lapp nyelvről szóló irodalom; VI. Hivatalos iratok, dokumentumok országoként (Finnország, Norvégia, Svédország); VII. Könyvkritikák; VIII. Tárgymutató.

Függelékek. I. életrajzi adatok; II. periodikák és a rövidítéseik; III. irodalomjegyzék és egyéb adatbázisok, köztük számos internetcím.

A könyvben két fontos arc más is megtalálható (IX. old.): Jacob Fellmané (1795–1875) és Nils [Isak] Fellmané (1841–1919). Ez utóbbi nevéből sajnálatos módon a Nils név mellől kimaradt az Isak, ami félreértésre adhat okot, hiszen az Isak nevet használta. Több kiadványról (címlapról, könyvoldalról stb.) fényképe-

ket láthatunk a könyvben: a 18. századi könyvcímlapok a címlapra szánt szöveg hosszúsága, a betűk sokfélesége, a címsorok elhelyezésének változatosságai stb. miatt valóságos műalkotások voltak, és gyakorta valóságos tartalomjegyzéknek is beillettek.

Jacob Fellman 1820 és 1831 között Utsjokiban és Inariban szolgált papként, ő a „Suomenlapin Agricola”, vagyis a „finn Lappföld Agricolája”, miként Tuomo I. Itkonen jellemezte (1948). Mikael Agricola, a finn írásbeliség és a finn irodalmi nyelvi norma megteremtője a reformáció, Jacob Fellman pedig a finnországi nemzeti ébredés tipikus képviselője volt. Különösen figyelemre méltóak a fia által 1906-ban közreadott lapp-kutatásainak végeredményeként idézhető megállapításai, például: „Siten e i lapin kieli itsessään o le millään tavallla halpa-arvoisempi kuin suomen tai ruotsin kieli. Tulee vain kehittää sitä ja varsinkin sen kirjoitustapaa, jotta se voisi täyttää opetuskielen asettavat vaatimukset” (Ily módon a lapp nyelv önmagában semmiképpen nem alábbvaló mint a finn vagy a svéd nyelv. Csak fejleszteni kell, és főleg az írásmódját, hogy eleget tudjon tenni a tanítás nyelve által támasztott követelményeknek. S. Capdeville CIFU IX/VIII: 48, kiem. és ford. SzE). Az írásmódra vonatkozó megjegyzésére a magyar kutatóknak azért illik odafigyelniük, mert az első magyar lappológusnak, Sajnovicsnak is voltak problémái a lapp írásbeliséggel, és voltak ötletei az írás mikéntjére vonatkozóan, csak hogy ő nem az oktatás, hanem az összehasonlító nyelvészet igényeire hivatkozott, és a magyar írásmódot ajánlotta példaképnek. Továbbá Jacob Fellmannak a lapp nyelv alábbvalóságát, szó szerint „olcsóságát” [halpa-arvoinen] cáfoló megjegyzése sem maradhat említetlenül, hiszen megállapítása a pusztán igazságon kívül egyúttal azt is igazolja, hogy a lappokra vonatkozóan nem csak a magyarok körében hangzottak el nem túl dicséretes jelzők.

Jacob Fellman három fia – August Abraham 1839–1912, Nils Isak 1841–1919 és Gustaf Esaias 1843–1916 – közismert személyiség lett, mindegyik sajátos életutat járt be. Mindhárman az észak-finnországi Lappajärviben születtek.

Isak Fellman jogot tanult, szenátor lett és a vaasai hoivoikeus elnökeként ment nyugdíjba. Ekkor állt módjában foglalkozni a gyűjteménnyel. Gyarapította a könyvtárat és folytatta a család lapp kutatásait, vagyis eleget tett apja végakarátának, a neve mellé a lexikonokban az került oda, hogy „lakimies ja Lapin tutkija” ’jogász és Lappföld kutatója’. Ő adta ki 1906-ban Anteckningar under min vistelse i Lappmarken címmel apja emlékiratait és négy kötet közzétételével – Handlingar och uppsatser angående finska Lappmarken (1910–1915) – gazdagította a lapp-irodalmat. A Societas pro Fauna et Flora Fennica titkára volt, a Suomalais-ugrilainen Seura [Finnugor Társaság] alapító tagja, később tiszteleti tagja lett, sőt, betöltötte a társaság elnökének tisztét is.

Sophie Capdeville idézi a Finnugor Társaság évkönyvéből (JSFOu 39: 18–19) a gyűjtemény történetének egyik fontos pillanatát: „Seuran kirjasto on vuoden ku-

luessa saanut erittäin arvokkaan lisäyksen, kun rouva Julia Fellman miesvainajansa, Seuran kunniajäsenen, presidentti Isak Fellmanin toivomuksensa mukaisesti on Seuralle jättänyt hänen laajan ja suuriarvoisen lapponica-kirjastonsa. Seura on kiitollisena ottaessaan lahjan vastaan päättänyt säilyttää mainitun kirjaston erikoiskokoelman muun kirjastonsa yhteydessä” (A Társaság könyvtára a múlt év során rendkívül értékes kiegészítést kapott, amikor a Társaság tiszteleti tagjának, Isak Fellman elnöknek a kívánsága szerint az özvegye, Julia Fellman a Társaságnak adta elhunyt férje terjedelmes és nagyértékű Lapponica-gyűjteményét. A Társaság hálásan vette át az ajándékot, és úgy határozott, hogy könyvtára egészében, de különgyűjteményként őrzi az említett könyvtárat). A Fellman-gyűjtemény tehát hangsúlyozottan mint különgyűjtemény került a Finnugor Társaság tulajdonába 1920-ban. Arno Isakinpoika Fellman, vagyis Isak fia 1937-ben további ajándékozással gazdagította a Finnugor Társaságra testált gyűjteményt.

Az ún. Qvigstad-bibliográfia (Qvigstad, J. K. – Wiklund, K. B., *Bibliographie der lappischen Litteratur*. MSFOu 13) 1899-ben jelent meg, így Isak Fellmannak módjában állt az 1899-ig megjelent lapp irodalmat és a családi gyűjtemény állományát összehasonlítani. Úgy állította össze a gyűjtemény első jegyzékét, hogy bizonyos könyvekhez megjegyzéseket fűzött, részben olyanokat, amelyeket más lapp-kutatóktól és lapp-(könyv)barátoktól hallott. Például Qvigstadtól levélben szerzett ismeretei szerint a gyűjteménybeli egyik könyv azért ritkaság, mert a fordító Friis 'a testen levő szörzet' jelentéssel fordította 'a fejen levő szörzet' (magyarán 'haj') jelentésű lapp szót, ezért aztán igyekeztek minden példányt visszaszerezni, megsemmisíteni és a kiadványt hibátlanul újranyomatni (o tempora, o mores – SzE). Van olyan könyv is, amelybe az ajándékozó Aukusti Hakkarainen a dedikáción kívül azt is beleírta, hogy „Jos joku muu tahtoo tilata näitä kirjoja, saa niitä minulta, kun lähettää Kuolajärvelle 5 mark.” (Ha valaki más meg akarja rendelni ezeket a könyveket, megkapja őket tőlem, ha 5 márkát küld Kuolajärvibe).

Egy katalógusban, különösen egy lapp vonatkozású katalógusban az ember önkéntelenül magyar vonatkozásokat keres, és aki keres, az talál. A mutatók erre kiváló lehetőségeket nyújtanak: van név-, tárgy-, helynévmutató, és a böngészés ellenőrzésnek is jó. Antti Jalava hiányzik ugyan a mutatóból, de ez érthető, mert a kérdéses könyvnek nem szerzője, hanem korábbi tulajdonosa és/vagy ő a megajándékozott személy, például No. 354: Jalava (Almberg) Antalnak barátsága jeléül a szerző [Halász Ignác]. A cím szerinti könyvmutatóban nem találni a D-betűnél a Demonstratiot, holott például A déli lapp nyelv rövid alaktana című Halász-mű a D-nél megvan.

Különlegességnek számít a kiadások éve szerint rendezett mutató, ebből kiderül, melyik évben hány olyan művet adtak ki, amelyet a Fellman-gyűjteményben meg lehet találni. Ez annak tudatában, hogy a Fellman-gyűjtemény csaknem teljes tára a lapp nyelvű kiadványoknak, általánosságban ad képet a lapp vonat-

kozású könyvészetről. A hiányzó művek esetében érdemes találgatni a hiányzás okát, hogy például egy olyan jelentős személy, mint Pedar Jalvi, vajon miért nem szerepel a gyűjteményben.

Ugyanígy a lapp vonatkozású írásoknak helyt adó perodikák listájában sem haszon nélkül való a nézelődés. Megtaláljuk itt a magyar Ethnographiát, az Értekezéseket a nyelv- és széptudományok köréből, a Földrajzi Közleményeket, természetesen a Nyelvtudományi Közleményeket, az Ugor füzeteket. Feltűnik, hogy például hiányzik a finn Kotiseutu (vö. 230).

A VII. fejezetet a kritikák, ismertetések jegyzéke képezi. Itt is megtaláljuk a magyar anyagot, például Bán Aladár írását (No. 53) a Jacob Fellman-féle Anteckningar...-ról, ami azt bizonyítja, hogy egykoron egy 1906-ban kiadott „lehetetlen nyelvű” és terjedelmes műről nem volt lehetetlenség terjedelmes ismertetést közreadni 1907-ben. Gombocz Zoltán sokoldalúságát dicséri a Wiklund-ismertetés (No. 304).

A VIII. fejezet tematikus jegyzéke annak, ki milyen témakörben szerepel a katalógusban.

Sophie Capdeville az ismertetett könyv témáját a 2000-es tartui finnugor kongresszuson tartott előadásában is taglalta. Ezt a Fellmanin suvun Lapponica-kokoelma ja saamen kirjahistoria Suomessa című előadást az ember nagy élvezettel olvassa a kongresszusi kötetben (CIFU IX/VIII: 48–53), hiszen egyrészt a Fellman-gyűjteményt belehelyezi a finnországi és a lapp vonatkozású könyvtörténetbe, másrészt a lapp vonatkozású könyvészetről ad rövid és velős áttekintést. Alaptétele az, hogy a könyvészeti vizsgálat célja helyesen válaszolni arra a kérdésre: annetaanko kielelle elintila 'kap-e életteret a nyelv', hagyják-e élni a nyelvet? (CIFU IX/VIII: 49).

A lapp nyelv értékéről, jelentőségéről, lehetőségeiről Sophie Capdeville kétféle képet ad: a könyv mint tárgy és a könyv mint írott nyelv, valamilyen okból/céllal leírt nyelv. A Tornaeus-féle, 1648-ban megjelent Manuale Lapponicum az 1637-es Manuale Sveticumhoz és az 1646-os Manuale Fennonicumhoz mérten igénytelenebb nyomdatermék, hiszen „csak” a lappföldi papságnak készült, nem került magas rangú egyházi személyek kezébe. A Manuale Lapponicumot megelőzően csak egy lapp nyelvű könyvet lehet említeni, ez az 1619-ben megjelent Nils Andersson-féle ábécé, amely a lapp írásmódot először, de nem utoljára a figyelem központjába emelte. Ezeket a Svédországban kiadott lapp könyveket csak 1825-ben követte finn földön lapp kiadvány, mely tény a szerző a kongresszusi előadásában (CIFU IX/VIII:49) M. Korhonen nyomán azzal magyarázza, hogy a finnek maguk is svéd alattvalók voltak, illetve tekintetbe veendőnek tartja azt is, hogy a korábbi finnországi lapp kiadványok „összekötő szövegének” a nyelve a kor tudományos nyelve, a latin volt (lásd Schefferus Lapponiaja, benne Olaus Sirma joikui, illetve Henrik Ganander († 1752) Grammatica Lapponicaja (1743).

Az „annetaanko kielelle elintilaa” (CIFU IX/VIII: 49) kérdés elsősorban politikai kérdés. A lapp nyelvű kiadványokhoz a nyomtatási engedélyt az egyháztól kellett kérni, és az egyház a cél vizsgálata nélkül ilyet nem adott. A lapp nyelvjárási különbségek miatt nem tudták megvalósítani azt az 1723-as előírást, hogy a svéd–finn Lappföldön (Ruotsin Lapissa) az oktatás kétnyelvű legyen, svéd és lapp (déli-lapp nyelven északiaknak?), annak ellenére, hogy 1739-ben felállítottak egy egyházi bizottságot (Kuninkaallinen Lapin kirkollistoimen johtokunta), amely köteles volt gondoskodni a lapp nyelvű nyomdatermékek kiadásáról. 1752-ben a Tornio folyó völgyében (Tornion-Lapissa) a fentebbi rendelkezésbeli lapp helyét a finn vette át, ezért írhatta Meurman: „Jos suomenkieli olikin Suomesta karkotettu matalampiin mökkeihin, niin saihan se Lapissa rehennellä herana” ’ha a finn nyelv száműzve is lett Finnországból [-ban] az alacsony kunyhókba, úgy Lappföldön úrként dölgyösködhetett’ (CIFU IX/VIII: 49. S. Capdeville Fellmantól vette át a Meurman-idézetet, lásd nyomtatásban 1906: 6).

Jacob Fellman első könyvei akkor jelentek meg, amikor Lappföldön olyan papok működtek, mint pl. Lars Leevi Laestadius, Nils Vibe Stockfleth és Peter Vogelius von Deimboll, akik a Carl von Linné-féle elvárásoknak megfelelően polihisztor megfigyelők voltak és sokoldalú képet adtak a lappokról és Lappföldről. A lapp nyelvű könyvészet történetében tükröződött a finn: a finnség fenyegetettsége miatt a kuopioi püspökök – hozzájuk tartoztak a lappok – pártolták az anyanyelve(ke)t, mert úgy gondolták, hogy a finnek nem tehetik meg a lappokkal azt, aminek bekövetkeztétől az oroszok részéről maguk is tartanak.

A kiadvány és a kongresszusi előadás meggyőzően bizonyítja, hogy van egy francia kutató, aki mindenkinél alaposabban ismeri a lapp könyvkiadást. Sophie Capdeville munkája azonban a levegő-természetű munkák közé tartozik: csak akkor veszik észre, amikor nincs, amikor van, akkor magától értetődik a létezése, megköszönni nem szokták, legfeljebb szidni, ha éppen valamit nem talál meg benne. Örülünk mindannak, ami ebben a könyvben a lapp könyvészet kezdeti, alapozó korszakából egybegyűjtve előttünk áll. Köszönjük és fiatal francia kollégáknak további sok kutatói-alkotói sikert kívánunk.

Szj Enikő

Kiss Gábor (szerk.): Magyar szókincstár Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára

Tinta Könyvkiadó, Budapest. 1998. 929 o.

Jó húsz éve, még a magyar szótárírás „aranykorában” írt a Magyar Szinonimaszótárról (O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva, Magyar Szinonimaszótár. Budapest, 1978; a továbbiakban SzinSz) elméleti igényű ismertetést Károly Sándor (A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás. MNy 76: 143–156). Ez a közel öt évtizedes aranykor 1994–1997 között zárult le, az Akadémiai Kiadó fokozatos leépítésével. A magyar szótárírásnak erről és újabb korszakáról, valamint a szótárbirtoklás szociológiájáról tanulságosan emlékezett meg Kontra Miklós (Szótárhasználók a magyar szótárírás aranykorában. In: Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Budapest, 1997. 228–232). 1988-ban a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat során 832 adatközlő 7%-a válaszolt úgy, hogy otthonában van magyar szinonimaszótár (Kontra: i. m. 230).

A Magyar szókincstár (a továbbiakban MSzkt) bemutatásakor érdemes egy jelentéstani kitérőt is tenni, hiszen előzményeinek, így a SzinSz-nak a megjelelésekor is „a szinonimaállomány gazdagságához fűződő várakozást némi hazafias buzgalom is motiválta” (Károly: i. m. 156). Rövid szemantikai vázlatom talán azért is érdekes, mert a MSzkt nemcsak a szinonimáknak, hanem az antonimáknak is gyűjteménye.

Ideális esetben minden szónak van egy és csak egy, többé-kevésbé jól meghatározható jelentése. Ettől az ideális, normál esettől sokféle eltérés létezik, melyeknek főbb típusai leegyszerűsítve a következők:

a szóalak \ a jelentés	különböző	azonos
azonos	teljes szinonímia	normál eset
hasznló	szinonímia	poliszémia
ellentétes	antonímia	enantioszémia
különböző	normál eset	homonímia

A teljes (abszolút, tökéletes) szinonímia létezését általában elutasítani szokás. A nyelvtudomány története során szakítani kellett a szinonimiának jelentésbeli azonosságként való értelmezésével, és szinonimitáson a jelentések hasonlóságát szokás érteni (Károly: i. m. 145–6, Ruzsiczky Éva, A fölcserélhetőség szempontja a

szinonímia értelmezésében. ÁNyT 16: 209–228). Az egyszerű (részleges, közeli) szinonímiára példa a *kutya* és az *eb*, a *szintén* és az *is*. Az antonímia, ellentétes jelentés főbb típusait képviselik a nem fokozható, kontradiktórius antonimák (pl. *férfi* vs. *nő*), a fokozható kontrárius antonimák (például *nagy* vs. *kicsi*), a kölcsönösségen alapuló konverzívák (például *férj* vs. *feleség*, *ad* vs. *vesz*). Az enantioszémiára példa a *kölcsönöz* ('kölcsön ad; kölcsön vesz'); a homonímiára az *öl*, *hal*, *fej*, *áll*, *tér* mint igék és mint főnevek (ilyenkor ige–főnév páronként külön szónak is szokás tekinteni őket); a poliszémiára a *bak* és a *daru* mint állat- és eszköznév. Az említett nyelvi „anomáliáknak” a szellemi élet legkülönbözőbb területein (költészetben, hitvilágban, politikában, reklámban stb.) van különféle jelentőségük.

A szinonimitás „univerzális nyelvi sajátság, azaz nem tudunk elképzelni olyan természetes nyelvet, amelyben ne volnának szinonimák” (Károly: i. m. 143). A szinonímia a szavak, valamint szóértékű állandósult kapcsolatok közötti kapcsolat egy fajtája. Két fő kritériumaként az értelemazonosságot és a felcserélhetőséget szokás említeni. A lexikai egységek reális kontextusokban való fölcserélésekor, behelyettesítésekor a közlés tartalmának nem szabad számottevően megváltoznia. A szólások, szóláshasonlatok és a nyelv állandósult fordulatai éppúgy lehetnek rokonértelműség hordozói, mint a szinonim szavak.

A teljes értelemazonosság kritériumának megfelelően szinonimák azok a lexikai egységek, amelyek denotatív (vagy deskriptív) jelentésükben megegyeznek, más jelentésfajtájuk (avagy más jelentéskomponensük, például a szintaktikai, asszociatív, konnotatív) azonban eltérő lehet. Valamilyen értelemben szintaktikai jelentésről is beszélhetünk, például az *ég* ige és a *tűz* főnév denotatív jelentése nagyjából azonos, azonban mégsem szokás szinonimáknak tekinteni őket. (Eltérő morfológiai és szintaktikai viselkedésük miatt legfeljebb egyszavas mondatokban cserélhetők fel.) „A modern szinonimaszemlélet tehát élesen elválasztja a szó kognitív és emotív, denotatív és konnotatív jelentését, az előbbiben teljes egyezést kíván, az utóbbiban megengedi a különbözősézt” (Károly: i. m. 146). „A szinonimák ugyanis [...] hangulati, konnotatív értékükben szükségképpen különböznek egymástól” (Károly: i. m. 147). A Károly Sándor említette „modern szinonimaszemlélet” jelentésfajtákra hivatkozik, azonban a különböző jelentésfajták kijelölése, egymástól való elkülönítésük, egymáshoz való viszonyaik meghatározása továbbra is problematikus a szemantikában (Kiefer Ferenc, *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1983. 83–87, 311–312).

A szinonimák denotációja (referenciája) tehát ugyanaz, s a denotatív jelentés azonosságának eldöntése ellenőrizhetőbb kritériumnak tűnik, mint a szavak „hasonló” jelentésének megítélése. A szinonimák azonban elvben skaláris természetűek, egymástól való eltérésük szükséges hasonlóságok és megengedhető különbségek terminusaiban, fokozatokban mérhető. Empirikus adatokra épülő kísérletek feladata annak bemutatása, hogy a „még nem eléggé hasonló” jelentés milyen fo-

kozatokban határolódik el a „már elégséges hasonlóságot mutató” jelentéstől. Ilyesféle vizsgálódásokhoz bőséges kiinduló adattárral szolgál a MSzkt anyaga.

A Kontra Miklós által jelzett piaci igény (1988-ban a magyar otthonok 7%-ban volt szinonimaszótár) kielégítésére az utóbbi időkben új kiadók jelentkeztek, egészen eltérő stratégiákkal. 1907-ben Budapesten jelent meg Póra Ferenctől „A magyar rokonértelmű szók és szólások kézi könyve”, amely az angol Peter Mark Roget „Thesaurus of English Words and Phrases” című, először Londonban 1852-ben megjelent, fogalomkörök szerint csoportosított szótárának adaptációja. (Póra vállalkozása egyébként nem egyedülálló, például Roget német adaptációját már jóval előtte elkészítette A. Schlessing, *Deutscher Wortschatz oder Der passende Ausdruck*. Stuttgart, 1903³.) Roget könyve azóta is páratlanul sok kiadásban jelenik meg szerte az angol nyelvterületen (Ruzsiczky: i. m. 213), s Póra immár fosszilis adaptációja is nálunk az 1990-es évek elejétől napjainkig, több kiadásban, páratlan vitalitást mutatva, folyamatosan kapható. Az újonnan írt könyvek közül érdemes megemlíteni Tótfalusi István „Színes szinonimaszótár” (Budapest, 1997) című művét, melynek legfőbb érdeme talán a mostohán kezelt szinonim hasonatok és szólások számbavétele. A SzinSz átdolgozott változatát „Szinonimaszótár diákoknak” címmel Ruzsiczky Éva szerkesztésében adták ki (Budapest, 1998). A Tótfalusiéhoz hasonlóan új, de annál lényegesen nagyobb vállalkozás a MSzkt.

A MSzkt értékelése nehéz feladat, mivel előszava is közli, hogy „kínálati szótár, melyben a magyar anyanyelvűek megtalálják és kiválaszthatják egy-egy szónak a szótárban található, tágan értelmezett szinonimái közül a számukra legalkalmasabbat” (VI). Sikeréről egyelőre legfeljebb olyasmire lehet hivatkozni, hogy ezen ismertetés szerzőjének könyv- és hírszerkesztő ismerősei napi munkájuk során segédeszközként rendszeresen használják. Mindamellet a kincstárban való bűvárkodás hasznos időtöltés, s esetleg elméleti fejtegetések kiindulópontjául vagy azokhoz adalékokkal is szolgálhat. Például Zlinszky Aladár tárgyalta a halállal kapcsolatos eufemisztikus kifejezések bőségét (Az eufemizmus. Budapest. 1931. 23–36), s ehhez a témakörhöz gazdag és friss kiegészítést (szinonimákat és szólásokat) ad a MSzkt *meghal* szócikke (566–567).

Ami a méreteket illeti, a SzinSz 30 000 „rokonértelmű lexikai egységet tartalmaz”, 12 500 „címszó köré csoportosítva” (SzinSz 7), a MSzkt-ban a „25 500 szócikket 42 300 szinonimasor (jelentés) építi fel. A szótár szerzői 14 400 szinonimasornak adták meg az ellentétes jelentését” (MSzkt VI). Természetesen nem a magyar szókincs azóta bekövetkezett bővülése, hanem számbavételének hatékonyabb módja okozza a MSzkt többletét. Fontos adalék, hogy a MSzkt tíz stílusminősítéssel dolgozik (MSzkt XII). Érdemes megjegyezni, hogy a SzinSz ennél több stílusminősítést használ, ami viszont nem okvetlen javára szól. Erre a jelenségre mutatott rá például Jeffrey Harlig (Javaslatok egy új „általános” magyar szótárra. MNy 93: 323–335), aki sokallta az ÉKsz 19 stilisztikai minősítését (i. m.

332–333), s azt javasolta, hogy „A szótár inkább saját nyelvérzékére bízsa a használót” (i. m. 333).

Ami a műhelytitkokat illeti, ezekről a könyv előszava (V–XII) és a főszerkesztő egy cikke (Kiss Gábor, Egy- és kétnyelvű szótárak mint szinonimasorok forrásai. In: Geccső Tamás – Spannrafft Marcellina [szerk.], A szinonimitásról. Budapest. 1998. 89–96) is beszámol. Az összeállítók minden rendelkezésükre álló forrást igyekeztek feldolgozni, így közkézen forgó értelmező és szinonimaszótárakat, továbbá a nyelvjárások, a rétegnyelvek, az idegen szavak szótárait, kétnyelvű szótárakat, szólások és közmondások gyűjteményeit.

Ízelítőképpen érdemes felidézni – bevezetésekként történeti háttérrel – az *óv*, *őriz* és *véd* igéket. Hosszú időn át a szinonimitásról magyarul a legalapvetőbb munka Végh József „Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez” (Debrecen. 1935 = VAdal, részletesen ismertette Kelemen József: NénY 9: 59–64) című műve volt. Ebben ez áll: „A *vigyáz*, *őriz*, *óv* szinonimák közül csak az *óv* ige jelentette azt, ami ma ezeknek az igéknek a jelentése. *Őriz* eleinte azt jelentette, hogy 'spec-to, schauen'. A Jókai-kódexben: «Ydestoua ewryzuen: hinc inde respiciens» (43), «Artatlanság, kyt (Sz. Ferencz) frater leoban ewrizuala: quam cernebat» (61), «Nağ egbe néző mesteröc menenec az heğre, hoğ ök es *erizneyec* az meg mondoth czillagot» (DebrK. 328). A 'szemmel tart' jelentésből fejlődött ki a 'véd, óv' jelentése. Hasonló fejlődésen ment át a *vigyáz* ige. A mai nyelvhasználatban már ismeretlen a 'virraszt, ébren van' jelentése. Calepinusnál még 'vigilo, excubo, lucubro'. «Ez iduessleges bevlchesegnek tanolsagaban neeg eztendeyg *uigyaza*» (DomK. 8). «Sokat *uigyaznak* a bor mellett» (Tel: Evang. I. 180). A népnyelvben még él a *vigyáz* igének 'szemmel keres, les' jelentése. «*Vigyáztalak* a piacon, de csak nem akatta' a szömömbe» (Alföld.) «Elmehetsz már házam előtt, nem *vigyáztalak*, mint azelőtt» «Eltévesztettük egymást, pedig vátig *vigyáztalak*» (Szamoshat.)» (VAdal 71–72). Kelemen József a konvergens jelentésváltozásra hozta példának ezeket az igéket. „Az *óv* igének ma pl. a *vigyáz* és *őriz* synonymái, de a nyelvemlékek korában még nem voltak azok, mert a *vigyáz* eredetileg azt jelentette 'virraszt, ébren van', az *őriz* pedig 'szemmel tart' jelentésben járta a régi magyar nyelvben. De mivel a 'virraszt' és 'szemmel tart' jelentés amúgy is közel volt a 'véd' jelentéshez, a *vigyáz* és *őriz* szavak jelentése lassanként eltolódott ebben az irányban s mindkét szó az *óv* synonymájává lett” (i. m. 61).

Az MSzkt idevágó szócikkei a következők (az üres káró, ♦ jel szinonimabokrokat vezet be, a tele káró ♦ antonimákat választ el egymástól, az antonimák kis kapitálissal, kapitálchennel vannak szedve, a szólásokat kövér Sz: betű vezeti be):

„*óv* (ige) ♦ oltalmaz, *őriz*, *véd*, védelmébe vesz, védelmez, kímél, félt, biztosít, *vigyáz*, *fedez*, ♦ TÁMAD, BÁNT

♦ *óvást emel*, *óvást tesz*, *megóv*, *megvétóz*, megkérdőjelez, fellebbez ♦ ELFOGAD, TUDOMÁSUL VESZ” (666);

„**őriz** (ige) ◇ örködik (vmi felett), strázsál, felügyel, vigyáz, véd, védelmez, óv, oltalmaz, szemmel tart, fedez, figyel, ügyel, gondot visel (vkire), biztosít **Sz:** dajkálja, mint a tiszta búzát a ponyván ◆ MAGÁRA HAGY, ELHAGY

◇ megtart, elevenen tart, fenntart | tart, magában tart ◆ ELHANYAGOL, ELFELEJT

◇ legeltet, terelget, pásztorol” (673);

„**vigyáz** (ige) ◇ ügyel (vmire), kémél, óv, félt ◆ ELHANYAGOL

◇ virraszt (*rég*), vigilál (*id*) ◆ ELALSZIK

◇ figyel, fülel, fürkészkész, les, résen van | óvakodik

◇ felügyel, szemmel tart, örködik, őriz, strázsál, véd” (906).

Az 1990-es években megszűnt kiadói műhelyek újjászervezése a magyar nyelvtudománynak is fontos feladata napjainkban, s ebben a munkában a TINTA Könyvkiadó is jelentős szerepet vállalt. A MSzkt a magyar szótárírásnak az említett aranykort követő, egyik legjelentősebb önálló, tudományos alapokra épülő vállalkozása.

Kicsi Sándor András

**Селютина, Ирина Яковлевна: Кумандийский
вокализм. Экспериментально-фонетическое
исследование**

**The Vocalic system of the Kumandin language. Experimental
phonetic investigation**

Сибирский Хронограф, Новосибирск. 1998. 184 о.

Usually Finno-Ugric linguists have no opportunity or time to read books in the field of Turkic studies. I am afraid that the book I am discussing in this review may go unnoticed by the majority of my colleagues in Finno-Ugristics. I would like to draw the readers' attention to this monograph because it can enlighten some of the problems of the theory of substratum in the Altai region of Russia, which is the areal of the Turkic languages. Nevertheless, Uralic languages either may have roots in this region, or at least close contacts. One should not forget that many Samoyedic peoples of this region, i.e. Kamassins, Motors, Taigas, Karagasses, Koibals and Kotovs remembered their original Samoyedic languages even in the 18th–19th cc. The book by Irina J. Sel'utina verifies the influence of the Ugro-Samoyedic substratum in a Turkic language of the Kumandins on the level of phonetics.

This monograph of I. J. Sel'utina is actually the second part of the project on the Kumandin language, a Turkic language of the Altai.

In 1968 V. M. Nadeľaev founded in Novosibirsk the first laboratory for experimental phonetical investigations, which began to study the languages of Siberia and the Far East by the methods of experimental phonetics, involving the languages of such language families as Turkic, Mongol, Tungus-Manchurian, Paleo-Asiatic, Finno-Ugric and Samoyedic. His main idea was to study with the help of experimental phonetical methods as many languages as possible to state their articulatory bases since he believed that any articulatory base is the most conservative element of a language, and therefore, it is preserved if the lexical stock is changed and grammatical characteristics are lost.

V. M. Nadeľaev had many post-graduate students, who studied nearly all the languages of Siberia by the methods of palatography, intonography, pneumo-oscillography, X-ray filming, spectrography and others. Much work was done in the field of phonological statistics, involving 84 languages of the world. Therefore, the book under review is just one of the great amount of articles and books published on phonetics of the languages of Siberia by V. M. Nadeľaev and his students. By Siberian languages I mean languages of different language families spoken in Siberia, e.g. Mansi (Vogul) and Hanty (Ostjak), which are Finno-Ugric languages alongside with Altai and Hakas, which are Turkic languages, or Nanai and Evenk, which are Tungus-Manchurian languages, or Nenets and Nganasan, which are Samoyedic languages, or Ket and Jukagir, which are paleo-Asiatic languages, etc.

In 1973 I. J. Sel'utina started the study of the phonetical system of one of the Turkic languages of Siberia, the Kumandin dialect of the Altai language, which she (after S. E. Malov, V. M. Nadeľaev) proposed to consider a separate language because of its great differences with Altai. Being the head of the most powerful phonetic laboratory in Siberia, Irina Sel'utina could unite Siberian scholars in the field of phonetics to proceed the experimental-phonetical investigations started by V. M. Nadeľaev in the most difficult time for the Russian sciences when scholars are underpaid and there are no funds for the phonetical investigations. Actually, the book under review is a product of enthusiasm and endeavour of Irina Sel'utina.

In this new book she tried to apply Nadeľaev's idea of an articulatory base to the Kumandin language. It looks like it was true, because her data obtained by the methods of experimental phonetics only verify the facts that Kumandin people have a different system of anthropological, ethnographical and grammatical features which allow her, V. M. Nadeľaev and other Turkologists to differentiate the Kumandin people from Altai-Kizhi, Teleut and Telengit people. It should be mentioned that the first part of Sel'utina's investigation was published in 1983 (cf. my review on it: Yuri Tambovtsev, „Селютина, И. Я.: Кумандийский консонантизм. Экспериментально-фонетическое исследование. /The Consonantal

System of the Kumandin Language. Experimental-phonetical investigation/. Hay-ka, Новосибирск 1983." In: Ural-Altaic Yearbook, No 57. Bloomington, 1985. 175–176). In the present book Sel'utina sums up all her previous data and claims that the results of her experimental phonetic studies indirectly give a clue that the Northern Altaic ethnic groups were formed as a result of the assimilation of the previous Ugro-Samoyed population by Turkic tribes. Now, the Kumandin people live in the South of Siberia in the Northern region of the Altai mountains. They are a part of the Altai people.

In the first chapter of the book called the „Inventory of vowels", Irina Sel'utina states that she found fourteen vowels in Kumandin, i.e. classical inventory number for a Turkic language vocal system, including eight short and six long vowels (3–8).

One of the most interesting results of her present phonological investigation is the phonemic frequency data of Kumandin which had never been computed before. She computed eight samples of the Kumandin prose, composed of 6611 words, obtaining the frequency data of the vowels and consonants in all possible positions of the word. She counted the frequency of: 1) mono- and polysyllabic words; 2) the frequency load of syllable types; and 3) the mean length of the word. Sel'utina's results show that Kumandin speech chain consists of 51,4% of the words of two syllables, 34,4% of the words of three syllables, the rest are the words of one syllable and more than three syllables

The ratio of the frequency of consonants to vowels is called the consonantal coefficient. The value of the consonantal coefficient is 1.46, which is very close to those of Komi-Zyrian (1.42), Hanty (1.48) or Mansi (1.53). I have computed some Turkic languages on big samples of prose and received the following consonantal coefficients which are much less, e.g. Hakas (1.38), Baraba Tatars (1.34), Altai (1.33), Kazah (1.33), Turkish (1.32), Yakut (1.32), and Azeri (1.32) (cf. Yuri Tambovtsev, The consonantal coefficient in selected languages. The Canadian Journal of Linguistics, 30(2), 1985. 179–188).

The great difference between the value of the consonantal coefficient in Kumandin and other Turkic languages may be accounted for either by the great difference in the speech chains, or by a small sample of I. Sel'utina. Unfortunately, she does not provide the reader with the exact size of the Kumandin phonemic sample, on which the consonantal coefficient was computed. Actually, having computed the Turkic and Finno-Ugric languages mentioned above I can conclude that the sample size of 6000 phonemes allows the confidence interval to fluctuate between the limits of 0.20–0.26, taking half of the greatest interval (0.13) one can estimate the greatest possible statistical mistake, which is here equal to $1.46 + 0.13 = 1.59$ or $1.46 - 0.13 = 1.33$. As we see, the lower limit suits us perfectly. So, even if we must take the second assumption, i.e. the sample volume is too small, and thus, the consonantal coefficient fluctuates too much, we can state that Sel'utina's conso-

nantal value is in the limits of the usual consonantal value for the Turkic language. My phonostatistical investigations show and, therefore, I advise my colleagues to take sample sizes of texts not less than 30 000 phonemes, as at this sample the confidence interval is less than 0.05. If one assumes that Sel'utina's sample was between 30 000 and 40 000 phonemes (cf. 6 611 words), the confidence interval for her sample should be 0.05 or less. This is why the limits of fluctuation of her consonantal coefficient must be between 1.51 and 1.41. These values are much closer to the data of the three Finno-Ugric languages than to those of the Turkic languages. So one can conclude (if and only if the sample was not less than 30 000 and the calculations were correct), that the Kumandin language was influenced by Finno-Ugric, Samoyedic or some other unknown languages so much that its speech chain functions more like Finno-Ugric than Turkic speech chain. However, one should bear in mind that this conclusion is true only with respect to functioning of the ratio of consonants and vowels in the phonemic chain. Generally speaking, a sample greater than 10000 phonemes may reduce the possible statistical mistake to less than 0.10. However, strictly speaking, my phonostatistical studies showed that one should take the sample greater than 150 000 phonemes in order to be able to have this mistake less than 0.02. This is why it was especially pleasant to observe that the young generation of Turkologists are well aware of the phenomenon of the big sample, e.g. Mark Kirchner who took a Kazah text of 109,610 phonemes and correctly criticized W. Veenker and A. Tretiakoff for unreliable results, who took 2400 and 4000 phonemes respectively (p. 71. Mark Kirchner. *Phonologie des Kasachischen*. Teil 1. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. 190) I have compared the phonostatistical data of M. Kirchner with my own data by Chi-squared criterion and received a positive result that the data are similar.

My phonostatistical investigations show the distances between different languages on the basis of the functioning of various phonemic groups (e.g. the frequency of labial, front, palatal, velar, sonorant, occlusive, fricative, voiced, etc.) in the speech chain. After comparing the sound pictures of the Turkic and Finno-Ugric languages with the Kumandin language, I can state that Sel'utina's results seem to verify mine. Actually, Kumandin speech chain sound picture is more similar to that of Veps (5.46), Vah-Hanty (7.75) or Komi-Zyrian (8.29) of the Finno-Ugric family than to those of the Turkic family because the closest Turkic language to Kumandin is Jakut, with the distance of 9.58. The other Turkic languages sound less similar to Kumandin: e.g. Hakas (17.06), Azeri (16.08), Ujgur (16.10), Altai (13.47) etc. As a matter of fact Altai shows greater closeness to Kirgiz (1.80), Kazah (3.22), Uzbek (3.48), or Tatar-Baraba (3.72). Actually, the greatest phonostatistical distance between Altai and any other Turkic language is 7.98 (Karakalpak), which is much less than the closest analogous distance between Kumandin and the closest Turkic language, Yakut (9.58). The distribution

of various phonemic groups in Kumandin speech sound chain was influenced by the earlier contacts with prehistorical Finno-Ugric or some other languages of unknown background. To some extent, on the other hand, these distances may speak for the strong Finno-Ugric substratum in Kumandin.

In the second chapter of her book, I. Sel'utina deals with the phonic and phonological lengths of Kumandin vowels in bisyllabic and polysyllabic words (8–49). She found that Kumandin has a certain tendency to differ from Hakas, though lengthening of the open short vowels before the closed short vowels is typical of all Turkic languages of Kypchak origin (49).

The third chapter (50–71) describes the articulatory analysis of the Kumandin vowels on the basis of static X-ray studies. In fact, I. Sel'utina used the vector principle of description of the articulatory base invented by Vladimir M. Nadel'aev and proved on various (his and his students') X-ray data of the vowels of Siberian, Mongolian and other Asian languages. She found that the articulation processes are rather inconsistent, which she explains as the result of different ethnic components of the Kumandin people (71).

The fourth chapter is devoted to the study of the correlation of the qualitative and quantitative parameters of Kumandin vowels (72–84). Sel'utina provides an abundance of reliable material in the tables showing the lengths of the short and long Kumandin vowels (110–182). One can calculate many other additional results, relying on her actual data. The only thing one should do is to apply the methods of linguistical statistics. In fact Sel'utina provides a great amount of valuable data on the lengths of various vowels in Kumandin. So it is very interesting to find out the limits of different sorts of variation in the lengths of different Kumandin vowels, especially short and long. The easiest way to compare the peculiarities of these vowels is to use the coefficient of variance, which can give a reliable measure of the variable of different values, thus to obtain commensurable results. Here, the numerical data of the values of the short and long vowels cannot be compared directly. However, it is possible to compare them indirectly, i.e. taking into account their means. If the value of this coefficient is greater in one case than in the other, the measure of variability there is greater, and on the contrary. Or in other words, the less the value of the coefficient of variability, the greater the stability of the length of the vowel. The value of this coefficient in short /a/ is 14.72%, - long: 11.30%, /o/ - 18.04%, /o:/ - 6.39%, /e/ - 16.89%, /e:/ - 5.49%, /ɔ/ - 15.37%, /ɔ:/ - 7.91%. Therefore, one can see that in every pair „short-long”, short vowels have greater values of the coefficient of variance. It means that long vowels do not fluctuate as much as short vowels. For certain reasons, the native speakers of Kumandin pronounce the vowel /e:/ with more or less the same length in all phonetical positions, while the length of the vowel /o/ is the least stable, it fluctuates much. The lengths of the short vowels are distributed accor-

ding to the Gaussian (Normal) law, while those of the long vowels are not. In fact, long /o:/, /e:/ or /0:/ are not distributed according to this law either, while their short counterparts are. I may mean here that for Kumandin speakers short vowels are quite casual, thus unmarked, while long vowels are special, thus marked. One can also measure the homogeneity in the production of the short and long vowels. It can be calculated by Pearson's test, which is often called „chi-square test". It turned out that /a/, /o/, /e/, /0/ are not homogenous, while /o:/, /e:/ and /0:/ are quite homogenous in their length distributions. The long /a:/ is on the border between homogeneity and chaos. In conclusion, I can state that the application of certain simple statistical methods can help find the correct decision in the ocean of data, like in this book. One can also see that it is very easy to overlook these tendencies in the abundance of data on the length of Kumandin vowels. I have calculated the means of all the Kumandin vowel lengths from the tables which Sel'utina provided in the appendix to the book and yielded the same results. It means that her calculations are correct, though she could have gone further and use a bit more sophisticated statistical methods.

The fifth chapter, the last, but not least, deals with the dominant feature of the Kumandin vowel system (85–94). One of the most interesting features of this chapter are some unpublished ideas expressed by the late Vladimir M. Nadel'aev, who supposed that central articulation is the most characteristical for Old Turks (92). Sel'utina found the central articulation of vowels in Kumandin (92), which means that Kumandin people preserved the Old Turkish manner of articulation, though she also found a great influence of the Old Ugro-Samoedic articulation (93). The fact that modern Mongols also use central articulation of vowels according to V. M. Nadel'aev may mean that modern Mongols, i.e. Khalkha, have a great Old Turk substratum (93). This bright idea of the late V.M. Nadel'aev is virtually unknown among the community of Mongolists, Turkologist, and other linguists, though, in my mind, it deserves the greatest attention, since he was and is one of the few linguists who considers that the articulatory base (86) is the primary feature of the ethos of the articulatory effort of the people who speak some language and not the language itself. Therefore, he claimed that the dominant phonetic features appear in the articulatory base as a result of the common structure of the movements of the active organs of speech of this ethnos, due to some psychological or physiological reasons. This is why if some ethnos lost its language, it did not lose its articulatory base. On the contrary, the articulatory base serves further, now with a new acquired language. The old articulatory base usually changes the phonetical system of this new language, adjusting it to the old sound of the former language. So it is possible to reconstruct the ethnical history of some language from the peculiarities of its articulatory base. V. M. Nadel'aev considered length, height, row, tension, labialization, nasalization, and some other phonetical features to be

the potential vocalic dominants which may help trace language contacts. It was very thoughtful of Sel'utina to discuss in great detail Nadel'aeu' theory, which he usually spoke about during his famous lectures, but which is not known to the international community of linguists.

I hope that in spite of the stressful conditions in Russia now, more and more books of this sort shall be published. My less than complete treatment in no way impairs the overall excellence of what Irina Sel'utina has accomplished. I can highly recommend her book, which is marked by a distinguished scientific level.

Yuri Tambovtsev

Siptár Péter (szerk.): Szabálytalan fonológia

Tinta Kiadó, Budapest. 2001. 125 o.

A Siptár Péter szerkesztette „Szabálytalan fonológia” című kötet, amely a „Segéd-könyvek a nyelvészet tanulmányozásához” című sorozatban jelent meg, hiánypótló munka a magyar nyelvű fonológiai irodalomban. A kötet jelentőségét az adja, hogy eddig nem jelent meg olyan magyar nyelvű mű, amely a nem-derivációs fonológiai elméleteket tárgyalta volna részletesen úgy, hogy azok a laikus vagy a kezdő nyelvész számára is érthetőek lettek volna. Természetesen jelentek meg munkák ilyen elméleti keretekben, de ezek célja nem annyira az elmélet(ek) megismertetése, népszerűsítése volt, hanem sokkal inkább egy adott nyelvi jelenség(csoport) elemzése az elmélet(ek) kerete(i)n belül. A könyv kitűnően egészíti ki az Osiris kiadó gondozásában megjelent, Jacques Durand és Siptár Péter által jegyzett „Bevezetés a fonológiába” című művet, amely a generatív fonológia és fogalmainak fejlődését követi nyomon, de nem ejt szót részletesen sem az előzményekről (azaz a strukturális fonológiáról), sem pedig az „utódelméletekről” (azaz a kormányzás-fonológiáról, ill. az optimalitás-elméletről). A kötet jelentőségét a fejezetek s a könyv végén található kiváló bibliográfiák is növelik, bár ezek mennyisége és jellege erősen különbözik. Legalább ennyire eltérnek egymástól a fejezetek kidolgozottságukban és eredetiségükben. Ezek után lássuk magukat a fejezeteket.

Az első fejezet, mely a Strukturális fonológia címet viseli és Péter Mihály munkája, a tizenkilencedik század végén és a huszadik század első felében kialakult és elterjedt strukturális nyelvészet, azon belül pedig a strukturális fonológia irányzatairól ad rövid összegzést anélkül, hogy azokba részletes betekintést nyújtana. Ilyen szempontból talán szerencsésebb lett volna a szerkesztőnek a strukturalista fonológia egy képviselőjét kiválasztania és munkásságáról átfo-

góbb képet adnia. Ahogy azt maga a szerző is megjegyzi, bár ezen elméletek, irányzatok meglehetősen eltérőek az elmélet és az alkalmazott módszerek tekintetében, mégis található közös nevező, amely összeköti őket: az újgrammatikus irányzat bírálata, a (formális) szinkrón nyelvelírás előtérbe helyezése és a nyelv strukturálisan rétegződött, szintekre tagolódott jelrendszerként való felfogása.

Péter Mihály írásában a fonetika-fonológia distinkciónak, valamint a fonéma meghatározásának történetére koncentrált. A fejezet bemutatja Baudouin de Courtenay, a leningrádi és a moszkvai iskola, a prágai iskola fonológiáját, az amerikai strukturalista iskolát, valamint Roman Jakobson megkülönböztető jegyekkel kapcsolatos elméletét.

Az írás első része Baudouin de Courtenay két fonéma-definícióját tárgyalja, melyekben elsődleges formájában jelenik meg a nyelv kettős tagolhatóságának elve. A leningrádi és a moszkvai iskola tagjai közül Scserba és Kruszewski, illetve Avanyeszov és Reformatszki munkásságát tárgyalja a szerző, ahol megtudhatjuk, hogy a leningrádi iskola a későbbi amerikai deskriptív iskola előfutára, míg a moszkvai iskola inkább a generatív fonológia első csírája, mivel a morféma azonosságából indulnak ki, amely morféma variánsai fonémasorokat tartalmaznak. Ezen fonémasorok, magasabb fonológiai egységek azonossága jeleníti meg a morféma azonosságát.

Ezek után az 1930-as években meghatározóvá váló prágai iskola, azon belül pedig elsősorban Trubeckoj munkásságáról olvashatunk. Péter Mihály részletesen tárgyalja Trubeckoj fonéma-definícióját, mely a fonémát egyrészt oszthatatlan fonológiai egységnek, másrészt viszont az adott beszédhang fonológiailag releváns jegyei összességének tekinti. Ugyancsak szót ejt a szerző Trubeckoj fonológiai oppozícióinak osztályozásáról, így az egy- és többdimenziós, izolált és proporcionális, illetve privatív, graduális és ekvipollens oppozíciókról. Olvashatunk emellett a morfonológia, mint külön tudományágzat szükségességéről, a neutralizációról, és az archifonémákról; Trubeckoj ezen gondolataira a mai fonológiai irodalomban ritkán hivatkoznak közvetlenül annak ellenére, hogy számos releváns általánosítás először Trubeckoj „Grundzüge der Phonologie” (1939) című befejezetlen, csak halála után megjelent művében jelenik meg először.

A következő jelentős iskola az amerikai strukturalista fonológia, melynek közvetlen megalapozói közt találjuk Edward Sapirt és Leonard Bloomfieldet. Az áttekintés érinti a deskriptív iskola által használt kiegészítő eloszlás, kontrasztív disztribúció és szabad váltakozás fogalmakat, majd ezek segítségével a fonémát allofónok olyan osztályaként definiálja, amelyek egyrészt fonetikailag hasonlítanak egymásra, másrészt kiegészítő eloszlásban vannak egymással. Ezen túl szó esik még a prozodikus elemekről, hangsúlyról, hangmagasságról és időtartamról.

Az első fejezet utolsó részében a megkülönböztető jegyek elméletét taglalja Péter Mihály, ami Roman Jakobson, a prágai iskola egyik alapítójának nevéhez fű-

zódik, bár Trubeckoj is a fonológiai releváns jegyek összességének tartotta a fonémát. A szerző abban látja Jakobson elméletének különlegességét, hogy az bináris oppozíciókra redukálja a beszédhangokat, melyek segítségével mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók leírhatók. Az elmélettel kapcsolatban felmerülő legfontosabb probléma azonban az, hogy jelenleg sem lehetséges egy-egyértelmű megfeleltetést találni a fonetikai megvalósulás (hangok) és a fonológiai rendszer egységei (fonémák) között, hisz például a mássalhangzók megítélése szempontjából a mássalhangzót követő magánhangzó átmeneti fázisa a döntő. A szerző azzal zárja a strukturális fonológiai elméletek tárgyalását, hogy nem csoda, hogy ahány iskola, annyiféle fonéma-meghatározás, hiszen ezen meghatározások a fonéma különböző megközelítési módjai, melyek nem cáfolják, hanem inkább kiegészítik egymást.

A kötet második fejezete a „Szótagtalan fonológia”, Szigetvári Péter írása. A szerző egy abszolút minimalista elméletet vetít az olvasó szeméi elé. Először bemutatja az ábrázolás két szintjének – mögöttes és felszíni ábrázolatoknak – a szükségességét alátámasztó érveket, majd az autoszegmentális fonológia alapfogalmait és alapelveit tárgyalja – köztük a hangvázat, a dallamtengelyt, a jegyek értelmezési tartományának kiterjesztését és megszűnését.

Ezek után a szótagszerkezetet veszi górcső alá abból a szempontból, hogy a fonológiai elméleteknek valóban feltételezniük kell-e a szótagnak – és esetleges belső tagoltságának – a létét ahhoz, hogy a nyelvet, ill. annak egyes szabályszerűségeit le tudjuk írni. Szigetvári arra a következtetésre jut, hogy mivel formális kapcsolatnak csak akkor kell létezni hangok között, ha azok között valamiféle érintkezés, fonotaktikai megszorítás van, és a szótag mássalhangzós és magánhangzós elemei között nincs ilyen, így magára a szótagcsomópontra sincs szükség az ábrázolásban. Egy másik érve a szótag mint nyelvészeti releváns kategória ellen, hogy a felszíni ábrázolat sokszínűsége nem feltétlenül jelenti a mögöttes ábrázolat hasonló bonyolultságát. A szótag esetében ez annyit tesz, hogy a felszínen tapasztalt sokféle szótag – CV, V, CVC, CCV, CVCC stb. – levezethető egy mögöttes „szótagból”, a CV egységből, amelyet viszont már nem is érdemes szótagnak nevezni.

Ahhoz, hogy a mögöttes CV egység kizárólagosságát tartani tudjuk, be kell vezetnünk az üres vázpontok fogalmát, azaz az olyan magánhangzó és mássalhangzó vázpontokat, amelyek a felszínen némák maradnak, azaz nem lesznek kiejtve. Ahhoz, hogy az elmélet megfelelően „működjön”, szükség van bizonyos megszorításokra, amelyek meghatározzák, hogy mikor maradhat néma egy vázpont. Ezen alapelvek közt mutatja be Szigetvári a kormányzás elvét, mely szerint egy vázpont kiejtetlen maradhat, ha kormányozva van. Ezen elvből vezeti le annak szükségességét, hogy a hangváz VC szekvenciákból épüljön fel, azaz minden szó hangváza magánhangzó-vázponttal kezdődjön és mássalhangzó-vázponttal végződjön. Érvelése szerint, ha a hangváz CV elemekből épül fel, akkor a szóvégi üres ma-

gánhangzó csak ad hoc módon némítható el, azaz valamilyen önkényes, megmagyarázhatatlan mechanizmust kell feltételeznünk. Ezzel szemben, ha a hangváz VC elemekből áll, akkor a szóvégi üres mássalhangzók könnyen „elnémíthatók”, mivel a mássalhangzók alapvető tulajdonsága a némaságuk, míg a magánhangzóké a hangosságuk. Így egy szóvégi üres mássalhangzó-vázpont természeténél fogva néma marad, ami egyértelműen a VC vázelemeket részesíti előnyben, ami eltér a kormányásfonológia hagyományos feltételezéseitől.

Ezek után a mássalhangzó-kapcsolatokat tárgyalja a szerző, bemutatva a kóda-kapcsolatokat, amelyekben a magánhangzó némasága az úgynevezett süllyesztőnek, vagyis a magánhangzót megelőző és követő, egymással kormányzási viszonyban álló mássalhangzóknek köszönhető. Ezt az álkapcsolatok tárgyalása követi, ahol megtudhatjuk, hogy a felszínen szomszédos mássalhangzók álkapcsolataiban a közöttük lévő magánhangzó némaságát a második mássalhangzót követő magánhangzó általi kormányozottság okozza. A süllyesztők egymás mellé kerülését az ikersüllyesztő korlát tiltja, mely szerint két szomszédos süllyesztőben nem vehet részt a hangváznak ugyanazon szakasza.

A következő tárgyalásra kerülő téma a magánhangzó-kapcsolatok csoportja. Itt vezeti be Szigetvári a jogosítás fogalmát, melynek segítségével lehetőség nyílik az adott csomópont sajátos tulajdonságainak erősítésére. Így tudja a szerző modellezni a hiátustöltés, a hosszú magánhangzók és a kettőshangzók közötti különbséget. Az első esetben a magánhangzók közötti mássalhangzó kormányozva és jogosítva is van, így ezen a helyen könnyű lesz dallamelemet megtartani, azaz a hiátust kitölteni. Kettőshangzók esetében a második magánhangzó jogosítja az elsőt és kormányozza a köztük levő mássalhangzót. Így a mássalhangzó néma lesz, a magánhangzó sajátos tulajdonságai viszont erősödnek, azaz a mássalhangzót kiejtjük. A hosszú magánhangzók esete hasonló azzal az eltéréssel, hogy ott a magánhangzó-csomópontok azonos dallamelemekhez kapcsolódnak.

A fejezet záró részében Szigetvári a VC hangváz nyújtotta előnyöket tárgyalja. A bemutatott jelenségek között találjuk a hangátkötést és hangkivetést szóhatáron, a minimális szó hosszára vonatkozó megkötést, a zártszótagbeli rövidséget valamint a mássalhangzó-gyengülést. Ez utóbbival kapcsolatban kell megjegyeznünk, hogy a szerző által gyengülésként bemutatott zöngétlenedést hagyományosan erősödésként szokás jellemezni és éppen az ellentétes folyamat, azaz a mássalhangzók zöngésedése az, amit az irodalomban gyengülésnek szokás nevezni.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a Szigetvári Péter által írt Szótagtalan fonológia című fejezet a kötet erőssége, leginkább kidolgozott és átgondolt része, amely felülmúlja mind a strukturalista fonológiáról, mind pedig az optimalitás-elméletről adott leírásokat.

Végül vegyük szemügyre Rebrus Péter Optimalitáselmélet című fejezetét, amelyben napjaink másik igen jelentős, a Szigetvári Péter által bemutatott kor-

mányzás-fonológiához hasonlóan befolyásos elméletéről esik szó. A fejezet pozitívuma, hogy ahol lehetséges, magyar példákat használ az elmélet szemléltetéséhez. Erős negatívumként említhetjük viszont, hogy a fejezet harmadik, „Prozodikus morfológia” című része szinte teljes egészében René Kager „Optimality Theory” című kötete megfelelő részének fordítása és enyhe átdolgozása, aminél jóval többre kellett volna, hogy fussa a szerző részéről. Ezek után lássuk magát a fejezetet.

Az optimalitáselmélet tárgyalását Rebrus három részre osztja: elsőként az elmélet alapvető vonásait tárgyalja, amit a szótag és a szótagtipológia optimalitás-elméletbeli kezelése követ, majd a fejezetet a prozodikus morfológia bemutatásával zárja.

A bevezető részből megtudhatjuk, hogy az optimalitáselmélet abban különbözik a korábbi fonológiai elméletektől, hogy a grammatikát két szintből állónak tekinti, és nem enged meg a mögöttes és a felszíni ábrázolat között úgynevezett közbenső ábrázolásokat. Emellett abban is eltér a derivációs elméletektől, hogy a nyelvtant nem megsérthetetlen szabályok rendezett sorozataként, hanem univerzális, áthágható jólformáltsági korlátok nyelvenként különbözően rendezett hierarchiájaként képzei el. Az optimalitáselmélet szerint a felszíni és mögöttes ábrázolatok között két függvény végzi az alakok egymáshoz rendelését: a Generátor a mögöttes ábrázolatból végtelen sok lehetséges felszíni ábrázolatot állít elő, amelyek közül a Kiértékelő kiválasztja a korlátok hierarchiája által optimálisnak – de nem tökéletesnek – ítélt felszíni ábrázolatot.

A fejezet második része, amely a szótagtipológia optimalitás-elméletbeli kezelését mutatja be, a szótag és a mondat szerkezete hasonlóságainak tárgyalásával indul. Ezen párhuzam segítségével Rebrus eljut a lehetséges szótagfajtákhoz és nyelvtípusokhoz: azokhoz, amelyekben kötelező, illetve lehetséges a szótagkezdet és azokhoz, amelyekben lehetséges illetve tiltott a szótagzárlat. Ezután az elágazó szótagösszetevők bemutatása következik, melyből újabb tipológiai általánosítás válik lehetővé: vannak nyelvek, amelyekben csak egyszerű kezdet lehetséges, és vannak, amelyekben az összetett szótagkezdet is megengedett. Ugyanez áll a szótagzárlatokra is. A fenti általánosítások alapján megfogalmazhatók azok a korlátok, amelyek a szótagok jólformáltságáról döntenek. Ezek között találjuk azt a korlátot, amely megköveteli a kezdet jelenlétét, azt, amely tiltja a kódát, valamint az összetett kezdetet és kódát tiltó korlátokat. Ezek, valamint a túlelemzést – azaz az epentézist – tiltó TÖLT és az alulelemzést – azaz a törlést – tiltó KÖT korlátok lehetséges rendezései megadják a nyelvek szótagszerkezeti faktoriális tipológiáját, valamint az adott nyelvben megengedett javító mechanizmusokat – a betoldást, illetve törlést. Sőt, az epentézis gazdaságossága miatt az is megjósolhatóvá válik az elmélet segítségével, hogy hová told be hangokat: így mássalhangzó betoldása szótagkezdekbe lehetséges, magánhangzóé pedig csakis mássalhangzó után – nem tekintve az összetett kezdeteket és zárlatokat –, hiszen csakis ezeket teszik

kötelezővé a megfelelő megszorítások. A fentiekből levonható végső következtetés pedig nem más, mint hogy egy korlát áthágása csakis akkor lehetséges, ha ezzel egy a hierarchiában előbbre rangsorolt korlátot kielégítünk, azaz csakis kényszer hatására.

A fejezet utolsó részében a fonológia és a morfológia kölcsönhatásának leírására „kitalált” illesztési korlátok és az általánosított illesztés fogalmait mutatja be Rebrus a szuffixumok és infixumok néhány példájának segítségével. Megjegyzi azt is, hogy ezen típusú korlátok nem kizárólag morfofonológiai jelenségek leírására használhatók, de a szótagszerkezet bizonyos jelenségeire is képesek magyarázatot adni. Ennek egyik példaként azt a korlátot említi, amely a grammatikai szó és a prozódiai szó illesztését követeli meg a széleken, minek eredményeképpen a szó belsejében levő kódamássalhangzó törlődik, ám a szóvégi nem, hisz másképp a prozódiai és grammatikai szó jobb szélei nem lennének egymáshoz illesztve. Emellett bemutat olyan példákat is, amelyekben az affixum bal szélének és a tő bal szélének kell egymáshoz illeszkednie, ám az erre vonatkozó korlátot megelőzi a hierarchiában a kódákat tiltó korlát. Ennek eredményeképpen az affixum vagy prefixumként jelenik meg – magánhangzóval kezdődő tövek előtt –, vagy pedig infixumként – mássalhangzóval kezdődő tövekben. Ezen elemzések René Kager „Optimality Theory” című kötetének a prozodikus morfológiát és az illesztési korlátokat illusztráló fejezete egyes részeinek magyarításai, aminek megemlítése legalábbis illendő lett volna.

A fejezet szerencsére tartalmaz eredeti elemzéseket is, ilyen a magyar igei személyjelölő *-nak/-nek* és a főnévi esetjelölő *-nak/-nek* toldalékok összehasonlítása. Az előbbi elé kötőhangzó toldódik be két mássalhangzóra végződő tő után – pl. *mondanak* – míg az utóbbi elé nem – vö. *gondnak*. A jelenség megmagyarázható ha észrevevesszük, hogy míg mindkét alak kielégíti azt a korlátot, amely a toldalék jobb szélének és a grammatikai szó jobb szélének illesztését követeli meg, csak az utóbbi, azaz a kötőhangzó nélküli alak elégíti ki azt a korlátot, amely a toldalék bal szélének és a tő jobb szélének illesztését kívánja meg.

Utolsóként még azt kell megjegyeznünk a fejezettel kapcsolatban, hogy szembetűnően szegényes a bibliográfiája az első két fejezethez képest annak ellenére, hogy egyrészt számos bevezető jellegű könyv és könyvfejezet létezik az elmélethez, másrészt pedig nemcsak angolul, de magyarul is vannak hozzáférhető írások az optimalitáselméletéről.

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy a kötet kiváló segítséget nyújthat az érdeklődőknek a témakörök feldolgozásához és mindhárom fejezetnek vannak igen hasznos részei, ám emellett egyenlenségek is fellelhetők. A második és harmadik fejezet egységes képet nyújt, hisz egy-egy elméletet mutatnak be nagyobb mélységben, míg az első fejezet inkább egy kevésbé részletes történeti áttekintésnek tartható. A felsorolt olvasnivaló tekintetében ellenben inkább az

első két fejezet egységesebb, mivel számos cikket, könyvet tartalmaznak témakörönként csoportosítva, szemben a harmadik fejezettel, melynek bibliográfiája a nemlét határát súrolja.

Szentgyörgyi Szilárd

Könyvek nem transzformációs generatív nyelvtanokról – végre magyarul is!

Egy nem transzformációs generatív nyelvtan: az LFG

Komlósy András: A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai.
Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2001. 126 o.

Az alábbiakban Komlósy András A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai című könyvét szeretném a modern nyelvtudomány iránt érdeklődő olvasók figyelmébe ajánlani, amely a nyelvészeti ismeretek és érdekességek elkötelezett propagálójaként (el-)ismert Tinta Könyvkiadónál jelent meg 2001-ben a Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához sorozatuk VII. köteteként, mely egyúttal egy nem transzformációs nyelvtanokat bemutató sorozat nyitókötete is.

A sorozat olyan modern (formális alapokon nyugvó) grammatikaelméleteket mutat be, amelyek Noam Chomsky transzformációs generatív nyelvtanának alternatíváiként fejlődtek ki az elmúlt évtizedekben. Öröndetes, hogy már további kötetei is kaphatóak: a fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtanról (HPSG, a szerzője Trón Viktor; ismertetés olvasható róla a folyóirat ugyanezen a számában) és a konstrukciós elméletről (Kálmán László). Közös vonásuk ezen „eretnek” nyelvelméleteknek, hogy szakítanak a „transzformacionalizmussal”, amely Chomsky öt-tíz évenként megújuló generatív elméletében a legmarandóbb elemnek bizonyul, visszatérnek a szigorú matematikai alapozás és számítógépes igazolás eszméjéhez, amelyet viszont a „chomskyánusok” már kifejezetten elhanyagolnak, a szintaxis helyett pedig egyre nagyobb mértékben a lexikai komponensbe helyezik az emberi nyelveket meghatározó információ forrását.

E lexikai fordulathoz érdekes módon viszonyult a kezdetekben (Chomsky, Syntactic Structures. Mouton, The Hague. 1957) szélsőségesen szintaxis-központú generatív főirányzat: némi iróniával azt mondhatnánk, hogy „jobbról előzött” a ’lexical inclusiveness’ elvének a meghirdetésével a kilencvenes évek minimalista programjában (Chomsky ed. 1995, The Minimalist Program. MIT Press, Cambridge, Mass.); az említett elv szerint ugyanis „outputs consist of nothing beyond

properties of items of the lexicon (lexical features); in other words, ... the interface levels consist of nothing more than arrangements of lexical features", „... movement is driven by morphological requirements", „... phrase structure theory can be eliminated entirely". Lényegében arról van szó, hogy a mondatgenerálás bemenetétől szolgáló lexikai egységekben már ott rejlik minden olyan információ, amely a szintaktikai építkezés és „átépítkezés” lépései számára meghatározó, a lexikonban már minden eldőlt, a jelentéstani és a hangtani komponens számára semmi újat nem tud nyújtani a szintaxis ahhoz képest, ami már a lexikai bemenetnél is (jegyek formájában) ott volt (az előállított új reprezentációk csupán „eleve elrendelt” átrendezéseit, újracsoportosításait jelentik e jegyeknek, amelyek például a korábban szabadon működő transzformációkat is predesztináltan irányítják /érvényt szerezve a bennük rejlő morfológiai követelményeknek/), (így hát) a korábban központi szerepű frázisstruktúra-elmélet teljes mértékben felszámolható.

Nem (lehet) célom persze ennek az ismertetésnek a keretei között igazságot tenni a transzformációs generatív irányzat és nem transzformációs alternatívái között (beleértve ebbe az LFG, a HPSG, a konstrukciós megközelítés, a kategoriális, a faépítő, az unifikációs nyelvtanok és további tucatnyi társuk alternatív útjainak az összehasonlító értékelését is). Mindegyikük mögött évtizedek alatt kicsiszolt elméleti háttér és színvonalas „empirikus” munka áll. Érdemesebbnek látom a hangsúlyt azokra az értékes gondolatokra és eljárásokra helyezni, amelyekkel az egyes iskolák gyarapították a generatív nyelvészet egészét (és a nyelvtudomány egészét); külön kiemelve a lexikalizmus eszméjét, de ezúttal nem azon kívánok élcélődni, hogy ki előzött jobbról kit, hanem az ügynek azt a valóban nagyon örömteli oldalát szeretném megvilágítani, miszerint a fél évszázados korba lépett generatív nyelvészet mégsem esett szét önmagában életképtelen kis irányzatok laza halma-zára, hanem – bár némileg eltérő formális apparátussal – a kutatás újra és újra lényegében ugyanazokra a jelenségekre és célokra irányul; ami itt és ott „éppen a levegőben van”, az nem is nagyon különbözik, és gyakran a megoldások is csak a „nyelvben” különböznek, amelyen megfogalmazzák őket.

Térjünk rá a lexikai-funkcionális nyelvtant bemutató könyvre! Szerzőjénél, Komlósy Andrásnál nincsen az irányzatnak régebbi és kiválóbb magyarországi „művelője”. Legfőbb erénye (általában és e műben is) az alapfogalmak gondos lefektetése – amiért „cserében” viszont a szerző sajnos ezúttal az LFG szintaxisának alapfogalmaira korlátozta magát, adós maradv a elmúlt évek eredményeinek módszeres elemzésével, az LFG-példatárakra jellemző „egzotikus nyelvi” adatok bővebb és alaposabb bemutatásával, illetve a gazdag LFG-irodalom közlésével. Nem értek egyet az előszó azon megállapításával, miszerint az internet korában már nincsen értelme egy átfogó irodalomjegyzék csatolásának (mondván, hogy a megfelelő honlapokon úgymint minden adat elérhető), mivel nagyon is fontos az, hogy egy irányzatot bemutató műben „kézen fogja” a szerző

a kezdő olvasót, és megmutassa (felvázolja), hogy melyik leírási területről mikor ki mit gondol az alapítók (Bresnan és Kaplan) és a követők közül. Hiányosságnak érzem még azt is, hogy az idegen nyelvű mondatok morfémankénti annotálása, sőt helyenként a fordítása is, elmarad, pedig ez a témában íródo cikkek esetében kötelező elvárás, és szintén segítségére lenne a kezdő olvasóknak (akik egy része esetleg még az angol nyelvben sem annyira járatos, mint a tapasztalt generatív nyelvészek). Így tulajdonképpen a könyv azoknak kínál igazán élvezetes és jól hasznosítható anyagot, akik már itt-ott olvastak/tanultak LFG-t, és pusztán rendszerezésre vágnak.

Itt vethető fel az a kérdés, hogy kinek ajánljuk a könyvet (az imént említett nagyon-nagyon szűk rétegen túl). Nyilván elsősorban azoknak, akik ismerik már a generatív nyelvészet alapműveit (például Chomsky korábban szóba került munkáit, illetve a magyar generatív szakirodalomból a Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan mondattani részét* /Akadémiai Kiadó, Budapest. 1992/ vagy a *Nyelvtudományi Közlemények* 96. kötetében ismertetett Új magyar nyelvtant /É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter, Osiris, Budapest. 1998/). Kérdés, hogy mennyit profitálna az LFG-könyvből az, akinek első generatív olvasmányélménye lenne. Az erős formális apparátus miatt feltehetőleg nem sokat, bár Komlósy az előszóban hangsúlyozza, hogy „az LFG a nyelv és a nyelvi egységek felépítésére vonatkozó nézeteiben egyenes folytatója a nyelvreírás évezredes hagyományainak és törekvéseinek”.

A továbbiakban az LFG néhány olyan elvét, ötletét, eljárását, meghatározását, problémáját szeretném kiemelni a könyv időrendjében haladva, amelyet a szerző is érdekesnek és karakterisztikusnak érez – kedvet csinálандó elsősorban azoknak, akik a generatív nyelvészetet a transzformációs oldaláról ismerik (és talán az a téves képzetük alakult ki, hogy másképpen nem is lehetne formális szintaxist csinálni).

„Az LFG az univerzális grammatika [egy lehetséges] modellje” (1.1) – áll az alapokról szóló 1. fejezet elején. „A chomskyánus transzformációs paradigmával való szakításra és attól eltérő architektúrájú generatív kereteknek a kidolgozására” (1.1.1) az készítette az alapítókat, hogy megítélésük szerint a chomskyánus irányzat egyre kisebb súlyt helyezett olyan nyelvelméleti vezéreszmék megvalósítására, mint a pszichológiai realitás és az explicit és formális jelleg igazolására is szolgáló hatékony számítógépes kezelhetőség. „Az eszköztárból ezért száműzni kell a transzformációkat és az üres kategóriákat, amelyek e célok megvalósítását inkább gátolják, mintsem segítik” (1.1.1.1).

Az LFG a nyelvenkénti variabilitást a valamennyi emberi nyelv mögött sejtethető univerzalitással oly módon hangolja össze, hogy a c-struktúrának elnevezett közvetlen összetevős szerkezeteket tartja erősen nyelvfüggőnek, míg a grammatikai funkciók relációs rendszerét ábrázoló ún. f(unkcionális) struktúrát (a vonzat-

és szabad határozói viszonyok szövevényét) egy lényegében univerzális mögöttes, „belső” szerkezetnek tekinti (1.1.1.1). A kettő közötti viszonyoknak pedig átláthatónak, „transzparensnek” (1.1.1.1.3) kell lennie (pl. a nyelvelsajátítás miatt), ami a kettő közötti leképezés monoton jellegének követelményét jelenti (azaz egy részstruktúra-viszonyokat „megtartó” megfeleltetést, ahol tehát a kisebb összetevős részstruktúrához rendelt f-struktúrát soha nem kell felülmíni). Megjegyzendő, hogy ez a struktúrák közötti megfeleltetés pontos meghatározottsága ellenére sem olyan merev tükrözés, mint amelyet a transzformációs keretben elvárnak az ábrázolási szintektől (ami éppen az egzakt meghatározottság miatt lehetséges; 1.1.1.2). További különbség a transzformációs elmélet és az LFG között, hogy míg az előbbi konfigurációs alapú (a grammatikai funkciókat csak az összetevők frázisstruktúrábeli elrendezésével tudják kódolni), addig az utóbbi relációs alapú: „a mondatrészviszonyok olyan [primitívumként megjelenítendő] reprezentációt kapnak, amely semleges a lehetséges megjelenítési módok [pl. szórend, eset, egyeztetés] tekintetében – így tehát absztraktabb is a konfigurációs megjelenítésnél” (1.1.1.3). A vonzatviszonyoknak ezt az absztraktabb megjelenítési formáját alkalmazzák a lexikai leírásként szolgáló harmadik fontos reprezentációs szint, az a(rgumentum)-struktúra kódolása során is (1.1.2.1).

A lexikon persze ennél jóval gazdagabb információbázist jelent a lexikai-funkcionális grammatika számára (és keretei között) – hiszen az elmélet nevébe is bekerült; a lexikon „nyelvtan a nyelvtanban” (1.1.2.3.). Itt érdemes megmagyaráznunk az LFG névben a ’functional’ kifejezést is. Egyfelől a grammatikai (azaz mondatrész-) funkciókra történik utalás, amelyek alapvető szerepet játszanak az LFG-re jellemző (lényegében nyelvfüggetlennek feltételezett információt hordozó, /és ezért/ a szemantika közvetlen bemeneteként szolgáló) f-struktúrában (míg a transzformációs elméletben csupán levezetett fogalmak). Arról van szó, hogy az LFG „igazságot szolgáltat” olyan, a korai generatív elméletben méltatlanul háttérbe szorult fogalmaknak, mint például az alanyi, tárgyi, jelzői viszony. Ezeket univerzálisnak feltételezi és „rögzíti”, majd nyelvről nyelvre megvizsgálja, hogy milyen módon oszlanak meg a (szavak és szintagmák sorrendi és bennfoglalási viszonyait kódoló) összetevős szintaxis eszközei és az egyeztetési és esetviszonyokért felelős morfológiai eszközök e grammatikai funkciók megjelenítésében. Az angol tárgy például arról ismerszik meg, hogy szigorúan az ige mögött áll, és azzal igei csoportot alkot, morfológiai megjelölést viszont csak kivételes esetekben kap; ezzel szemben viszont a magyar tárgy sokféle helyen felütheti a helyét a mondatban (pl. *Péter [kötött egy csomót], Péter még a macskája farkára is [masnit kötött], Ezt a csomót talán [Péter kötötte]*), azonosítani tehát részben a tárgy esetragya alapján lehet, részben pedig az ige alanyi–tárgyas ragozása alapján, amelyet a példamondatokban nem is a tárgyi szintagma főnévi feje határoz meg, hanem a névelője.

A 'functional' szó másik releváns jelentése azokra a matematikai értelemben vett függvényekre utal, amelyek az f-struktúrát felépítik: ezek a (HPSG-ben is alkalmazott) attribútum-érték-párok (1.2.5.). A grammatikai viszonyok relációs rendszere az Értékunicitási feltételnek (1.2.5.) köszönhetően fejthető ki függvények formájában: „minden attribútumnak csak egy értéke lehet”, továbbá annak köszönhetően, hogy az alkalmazott függvényosztály olyan, hogy értéként újabb függvények is szerepelhetnek, sőt tipikusan szerepelnek is. A mondatok f-struktúrájának szokásos mátrix-reprezentációját valahogy így „mesélhetjük el” e tulajdonságokra támaszkodva (l. a 36. oldal ábráját: az adott mondat TENSE attribútumához tartozó érték: PAST (és csakis ez, ebben áll az unicitás lényege) – vagyis múlt idejű a mondat, a SUBJ attribútumhoz pedig („na milyen az alany?”) egy újabb attribútum-érték-függvény tartozik, amely a PRED attribútumhoz a 'MARY' egyszerűsített szemantikai értéket rendeli (Marira referál az alanyi kifejezés), a NUM-hoz az SG értéket, a PER-hez a 3 értéket, a CASE-hez pedig a NOM jegyet (egyes szám harmadik személyű, alanyesetben álló kifejezéssel állunk tehát szemben).

Érdemes azonban visszaugrani a névmásinkorporációt tárgyaló 1.1.3.2 alfejezethez, mert az LFG egyedi és tetszetős megoldást kínál arra a nyelvek közötti különbségre, amelyet az angol *I saw you* mondatnak a magyar *Láttalak (én) (téged)* megfelelőivel való összevetése példáz. A megoldás ismertetésére sajnos már nem térhetünk ki; csupán annyit jegyzünk meg az érdeklődés további fokozása érdekében, hogy még arról az érdekes jelenségről is elegánsan számot lehet adni, amelynek felfedezése a legjobb tudomásom szerint Komlósy András nevéhez fűződik, miszerint az egyszavas *Láttalak* mondat csakis azt jelentheti, hogy *te* voltál a megpillantott személy, ugyanakkor a kitett egyeztetett tárgy a többes számú *titeket* személyes névmás is lehet.

Az LFG egyik „szembetűnő” sajátossága, hogy titokzatos képleteket (pl. $'(\uparrow\text{OBJ})=\downarrow'$ $'\uparrow=\downarrow'$) aggat az összetevős szerkezeti ágrajzok csomópontjaira. Erről az annotálási eljárásról az 1.2.1.2 alpontban esik szó: „...a c-struktúra minden egyes csomópontjához olyan formulákat társítunk, amelyek szűkítik az adott összetevő lehetséges leképezéseinek a körét a mondat többi reprezentációjára”. (A fenti képletek körülbelül azt jelentik, hogy „itt csak a tárgy állhat”, illetve „itt tipikusan egy nagyobb szerkezet feje áll”.)

Az alapozó fejezet 3. alegységében az LFG alapelveit veszi sorra a szerző. Nyilván ebben az elméletben is meg kell fogalmazni egyfajta thematikus kritériumot: a szemantikai argumentumok és a szintaktikai funkciók párosításának a kötelezettségéről van szó. Vannak persze (valljuk be, kellene is) „kiskapuk”: az idiómák nem referenciális szóelemeinek nincsen például szemantikai megfelelőjük (PRED-hez társuló értékük), hanem ennek helyén egy FORM attribútum jelzi, hogy „tartalom nélküli formával” állunk szemben (erről már a 4.2. alfejezet szól a könyv végén).

Egy másik alapelv a transzformációs generatív elméletben oly sokféle változatban (pl. nyom, *pro*, *PRO* stb.) megjelenő „üres” elemeknek a tilalma az LFG-ben (1.3.2.3). Sajnos a ’távolsági függések’ néven ismert jelenségek (még?) nem tudja az LFG üres elemek nélkül kezelni — amit az amúgy példamutató következetességgel felépített elmélet „leggyengébb láncszemének” tartok. A távolsági függésekkel gyűlik meg a baja az LFG másik alapelvének is, mely a funkcionális kapcsolatok lokális jellegét mondja ki (1.3.4.1), és intuitív tartalma az, hogy egy ágrajz csomópontjai közül csak a strukturálisan „közeliekről” lehet összefüggéseket (pl. egyeztetést) deklaráló képletet megadni.

A távolsági függések problémakörére a 3.4 alfejezetben tér vissza a könyv — érdemes most ide előreugrani egy bekezdés erejéig, hiszen látható, hogy a generatív paradigma egészének az egyik aktuális kulcskérdéséről van szó. A jelenség egyik változatára közli Komlósy az LFG legújabb javaslatát: $(\uparrow\text{TOPIC}) = (\downarrow\text{COMP} * \text{GF})$; példát viszont nem ad. Maradjunk hát annál a példánál, amelyet É. Kiss mutat az Új magyar nyelvtanban: *Az anyámmal megmondtam, hogy nem engedem, hogy rosszul bánjatok.* A *bánjatok* ige -*VAL* ragos vonzatának a főmondatához tartozó téma diskurzus-szerepben való feltűnése azt példázza, hogy (elvileg) korlátlan távolságba kerülhet egy vonzat az ő régensétől (attól a kifejezéstől, amelynek a vonzata) — megsértve ezzel a funkcionális kapcsolatok lokalitásának az előző bekezdésben említett elvét, legalábbis ha az iménti formulával kívánjuk megragadni a jelenséget. A lokalitást a (Kleene-féle) csillag alkalmazásával szegjük meg, mivel így a formula ezt mondja (a főmondati ige nézőpontjából): „a hozzám tartozó topik az én alárendeltem akárhanyad ízigleni (*) alárendeltjének valamelyik grammatikai funkcióját is elláthatja”.

Visszatérve az 1.3 alfejezethez, nem hagyhatjuk említés nélkül a „három C” szabályt: ’consistency’ (konzisztencia: azonosított attribútumokhoz nem tartozhat eltérő érték; rosszulformáltsághoz vezet tehát például az, ha az ige alakja egyes számú alanyt ír elő, az alanyi fejről viszont azt mondja a lexikai annotációja, hogy többes számú); ’completeness’ (teljesség: a régensnek vonzatigényeit ki kell elégíteni); ’coherence’ (koherencia: nem „szaladgálhatnak” a mondatban olyan bővítmények, amelyeknek egyetlen régens sem ad grammatikai funkciót).

A mondatnapi reprezentációkról szóló 2. fejezetnek az az alapkérdése, hogy mi „a matematikai értelemben elvben felépíthető ágrajzok összességén belül a nyelvileg is lehetséges c-struktúrák köre” (2.1). Az ilyen jellegű kérdésekre a generatív iskolák az X’-elméletnek valamilyen variánsával felelnek. Az LFG-ben csak „morfológiailag teljes szó” (2.1.1) funkcionálhat egy (maga köré frázist építő) X fejként, míg a chomskyánus keretben az évszázad végére polgárjogot nyertek a hangalakot nem öltő „funkcionális fejek” (pl. topik- és fókusz-fejek). Az LFG-ben viszont egyes szerkezetek felépülhetnek olyan („egzocentrikus”) módon, amely nem felel meg az X’-elméletnek.

Ezzel összefüggésben az az LFG álláspontja, hogy kétféle szintaktikai kódolási rendszer működik a világ nyelveiben (ami nem jelenti azt, hogy ne keveredhetne egyetlen nyelven belül is a kétféle szisztéma, mivel a „kódolási rendszer” vizsgálata egyes szerkezetekre vonatkozik): a konfigurációs és a nem-konfigurációs. Komlósy az alábbi elkülönítést adja (2.5): „Konfigurációs kódolás van jelen ott, ahol az összetevők szintaktikai funkcióját [...] a szerkezetben elfoglalt pozíciójuk jeleníti meg. Ez a helyzet az X' elvek alapján felépülő szerkezetekben. Nem-konfigurációs kódolásról beszélünk, ha a funkciót nem az összetevő pozíciója, hanem egyéb eszközök (tipikusan a morfológia) jeleníti meg.” Ehhez csak annyit fűzünk hozzá, hogy a nem transzformációs keretben is alapvető vizsgálati szempontot jelentett a szintaktikai szerkezetek konfiguracionalitásának a kérdése a nyolcvanas évektől, de az LFG-ben az iménti idézetben említett 'morfológiai megjelenítés' – különösen akkoriban – sokkal konkrétabb, a grammatikai rendszer egészébe jobban illeszkedő formális reprezentációt jelentett.

A 2.6 alfejezet az LFG „lexikai” jellegét domborítja ki: „Sok olyan összefüggést, amelyet a konfigurációs [transzformációs] modellek a mondatban kezelnek, az LFG a lexikai elemek közötti kapcsolatokra, sőt a lexikonban zajló folyamatokra vezeti vissza” (példák: intranszitiválás, passziválás, visszaható jellegű alakok létrehozása). A 2.7 alfejezet az LFG egy szellemes részelméletét mutatja be: a lexikai kódolás folyamatát, amelynek a során egy (szövevényes, de egzakt) eljárás segítségével eljuthatunk egy (thematikus szerepekkel kifejezett) szemantikai argumentumszerkezettől a neki megfelelő, szintaktikai szempontokból releváns (grammatikai funkciókkal kifejezett) vonzatkeretig (pl. ⟨Ágens, Páciens, Lokális⟩ → ⟨SUBJ, OBJ, OBL⟩). A 4. fejezetben a szerző ismét visszatér a lexikon problémáihoz; ebből a részből már kiemeltük az idiómák kérdését, mely szintén „próbaköve” a (generatív) nyelvelméleteknek.

A referenciális kötési viszonyokról szóló 3. fejezet egyik izgalmas kérdéséről esett már szó: a távolsági függőségek problémaköréről. Ami az LFG általános kötéselméletét illeti, a lényeg a reprezentációs szint kijelölésében rejlik (3.1): „Az LFG-ben a kontroll és a kötés a grammatikai funkciókat kódoló f-struktúra tulajdonsága (a GB-ben a konfigurációs struktúráé)”. Egy „lexikálisan indukált” kontrollviszonyról például ilyesmit mondhat az LFG-ben használatos annotációs formulák csoportja (3.2.1.1): „a szemantikailag nem, de szintaktikai szempontból hozzám tartozó – mégpedig tárgyi funkcióban [!] álló – bővítmény az én predikatív vonzatomhoz – mint régenshez – (külön ki nem fejezhető) szemantikai alanyként [!] tartozó vonzattal azonos”. Mindezt például a *tart* ige „mondhatja” abban az olvasatában, amelyet a következő mondat szemléltet: *Marit butának tartom*. A részletek kibogozását az olvasóra bizzuk.

Végezetül egy érdekes anaforikus kötési jelenség szellemes kezeléséről ejtünk szót. A probléma az (l. 3.3), hogy a 'Mari magára („maga köre”) húzta a

takarót’ mondatot miért lehet az angolban visszaható és személyes névmással egyaránt fordítani: *Mary pulled the blanket around her(self)*. A kiindulópont nyilván az, hogy visszaható névmást akkor, és csakis akkor kell használni, amikor a koreferáló argumentumok egy „szerkezetmagon” belül vannak, ami lényegében azt jelenti, hogy társargumentumok egy régens körül. Vajon ez a szabály nem eredményez-e egyértelmű kiegészítő eloszlást a kétféle névmás használatá tekintetében? Hogyan adódhat átfedés?

A megoldás az imént bevezett ’szerkezetmag’ fogalom kettős definíciójában rejlik. ’Komplett szerkezetmagnak’ (3.3.1.1) az alanyi (alanyszerű) funkciót is tartalmazó szerkezetmagot nevezve azt mondhatjuk, hogy az *around* körül a legkisebb komplett szerkezetmag már a *pull* ige vonzattartománya, így hát jogos a visszaható névmás használata. Ugyanakkor a személyes névmás használata is jogos, mert az *around* körül van egy olyan kisebb (persze nem komplett) szerkezetmag is, amelyen a *pull* alanya kívül van.

Remélem, hogy annyit még a generatív elméletekről semmilyen ismerettel nem rendelkezők előtt is sikerült igazolnom, hogy az LFG-t markáns, koherens és intuitíve elfogadható alapelvek, a világ legkülönbébb nyelveinek problémáira való nagyfokú nyitottság és jellegzetes, szellemes, gyakran nagyon elegáns grammatikai megoldások jellemzik – érdemes tehát egy hasznos és érdekes „bevezető kurzus”-ként elolvasni Komlósy András könyvét, majd belefogni a (többnyire angol nyelvű, és nagyon korrekt, alapos stílusban íródó) szakirodalom tanulmányozásába.

Egy másik nem transzformációs generatív nyelvtan: a HPSG

Trón Viktor: Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan.
Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2001. 184 o.

Trón Viktor Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan című könyve ugyanúgy a Tinta Könyvkiadónál jelent meg 2001-ben, mint Komlósy Andrásnak az ugyanebben a számban (szintén általam) ismertetett LFG-könyve – a Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához sorozat IX. kötete, mely egyúttal egy nem transzformációs nyelvtanokat bemutató sorozat II. kötete, éppen az LFG-könyvet követően.

A sorozatról itt is helyén való elmondani, hogy olyan modern (formális alapokon nyugvó) grammatikaelméleteket mutat be, amelyek Noam Chomsky transzformációs generatív nyelvtanának alternatíváiként fejlődtek ki az elmúlt évtizedekben, és amelyeknek a meghatározó közös vonásai, hogy szakítanak a „transzformacionalizmussal”, amely Chomsky öt-tíz évenként megújuló generatív elméletében a legmarandóbb elemnek bizonyul, visszatérnek a szigorú matematikai alapozás és számítógépes igazolás eszméjéhez, amelyet viszont a

„chomskyánusok” már kifejezetten elhanyagolnak, a szintaxis helyett pedig egyre nagyobb mértékben a lexikai komponensbe helyezik az emberi nyelveket meghatározó információ forrását. E „lexikai fordulatról”, valamint e fordulatról a generatív iskolák egymáshoz viszonyított helyzetére gyakorolt (jótékony) hatásáról a (kötetben olvasható) másik ismertetésben már értekeztem, és az is érvényes Trón Viktor HPSG-könyvére, amit az LFG-kötet potenciális olvasótáboráról írtam: nyilván elsősorban azok forgathatják haszonnal, akik egyik vagy másik generatív elméletéről már rendelkeznek némi tudással.

Rátérve most már konkrétan a HPSG-könyvre, örömmel állapítottam meg, hogy egy-két apró sajtóhibától eltekintve igen gondosan megírt bevezető munkáról van szó. A gazdag és szakszerű irodalomjegyzéken és a pontos tárgymutatón kívül további három jegyzék segíti azokat, akik szeretnének belépni a HPSG világába: az egyik a formális reprezentációkban használatos jegyeket és típusokat tartalmazza, a másik kettő pedig a szakkifejezéseket magyarról angolra, illetve angolról magyarra fordítva. Arról is pontos eligazítással szolgál a szerző (kezdve az előszótól és folyamatosan fejezetről fejezetre), hogy hol húzta meg egy-egy témakör bemutatásának a határait (kezdve a formális-matematikai és számítógépes témájú tanulmányok teljes kirekesztésével, mint az az előszóból kiderül), és hogy mely cikkek mentén lehetne továbbhaladni. Tekintve, hogy a könyv terjedelmét nyilván nem lehetett volna jelentősen megnövelni, ez a „lehatárolás” feltétlenül szükséges, és a szerző magabiztosan, meggyőzően hajtotta végre. Hiányosságként legfeljebb azt róhatjuk fel, hogy nem írt a könyv végére egy összefoglaló fejezetet.

Általánosságban is leszögezhetjük, hogy Trón Viktor (fiatal) korához képest nagy érettségről tesz tanúbizonyságot: arról, hogy a HPSG elméletét – nemcsak részleteiben, hanem teljes egészében – átlátja; és hogy éppen ő lehetne az, aki létrehozhatna egy teljességre törekvő HPSG-leírást a magyar nyelvről.

A továbbiakban néhány olyan elvet, ötletet, eljárást, meghatározást, problémát szeretnék kiemelni a könyv időrendjében haladva, amelyet a szerző is érdekesnek és karakterisztikusnak érez – kedvet csinálандó elsősorban azoknak, akik a generatív nyelvészetet a transzformációs oldaláról ismerik (és talán az a téves képzetük alakult ki, hogy másképpen nem is lehetne formális szintaxist csinálni).

A Bevezetés elsődleges célja: elhelyezni a HPSG-t a generatív nyelvtanok családjában. Közvetlenül „a GPSG [általánosított frázisstruktúra-nyelvtan] módosítására irányuló kutatások eredményeképpen alakult ki” (1.2.1) a nyolcvanas években, döntően Carl Pollard és Ivan Sag munkásságának köszönhetően. Maga „a HPSG elnevezés PSG része azt hivatott jelezni, hogy a HPSG a frázisstruktúra-nyelvtanok paradigmájába tartozik, azok alapvetésein indult el. A H az angol *head* 'fej' szót jelzi. A fej fogalma a HPSG-ben központi szerepet kap. Az [európai tradíciókban gyökeredző] dependenciagrammatikától örökölt függőségi viszonyok direkt módon a fejek reprezentációjába vannak beépítve, az azokhoz

tartozó információs struktúra inherens részei” (1.2.1). Ez azt jelenti, hogy „gyakorlatilag a mondatokról mondható összes információ a mondatnani szerkezet fejének reprezentációjában lokalizálható. Ez az információ a szintaktikai szerkezetben öröklődik. ... A mondatnani konstrukciókban található elemeket a fejek szelektálják, a dependensekre [a vonzatokra, specifikálókra és a fej hozzátartozójának tekinthető, de szabadabban kötődő elemekre] vonatkozó minden információ tehát a fejek reprezentációjának inherens része” (1.2.3).

„A HPSG legfontosabb felismerése, mely a konstrukciós nyelvtanokkal párhuzamos, a jel [*sign*] fogalmának kiemelkedő szerepe” (1.2.1). Ugyanis (ld. 1.3.2) „a HPSG a megnyilatkozások típusait egységesen jeleknek tekinti, vagyis olyan jegystruktúrákkal ábrázolja őket, amelyek a *sign* típusba tartoznak.” ... „A fentiek szerint a szó és a nyelvtani szabály ugyanazzal az elemzési eszközzel írható le. A szavak a HPSG-ben a *word* 'szó' típusba tartoznak. Mivel egy összetett kifejezés szintén jel, általános típusai – a szavakkal analóg módon – lexikai tételeknek [!] tekinthetők. Az összetett kifejezések a HPSG-ben a *phrase* 'frázis' típus által jelölt osztály elemei. Az olyan nyelvtani szabály, amely az egyszerűbb jelek összetett szerkezetbe történő szerveződését vezérli, valójában nem más, mint az összetett kifejezésre vonatkozó megszorítás [ezért sorolják a HPSG-t a megszorításalapú nyelvtanok családjába, a GPSG és az LFG mellé]. Mivel az összetett és a mondatnani szempontjából felbonthatatlan egységek egyaránt jelek, a *word* és a *phrase* értelemszerűen a *sign* altípusai.”

A HPSG tehát egy megszorításalapú (deklaratív) lexikalista irányzat, aminek egyik döntő vonása az, hogy (1.2.2) „a jólformált nyelvi reprezentációk meghatározásában nem játszik szerepet a levezetés fogalma [azaz a generálás mint folyamat, melynek egyes stádiumaira szabályok és megszorítások hivatkoznak]”. Alapvető továbbá az egyszintűség (*monstratal grammar*): „Az egyes nyelvi szintekre vonatkozó információk egyszerre rónak megszorításokat a nyelvi jelekre, s így a nyelvi jelek jólformáltságát a különböző nyelvi rétegek (modulok) megszorításainak szimultán kielégítése engedélyezi” (1.2.2). Az egyszintűség hipotézise azzal a (például a chomskyánusok által vallott) elképzeléssel áll szemben, hogy a grammatika működése különféle modulok szigorú sorrendjén alapul; a pszicholingvisztikai kutatási eredmények inkább az egyszintűséget támogatják, mert arra mutatnak, hogy a nyelvi tudás különböző szintjeit egyszerre dolgozzuk fel. Továbbá (1.2.2) „az egyszintűség fogalmát az is motiválja [a HPSG-ben], hogy az egyes nyelvi szintek ábrázolásában használt formalizmus is egységes, azaz a hangalak, a mondatnani és a jelentésábrázolás különböző szintjeit ún. *típusos jegy-érték-struktúrák* ábrázolják” (lényegében az LFG-könyvről írott ismertetésben is megemlített attribútum-érték-függvényekről van szó).

A HPSG nagyon nagy súlyt fektet a többszörös típushierarchia szerint meg-

szervezett, gazdagon strukturált lexikai komponensére, amelynek részletes bemutatására a 2. fejezet hivatott, de döntő vonásait már az 1.2.2 alpontban megismerhetjük: „A nyelvi általánosítások megannyi szintje – az univerzális elvektől egészen a nyelvspecifikus és kivételes konstrukciókig – egy típushierarchiában ábrázolódik. Értelemszerűen a típushierarchia legmagasabb részén a nagyon általános fogalmak és a rájuk vonatkozó általános elvek helyezkednek el, míg a típushierarchia legalsó szintjein az egyes konkrét instanciák, pl. szavak találhatók, megannyi esetleges idioszinkratikus tulajdonságukkal”. (Ez utóbbival kapcsolatban megjegyzendő, hogy a HPSG elutasítja a nyelvi jelenségeknek periferikus és központi jelenségek körére történő felosztását; törekszik a kivételességek teljes feltárására, és képes is azok „rendszeren belüli” formális leírására /default mechanizmusokat is segítségül véve, l. 52. o./.) A hierarchikus lexikon haszna abban áll, hogy (2.2.3) „ha bármilyen általánosítás már szerepel a lexikonban, akkor az öröklődés automatizmusa miatt azt az egyes altípusokra már nem kell kimondani, ... a lexikon redundanciamentessé tehető. Egy adott típus esetében – pusztán az ontológiában való elhelyezésével – a rá vonatkozó információ igen nagy hányada kikövetkeztethető... A [bekezdés elején említett] *többszörös öröklődés* [pedig] azt jelenti, hogy a típushierarchiában egy típusnak több közvetlen felmenője is lehet.”

A 2. fejezetben a szerző igyekszik „érzékelteni a strukturált lexikon erejét az általánosítások megfogalmazásában és magyarázati szerepét a nyelvi elemzésekben” (31. o). A jelzős szerkezetek kapcsán (2.4) például rámutat, hogy „a kompozicionális szemantika ... már a lexikonban összerakja a jelentéseket. A mondatnannak csak azt kell biztosítania, hogy a megfelelő tartalmak a megfelelő összetevőkről a frázisokra perkoláljanak”, azaz „felszívárogjanak” a frázisstruktúrában. A perkoláció karakterisztikus ötlete a HPSG-nek, ezért érdemes pár szót szólni a témára (2.1). „A fejjegyek esetében el kell érni, hogy a fejösszetevő jegyei a fej által projektált összetett kifejezés jegyei legyenek. Ez úgy érhető el, hogy az összetett kifejezés a kategoriális jegyeit a szintaktikai fejtől „öröklí”. Az ’öröklés’ kifejezés a típushierarchiák kapcsán tárgyalt fogalom miatt nem igazán helyénvaló, ezért ezt a fajta örökítést *jegyperkolációnak* is szokás nevezni. Az elmélet szigorú lokalitása miatt [minden grammatikai kényszer a lokális fák jólformáltsága segítségével fejez ki] a perkolációnak rendkívül nagy szerepe van a HPSG-ben.”

Az összetett kifejezésekről szóló 3. fejezet is mindenütt a radikális lexicalizmust hangsúlyozza: azt, hogy a felszívárgó fejjegyek révén tulajdonképpen a szavak lexikai leírásában foglaltak fogják meghatározni az összetett kifejezések információtartalmát is; mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint amit a generatív elméletekben általánosan elfogadott X'-elmélet önmagában jósol erről (3.1.2): „A HPSG fejjegyelve a hagyományos X'-elmélet „X” részének feleltethető meg. Ez felelős ugyanis azért, hogy a frázis projekciói során a fej kategoriális címkéje állandó maradjon a kiterjesztésétől ... függetlenül. A HPSG kategóriái persze bonyo-

lultabbak, mint egy hagyományos frázisstruktúra szófaji címkéi, így a fejjegy értékének perkolációja nem egyszerűen atomi értékek öröklésének felel meg.” A 3.2. alfejezetben tovább elemzi a szerző a fejközpontúságban garantált radikális lexikalizmus megvalósulását: „... [köszönhetően a fejjegy-felszívárgásnak] a különböző összetevős szerkezetek megjelenéséért maguk a fejek szelekciós tulajdonságai tehetők felelőssé. Ez a fejközpontú szemlélet. ... A HPSG radikális lexikalizmus alternatívát nyújt a mondatközpontú magyarázatokkal szemben; a fejekben kódolt gazdag ábrázolások teljes egészében átveszik a frázisstruktúra-modul szerepét.”

A jegyperkolációról szóló fejjegyelv legmodernebb – és egyben legáltalánosabb – változata (3.2.1) „a default öröklődés segítségével nemcsak eredeti funkcióját – a kategória- és egyéb szófajspecifikus jegyek perkolációját –, hanem a valenciajegyek örökítését is elvégzi”, ezzel minden eddiginél egységesebbé téve a HPSG rendszerét azáltal, hogy a vonzatigényekből adódó követelményeket is a fejközpontúság elvének megfelelő módon kezeli. Az alábbiakban több ponton magyarázattal szolgálunk az iménti kulcsfontosságú megállapításhoz.

Először is vissza kell térnünk a HPSG vonzatkezelési megközelítéséhez (2.2): „Szubkategorizációs kerete hagyományos értelemben szavaknak..., nem pedig összetett kifejezéseknek (frázisoknak) van [pl. az *ad* ige mellé „adó”, „átvevő” és „ajándék” kell, illetve a forma oldalán ezek megnevezése megfelelő frázisokkal]. Ez a HPSG-ben másképpen van: a szubkategorizáció bármilyen nyelvtani egység *valenciáját* – más szóval potenciális kombinációs képességét – kódolja... [az *adott egy almát Marinak* igei frázis például egy „adóval” (illetve annak fráziséval) kíván kombinálódni]. A valencia specifikációja mindazon elemek tulajdonságainak leírása, amelyekkel a frázisnak (vagy szónak) kombinálnia kell egy grammatikus és teljes szerkezetben [pl. eset-, személy- és számjegyekre kell utalni].” A fejjegy-perkoláció egyszerű alapesetével nem kezelhető az a frázisstruktúra-építési folyamat, amelynek során egy fej – miközben szintaktikai értelemben projektálódik – fokozatosan megkapja vonzatait, vagyis „telítődik”, hiszen éppen arról van szó, hogy egy fejtulajdonság (igény meghatározott számú vonzatra) fokozatosan megváltozik (egy bizonyos frázisa már „telített” lesz, tehát egyáltalán nem lesz vonzatigénye).

A default öröklődési mechanizmuson alapuló általánosított fejjegyelvet azonban meg lehet úgy fogalmazni, hogy alkalmazható legyen az imént tárgyalt telítődési folyamatra is, a default specifikáció ugyanis azt jelenti, hogy (3.2.1) „ha-csak az egyes fejjel rendelkező konstrukciók másképpen nem rendelik [!], a fejösszetevő szintaktikai és szemantikai tulajdonságai ... perkolálnak a frázisra. Nos, ha olyasmit mondunk, hogy a VP frázis kötelezően telített kell legyen a nem alanyi vonzatok tekintetében (magyarul csak alanyi vonzatigénye lehet), akkor a default értelmezés szerint a fej több kritériumra szétosztott vonzatigényéből a nem alanyiakra vonatkozó felülíródik, és csak az alanyi vonzatra vo-

natkozó igény szivárog fel ténylegesen a VP-szintre.

Két gondolatot szeretnék még kiemelni az összetevős kifejezésekről szóló 3. fejezetből. Az egyik az újráíró szabályoknak a HPSG-beli különleges (legalábbis a „chomskyánustól” eltérő) felfogásáról szól (3.1.1): „Felhívjuk a figyelmet arra, hogy az újráíró szabályok megszokott konvenciójával ellentétben egy újráíró szabály csak az összetevősségi (dominancia-) viszonyokat hivatott tükrözni, hiszen az összetevők konkrét sorrendezéséről (precedencia) független sorrendezési szabályok rendelkeznek...” Az egyes nyelvekre jellemző *scrambling* jelenségét (5.2.2) lehet így könnyebben kezelni, ami egy régens vonzatainak és a hozzátartozó szabad határozóknak az összekeveredését jelenti (pontosabban azt, hogy ez a keveredés megengedett a szórendben).

A másik említésre méltó gondolat a „mondatság dimenziójának” a bevezetése, amely (viszont) lazítja a HPSG fejközpontú szemléletét (3.2.2): „A mondattípus dimenziója lehetővé teszi, hogy a mondat jelentéséhez ne csak a fejek specifikációi járuljanak hozzá, hanem a mondatok típusa is. Az egyes mondattípusokhoz a megnyilatkozások magasabb szintű jelentésösszetevőire (pl. üzenet, beszédaktus) vonatkozó megkorlátozásokat rendelhetünk. ... Vannak tehát a nagyobb összetevőknek olyan aspektusai, amelyet nem a részeiktől örökölnék, hanem a rájuk illeszkedő (mondat-) konstrukciók hoznak be. Ez a hozzáállás inkább a konstrukciós nyelvtan ... elveihez való közeledést vetíti előre.”

A 4. fejezet az angol nyelv olyan összefüggő fogalmait tárgyalja, mint a tagadás, a segédige és az inverzió. Ez utóbbi az alany és a segédige közötti sorrendi cserére utal, amennyiben úgy fogjuk fel, hogy az *I shall leave* 'én fogok elmenni' kijelentő mondathoz képest kell tekintenünk az eldöntendő kérdésverziót: *Shall I leave?* Három (talán meglepő, de a HPSG logikájába jól illeszkedő) gondolatot szeretnék kiemelni a fejezetből. „A mondattagadást engedélyező időjeles igei kategóriák vonzatként [!] szelektálhatják a tagadósót” (4.1.2.). Az összevont segédigék (pl. *mustn't*) külön szótári egységek – bizonyos szemantikai (hatóköri) jelenségek miatt érdemes ezt így tekinteni, ahelyett, hogy az összevont segédigéket egyszerűen produktív fonológiai folyamatok eredményének tartanánk. Hasonló okok miatt látszik indokoltnak, hogy az invertált konstrukciókban előforduló segédigealakokat (pl. *Shall I...?*) is megkülönböztessük a lexikonban (a *shall* ugyanis itt nem egy jövőre vonatkozó kérdést jelent, hanem felszólítást).

Az 5. fejezet a vonzatkeretekről szól, és elsősorban az emelő- és kontrollkonstrukciók HPSG-beli kezeléséről nyújt tájékoztatást. Az előbbire az *Ivan seemed to sleep* (szó szerint 'Iván tűnt aludni') mondat szolgáltat példát, míg az utóbbira ugyanez a mondat a *seemed* helyett a *tried* igével ('megpróbált'). Az emelés hasonlata persze a transzformációs elméletekből származik, ahol azt a szemantikai tény, hogy Iván nem „tűnik”, hanem alszik, úgy magyarázzák, hogy a „tűnés”nek Iván alvási szituációjának az egésze a vonzata, amiből az időjeles ige

„kiemeli”, elrabolja az alanyt. A *próbálkozik* ige annyiból működik másképpen, hogy azt mondhatjuk: „Iván próbálkozik valamivel, mégpedig azzal, hogy aludjon.” Iván tehát ekkor mindkét régens szemantikai alanya, a két vonzatot tehát azonosítani kell (a kontrollviszonyuk lényegében ezt jelenti). A HPSG elemzése (finom szemantikai különbség mellett mindkét típusban) azt használja ki, hogy (5.1.1) „a régens szubkategorizációs listáján telítetlen (nem üres szubkategorizációs listájú) elemek is lehetnek. Ez a nézet ellentmond a hagyományos generatív nyelvtanokban megszokott elvnek, miszerint a konstrukciókban nem fejként részt vevő kategóriák maximális kiterjesztésűek (azaz telített kategóriák) kell, hogy legyenek.”

Az emelő-, illetve kontrollszerkezeteknek általában azokat a típusait szokták vizsgálni, „amelyekben a telítetlen vonzat „közbülső” frázisprojekció [volt], azaz olyan kategória, amelynek (csak) az alanya hiányzik. Az emelés általánosításának a lehetőségét azonban számos újkeletű tanulmány felismeri és kihasználja: a telítetlen vonzatok telítettségi szintjét nem feltétlenül kell olyan kifejezésekre korlátoznunk, amelyek a komplementumok tekintetében teljesen telítettek és az alanyuk hiányzik (igék esetében hagyományosan VP). Bizonyos esetekben a szubkategorizált elem akár teljesen telítetlen, vagyis szószintű is lehet. Ekkor a régens a vonzatával mint szószintű kategóriával kombinálódik, s annak teljes vonzatteretét örökli. ... A vonzatoröklés általánosan azt a helyzetet jelenti tehát, amikor egy régens telítetlen vonzatot szelektál, és annak hiányzó bővítményeit saját argumentumaivá teszi” (5.1.3). Az érdekes általánosítás alkalmazási köre iránt érdeklődőknek ezen a ponton már a könyvet ajánlom, illetve az ott szereplő irodalmi hivatkozásokat. Hasonlóképpen csupán a témákat sorolhatom fel az 5. fejezet további részeiből: passzív szerkezet – különféle megközelítésekben, „argumentummá tett” szabad bővítmények, az argumentumszerkezet és a grammatikai funkciók (különleges) társításai, újlatin (vonzathelyettesítő?) névmási klitikumok, opcionális vonzatemelés.

Az utolsó (6.) fejezet a távoli függőségek problémakörét tárgyalja. A jelenséget és annak aktuális grammatikaelméleti jelentőségét az LFG-kötetről szóló ismertetésben felvázoltam, és célszerű lenne ezen a ponton odalapozni. Felidézem azért itt is az egyik közkeletű szemléltető mondatot: *Az anyámmal megmondtam, hogy nem engedem, hogy rosszul bánjatok.* Trón Viktor megfogalmazásában (6.1): „a távoli függőségek esetén egy elem nem az őt lexikailag szubkategorizáló predikátum lokális bővítményi tartományában jelenik meg, hanem attól potenciálisan korlátlan [!] távolságban...” A HPSG számára nyilván úgy merül fel a kérdés, hogy hogyan „szimulálható” mozgás nélkül a transzformációs generatív elméletben kézenfekvően mozgatsnak tulajdonítandó nemlokális függőség (a példában a *bánjatok* komplementumához tartozó *az anyámmal* vonzat semleges helye és a főmondati témahely között).

Trón Viktor először egy nyomokat alkalmazó korábbi HPSG-elemzést tárgyal, majd rátér egy korszerűbb elképzelésre (6.2.1, megjegyzendő, hogy Sag és Fodor itt meghivatkozott cikke kimaradt az irodalomjegyzékből): „a távoli függőségekben feltételezett nyomok, azaz hangalakkal nem rendelkező jelek feltételezését semmi nem támasztja alá. Ennélfogva a nyelvtani elméletből – különösen, ha az lexikalista, egyszintű, deklaratív – eliminálni kell a nyomokat, s így a távoli függőségek kezelését, konkrétan bevezetésüket, nyomok nélkül kell megoldani.” Ez a megoldás pedig a nemlokális vonzatigény perkolációjára alapítható (6.3.1), amelyet „technikailag” a SLASH bekebelezésének az elve ragad meg. A 'slash' arra a ferde vonalra utal, amellyel az argumentumigényt jelzik a kategoriális nyelvtanokban, és nyilván arról van szó, hogy egy régens olyan vonzatigényt jelez, amelyet nem akar „lokálisan” kielégíteni, hanem „felszívárogtat” tetszőleges frázisstruktúrabeli „magasságokba”; így hát örömmel leszögezhetjük, hogy „a leg-erősebben mondattani jellegű kapcsolat, azaz a távolsági függőségek eredete is szigorúan lexikai specifikációkra vezethető vissza; már az argumentumszerkezet szintjén jelen van. A komponensek SLASH értékei az őket engedélyező fej SLASH jegyére kerülnek, amelyet az általánosított fejjegyelv örökít a frázisokra. Ez a megoldás a fejösszetevőn kívül nem hivatkozik a frázisstruktúrára.” „[Ez] nagyon fontos lépés egy igazán lexikalista és fejközpontú nyelvtan felé.”

Mi mással zárhatnám ezt az ismertetést, mint amit Komlósy András LFG-könyve kapcsán is írtam: remélem, hogy annyit még a generatív elméletekről semmilyen ismerettel nem rendelkezők előtt is sikerült igazolni, hogy a HPSG-t markáns, koherens és intuitíve elfogadható alapelvek, a világ legkülönbözőbb nyelveinek problémáira való nagyfokú nyitottság és jellegzetes, szellemes, gyakran nagyon elegáns grammatikai megoldások jellemzik – érdemes tehát egy hasznos és érdekes „bevezető kurzus” gyanánt elolvasni Trón Viktor könyvét, majd belefogni a szakirodalom tanulmányozásába...

Alberti Gábor

Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések

- AASF** = Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Helsinki.
- ACUT** = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. Tartu.
- AkÉrt** = Akadémiai Értesítő. Budapest.
- ALH** = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae / Acta Linguistica Hungarica. Budapest.
- ÁNyT** = Általános Nyelvészeti Tanulmányok. Budapest.
- AOH** = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
- CIFU** = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapest. 1963.
- CIFU II.** = Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum I–II. Helsinki. 1968.
- CIFU III.** = Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum I. Tallinn. 1973.
- CIFU IV.** = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum I–III. Budapest. 1978–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
- CIFU VI.** = Материалы IV. международного конгресса финно-угроведов. I–II. Наука, Москва. 1989–1990.
- CIFU VII.** = Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum I–7. Debrecen. 1990.
- CIFU VIII.** = Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Jyväskylä. 1995.
- CIFU IX.** = Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Tartu. 2000–2001.
- CT** = Castrenianumin toimitteita. Helsinki.
- DEWOS** = Steinitz, Wolfgang, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin. 1966–1993.
- EEW** = Mägiste, Julius, Estnisches Etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki. 1982–1983.
- ÉFOu** = Études Finno-Ougriennes. (Paris / Paris – Budapest) Paris.
- EK** = Eesti Keel. Tartu.
- EPhK** = Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest.
- Ethn** = Ethnographia. Budapest.
- EWUng** = Benkő, Loránd (Hrsg.), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Budapest. 1993–1997.
- FU** = Fenno-Ugristica. Tartu.
- FUD** = Folia Uralica Debreceniensis. Debrecen.
- FUF** = Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsinki.
- FUM** = Finnisch-Ugrische Mitteilungen. Hamburg.
- FUV** = Collinder, Björn, Fenno-Ugric Vocabulary. An etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm. 1955. Second Revised Edition. Hamburg. 1977.
- IF** = Indogermanische Forschungen. (Straßburg / Berlin – Leipzig / Berlin) Berlin – New York.

IJAL = International Journal of American Linguistics. Chicago Ill.
IJSL = International Journal of the Sociology of Language. Håga.
IRAL International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. Heidelberg.
J. Child Lang = Journal of Child Language. Cambridge.
JoL = Journal of Linguistics. Cambridge – London.
JPhon = Journal of Phonetics. London.
JPragm = Journal of Pragmatics. Amsterdam.
JSFOu = Journal de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
KK = Keel ja Kirjandus. Tallinn.
KSz = Keleti Szemle. Budapest.
Lg = Language. Baltimore MD.
Lg&Ps = Language and Speech. Hampton Hill.
LI = Linguistic Inquiry. Cambridge MA.
LSFU = Lexica Societatis Fennougricae. Helsinki.
LU = Linguistica Uralica. Tallinn.
MNy = Magyar Nyelv. Budapest.
MNyj = Magyar Nyelvjárások. Debrecen.
MNyTK = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.
MSFOu = Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
MSzFE = Lakó György – Rédei Károly (szerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei I–III. Budapest. 1967–1978.
M&Lg = Journal of Memory and Language. New York NY.
NéNy = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged.
NLLT = Natural Language and Linguistic Theory. Dordrecht.
NyIOK = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest.

NyudÉrt = Nyelvtudományi Értekezések. Budapest.
NyK = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.
Nyr = Magyar Nyelvőr. Budapest.
SF = Studia Fennica. Helsinki.
SFU = Советское финно-угроведение. Tallinn.
SKES = Toivonen, Y. H. et al. (toim.), Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Helsinki. 1955–1981.
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Helsinki.
SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.), Suomen sanojen alkuperä I–III. Helsinki. 1992–2000.
SUA = Studia Uralo-Altaica. Szeged.
TESz = Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Budapest. 1967–1984.
TL = Tietolipas. Helsinki.
UAJb = Ural-Altaische Jahrbücher. Berlin.
UAJb NF = Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge. Wiesbaden.
UAS = Uralic and Altaic Series. Bloomington – The Hague.
UEW = Rédei, Károly (Hrsg.), Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III. Budapest – Wiesbaden. 1988–1991.
UJb = Ungarische Jahrbücher. Berlin – Leipzig.
ÚMTSz = B. Lőrinczy Éva (szerk.), Új magyar tájszótár I–III. Budapest. 1979–1992.
UUA = Uppsala Universitets Årsskrift. Uppsala.
Vir = Virittäjä. Helsinki.
VJa/ВЯ = Вопросы языкознания. Москва.

A 99. KÖTET SZERZŐI

Alberti Gábor
Aydemir Hakan
Bereczki Gábor
Cser András

Csepregi Márta
Darvas Anikó
Havas Ferenc
Honti László

Iványi Zsuzsanna
Kicsi Sándor András
Rédei Károly
Simon Valéria
Sipos Mária
Szentgyörgyi Szilárd

Szij Enikő
Jurij Tambovcev
Tóth Gabriella
Zaicz Gábor

PTE BTK, Nyelvtudományi Tanszék
SzTE BTK, Altajisztika Tanszék
ELTE BTK, Finnugor Tanszék
MTA Nyelvtudományi Intézet,
PPKE BTK, Elméleti Nyelvészet Tanszék
ELTE BTK, Finnugor Tanszék
ELTE BTK, Finnugor Tanszék
ELTE BTK, Finnugor Tanszék
MTA Nyelvtudományi Intézet,
Udinei Egyetem, Nyelvtudományi és Klasszika
Filológiai Tanszék
DTE BTK, Germanisztikai Intézet

Bécsi Egyetem, Finnugor Intézet
ELTE BTK, Finnugor Tanszék
MTA Nyelvtudományi Intézet
Veszprémi Egyetem, Angol Nyelv és Irodalom
Tanszék
ELTE BTK, Finnugor Tanszék
Novosibirszki Egyetem
ELTE BTK, Elméleti Nyelvészet Tanszék
PPKE BTK, Finnugor Tanszék

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben és/vagy az nyk@nytud.hu villanypostácímen lehet érdeklődni.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén:

MTA Nyelvtudományi Intézete, 1068 Budapest, Benczúr utca 33., 1398 Budapest Pf. 701/518.

rendelhető és vásárolható meg. Számlaszám: Magyar Államkincstár 10032000-01731732-00000000

Egy kötet ára: 750 Ft (+ ÁFA), előfizetőknek 600 Ft (+ ÁFA), illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euro, külföldi előfizetőknek egy-egy példány ára 25 euro.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the Institute; it can be ordered and bought at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézete, 1068 Budapest, Benczúr utca 33., 1398 Budapest Pf. 701/518.

Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank): MANEHUHB Magyar Államkincstár 10032000-01731732-00000000.

A single volume costs 30 Euro (in case of subscription 25 Euro).

Készült a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának támogatásával
a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében

Felelős kiadó: Kenesei István

ISSN 0029-6791

Nyomta az Akaprint Nyomdaipari Kft.

Felelős vezető: Freier László

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli, altajisztikai, indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és a fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme maximum 1000 karakter lehet.

A kézirat nyomtatott változatát egy példányban postán kérjük. Majd a lektori vélemények ismeretében kialakított végleges szöveget **szerkesztetlen** fájlként fogadjuk el lemezen, amelyhez egy példányban kérjük mellékelni a kinyomtatott szerkesztett változatot. A mágneslemezen lehetőleg a Word szövegszerkesztő dokumentumállományát (.doc) és a szöveg RTF formátumban (.rtf) kimentett változatát kérjük. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó ttf állomány(oka)t is kérjük. A cikket mágneslemez helyett villanypostán (csatolt állományként) is fogadjuk az **nyk@nytud.hu** címen.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Korhonen (1981a, 1981b)”.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosági jelek maguk is *dőljenek!* Az értelmi kiemelések **ritkítással** jelölendők. A jelentéseket ’ között (félidőzőjelben) adjuk meg.

A **cirill betűs** szláv nyelvi és bibliográfiai adatok, valamint jelentések közlésekor kérjük az eredeti, cirill betűs írásmód megtartását.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példák szerint. A szerzők neve után írjuk a megjelenés évét zárójelben. A címetek vessző előzze meg, és pont zárja le. A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában a dolgozat nyelve szerinti ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána [ ]-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük.

Példák:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkari sukulaiskielineä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), CT 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), A -i tárgyrag eredetéhez. NyttudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszórakozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszórakozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, B. A. [Серебrenников, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.

Ára: 840 Ft (előfizetőknek: 672 Ft)